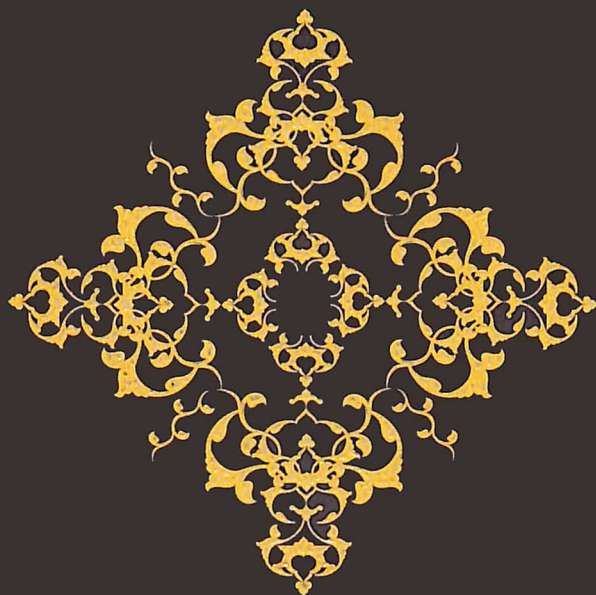

CAVAD HEYƏT

TÜRK DİLLƏRİ
VƏ LƏHCƏLƏRİNİN
TARİXİ

I
KİTAB

Azərbaycan Respublikası
Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi

CAVAD HEYƏT

*Bu əsəri türk olmadığına baxmayaraq,
saatlarca yalnızlığa dözən və mənim rahatlıqla
bu kitabı ərsəyə gətirməyimə imkan yaradan sev-
gili həyat yoldaşım Fəridə xanıma ithaf edirəm.*

TÜRK DİLLƏRİ VƏ LƏHCƏLƏRİNİN TARİXİ

**I
KİTAB**

BAKI – 2011

Tərcümə edən: Dr. M.RIZA HEYƏT

Cavad Heyət
C13 Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. I kitab. Bakı, “Təhsil”, 2011, 352 səh.

Kitabda qədim və zəngin tarixə malik türk dillərinin inkişaf mərhələləri geniş şəkildə araşdırılıb. Müəllif müxtəlif qaynaqlara istinad etməklə, lap qədimdən başlayaraq, müasir dövrə kimi türk dillərinin inkişaf prosesini izləmiş, keçdiyi inkişaf mərhələlərini konkret faktlar əsasında təhlil etmişdir.

Əsərdə dil faktlarının təhlilində türk xalqlarının müştərək dil abidələrindən gətirilmiş nümunələrdən geniş istifadə olunmuşdur. Türk dillərinin ən qədim monumental yazılı abidələri olan Orxon-Yenisey daş kitabələri, “Divani-lügət-it-türk”, “Qutadqu bilik”, “Dastani-Əhməd Hərəmi” və b. dil faktları baxımından araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Müəllif türk dillərinin təsnifatına, quruluş xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Böyük və gərgin zəhmət hesabına ərsəyə gətirilmiş əsərdə türk dilləri vahid bir dil qrupu kimi tədqiq olunmaqla yanaşı, türk dillərinin dialektləri də geniş şəkildə araşdırılmışdır. Türk dillərinin dialektlərinin leksik, fonetik, morfoloji və qrammatik xüsusiyyətləri diqqətçəkən bir səviyyədə tədqiq edilmişdir.

Müəllifin xahişini nəzərə alaraq, əsərin dil və üslubuna toxunulmamış, coğrafi adlar da tarixilik və dünyəvilik prinsipi baxımından orijinalda olduğu kimi saxlanılmışdır.

İnanırıq ki, əsər oxucular tərəfindən maraqla qarşılanacaq, türkologiya elminə dəyərli bir töhfə kimi dəyərləndiriləcəkdir.

C 4602020400 2011
053

© “Təhsil”, 2011

MÜTƏRCİMDƏN

Böyük bir şərəf, qürur və sevinc hissi ilə Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etdiyim “*Tarixə-zəban və ləhcəhəyə torki*” (“Türk dili və ləhcələrinin tarixi”) adlı bu qiymətli əsərin ilk nəşrindən tam 24 il keçir (1985). Əsər ondan sonra da 1986 və 2001-ci illərdə Tehranda və 2007-ci ildə Ankarada (Türk Dil Qurumu tərəfindən) nəşr olundu. Əlinizdəki bu tərcümə isə kitabın üçüncü nəşrinə və Ankara nəşrindən faydalanaraq hazırlanmışdır. Şübhəsiz, əsərin 24 ildən sonra Azərbaycan türkcəsinə çevrilməsi, böyük bir ehmal-karlığın nəticəsidir. Ancaq həqiqət bundan ibarətdir ki, bu əsər nəşr olunduğu ilk gündən etibarən, dünya türkoloqlarının, o cümlədən Azərbaycan və Türkiyə alimlərinin diqqətini cəlb etmiş və müxtəlif elmi məqalələrlə elm və mədəniyyət dünyasına tanındılmışdır. Belə ki, kitabın ilk nəşrindən qısa bir müddət sonra Azərbaycanın məşhur dilçi alimi rəhmətlik prof. Dr. Vaqif Aslanov kitab haqqında yazdığı bir məqaləsində bu əsərin türkologiya elmi üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğuna toxunaraq, onu Kaşğarlı Mahmudun “Divani-lüğatit-türk” adlı əsərinin ikinci cildi kimi qiymətləndirdi. Təxminən eyni ildə Türk Dil Qurumunun sabiq başqanı, böyük alim Prof. Dr. Əhməd Bican Ərcilasun da “Türk Dili” dərgisində kitabı dəyərləndirərək elmi bir tanıtım yazısı yazdı. İllər sonra, kitabın Prof. Dr. Mürsəl Öztürk tərəfindən Türkiyə türkcəsinə tərcümə edilməsinin ardından, Ankarada keçirilən uluslararası Türk Dili Qurultayında Atatürk Kültür, Dil və Tarix Yüksək Qurumu başqanı Prof. Dr. Sadıq Tural və Türk Dil Qurumu başqanı Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın bu əsəri qiymətləndirirkən, eyni qənaətə gələrək, onu “Divani-lüğat-it-türk”ün davamı və türkologiyanın təməl tədqiqi əsərlərindən biri kimi təqdim etdilər. Yenə bundan bir neçə ay əvvəl Azərbaycanın məşhur

türkoloq alimi Prof. Dr. Tofiq Hacıyev də bir televiziya verilişində kitabın əhəmiyyəti haqqında öz dəyərli fikirlərini ifadə edib, onun tezliklə Azərbaycanda nəşr olunmasının zəruriliyini vurğulamışdı.

Kitabın yayınlandığı İranda da azərbaycanlı alimlər, yazıçılar və çoxsaylı oxucuları, müxtəlif məqalələr və “Varlıq” dərgisinə göndərdikləri məktublarla kitabın müəllifinə, İranda elmi türkologiyanın qurucusu böyük alim və mütəfəkkir Prof. Dr. Cavad Heyətə minnətdarlıqlarını və sevinc duyğularını ifadə etdilər. İranın oğünkü sabiq prezidenti S.Ə.Xamenei və yenə oğünkü Baş naziri M.H.Musəvi də ayrı-ayrı məktublar göndərərək, öz təşəkkürlərini bildirib, əsəri, türk dili və mədəniyyətinə böyük bir xidmət kimi qiymətləndirdilər. Şübhəsiz ki, İranda türk dilini, tarixini, kimliyini və qısacası, türk varlığını inkar edən və önəmli dövlət orqanlarında nüfuza malik olan bir qrup fars şovinisti belə bir əsərin nəşri qarşısında sakit qala bilməzdi. Onlar belə iddia edirdilər ki, bu əsərin nəşri İranın parçalanması yolunda atılan təhlükəli bir addımdır. İran panfarsistlərinin tanınmış simalarından olan Nəsrullah Purcavadi, 1987-ci ildə nəşr etdiyi “*İrane-məzlum*” (“Məzlum İran”) adlı məqaləsini bu cümlələrlə başlayırdı: “...*Konya şəhərinə ilk səfərim olmasına baxmayaraq, hər şey mənim üçün doğma idi. Yalnız məzar sahibi deyil, oranın binası, ordakı bütün əşyalar, xüsusilə də çinilər, tablolar və divarları bəzəmiş olan parçalar mənimlə mənim dilimdə danışır dılar. Ancaq məzarlığın xaricində hər şey mənim üçün yad görünürdü. Konya xalqının dili və yazısı 750 il öncə yaşayan Mövlana üçün nə qədər yad isə mənim üçün də bir o qədər yad idi. Türklər də mənim kimi Mövlananı özlərindən bilirdilər, ancaq mənim əksinə onlar Mövlanadan deyildilər...*” Məqalə müəllifi bu girişdən sonra Dr. Cavad Heyətin kitabını ağır bir dillə tənqid atəşinə tutur. O deyirdi ki, Cavad Heyətin məqsədi, Azərbaycan məktəblərində farscanın yerinə, Azərbaycan türkcəsinin oxudulmasını və dərslərlərin bu dildə yazılmasının zəruriliyini İran İslam dövlətinə qəbul etdirməkdir. Purcavadi Dr. C.Heyətin kitabda yazdıqlarını istədiyi kimi təhrif edib, dəyişdirərək, onu və onun kimi düşünənləri pantürkist, bölücü, Şimali Azərbaycan və Türkiyə tərəfdarı kimi göstərməyə çalışırdı.

Nəsrullah Purcavadinin bu yazısı, İrandakı fars şovinistləri ilə ana dilinin rəsmiləşməsini istəyən azərbaycanlılar arasında polemika yaratdı. Dr. Cavad Heyətin göndərdiyi cavab yazısı dərginin sonrakı sayında dərc olundu. Ancaq yenə də *“Baz həm də-r-bareye-İrane-məzlum”* (“Yenə də məzlum İran haqqın”da) adlı bir yazı ilə Dr. Heyəti İranın ərazi bütövlüyünə qarşı olmaq və anayasasını ixlal etməkdə ittiham etdi. Dr. Cavad Heyət yazdığı sərt cavabda, Purcavadinin kitabın cümlələrini nəql edərkən, apardığı təhrifləri izah etdikdən sonra belə yazmışdı: *“Qərb heyranlığının dəbdə olduğu şah dövründə Tehran mağazalarının 50%-dən çoxunun adı yad mənşəli olduğu halda, türkcə adlar qadağan idi və bir kitabda türkcə bir söz görülsəydi, şah məmurları tərəfindən nəşri durdurulardı və o söz kitabdan çıxarılmayanadək, çap olunmasına izin verilməzdi. Pəhləvi rejimi kommunist və sovetlərdən daha çox, türkün və türkcənin düşməni idi. O üzdən də bir kəlməsi belə İrana qarşı olmayan türkcə kitabların yandırıldığı dövrdə TUDƏ partiyasının kommunizmlə bağlı kitabları rahatlıqla nəşr olunurdu. Müəllif Purcavadi, türkcəni kommunizmin və pantürkizmin bir yayılma vasitəsi kimi göstərməyə çalışır və ziddiyyətli bir şəkildə məni bir yerdə pantürkist və başqa bir yerdə də kommunist adlandırır və məqaləsinin 10-cu səhifəsində mənə müsəlman iranlı deyə xitab edir. O və onun fikirdaşları pantürkizmin mənasını bilmədikləri üçün, türkcəni sevən və ya bu dilin ədəbiyyatını bilən hər kəsə pantürkist deyirlər. Onların nəzərində pantürkist ilə türkoloq eyni mənanı ifadə edir.”*

Purcavadinin bu kitaba və ümumiyyətlə, İrandakı türklük və azərbaycanlılıq məsələsinə baxışını daha dəqiq göstərmək üçün onun bu cümlələrinə göz atmaq kifayət edər: *“Varlıq” dərgisini oxumayan heç bir azərbaycanlı, köçəri oğuz boylarının nağılları arasındakı məşhur olmayan Dədə Qorqudu tanımaz. Bu kimi yad adları Rüstəm, Qudərz, Giv, Bijən və b. məşhur adlarla dəyişdirmək separatçılıqdan başqa bir şey deyildir.”*

Yuxarıda verdiyimiz örnəklər və panfarsistlərin bu kitabın nəşrinin qabağını almaq məqsədi ilə atdıqları töhmətlər və başlatdıqları siyasi cərəyan açıqca göstərir ki, Dr. Cavad Heyətin bu əsəri yalnız elmi dəyərə və əhəmiyyətə malik deyil. O, eyni zamanda öz

dilinə, ədəbiyyatına və mədəniyyətinə yadlaşan azərbaycanlıları oyandırmaq, milli şüura sahib yeni bir nəsil yetişdirmək və öz çirkin niyyətlərini həyata keçirərək, Azərbaycan türklərini mədəni əsarətdə saxlamaq istəyənlərin qabağında dayanmaq gücünə malikdir.

Əminəm ki, bu kitab İranda olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da qısa bir zamanda yenidən nəşr olunacaq və türkoloqların, eyni zamanda dil, ədəbiyyat və tarixçi tələbələrin masaüstü kitabına çevriləcəkdir.

M.Rıza Heyət
Dekabr, 2009, Ankara

TƏQRİZ

(*Müsbət rəy*)

Əlinizdəki bu kitab, asanlıqla yazıla bilən bir kitab deyil; uzun bir səydən, araşdırmaqdan, düzəltməkdən və yazmaqdan sonra əldə edilən məmnunedici və sevindirici bir sonudur. Hər şeydən öncə, çətinlikləri hər kəsdən daha yaxşı bilən bir insan olaraq, türk dili və ləhcələri macərasının tərəfsiz tarixinin yazılışında göstərdiyi səydən, çətinliklərdən qorxmamasından və ədəbi cəsarətindən ötrü Dr. Cavad Heyəti təbrik etməliyik. O, hər şeydən əvvəl, bir çox sahədə sinifləndirməyi, uzun bir araşdırma və tədqiqi gərəkdirən türkologiya elminin nisbi yeniliyindən doğan çətinliklər və qaynaq qıtlığının yaratdığı zorluqlarla üz-üzə gəlmişdir. Şərtlər normal olsaydı, İranda türk dilində danışan milyonlarla insanın varlığı, türkcənin araşdırılmasına və tədqiqinə səbəb olardı və onun nəticəsində də, çox sayda kitab və qaynaq əldə edilərdi. Ancaq keçmişdə hamının qəti bildiyi və alışdığı şərtlərdə türkologiyanın təməl kitabları, yalnız təsadüfən və nadirən, o da min bir zəhmətlə əldə edilə bilərdi. O şərtlərdə tərəfsiz və elmi bir araşdırmanın da yolu bağlı idi. Nəşr edilən kitablar, risalələr və məqalələr, ümumiyyətlə, təəssüblə (fanatizmə) yazılmışdı. Belə ki, öyünmə və üstünlük hissənin hakim olduğu o dövrdə bəzi adamlar, işi Ural-Altay dillərinin varlığını belə tamamilə inkar etməyə gətirib çıxartdılar. Bu bulanıq şəraitdə, təbii olaraq beyni qarışan ustadlardan bu kimi sözlər nəql edilirdi:

“Çincə, süryanicə, ibrani və ərəbcə xaric, bütün dünyada dillərinin anası ariyən dilidir. Bu dilin ilk yarandığı yerlə bağlı hamının özünə görə bir təxmini vardır. Ancaq bilinən bu ki, daha, öncə də, toxunulduğu kimi, ariyən kəlməsinin İran kəlməsi ilə yaxın bir əlaqəsi vardır.”¹

¹ Cəlaləddin Homayi, “Tarixə-ədəbiyyatə-İran”, Tehran, 1340 h.ş, c.I, s. 97.

Ogünkü şərtlərdə yerliləşdirmə (folk etymology) işinin xüsusi bir növünə zəmin yaradılması heç də təsadüfi deyildi. Bu (uydurma) yolla əldə edilən yeni kəşflər ciddi şəkildə uğur qazanmağa başladı! Belə ki, bir yazıçı, bu kəşflərdən bir qismini bir araya gətirərək belə yazdı: “Çərdək mənasına gələn türkcə “çərdək”, rəng anlamına gələn farsca “çərdə”dən; “gümüş”, “qavmış”²dən; “üzərlik”, “azər-rig”dən; “üzəngi”, “avizanək”dən; “təpik” “təh” və “pay”dan; “biçin”, “çidən”³ felinin əmir şəklindən törəmişdir və s.”⁴

Türk dilinin varlığını inkar edən digər bir qrup da bu dilin yetersiz, əslində, önəmsiz olduğuna inanmışdı. Onlar, bu dildə hər cür təhsilin, kitab nəşrinin və satışının; hər cür sənət əsərinin sərgilənməsinin qadağan olmasını görməməzlikdən gəlirdilər və bu dilin məktəblərdə oxudulmamasını; kitab, şeir, hekayə və teatr əsərlərinin qıt olmasını onun yoxsulluğuna bağlayırdılar. Halbuki bir dilin inkişaf etməməsi və yoxsul olması – əgər belə bir şey, həqiqətən, varsa – onu küçümsəməyə və bir kənara buraxmağa deyil, onunla daha çox maraqlanmağa səbəb olmalıdır. Ancaq keçmişdəki şərtlərə uyan bir qrup, türkcəni hər fürsətdə məhkum edib atmaq üçün böyük cəhd göstərdi. Bu yolda şahid və sənəd tapmaq üçün qədim dəftərlərin altını üstünə gətirdi. Hər nə qədər var olsa da, türk dilinə izin verilə bilməyəcəyini sübut etdirmək istədi. Çünki onlara görə, bu dil, yalnız 20 və ya 25 nəsil öncəki türklər tərəfindən işlədilmişdir. Bu vəziyyətdə isə, bu neçə milyonluq cəmiyyət, keçmişə qayıdıb atalarının dilində danışmalıdır. Onlar bilmirlər ki, dünyada çox az insanın əcdadı bugünkü nəvələrinin dilində danışır. Əgər hamı, atalarının dilində danışsaydı, bu günün önəmli dillərinin bir çoxu yox olmağa məhkum olardı.

Ancaq təəssüflər olsun ki, bu sözlər vaxt keçirmək və əylənmək üçün deyilmiş sözlər deyildi. Bunları çox ciddi söyləyirdilər. Sözlərini inandırmaq və yerinə oturtmaq üçün zamanın diktatorlarının işlətdiyi sərt metodlara müraciət edirdilər. Unutmuşdular ki, yüzdə yüz

² Farsca qamış.

³ Biçmək, dərmək.

⁴ Məhəmməd Rza Şüar, “Bəhsi dər bareye-zəbane-Azərbaycan”, Təbriz, 1346 h ş.

düz və qəti belə olsa, bu tarixi dəlillərin bu günün həqiqətləri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Hər xalqın bu gün danışdığı bir dil vardır. Ədalətli, ağıllı və Allahın xoşuna gedən davranış, bir xalqın uşaqlarını öz dillərindəki bilgi və məlumatla yetişdirmək, eyni dillə onlara xitab etmək və hörmət bəsləməkdir. Görünüşdə elmi və əslində, təəssüb-dən qaynaqlanan bu cür düşüncələr, teorilər və çox gürültü salan bu hökmlər, hələ yaddaşlardan silinməmişdir. Bu dedi-qodu şəraitində türkologiya sahəsində, əlbəttə ki, elmi və tərəfsiz araşdırmaları və türkologiya qaynaqlarını gözləmək yersiz idi. Müəllif, qaynaq əskikliyini böyük bir səy və dözümlə xüsusi kitabxanalardan və ordan-burdan axtarıb taparaq mümkün olduğu qədər doldurmuşdur. Belə ki, onun istifadə etdiyi qaynaqlar olduqca zəngindir.

Müəllifin başqa bir çətinliyi də onun bu çətin keçiddə yol açmasıdır. Ondən öncə ölkəmizdə bəziləri, Azərbaycandan bəhs edərkən, istər-istəməz türkcənin tarixindən və özəlliklərindən az-çox danışmışlar. Ancaq bunlar da müəllifin işini asanlaşdırmamışdır. Çünki o, bu sahədə cıgır açarkən, onların verdiyi yanlış bilgiləri də ortadan qaldırmalı idi. Yanlış anlaşılma dediyimiz mövzu, kiçik bir məsələ deyil, onun çox uzun bir keçmişi vardır. Dr. Heyətin hədəfi tərəfsiz bir tarixçə yazmaqdır. Hadisələri təhrif etmədən vermək üçün bu ölkədə min illik kökü olan yanlış düşüncələrlə də mübarizə etmək lazımdır.

Bilindiği kimi, Əməvilərin hakimiyyəti dövründə ərəb cahiliyyət təəssübü (fanatizmi), Əməvi dövlət adamlarının davranışında yenidən İslam peyğəmbərinin *“ərəbin əcəmə təqvadan başqa üstünlüyü yoxdur”* buyruğunun yerini tutdu. Belə ki, onlar ərəb olmayanlar üçün söylədikləri “mövla”nı özlərindən aşağı saydılar və hər vəziyyətdə ərəbi ondan üstün tutdular. Məsələn, heç vaxt “mövla”nı künyəsi ilə çağırmadılar və yalnız adı və ləqəbi ilə kifayətləndilər.

Əməvilərin etnik ayrı-seçkiliyinin hekayəti çox uzundur və bu yazının çərçivəsinə sığmaz. Ancaq Həccac bin Yusif Səqəfinin adına işarə etmək yetərli olar.

Ərəblərin İrandakı etnik təəssübü, uzun müddət şiddətli bir reaksiyaya səbəb oldu. Ərəb müxaliflərinin üsyanının izləri, hər şeydən öncə, ədəbi axım olaraq göründü. Ərəbcə şeir söyləyən iranlı

şairlər, ərəb qəbilələrində yaygın olan məddahlığı örnək alıb, onları mədh etmək üçün uzun şeirlər yazdılar. İsmail bin Yəsar Nisai⁵, Bəşşar bin Bord bin Yərcux Toxaristani⁶, Həsən bin Hani Hikəmi, Əbu Nəvas Əhvazi⁷, Əbu İshaq, İsmail bin Qasim Əbulətahiyyə⁸, Əban bin Abdülhəmid bin Lahaq bin Əğir, İshaq bin Hisan Xərimi Soğdi, İbrahim bin Mimşad İsfahani, Əbülhəsən Məhyar Deyləmi və s. kimi şairlərin onları və atalarını mədh edən əsərləri günümüzdə qədər gəlmişdir. Bunlardan mənsur əsər verənlərdən yalnız İbn Muqəffə⁹, Əbu Übeyd Müəmmər bin Müsənnə¹⁰, Heysəm bin Ədi¹¹, Səid bin Həmid Bəxteqan¹², Səhl bin Harun Dəşti-Mişani və Qəlan Şüubi¹³ kimilərini zikr etməliyik.

Şair və yazıçılara paralel olaraq, Əməvilərin basqısı və zülmü nəticəsində “məvali”, rəsmən müharibə və savaşa üz tutdular. İrənlilər, ərəblərin öz aralarındakı ixtilaflardan da faydalandılar. Belə ki, Əməvilərə zidd olan hərəkatlərdə fəal iştirak etdilər və o xanədanın yıxılmasına qədər mübarizəni davam etdirdilər.

Aydındır ki, fanatizmdən fanatizm doğar. Bu eniş yola qədəm qoyan şəxs, hər an özünü daha düşük bir səviyyədə hiss edər. Beləliklə, düşmənliklər çoxaldı. Artıq “məvali”dən və əməvilərdən söz getmirdi. Ancaq həmişə ərəb, əcəm, etnik üstünlük və qarşısındakının nöqsanını axtarmaqdan (yuxarıda adını çəkdiyimiz müəlliflərin əsərlərindən anlaşıla bilər) danışılırdı. Ərəblər, əcəm əleyhdarı; əcəmlər isə ərəb düşməni oldular. Qısacası, bu mübarizə bütün sahələrdə istiliyini saxlamışdı. Hücüm, qarşı hücum səbəb olurdu.

⁵ Bəni Təməim “məvali”sindən.

⁶ Bəni Əqil və ya Bəni Sədus “məvali”sindən (96–168/714–784) .

⁷ (145–198/762–813).

⁸ Doğum yeri Hicazın Eynut-təmər qəsəbəsi, əslən kufəli və oturduğu yer Bağdad (ölm. 211/826 və ya 213/828).

⁹ “Tarixül-fürs” kitabını pəhləvi dilindən ərəbcəyə tərcümə edən şəxs.

¹⁰ “Fəzailül-fürs”, “Əxbarül-fürs”, “Nüsusul-ərəb”, “Əd’iyayi-ərəb” kitablarının müəllifi. Son iki kitabda ərəblərin nöqsanlarından bəhs etmişdir.

¹¹ “Məsəlibüs-səğir”, “Məsəlibül-kəbir”, “Məsəlibi-rəbiə”, “Əsməi-bəğayai-Qureyş fil-cahiliyyə və əsma min Vəldən”, kitablarının müəllifi.

¹² “Fəzlül-əcəm ələl-ərəb” və iftixariha.

¹³ “Əl-meydan fil-məsəlib” kitabının müəllifi. İbni-Nədimin Fihristinə görə, bu kitabında ərəblərin nöqsanlarını şərh etmişdir.

Mücadilə, müharibə meydanlarından dərs mərkəzlərinə keçdi. İbn Qüteybə, İbn Müsənnanı rədd edirdi. Ərəblər, halqa kimi Əsmainin ətrafına toplanırdılar və iranlılar, şüubiləri oxşamağa başladılar....

Deməliyə ki, bu ixtilafalarda, hərəkətin öndə gedənlərinin hamısı eyni səfdə yer tutmamışdılar. Bunların bir qismi bərabərlik tərifdarı idi və deyirdi ki, “ərəbin əcəmə, əcəmin ərəbə üstünlüyü yoxdur. Hamı, Tanrının quludur və hər kəsin qiyməti, soyuna və irqinə görə deyil, əməlinə və tutduğu yola görədir.” Hikmət və irfan sahibləri, ümumiyyətlə, bu istiqamətə meyil göstərdilər. Başqa bir qrup isə, İslam ehkamına olan möhkəm inamları ilə ərəblərə hücum edib, öz irqləri ilə fəxr edirdilər. Əbülqasim Firdövsini bu qrupdan sayırlar. Dəqiqi kimi aşırı olanlardan meydana gələn başqa bir qrup, bundan da irəli gedib, ərəblərlə düşmənlikdə sərhəd tanımır və aydın bir şəkildə muğların dinindən danışırdılar. Bu dövrdə iki təbliğat silahından çox gözəl şəkildə istifadə olundu. Biri əski tarix və əfsanələr və digəri də dil.

Türklər, belə bir şəraitdə, yəni fanatizm və əcnəbi düşmənliyin yaygın olduğu bir zamanda ortaya çıxdılar və müxalifət, düşmənlik və fanatizmin oxlarına hədəf oldular. Əski kinlər və öncədən təhrik edilmiş əsəbiyyət, bu dövətsiz qonaqlara doğru yönəldi. Çünki hər halda yabancı, yabancı idi. Üstəlik də, onların (türklərin), Quran dili və ərəb-İslam şəxsiyyətləri ilə də kiçik bağları belə yox idi və onları pisləmək asan görünür və ayıb sayılmırdı.

Türklər və türk dili ilə ziddiyət havası, ərəb və ərəbcə düşmənliyi ilə paralel icra edildi. Bu vəziyyətin rəmzi şəklini, Firdövsinin “Şahnamə”sində üç düşmən qardaşın (İrəc, Səlim və Tur) simasında aydın bir şəkildə görə bilərik.

O dövrdə kimsə bu dastanlarda, türk-fars tayfalarının qardaşlığını və yaxın bir mənşədən gəldiklərini görə bilmirdi¹⁴. Söz daima kindən və davadan gedirdi. Ərəblər üçün sərf edilən bütün bu pis sözlərdən və çirkin iftiralardan türklər də nəсібini aldı. Bəlkə, o za-

¹⁴ Həmid Nitqi, “Misaqi-Yəzdani”, “Varlıq”, Tir 1364. Bu məqalədə tarixin başlanğıcından başlayaraq türk və fars xalqlarının qardaşlığı, mənşəyindəki ortaq nöqtələr və yaxınlıqlar ayrıntılı olaraq izah edilmişdir.

mankı düşmənlikləri bir şəkildə dərk etmək olar. Bəlkə, ona görə ki, türklərin İrana girişindən uzun zaman keçməmişdi və (İrana gələn) ilk türk xanları və şahları, o cümlədən, Qəznəli Mahmud Bağdad ilə iş birliyi içində idi və Samanilərin təbliğatı hələ də zehnlərdə yeni və təsirli idi. Bu üzəndən, bəlkə, bu düşmənlik bir növ müdafiə sayıla bilərdi. Ancaq təəssüflə bu kimi təbliğatların təsiri, uzun illər keçdikdən, hadisələr unudulduqdan və o təbliğatları meydana gətirən amillər ortadan qalxdıqdan sonra belə davam edir və xalqların münasibətlərinə təsir göstərir. Bu səbəbdəndir ki, yüz illər sonra da bəzilərinin söhbətində o təbliğatların izini hələ də görə bilirik. Ona görə, bu kimi tarixlər və o cümlədən bizim ədəbiyyat tariximiz, türk düşmənliyini andıran təbirlərlə doludur. Bu kitablarda, şəraitin dəyişməsinə və ixtilafın əsas səbəblərinin ortadan qalxmasına baxmayaraq, Sədinin dediyi kimi, “Əmr və Zeydin düşmənliyi hələ də davam edir”.

İndi də bəzi yazıçılar yuxarıda işarə olunan kitablarda türklərin adını sadəcə “türk kölələr” şəklində zikr edirlər. Bu kitablarda bütün türklər qul və kölədir. Ancaq qarşısında Yəqub Leysin soyunu Sasanilərə; Samanilərin soyunu Bəhrami-Çubinə, oradan Pişdadi hökmdarlarından Mənuçehrə; Əhməd bin Səhlinkini Yəzdigidə; Xorasan sipəhsaları Əbu Mənsur Məhəmməd bin Abdürəzzaqın soyunu Qudərzi-Geşvadiqanın oğlu Givə və ondan da Mənuçehrə, Feriduna və Cəmsidə; balıqçı Buyənin oğullarını Bəhrami-Qura, Ziyar oğullarının soyunu Ağış və Havana bağlayırlar. Bu örnəkləri daha da çoxalda bilərik.

Ancaq bu “zadəganlıq epidemisi”nin yaygın olduğu bir dövrdə, əgər Səbüktəkinin məddahları da öz məmduhları haqqında bu adətə uymaq istəsələr, araşdırmaçılar bir anda ortaya çıxaraq, onların bu haqqını belə tanımırırlar ki, onların deyişi ilə “yeni ortaya çıxan türk kölələr” və “V (XI) əsrin sarı dərilili mühacirləri!” öz soylarını “Şahnamə”nin məğlub olmuş Əfrasiyabına dayandırsınlar və bu “yağma” (təsadüfən bu təbir də düşündürücüdür) söfrəsindən pay alsınlar¹⁵.

¹⁵ Zəbihullah Səfa, “Tarixə-ədəbiyyat dər İran”, “İbni-Sina” nəşriyyatı. c. I, s. 220.

Bunları keçək. Daha öncə də işarə olunduğu kimi, türk tayfalarının (İrana) mühacirəti, İran tarixinin böhranlı dövrü ilə eyni zamana təsadüf edir. Türklərin tarix səhnəsinə girişi, bu böhranın şiddətini artırdı. Düşmənlük odunu alovlandıraraq, ürəklərdəki kinləri çoxaltdı. Ancaq İslamdan sonrakı dövrdə İranın şəkillənməsində türk ünsürü, başdan bəri təyinedici bir rol üstləndi. Fars ünsürünün yanında, İran millətinin ayrılmaz bir parçası oldu. Eyni səbəblə öz dilinin yanında – ölkədəki xalqların vasitə dili olaraq – dəri farscasının formalaşmış inkişaf etməsində, ən az, farslar qədər rol oynadı və indi də bu yolda səy göstərməkdədir.

Əsrlər keçdi. Hakimiyyətlərin dəyişməsinin, xanədanların qurulub yıxılmasının ardından, bu iki cəsur xalqın bir yerdə yaşaması, tarixi bir həqiqət olaraq ortaya çıxdı. İranda vəziyyət belə idi və İran milləti bu boş ailəvi ixtilafları unutmaq üzrə idi. Ancaq Avropada irqçiliyin zühuru və onun İrana sirayət etməsi, bəzi yatmış tiplərdəki üstünlükçü düşüncəni və mədəni hakimiyyət qurmaq istəyini yenidən canlandırırdı və çox təəssüf ki, bu istək yavaş-yavaş İranın rəsmi siyasəti oldu. Yanlış olaraq “iranlılıq”, fars və farsca ilə sinonim zənn edildi. Sanki bu ailə süfrəsinin ətrafında oturanların bir qismi doğma, digər qismi isə yaddır. Zaman keçdikcə və Qərbin müstəmləkəçilik xərçəngi təsiri ilə özümüzədən olub özünü itirənlər də, əcnəbilərin uğursuz metodunu öyrəndilər və onu həyata keçirdilər. Başqa yerlərdə “yerli” və “yerli dillər”dən söz getdiyi kimi, bizim gözəl yurdumuzda da “məhəlli” və “məhəlli dillər”dən danışıldı. Min il birlikdə yaşadığımızı, yüz illərlə və yüz dəfələrlə qardaşlıq və birliyin sübut olunmasına baxmayaraq, Allahdan xəbərsiz bir qrup, yenə də ölkə xalqının yarısını birlik və qardaşlıq halqasına almadılar. Hər fürsətdə türklərin dilini və adət-ənənələrini boş sözlərlə təhqir etdilər. Əllərindən gəldiyi qədər rəsmi tarixdə hadisələri təhrif etdilər. Yalan və hiylə, əllərinin aləti oldu.

Bunları söyləməkdə məqsəd, Dr. Heyətin, bu çətin və daşlıqlı yoldan necə keçdiyini göstərməkdir. O, türk dili və ləhcələrinin tarixini araşdırmaq üçün lazım olan qaynaqları böyük bir zəhmətlə əldə edib, çətin bir tədqiqatı müvəffəqiyyətlə başa çatdırmalı və bütün ön yargılarla qarşılaşmalı idi.

Bundan əlavə, müəllif, sadəcə alimlər və dilçiliklə maraqlananlar deyil, xalq da faydalana bilsin deyə, əsərini müxtəlif şeir və nəsr örnəkləri ilə bəzəmişdir. Kitabda seçilmiş parçaların farscaya tərcüməsi, həm əsərin möhtəvasını göstərməkdə, həm də hər ləhcənin və dilin özəlliklərini və o dövrün üslubunu öyrənmək üçün açar mahiyyəti daşımaqdadır.

Verilən örnəklər kitabı daha gözəl və teorik mövzuları daha aydın ifadə etməkdədir. Qısacası, bu əsər həm türk dilinin linqvistikası, həm də bu dilin bəzəksiz sərgüzəşti və eyni zamanda maraqlı və faydalı bir müqayisəsidir. Deyə bilərik ki, bu əsərin təməli qırx il qabaq, yəni Dr. Heyətın türkologiya tədqiqatına başladığı zamanda qoyulmuşdur. Keçmiş dövrdə, müəllifin bu fəaliyyətindən sadəcə dostlarının xəbəri var idi. O, həkimlik və cərrahlıqla yanaşı, öz dilinin tarixini ciddi olaraq araşdırmaqdan heç bir zaman qafil olmadı və sadəcə son bir neçə ildə fürsət tapdı ki, bu zövq, şövq, məharət və biliyini “Varlıq” dərgisinin səhifələrində nümayişə qoysun. Əlinizdəki kitab, onun neçə illik zəhmətinin məhsuludur. Qısacası, mənim qələm sahibləri və tədqiq əhli arasından tanışma şərəfinə nail olduğum şəxsiyyətlərdən hörmətli Dr. Heyət bu böyük işi görmək üçün ən səlahiyyətliyədir.

Əlinizdəki kitab, müəllifinin də söylədiyi kimi, nöqsansız deyil. Ancaq ilk addım olaraq, mövcud qaynaq və sənədlərlə, yuxarıda da toxunulduğu kimi, əskidən qalan yanlış anlamalarla dolu olan bir mühitdə belə bir əsər yaratmaq təbrik edilməsi gərəkən çox böyük bir nailiyyətdir.

Ümid edirik ki, müəllifin öncülüyündə açılmış olan bu yol, məqsədə qədər davam etsin və digər alim və tədqiqatçılar onun nöqsanlarını aradan aparsınlar. Beləliklə də, gurultu salmaq və boş sözlər yerinə məntiqli dialoq hakim olub, cəhalət pərdəsi ortadan qalxar, ədalətin işığında düşmənliklər və mənasız kinlərin yerini qardaşlıq, sevgi və səmimiyyət alar, ixtilafın odu söner və bütün iranlıların ürəkləri bir olar.

Bizim mənəvi və əqli vəzifəmiz budur ki, bizə verilən əmrə görə, ölkəmizdə çeşidli xalqları və tayfaları bir-birlərini tanımağa, qarşılıqlı sayğı və sevgi göstərməyə çağırırıb¹⁶, rəng və dil ayrılıqlarını, Al-

¹⁶ “Həqiqətən, biz sizləri bir kişi və bir qadından yaratdıq. Sizi millətlər və qəbilələr halına gətirdik ki, bir-birinizi tanıyasınız. Şübhəsiz, Allah qatında ən dəyərliniz, ən təqvalı olanınızdır” (Qurani-Kərim, 49 / 13).

lahın ayətləri kimi qəbul edək və daha təqvalı olandan əlavə, kimsəni kimsədən üstün bilməyək və bundan sonra kimsənin üstün irq və dil bəhanəsi ilə İranda ayrılıq toxumu əkməsinə; yalan və köhnəlmiş hiylələrlə bir xalqın mədəniyyətinin yıxılıb, başqa bir xalqın mədəniyyəti içində əridilməsinə izin verməyək. Azərbaycanlılar Allahları ilə ərəbcə, uzaq dostları ilə farsca və yaxınları ilə türkcə danışırlar. Bu, onların mənəviyyata, milliyyətə və qövmiyyətə, qısacası, öz kimliklərinə olan hörmətlərinin ən gözəl göstərgəsi deyilmi?

Sözümü kitabda da müləmmə qəzəllə birlikdə gələn Mövlana Cəlaləddin Ruminin “Məsnəviyi-Mənevi” əsərindən bir şeir ilə bitirmək istəyirəm:

جمله مرغانش به خدمت آمدند	چون سلیمان را سراپرده زدند
پیش او یک یک به جان بشتافتند	همزبان و محرم خود یافتند
جمله مرغان ترک کرده جیک جیک با سلیمان گشته افسح من اخیک	
مرد با نامحرمان چون بندی است	همزبانی خویشی و پیوندی است
ای بسا دو ترک چون بیگانگان	ای بسا هندو و ترک همزبان
همدلی از همزبانی بهتر است.	پس زبان محرمی خود دیگر است

Yəni:

“Süleymanın divan çadırını qurdular; bütün quşlar hüzurə gəldi. Onu özlərinə məhrəm və dildaş görüb, bir-bir, canla-başla ona doğru hərəkət etdilər.

Bütün quşlar cik-cik deyə ötməyi buraxıb; Süleymanla qardaşından daha fəsih bir dillə danışmağa başladılar.

Eyni dili danışmaq, qohumluq və bağlılıqdır; insanın yabancılarda qalması isə əsarət kimidir.

Bir çox hindu ilə türk eyni dili danışırlar; bir çox türk də yabancılar kimi bir-birinin dilini anlamaz.

Demək ki, məhrəmlik dili ayrı bir dil və könül birliyi, dil birliyindən daha yaxşıdır”.¹⁷

Dr. Həmid Nitqi,
Tehran, Ordibehişt 1364 (1985)

¹⁷ Mövlana Cəlaləddin Rumi, Məsnəvi və Şərhi; şərh edən: Abdülbaki Gölpınarlı, Türkiyə Kültür Bakanlığı nəşriyyatı, 3-cü çap, Ankara 2000, c.I, s. 263.

MÜƏLLİFDƏN

هر كه نه گویای تو خاموش به
هر چه نه یاد تو فراموش به

*“Səndən danışmayanın susması daha yaxşı,
Səni xatırlamayanın unudulması daha yaxşı”.*

Tanrının lütfü ilə *“Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi”* kitabı üçüncü dəfə nəşr edilməkdədir. Həmin münasibətlə bir neçə məsələni əziz oxucuların diqqətinə sunmağı çətdırmağı zəruri görürəm.

Əziz oxucuların *“Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi”* kitabına göstərdikləri maraq nəticəsində kitabın birinci və ikinci nəşri eyni ildə tapılmaz oldu. Bu müddət ərzində maraqlanan vətəndaşlarımızın bir çoxu kitabın əldə edilməsi və yenidən nəşr olunması üçün müraciət etdilər. Ancaq kağız qıtlığı və digər problemlər üzündən kitabın üçüncü nəşri həyata keçmədi. Bu müddət ərzində, fürsətdən istifadə edərək, yabancı tədqiqatçıların türkologiya haqqındakı, xüsusilə də İrandakı türk dialektləri (Xorasan türkcəsi, Xələc türkcəsi, Sunqur dialekti, Əbiverdi dialekti və s.) ilə bağlı yeni tədqiqatlarından faydalandım. Bundan əlavə, Xələc, Xorasan və Sunqur türkcəsi ilə bağlı, Prof. G.Doerfer, onun əməkdaşları və tələbələrinin apardıqları araşdırmaların nəticələrini incələməklə birlikdə, özüm də o bölgələrə gedib və apardığım tədqiqatın nəticələrini yabancı alimlərininki ilə müqayisə edib, dörd məqalə şəklində kitabın sonuna əlavə elədim.¹⁸ Demək lazımdır ki, Xələc, Xorasan və Sunqur türkcəsi haqqında verilən məlumatlar türkologiya elminin yeniliklərindən

¹⁸ Xələc və Xorasan türkcəsi adlı iki məqalə daha öncə “Varlıq” dərgisində nəşr olunmuşdur.

sayılır və İrandakı türklərlə bağlı olduğundan, xüsusi bir əhəmiyyətə malikdir.

Əlinizdəki son nəşrdən öncə kitabın ikinci nəşri diqqətlə oxundu və çapdan qaynaqlanan xətlər düzəldilərək, yeni nəşrin sonuna əlavə edildi. Əziz oxucuların, kitabı oxumadan öncə “yanlış düz tablosu”nu gözdən keçirmələri və mətn üzərində düzəltmə apardıqdan sonra kitabı oxumaları yerində olacaqdır.

Kitabın birinci və ikinci nəşrindən sonra bir çox əziz vətəndaşımız kitabın elmi dəyəri haqqında mədh və təşviqedici məktublar göndərdilər. Hətta İranın bəzi liderləri və dövlət adamları çox dəyərli məktublar göndərərək, bizi sevinclə boğub, öz lütf və məhəbbətlərindən dolayı bizi minnətdar etdilər. Bir tədqiqatçı və elmi kitabların müəllifi üçün, xüsusilə də üçüncü dünyada, qiymətli oxucularının qədirbilənliyindən daha böyük mükafat nə ola bilər. Ancaq bunu da deməliyəm ki, bəziləri də belə bir kitabın nəşrindən narahat və narazı oldular. Belə ki, bu kitab və onun müəllifinin əleyhinə məqalələr yazdılar. Ancaq tənqidçilərin heç biri, kitabı elmi və məntiqi olaraq tənqid etmədi.

Göttingen Universitetinin müəllimi Prof. G.Doerfer, Şimali Azərbaycandan Prof. Vaqif Aslanov, Türkiyənin dilçi alimlərindən Prof. Ahmet Bican Ercilasun və Dr. Yavuz Akpınar kimi araşdırmacılarından bir neçəsi, öz mətbuat orqanlarında kitabın möhtəvasına göstərdikləri dərin diqqəti ifadə edən, elmi və filoloji tənqidləri içəran yazılar nəşr etdilər. Bundan əlavə Prof. G. Doerfer, kitabın üçüncü nəşri üçün qısa bir ön söz yazdı. Burada hörmətli Doerfer, həmçinin öz yazı və sözləri ilə lütfələrini bizə göstərən oxuculara təşəkkür etməyi borc bilirəm. Ayrıca möhtərəm tənqidçilərdən rica edirəm görüşlərini bəyan etmədən öncə, kitabın mətnini diqqətlə oxusunlar və tənqidlərini elmi bir dil və insafla qələmə alsınlar ki, nöqsan və ya yanlışlıqlar olsa, sonrakı nəşrdə düzəldilsin.

Son doqquz ildə dünya türklərinin böyük əksəriyyətinin siyasi və ictimai vəziyyəti, türkologiyadan daha çox dəyişikliyə məruz qalmışdır. Keçmiş Sovetlər Birliyi və Şərqi Avropanın kommunist sistemində meydana gələn dəyişikliklər, Sovetlər Birliyindəki müsəlman türk cümhuriyyətləri başda olmaqla, dünya

ictimaiyyətinə ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Belə güman edilirdi ki, yarım əsrdən artıq, rus imperiyası və kommunizm boyunduruğu altında yaşayan müsəlman xalqlar din, dil və milli adət-ənənələrini unutmuş və yarırus və yarıbolşevik olmuşlar. Ancaq sözdə proletariat diktatorluğu və basqısı ortadan qalxınca bir anda qızıl marksist-rus geyimini parçalayıb, öz milli-dini kimliklərini ortaya qoydular. Sovet imperiyasının dağılışı o qədər sürətli və gözlənilməz idi ki, hamını heyrətə saldı.

Son bir neçə ildə qara buludlar yenidən, bizimlə yaxın münasibətləri olan bu ölkələrin səmasını qaraltdı. Tacikistanda kommunistlər, Rusiyanın açıq dəstəyi ilə təkrar hakimiyyəti əllərinə aldılar. Zəngin neft qaynaqları olan və MDB-yə daxil olmayan Azərbaycan Cümhuriyyəti, Rusiya və xristian qərb dünyasının dəstəyini yanına alaraq böyük Ermənistan xəyalında olan ermənilər tərəfindən təcavüzə məruz qalıb və torpaqları işğal edilərək, xalqı da soyqırımını, işgəncə və zülmə qarşı-qarşıya qalmışdır.

Belə bir şəraitdə İslam dünyası əlini əlinin üstünə qoyub, müsəlmanların qətliamını və İslam ölkələrinin işğal edilməsini seyr edir. Bu sahədə deyiləcək söz çoxdur, ancaq burada imkanlar müsaid deyil. Ümid edirik ki, qeybdən bir əl çıxıb, İslam dünyasını bu ətalətdən və dağınıqlıqdan xilas edəcəkdir. O günün ümidi ilə.

İndi ki, dəmir pərdə xalqın öz əli ilə yırtılmış və şimal sərhədimizin o tayındakı qardaşlarımız, xüsusilə də müsəlman Azərbaycan, özbək, tacik və türkmənlər, iranlı qardaşları ilə görüşmək və yeni dostluq əlaqələri qurmaq üçün meyil göstərməkdədirlər, fürsəti qiymətləndirib, gerçək İslam-İran mədəniyyətini yaymaqla kifayətlənməyib, dilçilik baxımından da bölgədə və məntəqədə tədqiqatlar apararaq oradakı araşdırmaçıların əsərlərindən də faydalanmağımız lazımdır.

Prof. Dr. Cavad Heyət

Prof. Dr. Gerhard Doerferin ön sözü

Türklər və iranlılar arasında çox əski zamanlardan bəri dərin siyasi və mədəni münasibətlər mövcud olmuşdur. (Bu münasibətlərdə), ümumiyyətlə, iranlılar mədəniyyət baxımından verici olmuşlar. Bu sahədə təyinedici rola öncə soğdilər və sonra da iranlılar malik olmuşlar. Türklərin X əsrdə İslamiyyəti qəbul etmələrindən etibarən türk, iran və ərəb tayfaları, dünyada misli olmayan İslam mədəniyyətini birlikdə meydana gətirmişlər.

Beləliklə, çox erkən zamanlarda (təxminən IX əsrdə) türk sözləri fars dilinə daxil olmuşdur. Bu keçisdə Orta Asiya türklərinin əldə etdikləri diqqətəlayiqdir.

Türklərin İrandakı mədəni nüfuzu XI əsrdə Səlcuqlularla və onlardan daha çox da XVI əsrdə Səfəvilərlə qüvvətləndi. Şimali Azərbaycanın uzun müddət İranın bir parçası olaraq qaldığını göz önündə tutmaq lazımdır. O zamanlarda İranın nüfusunun yarısını türklərin təşkil etdiyi təxmin edilə bilər.

Bugünkü İranda türkcə danışan nüfusun dili, aşağı-yuxarı sadəcə oğuz dil qrupuna mənsub dildir. Bunlar azərbaycanlılar, qaşqaylar, Xorasan türkləri və başqalarıdır. Daha öncələri Xişavənd, Özbək və Uyğur dilləri kimi Orta Asiyanın Şərqi türkcəsi ünsürlərini belə İranda tapmaq mümkün idi. Mənuçehri¹⁹, bu məşhur beytində tam olaraq bu nöqtəyə toxunmuşdur:

به راه ترکی مانا که خوبتر گویی
تو شعر ترکی بر خوان مرا و شعر غزی

“Türklük (türkcə) yoluna davam et, çünki daha gözəl söyləyirsən. Sən mənə türkcə və oğuzca şeir oxu.”

¹⁹ Əbu Nəcm Əhməd bin Nəsr bin Əhmədi-Mənuçehriyi-Damğani (ölm. 432/1040), Qəznəli Sultan Məsud sarayının məşhur şairlərindən.

Oğuzlardan əlavə, ana dili türkcə olan cəmiyyətin qalanlarından xələc adlı bir qrup, XIV əsrdə gələrək, bu gün müqəddəs Qum şəhərinin yaxınlığında yaşayırlar.

Əsrlər boyu iranlılarla türklərin bir arada yaşaması, çox yerlərdə Kiçik Asiya folklorundan fərqlənən ortağ bir folklor meydana gətirmişdir. İran türklərini, Türkiyə türklərindən ayırd etmək çox asandır. Çünki onlar, önəmli ölçüdə İran mədəniyyətinin təsiri altındadırlar. Bu vəziyyət, türk mədəniyyətinin özəl bir qolunun ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

İran inqilabından öncə İranda türk dili və mədəniyyəti haqqında araşdırma və tədqiqat aparmaq çox çətin idi. Ancaq şans, bu sətirlərin müəllifinə o dövrdə türk dili ilə yazılmış bəzi mətnləri ələ keçirə bilməsində yardımcı oldu. İndi əziz və dəyərli əməkdaşı Dr. Cavad Heyətin türk dili sahəsində çox sayda tədqiq və araşdırma aparmağa imkan tapmasından xoşbəxt olan bu sətirlərin müəllifi, Dr. Heyətin araşdırmalarından məmnuniyyət duymaqda, onun işini davam etdirməsini arzu etməkdə, əskidən bəri hər iki millət və insanlıq mədəniyyəti üçün verimli nəticələr doğuran bu sahədə İran-Alman köklü iş birliyinin davam etməsinə ümid etməkdədir.

Prof. Gerhard Doerfer,
Almaniya Göttingen Universiteti
Türk Dilləri İnstitutunun
əməkli direktoru

“Həqiqətən, biz sizləri bir kişi və bir qadından yaratdıq. Sizi millətlər və qəbilələr halına gətirdik ki, bir-birinizi tanıyasınız. Şübhəsiz, Allah qatında ən dəyərliniz, ən təqvalı olanınızdır”.

(Qurani-Kərim, 49/13)

GİRİŞ

Türk dili, Asiya və Avropanın bəzi məntəqələrində yaşayan 200 milyondan artıq müsəlman xalqının danışığı və yazı dili²⁰ və Şərqi ən əski dillərindən biridir. Təxminən 1500 illik tarixi keçmişə malikdir. Müxtəlif türk ləhcə və dialektləri ilə danışan insanların yaşadıkları yerlər Çindən, Orta Avropa yaxınlarına qədər uzanmaqdadır. Türklər, yüz illər boyu müxtəlif cəmiyyət və ölkələrdə yaşadıklarına baxmayaraq, indiyə qədər öz dillərini qorumuşlar və tarix öncəsi dövrdə bir-birindən ayrılan kiçik bir əqəlliyət (yakut və çuvaş türkləri) xaric, bir-birlərinin dilini az-çox başa düşür və az bir səylə bir-birlərinin ədəbiyyatlarından faydalana bilirlər.

Dilçilərin çoxunun qənaətinə, türk tayfalarının ilk və əsas vətəni Orta Asiyada Ural-Altay dağları arasındakı məntəqədir. Türk tayfaları, tarix boyunca iqtisadi, siyasi, ictimai və iqlimi səbəblər üzündən qonşu ölkələrə mühacirət və yeni torpaqları özlərinə vətən seçmişlər. Məsələn, Hunlar quraqlıq; Oğuzlar isə nüfus artımı və otlaqların yetərsizliyi səbəbi ilə köçməyə məcbur olmuşlar. Bəzən də bu köçlər, qonşu xalqın basqısı üzündən olmuşdur.

Bu köçlər iki şəkildə baş vermişdir: Hücumlər-fəthlər və normal mühacirətlər. [4] Bu yolla Avropanın mərkəzinə, Hindistana və Afrikanın şimalına qədər gedilmişdir. Miladdan öncəki köçlərin özəllikləri qəti olaraq bəlli deyil. Tarixçilərə görə, Miladdan öncə türk tayfalarının bir qismi Xəzər dənizinin şimalından Avropaya gedərək İskitlərlə qarışmış; bir qismi Uzaq Şərqi, böyük bir qismi də Hindistana, Hind-Pəncab həvalisinə mühacirət etmişlər²¹.

²⁰ "Türk Dünyası Əl Kitabı", Ankara 1976, s. 5; o tarixdən sonrakı artım da göz önündə tutulmuşdur.

²¹ Bu kitabda miladdan öncəki III və II minilliklərdə Anadoluya, Beynünəhrə və İrənin qərbinə gələn dövlətlər qurmuş olan Quti, Kut, Quz (oğuz) və Kas qövmələrinin köçündən və onların oğuz və xəzərlərlə münasibətlərindən bəhs edilməmişdir.

Türklərin miladdan sonrakı əsrlərə aid köçləri müxtəlif tarix kitablarında qeyd olunmuşdur. Bu qeydlərə görə, hunlar 375-ci ildən sonra Avropaya köç etmişlər.

Sasanilər zamanında türklərin bir qismi, İran yaylasına gedib orada yerləşdilər. Bundan təxminən 50 il qabaq Səfəvi tərəfindən farscaya tərcümə edilib Tehrandə yayınlanan Birinci Xosrov Ənuşirəvanın yazılarında türk tayfalarının Azərbaycana və Qafqaz mühacirlərindən söz getmiş və hətta onlardan daha öncə padşahın izni ilə gələn türklərin vəfadarlıqlarından danışılmışdır. İbni-Məskuyənin “Təcaribül-üməm” kitabındakı “Sirəti-Ənuşirəvan” bölümünün bəzi yerlərində, Xəzər məntəqəsində yaşayan dörd türk tayfasına işarə olunmuşdur ki, onlardan ən önəmlisi sabirlərdir. Pəhləvicə yazılmış “Xodaynamə”də də V Bəhrami-Gur (420–439) tərəfindən məğlub edilən türk xaqanından söz getmişdir.

Sasanilər zamanında digər Altay tayfaları kimi Şərqi Hunları üçün də türk adı işlədilmiş və belə nəzərə gəlir ki, İslam müəllifləri Sasani tarixçilərinin təsiri ilə bütün Altay tayfalarına türk demişlər (M. Grignaschi).

VII əsrdə Bulğar dövlətinin bölünməsindən sonra, bulğarların bir qismi Volqa çayının yaxınlarına və bir qismi də Balkanlara getdilər. IX-XI əsrlər arasında peçenek və qıpçaq (kuman) türkləri ilə oğuzların bir qolu, Xəzər dənizinin şimalından Şərqi Avropaya və Balkanlara köç etdilər.

Bu mühacirlər arasında hunlar və oğuzların, tarixi baxımdan xüsusi bir əhəmiyyəti var. Qərbi Avropaya, Fransaya qədər irəliləyən hunlar, Atillanın sərkərdəliyi dövründə böyük bir imperiya qurdular.

Oğuzlar isə İslam dinini qəbul etdikdən sonra XI əsrdə İrana və Kiçik Asiyaya (bugünkü Türkiyə) gedib, orada yerləşdilər. Sonra Vyana qapılarına qədər irəliləyib, yeni vətənlərində dünyanın ən böyük imperiyalarını qurdular. İllər boyunca yerli xalqlarla birlikdə yaşayaraq, yeni millətlər və mədəniyyətlər meydana gətirdilər.

[5] Türk xalqları yeni ölkələrdə başqa dillərdə danışan insanlarla tanış oldular və onlarla qurduqları təmas və bir arada yaşamaqları nəticəsində bir-birlərinə qarşılıqlı təsir göstərdilər. Türklər İslamı qəbul edib yeni bir ideologiya ilə üzləşdikdən sonra İslam

dinində elə irəliləyib ona öncülük etdilər ki, İslam ordusunun bayraqları oldular. Kiçik Asiyanı və başqa ölkələri hakimiyyətləri altına aldılar və yuxarıda da deyildiyi kimi, İslam bayrağını Avropanın mərkəzinə qədər apardılar. Qurani-Kərimin dilini, yəni ərəbcəni dini dil olaraq seçdilər və ondan sonra tədricən, bəzi kəlmə və terminlər türkcəyə daxil oldu.

Orta Asiyanın türk xalqları, İslamdan öncə də iranlı tayfalarla yaxın əlaqədə idilər. İran və Türkünstan arasındakı sərhəddə (Ceyhun çayı) yaşayan soğdilər, türklərlə iranilər arasında vasitə rolu oynayırdılar və zaman içərisində türklərin arasında əridilər. Beləliklə, türklərlə digər irani xalqların münasibəti vasitəsiz və birbaşa oldu. İranlılarla ən çox əlaqədə olan türk xalqı oğuzlar idi. Onların iranlılarla qarışmaları və yaxınlığı o dərəcədə idi ki, digər türk xalqları onlar haqqında “*başsız börk bolmaz, tatsız türk bolmaz*” deyirdilər.

V (XI) əsrdə türk xalqları, Xorasan yolu ilə İranın mərkəzinə doğru yenidən hücumə keçdilər. Əksəriyyəti oğuzlardan təşəkkül tapan bu tayfalar (oğuz, qıpçaq, xələc), İranın fəthi ilə kifayətlənmədilər. Onların bir qismi Kiçik Asiyaya yönəldi. Alp Arslanın Malazgirdi fəthindən (1071) sonra oranın yolu açıldı. Çox keçmədən Rum ölkəsinin böyük bir qismi türklərin əlinə keçdi. Oğuz türkləri, Toğrul və Çağrı qardaşlarının hakimiyyətində İranda və Anadoluda babaları Səlcuqun adına Səlcuqlu dövlətini qurdular. Bu dövlət sonralar Səlaciqə və ya Səlcuqilər adı ilə tanındı. Səlcuqlulardan öncə türklərdən bir qrupu, İranın şimali-şərqində və Əfqanıstanda Qəznəli hakimiyyətini qurmuşdu. Türk olmağına baxmayaraq, Qəznəli Sultan Mahmud dəri farscasına göstərdiyi maraq üzündən bu dili ölkəsində yayaraq rəsmi dil halına gətirdi. Sarayının şairlərini farsca şeir deməyə təşviq etdi. Yenə onun təşviq və tapşırığı ilə Firdövsiyi-Tusi, farscanın canlı yaşamasında tarixi və ədəbi baxımdan önəmli rol oynayan “Şahnamə” əsərini yaratdı.

Səlcuqlular zamanında fars dili İranın və Kiçik Asiyanın ədəbi dili oldu. O dövrdə türklərin çoxu ədəbi əsərlərini, ümumiyyətlə, farsca yazdılar. Mövlananın “Məsnəvi”, Şəmsin qəzəllər divanı, Gəncəli Nizaminin, Şirvanlı Xaqaninin, Təbrizli Qətranın və b. [6]

şeir divanları bu dildə yazıldı. Farsca da ərəbcə kimi türklərin yazı və danışiq dilinə təsir göstərdi. Farsca kəlmə və terminlərin bir qismi yavaş-yavaş türk dilinə daxil oldu. Bu arada təsəvvüf və irfan cərəyanı da farscanın nüfuzunun artmasına köməklik edirdi. Belə ki, Orta Şərqi müsəlman ölkələrində ərəbcə din və elm, farsca da təsəvvüf və ədəbiyyat dili oldu. Qısacası, İslam dininin qəbul edilməsi və yeni ölkələrin vətən seçilməsi nəticəsində türklərin dilinə yeni kəlmə və terminlər daxil oldu. Hər bölgədə bir-birindən az, ya da çox fərqli türkcə ləhcələr və dialektlər meydana gəldi. Bütün bu amillərə baxmayaraq, bu tayfalar yüz illər boyunca ana dillərini qorudular. Türk alim, filosof, şair və ədəbiyyatçılar əsərlərinin çoxunu ərəbcə və farsca yazmaqlarına və bu dillərdə mədəni və ədəbi şah əsərlər meydana gətirdiklərinə baxmayaraq, bəziləri də əsərlərini türk dili və şivələri ilə yazdılar ki, bu əsərlərin hamısı türklərin ədəbi və mədəni xəzinə və mirasını təşkil edir. Mədəniyyət və ədəbiyyatın yaranıb saxlanmasında aşuqların rolu hamıdan çox olmuşdur. Çünki onlar, alimlərin və təhsil görmüş ədiblərin əksinə, öz dillərinə aşiq və bağlı olub, əsərlərini xalq dili ilə yaradırdılar. Bu baxımdan türk xaqalarının şifahi ədəbiyyatı (xüsusilə Azərbaycan) digər xalqlarınkindən daha zəngin və daha rəngarəngdir.

Türk dili, quruluş və qrammatika baxımından ən qanunlu və qaydalı dillərdən biri və fel baxımından da, bəlkə, dillərin ən zənginidir. Məsələn, türkcə fellərə bəzi şəkilçilər əlavə edərək, mürəkkəb kəlmələrə ehtiyac olmadan, “lazım” feldən ikinci dərəcəli “mütəddi” fel düzəldilə bilir. Ancaq dillərin çoxunda bu kimi felləri bir cümlə və ya mürəkkəb fellərlə ifadə etmək lazımdır. Məsələn, oxumaq > oxutmaq > oxutdurmaq. Bu fellər farscada sıra ilə belə ifadə edilir: “xandən / vadar be xandən kərdən / qozaştəne kəsi be mədrəse ta be u xandən yad bedəhənd və ya gereftəne moəllemin bəraye inke be kesi təlim bedəhed”.

Türk dili mənşə etibarı ilə Ural-Altay dillərinin, daha dəqiq desək, Altay dilləri ailəsinin bir parçasıdır və bu mövzu kitabın birinci bölməsində izah edilmişdir. Morfologiya, yəni dilin quruluşu və şəkli baxımından aqlütinativ (iltisəqi) dillərdəndir ki, bu cür dillərdə sözlərin sonuna müxtəlif şəkilçilər əlavə edilərək, yeni kəlmə-

lər düzəldilir. Hind-Avropa dillərinin əksinə, bu dillərdə kəlmənin kökü sabit olub, təşriflənmə zamanı dəyişməz.

Türk dili, ədəbiyyatı və tarixi ilə bağlı müxtəlif dillərdə və ölkələrdə kitablar yazılmış və bir çox alim, dünyanın mötəbər universitetlərində, bu sahədə tədqiqat aparmaqla məşğuldur. İranda isə [7] siyasi səbəblər və Pəhləvi rejiminin şovinst siyasəti üzündən bu sahədə heç bir şey yazılmamış və susmaq, ya da danmaq ən gözəl sözə çevrilmişdir. Barmaq sayı qədər bir neçə alim xaric, “digər alimlər “türkcə bilmirəm” deməklə kifayətlənmişlər. Halbuki ölkə əhalisinin yarısını və ya ən azından üçdə birindən çoxunu türklər təşkil edib, İslamdan sonra, min ildən artıq bir müddətdə elm, fəlsəfə, şeir və hətta hakimiyyət sahələrində İran tarixinin ən parlaq səhifələrini yaratmışlar. Nə yaxşı ki, İran xalqı müsəlmandır və İslam dininə görə fars, türk, ərəb və əcəm bir-biri ilə bərabər və qardaşdır və heç bir şəxsin və ya xalqın təqvadan başqa, digərlərinə üstünlüyü yoxdur. Yüz illərdir ki, islamiyyət və müsəlmanlıq, milli varlığımızın əsas ünsürünü təşkil edir. Hətta irqçilik və şovinizmin hakim olub, xalqlar arasında ayrı-seçkilik aparıldığı keçmiş rejim dövründə belə, Məşrutə anayasasına görə, iranlılığın əsasını İslam təşkil edirdi.

Əslində, tarix boyunca müxtəlif xalqların köç və hücum yolu üzərində olan İranda, bundan başqa bir vəziyyəti də gözləmək olmaz. Bu üzəndən həqiqətləri qəbul etməli, hansı xalqa mənsub olduğuna və hansı dildə danışdığına baxmayaraq, ölkənin bütün insanlarını sevməli; hamını qardaş və bərabər bilməli; milyonlarla insanı başqa milyonlara qatmaqla deyil, bütün vətəndaşların birliyini təmin etməliyik. Avraam Linkolna nisbət verilən məşhur bir məsələ görə, “hamını sona qədər aldatmaq mümkün deyil.” Üstəlik, xalqı aldatmağın, özünü aldatmaqdan başqa bir mənası yoxdur. Sonunda həqiqət ortaya çıxar. Qərəzli olanlar və müddəilər (şikayətçilər) üzüqara olurlar və bu ehmkarlıqlar və düşmənlərin tüstüsü – hər nə qədər vətənpərvərlik və milliyyətçiliklə bəzənmiş olsa da bütün iranlıların gözüne gedəcəkdir.

Vətəndaşlarımızın hamısını, həqiqətən, sevmək və hamısını özümüzəndən bilmək üçün onları yaxşı tanımalı, dillərini, adət-ənənə-

lərini və əxlaqiyyatını kifayət qədər öyrənib, onlara vaqif olmalıyıq. Yoxsa cəhalət və inkarla milləti şüurlandırmaq və bütüvləşdirmək olmaz. Bu kitabın hazırlanması və yazılmasının səbəbi də bu düşüncəni həyata keçirmək və bu müqəddəs məqsədə, yəni *“həqiqətən biz sizləri bir kişi və bir qadından yaratdıq. Sizi millətlər və qəbilələr halına gətirdik ki, bir-birinizi tanıyasınız. Şübhəsiz, Allah qatında ən dəyərliniz, ən təqvalı olanınızdır”*²² ayəsinin müqəddəs məqsədinə çatmaqdır. Türk dilinin elmi və nisbətən kamil bir şəkildə bütün özəllikləri ilə tədqiq edilməsi və coğrafi xüsusiyyətləri və bir-biri ilə olan əlaqələrinin təyin olunması üçün dilin tarix boyunca bütöv olaraq araşdırılması zəruri idi.

Bizə görə, daha az öyrənilən digər dillər və hətta yerli dialektlərlə bağlı oxşar tədqiqatlar aparılmalı və bənzər kitablar tədqiqata cəlb olunmalıdır ki, vətəndaşlarımız bir-birinin dilini daha yaxşı başa düşsünlər və bu sahədə ürək birliyinə və səmimiyyətə çatsınlar. Düzdür ki, Mövlananın dediyi kimi könül birliyi [8] dil birliyindən daha yaxşıdır. Ancaq könül birliyinə çatmaq üçün insanların öncə bir-birinin dilini başa düşmələri lazımdır.

* * *

Bu kitab aşağıdakı dörd bölmədən ibarətdir:

I Bölmə: Türk dili və ləhcələri tarixinin külliyatını, əski türkcəni, yəni V-VI əsrlərdən X əsrə qədər olan dövrdəki Yenisey, Orxan və Uyğur kitabələrinin türkcəsini ehtiva etməkdədir.

II Bölmə: XI-XVI əsrlər arasındakı Xaqaniyyə (Qaraxanlılar), Xarəzm, Altın ordu və çağatay türkcəsi əsərlərini ehtiva edən orta türkcə haqqındadır.

III Bölmə: Özbək dövründəki çağatay yazı dilinin və ədəbiyyatının bölümlərindən; Oğuz türkcəsinin və ondan ayrılan dillərin və ləhcələrin, yəni Qərbi türkcə olaraq bilinən və XIII əsrdən bu günə qədər davam edən Türkiyə türkcəsinin, Azərbaycan türkcəsinin və Türkmən türkcəsinin tarixindən ibarətdir.

²² Qurani-Kərim 49/13

IV Bölmə: Türk dili və onun müxtəlif ləhcələri arasında Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan türkcəsi (Qərbi türkcə), Özbək-Çağatay türkcəsi (Şərqi türkcə), digərlərindən daha uzun bir tarixi keçmişə və daha zəngin bir ədəbiyyata və mədəniyyətə malikdir. Ona görə də bunlar, xüsusilə də Azərbaycan türkcəsi haqqında təfəsilatlı şəkildə izahat verilmişdir. Çox əski zamanlarda digər Türk xalqlarından ayrılıb, onlarla əlaqələrini kəsmiş olan Yakutların (Sibiryanın şimali-şərqində) və çuvaşların (Rusyadakı Volqa çayının qərbində) dilləri xaicindəki türk dili və ləhcələrində danışanlar az-çox bir-birlərini başa düşə bilirlər.

Yakutlar əski dinlərində, yəni Şamanizmdə qalmışlar. Çuvaşlar Xristian dinini qəbul etmişlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərə görə, yakut və çuvaş dilinin ayrı bir hekayəsi var idi.

Yakutların və çuvaşların dillərinin xaricindəki Türk dilləri və ləhcələri haqqında deyə bilərik ki, hazırda bunlardan 20-sinin yazısı və yazılı mətni var idi. Ayrıca hamısı bir ağacın budaqları sayılır. Bu budaqlar o dərəcədə qüvvətlidir ki, hər biri müstəqil bir dili təşkil edir. Ona görə bunların bir ləhcəmi, yoxsa eyni dil olduğu məsələsi həll olunmamış bir mübahisə mövzusu kimi qalır. Zamanımızda siyasi şərait və məcburiyyətlər də, ümumiyyətlə, bu budaqların hər birinin ayrı bir ağac kimi görünməsinə səbəb olmuşdur. Bizə görə, bunlar həm ayrı bir dil, həm də bir budaq, yəni ümumi türk dilinin bir ləhcəsi sayılır. Ona görə də bu kitaba “Türk dili və ləhcələrinin tarixi” ünvanı seçilmişdir. Bunu da qeyd etməliyik ki, ləhcə kəlməsi burada tarixi mənada, yəni dil ilə sinonim olaraq işlədilmişdir.

Bu kitabın hazırlanması və yazılması üçün müxtəlif dillərdə yazılmış çox sayda əsərdən istifadə olunmuşdur. Əsas qaynaqlar və müraciət etdiyimiz əsərlərin ad indeksləri xülasə olaraq kitabın sonunda verilmişdir. 910 il öncə yazılmış olan Kaşğarlı Mahmudun “Divani-luğat-it-türk” adlı əsərindən başqa, indiyə qədər [9] bütün türk dili və ləhcələrinin tarixini və özəlliklərini ehtiva edən müstəqil bir kitab yazılmamış və ya ən azından əlimizə çatmamışdır.

Prof. Əhməd Cəfəroğlunun yazdığı “Türk dili tarixi” kitabı, yalnız əski və orta türkcəni tədqiq etmiş, ancaq, təəssüf ki, ustadın

ömrü, sonrakı bölümləri yazmaq üçün vəfa etməmişdir. Prof. Ə.Dəmirçizadənin “Tarixi-təşkili-zəbanı-ədəbi-Azərbaycan” kitabı Azərbaycan türkcəsini XVIII əsrin sonuna qədər ehtiva edir. M.Cahangirovun yazdığı “Təşkili-zəbanı-ədəbi-milliyi-Azərbaycan” kitabında milli ədəbiyyat dilinin, xalqın dilinə (Bakı və Şamaxı dialektlərinə deyil) dayanaraq qurulduğu sübut edilməyə səy göstərilmişdir.

Beləliklə, bu kitab bu sahədə ilk təcrübə sayılır. Kitabın yuxarıda zikr edilən hissələri, mövcud bütün qaynaqların əldə edilə bilməməsi və imkan qıtlığı kimi səbəblər diqqətə alınarsa, nöqsansız deyildir. Ayrıca, burada, ümumiyyətlə, xarici qaynaqlardan istifadə olunduğu üçün daha çox miladi tarix verilmişdir.

Oxuculardan, kitabda gördükləri nöqsan və əskiklikləri xoş görmələri və kitabın gələcək çaplarında daha böyük bir əsərin ortaya çıxması üçün müəllifi izahat və yol göstərməklə aydınlatmalarını rica olunur.

Türk dillərinin inkişaf seyrinin tarixi tədqiq olunarkən, göstərilən örnəklərin şair və yazıçılarından da qısaca bəhs edilmişdir. Türkcə nümunələr, orijinallığı saxlanaraq, farsca tərcümələri ilə birlikdə verilmişdir ki, oxucular türk dili tarixini oxuyarkən, tarix boyunca yaradılıb inkişaf edən türk şeiri və ədəbiyyatına da göz atsınlar və eyni zamanda kitabın mətni də darıxdırıcı və yeknəsək olmasın.

Kitabın sonundakı Azərbaycan türkcəsi bölməsində İran İslam inqilabından sonra İranda nəşr olunan türkcə əsərlərin indeksi verilirəkən, Azərbaycanın dili və onun mövqeyi haqqında bir yazı da əlavə edilmişdir.

Dördüncü bölmədə, 28 müasir türk dilinin və ya ləhcəsinin özəllikləri qısaca izah edilmiş və əldə etdiyimiz qaynaqlardan nəsr və nəzm örnəkləri verilmişdir. Bu sahədə mövcud qaynaqlar arasında ən önəmlilərindən olan prof. Fərhad Zeynalovun “Türkologiyanın əsasları” ilə Prof. Pənah Xəlilovun “Sovet Sosialist Respublikaları xalqları ədəbiyyatı” kitablarını zikr etməliyik. Türk dili və ləhcələrinin təsnifi baxımından da Baskakovun, C.Clausenin, Rəşid Rəhməti Aratın və digərlərinin təsniflərini izah etdikdən sonra,

türk dillərinin tədqiqi və incələnməsi üçün Zeynalovun təsnifi seçilmişdir.

* * *

[10] Son olaraq, 40 ildən artıq dostluğu ilə fəxr etdiyim, 40 il əvvəl yanında ədəbi türkcənin təhsilinə başladığım; haqqında “Müasir Azərbaycan şairləri və yazıçıları” bölümündə daha çox məlumat verəcəyəm, bu kitaba müqəddimə yazan alim dostumdur. Həmid Nitqiyyə təşəkkürlərimi bildirirəm.

Dr. Cavad Heyət,
Tehran, 1984 (İsfənd, 1363)

BİRİNCİ BÖLMƏ

TÜRK DİLİ
TARİXİ

Dil səslərdən və sözlərdən əmələ gələn ünsiyyət vasitəsi və tarix boyu inkişaf edən, bütün daxili və xarici qanunlara tabe olan ictimai və canlı bir varlıqdır.

İnsan duyğu, düşüncə, əqidə və istəklərini dil vasitəsi ilə bir-birinə çatdırır və ehtiyaclarını onunla aradan qaldırır.

Məşhur müasir dilçi N.Xomskiyə²³ görə, dilin təməli beyində olub (fitri), əsrlər boyu inkişaf edərək əmələ gəlmişdir. Uşaq onunla doğulur və onun dil təcrübəsi, bu fitri təməlin üzərində qurulan bir üstqurum hökmündədir²⁴.

Xomskiyə görə, hər dil bir üst quruluş və bir də alt quruluş, yəni dərinədəki quruluşdan təşəkkül etmişdir. Dillərin üst quruluşu müxtəlif şəkillərdə təzahür edər. Ancaq insanın cismi və zehni quruluşunu əks etdirən dərinədəki quruluş, təxminən bütün dillərdə eynidir. Məsələn, dillərin ortaq cəhətlərindən biri onların “ikili bölünmə” əsasında parçalanma qabiliyyətidir. Hər dil, ilk növbədə sözlərə və ya morfemlərə və ikinci mərhələdə səs vahidlərinə, yəni fonemlərə ayrılır. Onların hamısında sait və samitlər mövcuddur və bəziləri ayırdedici xüsusiyyətlər dediyimiz bir sıra səs özəlliklərinə malikdir. Bu [16] ortaq cəhətlər, insanın həyat quruluşunun nəticəsi olmuş və heç də təsadüfi deyildir. Ondan əlavə uşağın dil öyrənməsi, onun zəkası və ya təlimindən asılı deyil. Adi şəraitdə uşaq dörd yaşınadək ana dilinin təməlini öyrənir. Eyni zamanda uşağın fiziki və dil inkişafı arasında möhkəm bir bağlantı vardır və uşaq 12 yaşına qədər kiminləsə ünsiyyətdə olmazsa, bir daha dil öyrənə bilməz.

Xomskiyə görə, qrammatika, məhdud sayda bir neçə qaydanın toplusudur ki, biz onun vasitəsi ilə o dildə məhdud olmayan sayda cümlə qura bilirik. Bir dili bütün incəlikləri ilə öyrənmək, məhz o dilin ünsürlərini əzbərləmək yolu ilə deyil, bəlkə, bütün o qaydaları

²³ Masachusty texnoloji institütündən.

²⁴ M.Rza Bateni, Çahar qoftar dər bareye-zəban, “Agah nəşriyyatı”, Tehran, 1356 h.ş.

əldə edib, bir yaradıcılıq fəaliyyəti ilə mümkün olar.²⁵ Bu qanuna törədici (generative) deyilir.

Dillərin təşəkkül tarixi qəti şəkildə bəlli deyil (təxminən 500 min il öncə). Nəzərə belə gəlir ki, dillərin yaranması kollektiv iş və ilkin cəmiyyətlərin qurulması ilə bağlı olmuş və zərurətdən doğulmuşdur.

İlkin cəmiyyətlər, etnik qruplar şəklində yaşamış, onların sayı qədər dil törənmiş və sonra xalqların qarışması və şəhər və milli cəmiyyətlərin yaranması ilə xəlqi və milli dillər əmələ gəlmişdir.

Türk xalqları, dilləri adlandırdıqları zaman o dildə danışan xalqın adının sonuna “-ca / -cə” şəkilçisi əlavə edirlər. Məsələn: türk xalqlarının dilinə “türkcə” və fransa xalqının dilinə “fransızca” deyilir.

İkinci Dünya müharibəsindən öncə aparılan hesablamaya görə, dünyada 2796 dil (ləhcələr xaric) yaşamaqdadır. Bu statistikada Hind-Avropa dillərinin sayı 132, Hami-Sami dillər 46, Altay 34, Ural-Fin-Uqor 32, Çin-Tibet 115, Şimali Amerika 351, Meksika və Orta Amerika 96 və Cənubi Amerika dillərinin sayı isə 783 olaraq verilmişdir.²⁶

Altay sözü, altun dağlar mənasını ifadə edib, türkcə, monqolca və tunquscadan ibarətdir. Altay dilinin təsiri tunquscada görünməkdədir. Ondan sonra monqolca və türkcə təşəkkül tapmışdır. Bəziləri koreya dilini də bu qrupdan sayırlar. Mengesə görə, Altay dilləri Ural dilləri ilə qohumluqlarına görə, bir tərəfdən Hind-Avropa və digər tərəfdən də qədim Asiya dilləri (Paleo-Sibirian) ilə əlaqədə olmuşdur.²⁷

H.Pedersen bu dillərin hamısını bir qrupa daxil etmiş və onları “bizimkilər” (nostratik), yəni ağ irqin dillərindən saymışdır. Ancaq müəlliflərin çoxu bu nəzəriyyəni qəbul etmirlər. Bu versiyada vurğulanır ki, “türk” sözü “törəmək” felindən yaranmış və “qüvvət”

²⁵ M.Bierwisch, “Zəbanşenasiye-cədid”, farscaya tərcümə: M.Rza Bateni, Tehran, 1355 h.ş.

²⁶ A.Dilaçar, “Dil, Dillər və Dilçilik”, TDK nəşr. Ankara, 1968.

²⁷ K.Menges, “Classification of Turkic Languages”, Philologia Turcicae Fundamenta, I, 1959.

mənası da verməkdədir. Tarixin ən əski çağlarında belə, türklər dövlət qurmuşlar. Lakin bu dövlətlər tayfaların adı ilə adlanmışdır. Türk adına ilk dövlət 6-cı əsrdə (552) bugünkü Monqolistan torpaqlarında Göytürklər tərəfindən yaradılmış və bu ad millət adına çevrilmişdir. Bu dövlət 8-ci əsrdə uyğur türklərinə məğlub olmuş, uyğurlar isə yüz il sonra qırğız türklərinin təzyiqi ilə bu torpaqlardan qovulmuş və 925-ci ildə moğolların bu bölgəyə gəlmələri ilə qırğız türkləri köçmək məcburiyyətində qalmışlar.

Yuxarıda deyildiyi kimi, Orta Asiyadakı türk xalqları müsəlman olmamışdan öncə oğuz, peçenek, qıpçaq, xələc və b. tayfa adları ilə tanınmışlar. Bu tayfalardan biri də türk adlandığına görə, müsəlman olub, İrana gəldikdən sonra onların hamısına türk deyildi.

Dillərin oxşarlığı və qohumluğu iki baxımdan tədqiq olunur: 1. Dillərin mənşəyi, 2. Dillərin quruluşu, morfologiyası və ya onların xarici şəkli.

TÜRK DİLİNİN MƏNŞƏYİ

Türk dili, Ural-Altay, daha doğrusu, Altay dillərinə mənsubdur. Ural-Altaik dillər, Ural və Altay (Türkistanın şimalında) dağlarının arasındakı bölgələrdə yaşayan və müxtəlif dövrlərdə başqa yerlərə köçən əhalinin dillərinin toplusudur. Bu qrup dillər finland, macar (uralik); türk, monqol, mancur və tunqus (altaik) dillərindən ibarətdir.²⁸

Bu nəzəriyyənin qurucusu Strahlenberg adlı isveçli bir zabitdir. O, 1709-cu ildə Poltava müharibəsində ruslara əsir olmuş və Sibiryaya sürgün edilərək, 13 il orada qalmış və Sibir xalqları dillərinin araşdırması ilə məşğul olmuşdur. Strahlenberg 32 dil və onların müxtəlif ləhcə və şivələrini toplamış və onları tatar dilləri adlandıraraq, altı qrupa ayırmışdır:

- 1) Fin-Uqor: fin, macar və bir neçə başqa dil.
- 2) Türk-tatar: türk, yakut və çuvaş dili.
- 3) Samoyed.
- 4) Monqol-Mancur
- 5) Tunqus.
- 6) Qara dəniz ilə Xəzər dənizi arasındakı xalqların dili.

[19] Ondan yüz il sonra danimarkalı dilçi Rask ilə Maks Müler, Karl Strahlenbergin işini yenidən başladılar. Rask, bəzi

²⁸ Əhməd Cəfəroğlu, "Türk dili tarixi (1)", İstanbul Universiteti ədəbiyyat fakültəsi nəşriyyatı, 1970

dilləri əlavə edərək, bu məcmuəni İskit dilləri, Müler də Turani dillər adlandırdı.

Turani sözünün əski tarixi vardır və qədim iranlılar onlara tabe olmayan xalqlara turani demişlər. Bunlardan sonra alman dilçisi Winkler, sözlərdə olan bəzi oxşarlıqlara görə, yapon, şumer və akkad dillərini də ural-altaik dillərdən saymışdır.

19-cu əsrdə finlandiyalı Castren həyatını bu dillərin araşdırmasına həsr etmiş və bu bölgələrə səfər edərək, belə bir nəticəyə çatmışdır ki, ural-altaik dillərin beş qrupa ayrılması və altaik dillər adlandırılması daha uyğundur:

- 1) Fin-uqor
- 2) Samoyed
- 3) Türk-tatar
- 4) Monqol
- 5) Tunqus və dialektləri.

Castrendən sonra Scott, bu dillərin müqayisəli tədqiqinə başlamış, onları uralik və altaik olaraq iki ana qrupa ayırmış, fin-uqor və samoyed dilləri qrupuna çud və türk; monqol və tunqus dilləri qrupuna tatar adını vermişdir.

Samoyed qrupu şimal buz dənizinin sahilində yaşayan xalqların dillərindən ibarət olmuş və zahiri və leksik oxşarlıqlarına görə, fin-uqor qrupuna daxil edilmişdir.

Türk dili qrupunda müxtəlif dil və şivələr var ki, onların ən önəmliləri bu xalqlarıdır:

- 1) Yakutlar
- 2) Çuvaşlar
- 3) Qırğızlar
- 4) Qazaxlar
- 5) Şərqi Türküstan türkləri və ya uyğurlar
- 6) Özbəklər
- 7) Türkmənlər
- 8) Qazan və başqırd türkləri
- 9) Şimali Qafqaz türkləri (noqay, qumuq)
- 10) Qərb türkləri (Türkiyə, Azərbaycan, İraq və Suriya türkcələri)

- 11) Kırım türkləri
- [20] 12) Balkan türkləri
- 13) Qaqazlar və ya göy oğuzlar (Romanya xristian türkləri)
- 14) Altay türkləri
- 15) Xakas-Abakan türkləri
- 16) Soyon və ya tuva türkləri

Türk dili və ləhcələri arasında yalnız yakut və çuvaş dilləri o biri türklər tərəfindən anlaşılmayan dərəcədə fərqlidir.

Çuvaş dili, Volqa və ya İdil (çay deməkdir) çayları ətrafındakı türklərin, qədim bulğarların və bəlkə də, xəzərlərin dilinin qalıntısıdır. Bulğarlar və xəzərlər, hunlarla birlikdə (7-ci əsrdə) Volqa ətrafına köçmüşlər.

Çuvaş və yakut dillərində /y/ səsi /s/ səsinə çevrilir (Bartold). Belə məlum olur ki, Danub (Dunay) bulğarları da slavyanlarla qarışaraq meydana gəlmiş və slav dili də xristianlığın qəbul olunması ilə hakim olmuşdur.

Dil, ləhcə və şivələrin adı barəsində dilçilərin fikirləri müxtəlifdir. Belə ki, Avropa və xüsusilə sovet dilçilərinin bəzisi türk dilinin hər bir ləhcəsini müstəqil bir dil olaraq qeyd etmişlər. Hətta Sovetlərdə Stalin dövründən etibarən, siyasi səbəblər üzündən onların həqiqi adı, yəni türkcə dəyişdirilmiş və ayırdedici sifətlərlə və ləhcələrin adı ilə adlandırılmışdır. Məsələn, “özbək türkcəsi” yerinə “özbəkçə” və Azərbaycan türkcəsi” yerinə “Azərbaycanca” deyilmişdir. Halbuki qərb, xüsusilə də Türkiyə dilçilərinin bir çoxu yakut və çuvaş dilindən başqa, hamısını bir dilin müxtəlif ləhcə və şivəsi kimi tanıyırlar.

Bizcə, bir-birləri tərəfindən anlaşılan ləhcə və şivələr bir dil sayılırlar. Eyni zamanda bir çox türk ləhcəsi tarix boyu müxtəlif şəraitdə inkişaf etmiş və özlərinə xas olan ədəbiyyat və mədəniyyətləri ilə müstəqil olmuşlar. Azərbaycan türkcəsi və Anadolu türkcəsi kimi.

Gələcək bölmələrdə bu dil və ləhcələrin xüsusiyyətləri barədə ayrıca izahat veriləcəkdir. Türkiyə dilçilərinə görə, fərqli cəhətlər yalnız fonemlərdə olarsa, ağız; həm fonemlərdə, həm də sözlərin formasında olarsa, şivə və onlardan əlavə əgər sözlərin özü də dəyişmiş olarsa, ləhcə sayılırlar.²⁹

²⁹ Məhərrəm Ərgin, “Türk Dil Bilgisi”, İstanbul, 1972, s.10

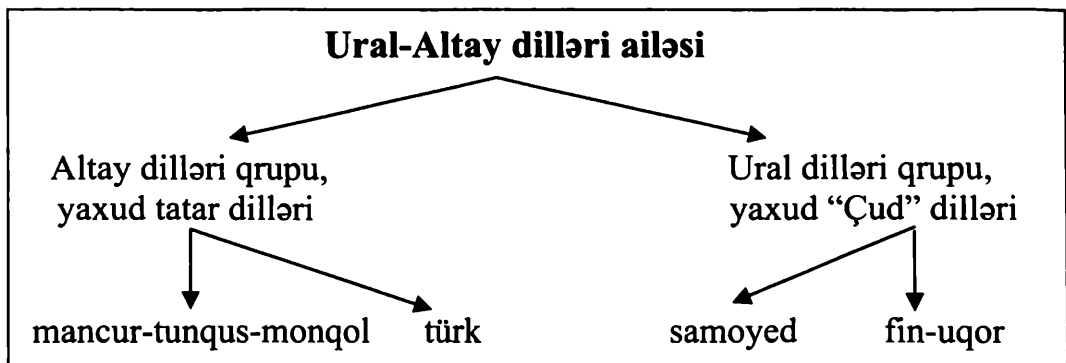
Monqol və türk dillərinin müqayisəli tədqiqində Sckott və Ramstedt belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, sözlərin kökündəki bəzi səslər dəyişmişdir. Məsələn, [21] monqol və çuvaş sözlərindəki /r/ və /l/ səsləri türkcədə sırası ilə /z/ və /ş/ səslərinə çevrilmişdir. Bundan əvvəl, bu hadisənin əksini təsəvvür etdikləri üçün /r/nin /z/yə çevrilməsini “rotatisme”, yəni “r”ləşmək və /l/nin /ş/yə çevrilməsini də “lambdoisme”, yəni “l”ləşmək adlandırdılar. Samitlərdən monqol sözlərinin əvvəlində gələn /d, n, c, ç, s, ş/ və mancur-tunqusca-da gələn /d, n/ fonemləri türkcədə /y/ səsi ilə əvəzlənir. Eyni halda türkcədə /t/ səsi də monqolcada /d/ səsinə çevrilir.

Ramstedtə görə, milladdan 600 il öncəyə qədər türk və monqol dilləri arasında çox fərq yox idi.

20-ci əsrin əvvəllərində F.Hommel, şumerçə və türkcə kəlmələri müqayisə edərək, onları eyni mənşədən saymış və şumer dilini də altaik dillərdən hesab etmişdir.

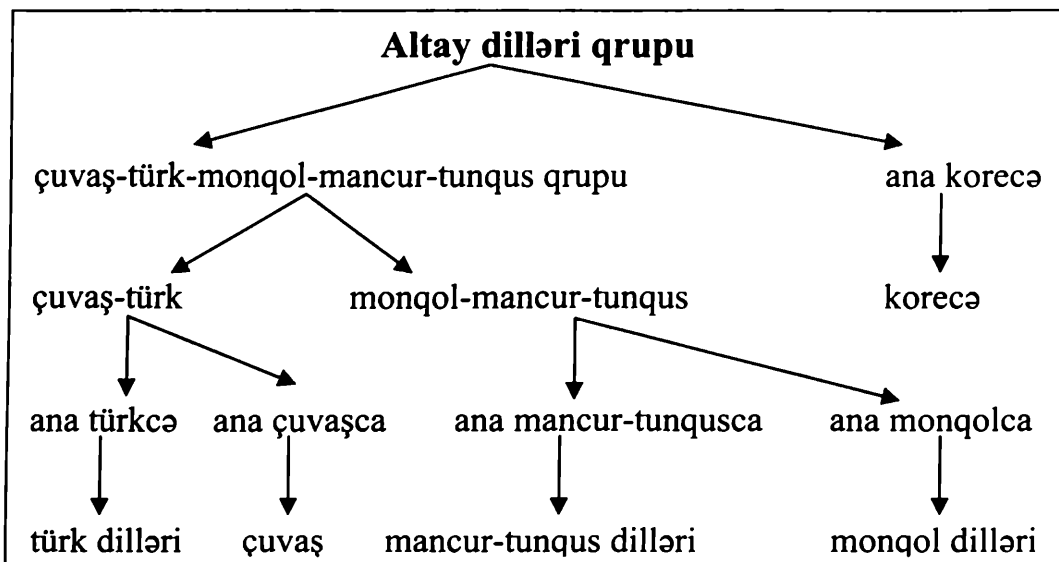
Hazırda dünya dilçilərinin bir çoxu, o cümlədən Ramstedt, Pelliot və Poppe Altay dillərinin qohumluğu nəzəriyyəsini müdafiə edirlər. Macar türkoloqu Nemeth, məşhur ingilis türkoloqu Gerard Clausen və alman dilçisi Doerfer kimi bəzi alimlər isə bu nəzəriyyəni qəbul etmirlər.

Gerard Clausenə görə, Altay dillərində müştərək sözlər yoxdur. Türk və monqol dillərində oxşar və ortaq sözlər isə türkcədən monqolcaya keçən sözlərdir.

[22] Poppe³⁰ tərəfindən irəli sürülən son sxem aşağıdakı kimidir:

³⁰ Türk Dünyası Əl Kitabı, s. 31

Baskakovun təsnifi

Türk dili və ləhcələrinin təsnifləri arasında bəzi nöqsanlarına baxmayaraq, A.Baskakovun təsnifi daha maraqlı və diqqətəlayiqdir.³¹ Bu təsnifdə türk dilləri iki qrupa ayrılır: a) Qərbi Hun qolu, b) Şərqi Hun qolu.

A. Qərbi Hun qolu:

- I. Bulğar qrupu
- II. Oğuz qrupu
- III. Qıpçaq qrupu
- IV. Karluk qrupu

I. Bulğar qrupu

Əski dillərdən, bulğar və xəzər türklərinin dili bu qrupa daxil olmuş və çağdaş dillərdən yalnız çuvaş dili hələ də yaşamaqdadır.

II. Oğuz qrupu

Aşağıdakı üç alt qrupdan ibarətdir:

- 1) Oğuz-türkmən alt qrupu: X-XI əsrlərdəki oğuzların dili (Kaşğarlı Mahmud), müasir türkmən və turuxmen dilləri.
- 2) Oğuz-bulğar alt qrupu: Əski peçenek və uz dilləri; müasir qaqauz dili.

³¹ Türk Dünyası Əl Kitabı, s. 235

3) Oğuz-səlcuq alt qrupu: Əski səlcuq və Osmanlı dilləri; müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcələri.

III. Qıpçaq qrupu

Aşağıdakı üç alt qrupa ayrılır:

1) Qıpçaq-bulğar alt qrupu: Əski Altınordu (qərb) dili və müasir tatar (qasım, mişer və s.) və başqırd dilləri.

2) Qıpçaq-oğuz alt qrupu: Əski qıpçaq və kuman; müasir karaim (yəhudi türklər) və qumuq (Dağıstan türkləri) dilləri.

3) Qıpçaq-noqay alt qrupu: Müasir noqay, qaraqalpaq və qazax dilləri.

IV. Karluk qrupu

Aşağıdakı alt qrupları ehtiva edir:

1) Karluk-uyğur alt qrupu: Əski qaraxanlıların dili (“Divani-“Lüğa-tit-türk”, “Qutadqu bilik”) və Qaraxanlılar dövründən sonrakı türkcə (“Atıbətul-həqayiq”, “Qisasül-ənbiya”).

2) “Karluk-xarəzm alt” qrupu: Əski karluk-xarəzm (Əhməd Yəsəvinin “Divani-hikməti” və s.), Altın-ordu (“Şərqi”, “Məhəbbətnamə” və s.) dilləri və əski özbək dili. Müasir dillərdən isə özbək (qıpçaq ləhcələri xaric) və uyğur (bütün ləhcələri) dilləri.

B. Şərqi Hun qolu

Aşağıdakı qruplardan ibarətdir:

I. Uyğur və ya uyğur-oğuz qrupu.

II. Qırğız-qıpçaq qrupu.

I. Uyğur-oğuz qrupu

Bu üç alt qrupu ehtiva edir:

1) Uyğur-tukyu alt qrupu: Əski Orxon (qədim oğuzca) = tukyu və uyğur dilləri və müasir tuva dilləri (urenhay, soyot, soyon və ya sayan) və qaraqas dilləri.

2) Yakut alt qrupu: yakut və dolqan dilləri.

3) Xakas alt qrupu: müasir xakas (bütün ləhcələri), qamas və ya kamas, kuyerik, şor, Altay dilinin şimal ləhcələri (tuba, şalkan-du, kumandin) və sarı uyğur dilləri.

II. Qırğız-qıpçaq qrupu

Müasir qırğız və Altay dilləri (Altay, teleut, telengit ləhcələri).

* * *

Dilaçara görə, Baskakovun təsnifinin maraqlı və mübahisəli cəhətləri bunlardan ibarətdir:

- 1) Ana türkcənin qərbi və şərqə hun olaraq iki qrupa ayrılması.
- 2) Əski və yeni dillərdən danışıldığı halda, onların qəti tarixinin göstərilməməsi.
- 3) Şərq və qərb termini statik mənada işlənmişdir.
- 4) Təsnifdə oğuz və qıpçaq adları həm şərqdə, həm də qərbdə işlənmiş, bu baxımdan qarışıq ləhcələr məsələsi ortaya çıxmışdır. Məsələn, karluk-uyğur qərbdə, ancaq uyğur-oğuz şərqdə; qıpçaq-kuman, qıpçaq-bulğar və qıpçaq-noqay həmişə qərbdə, ancaq qırğız-qıpçaq şərqdə göstərilmişdir.
- 5) Bulğar (çuvaş) və oğuz türkcəsi eyni qrupda yerləşmişdir.
- 6) Bulğar (çuvaş) qrupunu oğuz-bulğar və qıpçaq-bulğar alt qrupları ilə əlaqəsi göstərilməmişdir.
- 7) Müştərək özəlliklərə malik olduqlarına baxmayaraq, yakut və çuvaş dillərinə bir-birindən ayrı yer verilmişdir.
- 8) Yakut dili, kök türkcə və uyğur eyni qrupa daxil edilmişdir.
- 9) Qazax və qaraqalpaq (qərb) dili, qırğız türkcəsindən (şərq) çox uzaqda yer almışdır.
- 10) Karluk-uyğur alt qruplarının karluk-xarəzmin özəllikləri və bir-birindən fərqləri çox qarışıqdır və aydın deyildir.
- 11) Qaqauz və Balkan türk ləhcələrinin bulğar ləhcəsi ilə qarışmış olduğu iddia edilmişdir.
- 12) XV əsrdən XIX əsrə qədər davam etməsinə baxmayaraq, çağatay türkcəsi, əski özbək və yeni özbək türkcəsi adı altında iki dövrə ayrılmışdır.

TÜRK DİLİNİN QURULUŞU VƏ MORFOLOGİYASI

Sözlərin şəkil və quruluşuna (morfologiya) görə, dünya dilləri üç yerə bölünürlər:

1) Silabik və ya təkhecalı dillər: Çin, tibet, siyam və cənubi-şərq dilləri bu qrupdandır. Bu dillərdə sözlərin çoxu birhecalı olub, ön və son şəkilçi də qəbul etməzlər. Qrammatikaları yalnız sintaksdan ibarətdir və hər bir kəlmənin müxtəlif mənaları vardır ki, onların cümlədəki durumundan, intonasiyasından, ahəngindən və s-dən anlaşılmaqdadır. Bu dillərə yalın dillər deyilir.

2) Təhlili (analitik) və ya təsrifi dillər: Hind-Avropa dilləri kimi, bu dillərdə sözlərin kökü təsrif zamanı dəyişər. Məsələn farsçada, demək “qoftən” (گفتن), ancaq deyirəm “mi-quyəm” (می گویم) olar.

3) İltisəqi (aqlütinativ) dillər: Türk və ümumiyyətlə, Ural-Altay dilləri bu qrupa daxildir. Bu dillərdə sözlərin kökünə müəyyən şəkilçilər artırmaqla yeni sözlər əmələ gəlir və dilin leksik zənginliyinə səbəb olur. Bu şəkilçilər kökün ahənginə tabe olmaqla birlikdə, asanlıqla onlardan seçilməkdədirlər. Məsələn, at, atlar, atdan və ya dəvə, dəvəçi. Bu kimi dillərdə kök sabit qalar və təsrif zamanı belə dəyişməz.

Türkcədə səs zənginliyi (9 sait) və səslərin uyuşma (ahəng) qanunu mövcuddur. Saitlər iki əsas yerə ayrılırlar:

1. Qalın saitlər: a, o, u, ı. Bunlara dilarxası saitlər də deyilir.

[26] 2. İncə saitlər: ə, e, ö, ü, i.

Bu sait səslər də dodaqlanan və dodaqlanmayan olmaq üzrə iki yerə ayrılırlar:

1. Dodaqlanan saitlər: o, ö, u, ü.

2. Dodaqlanmayan saitlər: a, ə, e, ı, i.

Ahəng qanununa görə, bütün saitlər kəlmənin birinci hecasının saitinə tabedir. Yəni birinci sait qalın olursa, ondan sonrakı saitlər qalın və incə olursa, incə olmalıdır. Hətta türkcələşmiş alınma sözlər də bu qanuna tabedirlər. Türkcənin saitləri fars və ərəb dilləri ilə müqayisədə qısadır. Belə ki, fars və ərəb sözlərinin uzun saitləri də türkcədə qısa tələffüz olunur. Ancaq əruz vəznə ilə yazılan türk şeirlərində bəzən hecalar uzanır. Azərbaycan türkcəsində 32 səs var və onlardan 9-u sait və qalanı samit səslərdir.

Müqayisəli tədqiq metodunda dillər dörd baxımdan araşdırılır:

- 1) Sintaksis (nəhv).
- 2) Morfologiya (sərf).
- 3) Fonetika.
- 4) Leksika və ya dilin söz tərkibi.

Məşhur dilçi F.Wiederman öz kitabında (1838) Ural-Altay dillərini Hind-Avropa dillərindən ayıran cəhətləri 14 maddədə qısa izah etmişdir:

- 1) Səs uyuşması var.
- 2) Bu dillərdə cins kateqoriyası yoxdur.
- 3) Hərfi-tərif (artıcel) yoxdur.
- 4) Təsrif, şəkilçilərin vasitəsilə əmələ gəlir.
- 5) İsimlərin təsrifində yiyəlik şəkilçisi işlənir.
- 6) Fəllərin şəkilləri zəngin və çeşidlidir.
- 7) Bu dillərdə, Hind-Avropa dillərinin əksinə, affiks (şəkilçi) kəlmədən sonra gəlir.
- 8) Sifət isimdən əvvəl gəlir.
- 9) Saylardan sonra cəm şəkilçisi işlənməz.
- 10) Müqayisə çıxışlıq hal şəkilçisi (-dən) ilə olur.
- 11) Köməkçi fəll üçün malik olmaq (داشتن) yerinə, imək (بودن) fəllindən istifadə olunur.
- [27] 12) Bu dillərin çoxunda inkar üçün xüsusi bir fəll mövcuddur.
- 13) Sual şəkilçisi vardır (-mi, -mu).
- 14) Bağlayıcı hərflər yerinə, fəll şəkillərindən istifadə olunur.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, türk dilinin Avropa və ya Hind-Avropa dilləri ilə olan əsas fərqi, onun quruluşu, sintaksisi və ya sözlərin tərkibi və cümlə üzvlərinin sıralanması xüsusiyyətindədir. İltisafilik və ya ahəng qanunu xüsusiyyəti ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir (Dilaçar).

Hind-Avropa dillərində ön şəkilçilər (ədatlar) və bağlayıcılar vardır. Halbuki türkcədə ön şəkilçi yoxdur. Məsələn, fransızca *international* və ərəbcə *beynəlmiləl* qarşılığında türkcədə *uluslararası* (millətlərarası) deyilir. Çünki türkcə sözlər yalnız son tərəfdən inkişaf edər.

Türkcədə bağlayıcı və ədat yoxdur. “*ki*” bağlayıcısı farscadan alınmış və mümkün olduğu qədər az işlənməlidir. Məsələn, “*o bilirdi ki, əsgərlər qaladadır*” yerinə, “*o, əsgərlərin qalada olduğunu bilirdi*” deyilməlidir.

Hind-Avropa dillərində cümlənin baş ünsürlərindən olan *fel* (xəbər) əvvəldə gəlir və digər ünsürlər, bağlayıcı ədatlarla zəncirin halqaları kimi bir-birinə bağlanır. Əgər sonrakı ünsürlər götürülsə, cümlənin quruluşu pozulmaz. Məsələn, farsçada “*mən rəftəm be Şiraz ta dusti ra bebinəm ke əxirən əz Fərənse aməde və dər anca şeş sal teb xande əst*” cümləsində (cümlənin quruluşu ingilis və fransız dillərində də təxminən eynidir) baş ünsür olan “*mən rəftəm be şiraz*” cümlənin əvvəlində gəlmişdir. Halbuki türkcədə tam bunun tərsinə, öncə ikinci dərəcəli ünsürlər və daha sonra əsas ünsür və ya *fel* cümlənin sonunda gəlir. Ona görə yuxarıdakı farsca cümlə türkcədə belə ifadə edilir: “*Altı il tibb oxuyandan sonra Fransadan yeni qayıdan dostumu görmək üçün Şiraza getdim.*”

J.L.Lewis, öz qrammatika kitabında türk dilində nitq hissələrini belə sıralayır: 1) fail (mübtəda) 2) zaman zərfliyi, 3) yer zərfliyi, 4) vasitəli məful (məfuli-qeyri-sərih) 5) məfuli-sərih), 6) zərflilik və *felin* mənasını dəyişdirən hər bir kəlmə), 7) *fel* (xəbər).

Türkcədə hər bir müəyyən söz, qeyri-müəyyən sözlərdən əvvəl gəlməkdədir. Yəni əgər məfuli-sərih (təsirlik) müəyyən olsa, qeyri-müəyyən məfuli-qeyri-sərihdən öncə gəlir. Tərtibli türk cümləsi nümunəsi:

“*Rəssam keçən həftə muzeydə, gələnlərə tablolarını özü göstərirdi.*”

Bundan əlavə, cümlənin daha artıq əhəmiyyəti olan hər bir üzvü felin kənarında yerləşir. Daha çox danışiq dilində işlənən “ki” bağlayıcısının şəxs əvəzliyi və ya məful əvəzliyinin yerinə işlədilməsi yanlışdır. Məsələn, “dünən o adam ki gəldi, mənim atam idi” cümləsi, əslində, “dünən [28] gələn adam mənim atam idi.” şəklində olmalıdır. Cümlə fellə bitməzsə, o zaman tərs cümlə söylenir. Bu növ cümlələr daha çox danışiqda və bədii əsərlərin dilində işlənir. “Aşağı qapıdan qaçın” cümləsinin “qaçın aşağı qapıdan” şəklində deyilməsi kimi.

İKİNCİ BÖLMƏ

TÜRK DİLİNİN
İNKİŞAF
MƏRHƏLƏLƏRİ

[31] Türk dili və ləhcələrinin mənşəyi barədə deyilənləri nəzərə alaraq, onların müxtəlif tarixi mərhələlərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar³²:

1. Altay dövrü (türk-monqol dil birliyi)
2. Ən əski türkcə dövrü (prototürkcə)
3. İlk türkcə dövrü
4. Əski türkcə dövrü
5. Orta türkcə dövrü
6. Yeni (müasir) türkcə dövrü

Altay dövrü haqqında əvvəlki bölmədə qısaca məlumat verilmişdir. Yakut və çuvaş dilləri bölümündə də bu barədə danışacağıq.

Prototürk dövrü haqqında dəqiq məlumat yoxdur.

İlk türkcə dövrü hun, bulğar, peçenek və hətta demək olar ki, xəzər türkcəsindən ibarət olmuş və miladdan öncədən başlayaraq, Göytürk dövlətinin qurulmasınadək davam etmişdir.

Əski türkcə adını verdiyimiz dördüncü dövr, Göytürk və uyğur türkcəsi dövrü olaraq 6-10-cu əsrlərə aiddir.

[32] Beşinci, ya da Orta türkcə dövrü 10-16-cı əsrlər arasında davam etmiş, müştərək orta Asiya, qərb türkcəsi və ya Səlcuq türkcəsindən ibarətdir. Anadolu və Azərbaycan türkcələri, qərb türkcəsinə daxildir (Səlcuqlular dövrü və Osmanlı hakimiyyətinin əvvəlləri).

Yeni türkcə dövrü 16-cı əsrdən bu günə qədər davam etmiş, osmanlı, Azərbaycan, cığatay-özbək və digər türk ləhcə və şivələrini ehtiva etməkdədir. Qərb və ya oğuz türkcəsi, həmçinin onun müxtəlif qollarının (osmanlı, Azərbaycan və türkmən türkcələri) öyrənilməsindəki asanlıq məsələsi barədə Yeni türkcə bölümündə danışılacaqdır.

XX əsri türkcənin reform və islahatçılıq dövrü də adlandırmaq olar. Çünki bu əsrdə türk dil və ləhcələri yad sözlərdən arınmış, əski və yeni türk sözləri onların yerini tutmuşdur.

³² Ə. Cəfəroğlu, e.ə, s. 51.

Qısaca demək olar ki, türkcə ədəbi və ya yazılı dil olaraq 8-ci əsrdə Orxan kitabələri ilə başlamış və 12-13-cü əsrlərə qədər davam etmiş (uyğur türkcəsi, xaqani türkcəsi, “Divani-lüğət-it-türk” və “Qutadqu bilik”in dili), sonralar türklərin qərbə köçmələri və İslam dinini qəbul edərək, yeni mədəniyyətlərin təsiri ilə iki növ yazı dili əmələ gəlmişdir: şimal-şərq türkcəsi və qərb türkcəsi (Azərbaycan və Osmanlı türkcələri).

Şimal-şərq türkcəsi, xaqani türkcəsinin davamı olmuş və bir əsrlik inkişafdan sonra iki ləhcəyə, yəni şimal və ya qıpçaq ləhcəsi; şərq, yaxud çağatay ləhcəsinə ayrılmışdır.

Çağatay ləhcəsi Teymur zamanından başlamış və 15-16-cı əsrlərdə inkişaf edərək, çox qiymətli əsərlər buraxmış və daha sonra yeni özbək ləhcəsinə çevrilmişdir.

Qərb türkcəsi, 12-ci əsrin ikinci və 13-cü əsrin birinci yarısında formalaşmış və bu gün də onun bir çox nümunəsi mövcuddur. Qərb türkcəsi, Səlcuqlular dövründən bu günə kimi davam etmiş və oğuz türkcəsi adını da almışdır. Qərb türkcəsi Xəzər dənizi və Balkanlar arasında yaşayan türklərin dili olduğu üçün ona cənub türkcəsi də deyilmişdir. Azərbaycan, Osmanlı və türkmən türkcələri də bu qrupa aiddir.

ƏSKİ TÜRKCƏ

Əski türkcə; göytürk, uyğur və əski qırğız dillərini təşkil etməkdədir və 1500 ildən çox tarixi ilə İslamdan öncəki türklərin dili sayılır.

A) Göytürk türkcəsi

Göytürk türkcəsi, göytürklərin hakimiyyəti dövründən qalan kitabələr və bəzi yazılı sənədlərdən tanınıb, ədəbi türkcənin ən əski nümunələrini təşkil etməkdədir.

Bu daş kitabələr 6-cı əsrdən başlayaraq, iki yüz il boyunca indiki Moğolistan torpaqlarında hakimiyyətini sürdürən göytürk xaqanları və vəzirlərinin məzar daşlarına aiddir.

O dövrdə, bu bölgə (Moğolistan) türklərin yurdu olmuş və onların çoxu Moğolistanın sərhədləri daxilində və “juan-juan”³³ların hakimiyyəti altında idilər. 552-ci ildə göytürklər Buminin başçılığı ilə avarları məğlub edərək, müstəqil bir dövlət qurdular. Onların ölkəsi şərq və qərb hissələrindən ibarət idi. Böyük əhəmiyyətə malik olan şərq hissəsini Bumin özü, qərb hissəsini isə qardaşı İstəmi xaqan idarə etməkdə idi (576-cı ilə qədər). İstəmi xaqan Sasanilər dövlətinin [34] qonşusu olaraq onlarla çox yaxın əlaqə yaratmışdı. Bumin xaqan hakimiyyətinin ilk ilində öldü və üç oğlu sıra ilə onun taxtına oturdular. Buminin ikinci oğlu Mu xan dövründə türklərin hakimiyyəti Mançuridən İrana qədər böyük bir ərazini əhatə edirdi. Ancaq 630-cu ildə şərq hissəsi və daha sonra qərb hissəsi müstəqilliyini itirdi və çinlilərə tabe oldu. 680-ci ildə Buminin nəvələrindən olan Qutluqun üsyanı ilə türklər yenidən müstəqil oldular və Qutluq göstərdiyi bu qəhrəmanlığa görə, İltəriş (eli toplayan) ləqəbi ilə

³³ Moğol tayfalarından olan juan-juanlar və avarlar İrtiş çayına qədər bütün Qobi çölündə hökm sürür və Çindəki türk tapqaçların hakimiyyətinə rəqib sayılırdılar.

mükafatlandırıldı. 691-ci ildə Qutluq öluncə qardaşı Qapqan onun taxtında oturub və 716-cı ilədək hökumət etdi və şükran nişanı olaraq Qutluqun xatirəsinə Ongin abidəsini tikdirdi. Qapqan da Bumin kimi bacardıqca türk tayfalarını birləşdirməyə çalışırdı. O, şərq xıtayları, Yenisey qırğızları və uyğurları hakimiyyəti altına keçirərək, ərazisini orta Asiyanın mərkəzinə qədər genişləndirdi. Qapqanın ölümündən sonra Qutluqun Bilgə xaqan və Kül Tigin adlı iki oğlu hakimiyyəti ələ keçirdilər.

Kül Tigin, 731-ci və Bilgə xaqan 734-cü illərdə öldü və on il sonra da Göytürk dövləti uyğur türkləri tərəfindən düşürüldü. Tonyuquq, Bilgə xaqanın, atası və əmisinin iş bilən vəziri kimi çalışmış və yeni dövlətin təşəkkülü və istiqlaliyyətində Qutluğa böyük köməklik göstərmişdi.

Kül Tiginin məzar daşı, qardaşı Bilgə xaqan tərəfindən qədirşünaslıq əlaməti olaraq tikdirildi. Çünki Bilgə xaqanın taxta çıxmasında Kül Tiginin böyük rolu olmuşdu.

Kül Tigin kitabəsinin dörd üzü var: Şərq, qərb, şimal və cənub. Qərb cəhəti çincə yazılmış və qalan cəhətlər türkcədir. Sətirlər yuxarıdan aşağıya və sağdan sola olub, Orxan əlifbasi ilə yazılmışdır. Buradakı kitabə Bilgə xaqanın dilindən və qardaşı oğlu Yolluq tərəfindən yazılmışdır.

Kül Tigin məqbərəsinin ətrafında bəzi heykəl və məqbərələrin qalıqları və məqbərəyə yönələn bir yol gözə çarpır. Kül Tiginin başı və həyat yoldaşının bədəni və üzünün də bir qisminin heykəli oradadır.

Bilgə xaqan kitabəsi və ya məzar daşını 735-ci ildə, yəni ölümündən bir il sonra oğlu tikmiş və kitabə Bilgə xaqan tərəfindən yazılmışdır.

Tonyuquq kitabəsi, öncəki kitabələrin şərqindədir. Ancaq onlar qədər oxunaqlı deyil və bəzi yerləri silinmişdir. Burada sətirlər soldan sağa yazılır. Bu məzar daşı Tonyuququn özü tərəfindən tikilmiş və xitabəni də özü yazmışdır. Bu daş kitabələrə Orxon çayı ətrafında və Baykal dənizinin cənubunda olduğu üçün Orxon abidələri və ya kitabələri də deyilir. Yazılar əski türkcə və Orxon xətti ilə olmuş və bir qismi də çincə, həm də türklərlə çinlilərin dostluqları haqqında yazılmışdır. Bu kitabələr Bilgə xaqan və vəziri Tonyuququn əmri ilə tikilmiş və altı ədəddir. [35] Onların ən önəmliləri Bil-

gə xaqan, qardaşı Kül Tigin və vəziri Tonyuququn məzar daşları sayılır. Bunlardan əlavə, Ongin kitabəsini də saymaq olar. Bu kitabə Qutluq xaqanın məzarına aid olub, ölümündən sonra kiçik qardaşı Qapaqan xaqan tərəfindən 692-ci ildə tikilmişdir.

Bu kitabə 1891-ci ildə Ongin çayı ətrafında Yadrinstev adlı rus alimi tərəfindən tapılmışdır³⁴.

Bunlardan başqa, Şaman dininə aid və bir neçə hüquqi sənəd danimarkalı alim Tomson tərəfindən nəşr edilmişdir (1914-1918). 19-cu əsrin sonlarında Yadrinstevin tapdığı kitabələr 1893-cü ildə Tomson tərəfindən oxunmuşdur.

Yenisey çayı ətrafında tapılan Yenisey kitabələri Orxon kitabələrindən iki əsr öncəyə və qırğız türklərinin məzar daşlarına aiddir. 5-6-cı əsrlərə aid olan bu kitabələr 18-ci əsrin əvvəllərində (1721) Stralenbergin sürgün günlərində Orta Asiya ləhcələri üzərində aparıldığı tədqiqat sırasında tapılmış və iki hissədən ibarətdir:

1. Apakan əyaləti kitabələri
2. Tuva əyaləti kitabələri

Oğuz xanına aid olan və Barlıq (Varlıq) çayı ətrafında tapılan Yenisey kitabələrinin birində belə yazılmışdır:

1. Ər ərdəmi atım tapdım ərdəmi.
2. Öz yigən alp turan altı oğuz budunda üç igirmi (yaşımqa) ardıldım.

3. Bəg ərikimə sizimə ardıldım.

Bugünkü türkcə ilə:

1. Ər ərdəmi adımlı tapdım ərdəmi.
2. Öz yigən alp turan altı oğuz elindən 13 yaşında ayrıldım.
3. Bəylik nüfuzumdan, sizdən ayrıldım.

[36]Yenisey kitabələrində 159 hərf və təsviri işarə işlənmiş, ancaq onların mətni Orxon kitabələri qədər oxunaqlı deyil.

“Cahangüşayi-Cüveyni” adlı tarix kitabında göytürk abidələrinin adı çəkilmişdir.³⁵ Orxon kitabələrinin məzmunu türk dilçiliyi,

³⁴ Əhməd Cəfəroğlu, e.ə., s. 113 ; Başqa qaynaqlarda Ongin daş kitabəsinin 720-ci ilə və İşbar Tarxanın məzarına aid olduğu yazılmışdır.

³⁵ Əlaiddin Əta Məlik Cüveyni, “Tarixi-cahangüşa”, tərcümə: Mürsəl Öztürk, Türkiyə Kültür Bakanlığı Yay. II çap, Ankara, 1999, s. 102.

ədəbiyyatı və siyasi bir sənəd olaraq türklərin tarixi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bu kitabelərdə işlənən Orxon əlifbası Göytürk əlifbası adı ilə də məşhur olmuş və 38 hərfdən ibarətdir ki, onların dördü sait, qalanı samitdir. Bu əlifbanın mənşəyi barədə fikirlər müxtəlifdir. Aristof, Malitski və Cəfəroğlu kimi bəzi dilçi alimlərə görə, bu əlifba türk mənşəli olub, türk damğaları əsasında yaranmışdır. Eyni zamanda bəzi hərflərin bir sıra “ay, yay (kaman), süngü, çadır və ox” kimi əşyalara bənzərliyi göstərir ki, bu əlifba türk xalqı tərəfindən icad edilmişdir. Başqa bir nəzəriyyəyə görə, bu əlifba mənşə etibarılı ilə skandinav hərflərindən əmələ gəlmiş və skandinav-jermən əlifbasına bənzədiyi üçün ona runik adı verilmişdir.

Bir sıra alimlər Yenisey və Orxon əlifbalarının kökünü Kiçik Asiyanın Hiti, Friji və Finiqi hərflərinə bağlayırlar.

Tomsona görə, bu yazılar arami və ya eyni kökdən olan pəhləvi əlifbasından alınmışdır. Bəzi alimlər isə həmin fikri dəstəkləyərək, türklərin sonradan bu əlifbada müəyyən dəyişikliklər yaradıb, öz dillərinə uyğunlaşdırdıqlarını söyləyirlər.

İngilis türkoloqu G.Clausen, Norveç alimi Havd Havgen və onun kimi bəzi alimlər belə bir fikri də ortaya qoymuşlar ki, göytürk əlifbası İstəmi xan dövründə həmin imperiyanın qərb hissəsində yaradılmışdır. Havgen deyir ki, bunun yaradılması üçün berəhmayi əlifbasından və taxari mətnlərindən istifadə olunmuşdur. Ber-

𐰀	A · E
𐰁	ı · İ
𐰂	o · u
𐰃	o · u

əhma əlifbasının, əksinə, göytürk əlifbası sağdan sola yazılmışdır. Bu əlifbada bir çox yeniliklər gözə çarpır və onun yaradılmasında türk damğalarının izi görünməkdədir.

Orxon türkcəsindəki 8 sait yalnız 4 həflə ifadə olunduğu üçün hər bir

sait hərf iki yaxın məxrəcli səsi təmsil etmiş və qalın-incə saitlər bir həflə göstərilmişdir.

Bu əlifbada 10 samit üçün 21 hərf mövcuddur. Yəni bu fonemlərin hər birinə iki hərf və /k/ üçün üç hərf nəzərə alınmış və saitlərin incə və qalınlıqlarını göstərmək üçün də samit hərfdən istifadə edilmişdir.

On qoşa samitdən, on qoşa heca əmələ gəlmişdir ki, onlardan onu incə və onu qalındır. Bu hecalar eyni halda sait hərflərin azlığından törənən çətinlikləri aradan qaldırmışdır. Bunlardan əlavə /ld, nd, ng, nç, ny və ya yn/ kimi qoşa samit məxrəclərini göstərmək üçün 5 hərf, bir sait və bir samitdən yaranan /ıq, qı/, /iç/, /oq, uq, qo, qu/, [38] /ök, ök, kö, kü/ kimi qoşa səsləri göstərmək üçün də dörd hərf mövcuddur.

Orxan türkcəsində /h, x, j, v, c/ məxrəcləri olmadığı üçün əlifbada bunları göstərən hərf və ya işarələrə də rast gəlinmir.

Əski türkcənin əsas xüsusiyyətləri: Əski türkcədə də isim və fellərin təsrifi şəkilçilərin vasitəsilə olub, kəlmənin kökü dəyişməyib.

İsmlərin təsrifi: Yiyəlik hal /n/ yaxud /In/ şəkilçilərinin artırılması ilə əmələ gəlir (budunun=xalqın kimi). Yönlük halda /qa və kə/ şəkilçisi işlənir (bizkə=bizə kimi). Ancaq yiyəlik şəkilçisindən sonra /nga və ngə/ (nazal n ilə) əlavə olunur. Məsələn, oğlınğa (oğluna). Təsirlik hal şəkilçiləri kəlmənin sonundakı sait və ya samitdən asılıdır. Kəlmənin son səsi sait olursa “q / g”, samit olursa “ıq / ök” şəkilçiləri artırılır. Məsələn: yağıq (yağını, düşməni), qatunuk (xatunu). /q və k/ qalın samit sayılırlar. Şəxs və işarə əvəzliliklərində isə /ni/ şəkilçisi işlənmişdir (anı=onu kimi).

Yerlik və çıxışlıq halları üçün /da, də, ta, tə/ şəkilçiləri mövcuddur.

Məsələn, yolta (yolda), iltə (əldə və əldən). Yalnız qandın (hardan) sözündə /ın/şəkilçisi çıxışlıq hal üçün işlənmişdir.

Instrumental (vasitə halı) hal üçün /ın/ şəkilçisi mövcud olmuşdur (oqın=oxunla kimi). Sifət şəkilçiləri /li, lig və siz/dən ibarətdir.

Sifətlərin müqayisə dərəcəsi /raq/ və üstünlük dərəcəsi /ru/ şəkilçisi ilə göstərilmişdir. Cəm və çoxluq bildirən şəkilçilər isə /lar, lər, kün, gün, t, z/dir.

Əski türkcədə ahəng qanununa, həmişə və hər yerdə riayət edilməz.

İndi Göytürk türkcəsi mətninə nümunə olaraq Kül Tigin abidəsi daş kitabəsini türkcə tərcüməsi ilə birlikdə oxuyaq³⁶.

³⁶ Saylar, orijinal mətdəki sətir başını göstərir və nöqtəli yerlər oxunmamışdır.

KÜL TİĞİN ABİDƏSİ

Cənub Cəbhəsi

N>D :)YH : J EYTR : RTMH : X#J>D : JXITYH : EHTYH (1)
 #HNE9HT : >D> : YEXPI : RHMH :)#JY : #G4J> : JRX
 YER G1#Y : JYTR : #)H>D : #Y> : JYTR : #JY> :
 #G> : TYER : J4D>D : G#G : JDM9 : T

GH : XPI : RHNE : H#JY>D : J)H>DTYER : HT)H>D (2)
 M : NTETTR : JHY>G : HM : NTETTR : JHYH : JY
 : >HYH9 : JH>D : HM : >HYH>D : >HYH>G : H
 # : D :)H>D : JY T L : J : >HYH>G : HM
)H>D : J

Y9 : HRHM :)YH : RTMH : JDYB : JG#J> : #XH : T>D (3)
 : GEHJHTD : >D> : NTETTR : J4D>D : JHYH : HYH :
 : H>D : NTETTR : #X#H : EL : JH>D : #XYM
 J4D : #X#H : EL : JYHM : #XYM : GEH : JYHT
 ENY9 : >HY

: >J4D>T9 : >HYH9 : #XYM : GEH : JHYHT#H : JLY (4)
 : #G#H>D : GEH : JYTR : J>D : #XYM : GEH : JYTR
 M : T9 : #G#H>YH : H : J4D>D : EL : JYH9 : HRHM
 : JYTR :)H>D : LY : J4D : JXITYH : X#J> : H

: HY>D : D>D : GEH : X#M :)>G : #HYHM (5)
 : HYH9 : JY : EL : JY :)H>D : LY : THTJ
 YD : Y)H>H : JY : HY : HYH9 : JY : EL : JY : H

KÜL TİĞİN KİTABƏSİNDƏN³⁷

1) tənritəg tənridə bolmuş Türk Bilgə Kagan bu ödkə olurtum. Sabımın tükəti esidgil, ulayu iniyigünüm, oqlanım, biriki oğuşum, budunum, biriyə şadapıt bəglər, yırıya tarkat buyruk bəglər, otuz tatar...

2) toxuz oguz bəgləri budunu, bu sabımın edgüti esid, katıgdı tınla. İlgəri kün togsıka, birigərükün ortusınaru, qurıgaru kün batsı-kiña, yırıgaru tün ortusınaru, anta içrəki budun kop maña körür, bunça budun.

3) kop itdim, ol amtı anyıg yok türk kagañ ötüken yış olursa, iltə bun yok. İlgəri şanduñ yazıka təgi sülədim, taluyka kiçig təgmədim, birigerü toxuz ərsinkə təgi sülədim, tüpütkə kiçig təgmədim, qurıgaru yinçü ög(üz).

4) keçə təmir qapıgka təgi sülədim. Yırıgaru yir bayırku yirinə təgi sülədim, bunça yirkə təgi yoritdım. Ötüken yışda yig idi yok ərmis. il tutsık yir ötüken yış ərmis. Bu yirdə olurup, tabgaç budun birlə.

5) tüzültüm. altun, kümüş, isgiti, kutay bunsız ança birür. Tabgaç budun sabı süçig, agısı yımşak ərmis, süçig sabın yımşak agın arıp, ırak budunıg ança (inçə) yagutır ərmis. yaguru kontukda kisrə, anyıg bilig anta öyür ərmis.

Müasir Azərbaycan türkcəsi ilə:

1) Tanrı kimi göydə olmuş Bilgə xaqan bu zamanda oturdum, sözümü tamamı ilə eşid. Xüsusilə qardaş oğlu, oğlum, bütün qohumum, millətim, güneydəki Şadapıt bəyləri, şimaldəki Tarkat Buyruq bəyləri, otuz Tatar....

2) Doqquz Oğuz bəyləri, milləti! Bu sözümü yaxşı dinlə, yaxşı qulaq as. Şərqdə gün doğana, cənubda gün ortasına, qərbdə gün batana, şimaldə gecə ortasına qədər, onun içindəki millətin hamısı mənə tabedir. Bu qədər millətin.

³⁷ Bax. Ə.Cəfəroğlu, e.ə., s. 145

3) Hamısını nəzmə qoydum. İndi durumları pis deyil. Türk xaqanının Ötükən ormanında oturduğu müddətcə millətimə sıxıntı və qəm gəlməyəcəkdir. Şərqdə Şantung ovasına qədər əsgər çəkdim, dənizə çatmağıma az qaldı. Güneydə də Doqquz Ərsinə qədər əsgər çəkdim. Tibetə çatmağıma az qaldı. Qərbdə İnci çayını (seyhun)

4) Keçdim. Dəmir Qapıya qədər əsgər çəkdim. Şimalda Yir Bayurku mövqeyinə qədər əsgər çəkdim. Bu yerlərə qədər getdim. Ötükən ormanından daha gözəl yer yox imiş. Millətin yeri Ötükən ormanıdır. Burada qaldım və Çin milləti ilə

5) Uyum sağladım. Altını, gümüşü, ipəyi və ipliği sıxıntısız verir. [42] Çin millətinin sözü şirin, ipək parçası yumşaq imiş. Şirin sözlə, yumşaq və lətif ipəkli parça ilə başqalarını aldadıb özlərinə yaxınlaşdırmaqdadırlar. Yaxınlaşandan sonra da hiyləgərliklə düşünərlər.

Bu girişin ardından Bilgə xaqan, türk millətinə belə xitab edir:

“Nə qədər ki, Ötükən ormanlarından uzaqlaşib, ucqar yerlərə getməmişsən, müstəqil və başıuca olacaqsan.” Sonra əlavə edir: “Ey Türk, səsimi eşit. Sən öz xaqanının sözünü eşitməyib hər yerə getdin və orada zəlil və pərişan oldun.” Daha sonra öz əcdadları olan Bumin xaqan və İstəmi xaqandan, onların türk millətinə etdikləri xidmətlərdən, mübarizə və qəhrəmanlıqlarından danışır.

Daha sonra atası İltəriş xaqan barəsində deyir ki, o, anam Bilgə xatunla birlikdə türkləri birləşdirib, 20 dəfə çin, baz, doqquz oğuz, qırğız, qırıqan və xitay kimi düşmənlərlə döyüşdü və xalqı əsarətdən qurtarıb, bizim törə və adətlərimizi təyin etdi. Tanrı bizə yardımçı oldu və atam milləti və ölkəni xilas etdi.”

1958-ci ildə Monqolistanın şimalındakı Kül Tigin heykəlinin şəkli, əski türklərin geyimindən bir nümunə göstərməkdədir³⁸.

“Ey türk və oğuz bəyləri, milləti! Eşidin: Üstdə göy çökməsə, altda yer dəlinməsə, türk millətini, elini, törəsini kim poza bilər?”

Bilgə xaqan məzar daşında, öz ailəsi haqqında qısa məlumat verdikdən sonra, keçmişdəki bəzi xaqanların xətalalarına işarə edir və çinlilərin siyasətini açıqlayaraq deyir:

“Çin milləti hiyləgər və saxtakar olduğu üçün, aldadıcı olduğu üçün, kiçik qardaşı-böyük qardaşı bir-birinə düşürdüüyü üçün, bəy və milləti qarşılıqlı çəkişdirdiyi üçün, xalqımızı bir-birindən ayıraraq özlərinə bağlamışlar. Türk xalqı, xaqan etdiyi xaqanını itirmiş. Çin millətinə bəylik erkək övladını qul etdi, xanımlıq qız övladını kəviz elədi. Türk bəylər türk adını buraxdı. Çin adını tutaraq, Çin xaqanına itaət etmiş...Yuxarıdakı türk tanrısı müqəddəs yeri, suyu belə nizama salmışdır. Türk milləti yox olmasın deyə, millət olsun deyə, atam İltəriş xaqanı, anam [44] İl Bilgə xatunu göyün tərəsin-

³⁸ Türk Dünyası Əl Kitabı, s. 301 (Moğolistan, Ulan-Bator muzeyindən).

dən tutub yuxarı qaldırmışdır³⁹.... Anam və atam insanları topladı, millətin düşmənləri ilə savaqlar apardı və yenidən istiqlaliyyəti bərpa etdi. Daha sonra gördüyü işlər və apardığı müharibələrdən danışır. Bilgə Tonyuquq məzar daşında da Göytürk dövlətinin yenidən qurulmasından, İltərişin və onun vəziri Tonyuququn xidmətlərindən söz açılmışdır. Yuxarıdakı hər iki məzar daşı Yollıq Tigin tərəfindən yazılmışdır.

B) Uyğur türkcəsi

Göytürk və ya Orxon türkcəsindən sonra gələn uyğur türkcəsi, zamanla bəzi dəyişikliyə uğrayaraq, qədim türkcədən ayrılmış və bu bölümdə qısaca danışacağımız kimi gedərək, ondan iki-üç dialekt ortaya çıxmışdır.

Uyğur türkləri, 606-cı ildə göytürklərin hakimiyyətini qəbul etmədən öncə öz xanlarının bayrağı altında Yenisey bölgəsinin cənubunda yaşayırdılar. Ümumiyyətlə, “juan-juan”lar ilə savaqlar və döyüş vəziyyətində idilər. 745-ci ildə Göytürk ölkəsinə hakim olub, 840-cı ilə qədər bugünkü Monqolstanda hökm sürdülər. İlk Uyğur xaqanı olan Qutluğ Bilgə Kül, Mancuriya bölgəsinə də özünə bağlayıb, Altay dağlarına, qərbdə Tiyan-Şandakı Karluk ölkəsinə qədər irəliləyərək Ordubalıqı özünə paytaxt elədi.

Uyğur hakimiyyəti 840-cı ildə qırğız türkləri tərəfindən yıxıldı. Ancaq uyğurların bir qismi, Qırğız hakimiyyətini qəbul etmədi. Şərqi Türküstandakı Hami əyalətinə gedərək, orada özləri üçün müstəqil, kiçik bir bəylik qurdular.

Uyğur türkləri, Orta Asiyada türk dilinin və mədəniyyətinin inkişaf edib yayılmasında önəmli rol oynadılar. Hakimiyyətlərini hüquqi əsaslar üzərinə oturdular. Xarici ölkələrlə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr qurdular. Başqa ölkələrdə koloni vəziyyətində yaşayan türklər üçün qanunlar qoya bildilər. Çin qaynaqlarına görə,

³⁹ Şaman dininə mənsub olan göytürklər, Gök Tanrıya inanırdılar və çinlilər kimi göy və yeri müqəddəs bilirdilər. Onlar xaqanı Tanrının elçisi və göydən enən biri olaraq qəbul edirdilər.

Uyğurlar inkişaf etmiş bir mədəniyyətə sahib idilər. Uyğur türklərinin sarayında yerli və xarici alimlər, tarixçilər, şairlər və musiqi alimləri təşviq və himayə edilirdilər. Son 60 ildə avropalıların bu bölgədə, xüsusilə də uyğur xanlarının mərkəzi olan Hoco və ya İdikut şəhəri xarabalıqlarındakı qazmalarda türk mədəniyyətini, Uyğur dili və ədəbiyyatını özündə qoruyub saxlayan qiymətli əsərlər tapıldı.

[45] Uyğurların Buddizm, Maniheizm və xristianlıqla bağlı məbədlərinin xarabalığında çox sayda yazılar və sənədlər ələ keçirmişdir. Onların arasındakı dinlər tarixi baxımından çox qiymətlidir. Bir çoxu tərcümə olan həmin dini kitabların yanında astrologiya, tibb və ədəbiyyat kitabları da daha çox diqqəti çəkir.

Müxtəlif mətnlərdən tərcümə yolu ilə türk dilinə girən xarici kəlmə və terminlər, uyğur türkcəsini sadə göytürk türkcəsindən ayırmışdır. Ümumiyyətlə, farsca, hindcə, soğdicə və çincə mətnlərindən uyğur dilinə daxil olan bu kəlmələr, sonraları uyğurlar vasitəsilə Monqol dilinə də yol tapmışdır.

Müsəlmanlığı qəbul etməzdən öncə bu üç önəmli din Uyğurlar arasında bir-biri ilə mehriban bir şəkildə yaşamışdır: Budizm, Maniheizm, Zərdüştilik və bir qədər də Xristianlıq.

Budda dini e.ə. I əsrdən etibarən bu bölgə xalqı arasında yayıldı.

Mani dini Beynün-nəhreyndən⁴⁰ İrana, oradan Şərqi Türkünə, oradan da Mavəraünnəhrə keçmiş və uyğurlar vasitəsilə Çində yayılmışdır. Bögü Kağan (Bögü Xaqan) zamanında ölkənin rəsmi dini oldu (763-cü ildən sonra).

Nəstori missionerlər vasitəsilə uyğurlar arasına girən xristian dini çox da maraqla qarşılanmadı.

Mani dininin türklər arasında yayılmasında soğdilər önəmli rol oynadılar. Türklər və iranlılar arasındakı sərhəddə yaşamış və mütərəqqi bir mədəniyyətə sahib olan soğdilər, türklərin hakimiyyətinə girdikdən sonra dillərini bir müddət qorudular. Uyğur xaqanının Mani dininə daxil olmasını bəyan edən Qara Balgasun kitabəsinin mətni, türk dili ilə bərabər, Çin və soğdi dillərində də yazılmışdır.

⁴⁰ Mesopotamiya.

Uyğur əlifbası

حروف بی صدا			ترکی لاتین
آزاد	دوگوش	میلگوش	
ق	ق	ق	g ƣ ɢ
ك	ك	ك	k q
خ	خ	خ	g (x, ɣ)
ر	ر	ر	r
ا	ا	ا	l
ت	ت	ت	t
د	د	د	d
ج	ج	ج	c
س	س	س	s
ش	ش	ش	ʃ
ز	ز	ز	z ʒ
ن	ن	ن	n
ب	ب	ب	b ɓ
پ	پ	پ	p
م	م	م	m
ھ	ھ	ھ	h

Samit səslər

حروف صدا دار			ترکی لاتین
آزاد	دوگوش	میلگوش	
ا	ا	ا	a o
ي	ي	ي	i
و	و	و	o ö u ü

Sait səslər

Uyğur dilinin dəyişib inkişaf etməsində və o dildə yeni ləhcələrin ortaya çıxmasında müxtəlif dinlərin təsiri çox oldu. Belə ki, tədricən maniheist və buddist uyğurların dili arasında fonetika (səs) və morfoloqiya (şəkil) baxımından fərqlər meydana gəldi. Bu fərqliliyin ən barizi, göytürk türkcəsində “ny” səsinin (Tonyukuk kimi) “n” və “y” səslərinə bölünməsidir. Məsələn: göytürkcədəki “anyıq” kəlməsi, mani mətnlərində “anıq”, Buddist mətnlərində “ayıq” şəklində yazılmışdır və ya qony kəlməsi qoyun anlamında olub, bir dialektə “kon”, digərində “qoy” olmuşdur. Bu mövzu 900 il öncə böyük türk dilçisi Kaşğarlı Mahmudun diqqətini çəkmişdir. Belə ki, o, “Divani-lügat-it-türk”də buna toxunaraq belə deyir: “Oğuz, qıpçaq və bulğar türkcəsi dialektində “n” hakimdir. Məsələn: “çıqan” (yoxsul), digər dialektlərdə çıqaydır.”

İki uyğur dialekti və ya ləhcəsi arasında ən önəmliləri aşağıda zikr edilən başqa ayrılıqlar da meydana gəlmişdir:

1) “n” ləhcəsi və ya dialekti: “n” dialektində məsdər ismi və bağlayıcı fel (gerendium), -p yerinə -pan alır. İsmın /də/ halı və /den/ halı yerinə -ta və -ra şəkilçisi işlədilir. Keçmiş zaman (mazi) ikinci şəxs şəkilçisi /-dıq/ və /-dınq/dır.

2) “y” ləhcəsi və ya dialekti: “y” dialektində “n”nin “y”yə çevrilməsindən başqa məsdər ismi /-p/ alır. Keçmiş zaman (mazi) felində “-dım” şəkilçisi, dodaqlanan səslilərdən sonra /-dum/ olur. Üçüncü şəxsdə hər zaman “ı” işlədilir.

Brahmi mətnlərində, öncəki iki dialekt və ya ləhcədən bir ölçüdə fərqli olan uyğurcanın başqa bir dialekti istifadə olunmuşdur. Bu dialektə kəlmələrin başında -p və ikinci hecəyə -o işlədilir.

Uyğurlar Orta Asiya mədəniyyətinin meydana gəlməsində və inkişafında əsas rol oynamışlar və avropalıların diqqətini üzərlərinə çəkmişlər. XIX yüzilliyin sonlarında Orta Asiyada, Şərqi Türküstanda, Mərkəzi Çinin Qansu əyalətində avropalılar tərəfindən aparılan qazıntılar nəticəsində uyğur mədəniyyətinin insanlıq aləminə göstərdiyi dəyərli xidmətlər ortaya çıxmışdır.

Buddist, Manihey və Xristian uyğur memarlıq abidələrinin yanında evləri, sənət və sənaye əsərləri, şəkil və heykəlləri, geyim və ev əşyası, hamısı birdən avropalı səyyahları özünə heyran buraxan ciddi bir mədəniyyət faktıdır. Onlara aid gips divar üzərindəki mavi şəkillər [48] (fresk) Paris, Berlin və Sankt-Peterburq muzeylərində qorunmaqdadır. Bu şəkillərdəki çeşidli geyim təsvirləri XX əsrin geyim modellərini xatırlatmaqdadır.

Şərqi Türküstanda apardığı uzun tədqiqatdan sonra uyğur türklərinin mədəniyyət əsərlərindən rəngli, gözəl bir kolleksiya hazırlamış məşhur alman şərqşünası Von le Coq, Orta Asiya sənəti və mədəniyyəti haqqındakı şəkilli kitabında orta və daha sonrakı çağlardakı Avropa geyim örnəklərinin Türküstanda olduğunu və hazır geyimlərin oradan İpək Yolu ilə Avropaya gətirildiyini yazmışdır.

Paris Universitetinin etnologiya professoru və “Traidé dethnologie Culturelle” kitabının yazı müəllifi Montandona görə, kostyum, Çinə və Avropaya Orta Asiyadan (Atillanın hücumu ilə) gəlmiş, ayrıca qalpaq börkü və ya börk və çəkmə İrana türklər tərəfindən gətirilmişdir⁴¹.

⁴¹ İsmail Hami Danişmənd, Türklük məsələsi, İstanbul, 1966

UYĞUR ƏLİFBASI

Dini və ictimai münasibətlər nəticəsində uyğurlar dini, hüquqi və bədii mətnləri yazmaq üçün ən önəmlisi XV əsrin sonuna, yəni İslamı qəbul etmələrindən bir neçə əsr sonraya qədər yaşatdıqları uyğur əlifbası olan çeşidli əlifbalar işlətməmişlər.

Uyğur əlifbası və yazısı deyilən əlifba, Soğd əlifbasının dəyişdirilmiş bir şəklidir.

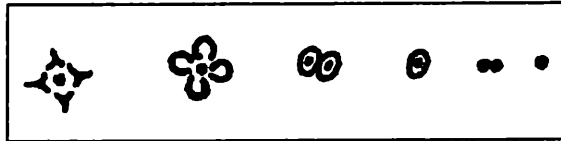
Budda, Xristian və Mani dinlərinin qəbulu ilə uyğur türkləri arasında müxtəlif yazılar inkişaf etdi. Məsələn: buddist türklər, soğdi-uyğur yazısını işlədib öz mətnlərini bu əlifba ilə yazdılar. Soğdilər ilə ticari münasibətlərin də bu yazının yayılmasında payı olmuşdur.

Arami əlifbasından iqtibas edilən və uyğurlar vasitəsilə monqollar arasında da yayılan soğdi əlifbasının 22 hərfi var idi.

Mani dinini qəbul edən türklər də mani yazısını seçib mətnlərini bu əlifba ilə yazırkən, xristian türklər də süryani əlifbasını işlətdilər.

VIII əsrdən, yəni uyğurların hakimiyyətindən sonra rəsmi əlifba olan və soğdi yazısının inkişafından meydana gələn uyğur əlifbası, üçü səslilə olmaq üzrə 18 hərfdən meydana gəlmişdi və 8-9 səslilə məxrəcə malik olan türk dili üçün uyğun deyildi. Bu əlifbanın 15 səssiz hərfi, kəlmənin başında, ortasında və sonunda olmasına görə müxtəlif şəkillərdə yazılır. [49] Hərflərin nöqsanlarını aradan qaldırmaq üçün buddist və maniheist mətnlərdə bir-birindən fərqli olan durğu işarələrindən istifadə olunmuşdur.

Buddist mətnlərdə durğu işarələri öncə vergül şəklindəyəkən daha sonra tire şəklinə çevrilmişdir. Maniheist mətnlərdə nöqtələmə işarələri aşağıdakı şəkildədir:

Uyğur əlifbasından ilk dəfə türk dilçisi Kaşğarlı Mahmud, XI əsrdə "Divani lüğət-it-türk" kitabında bəhs etmişdir. Kaşğarlı Mahmud, onu türkcə hərfləri adlandırmış, özəllikləri və nöqsanları haqqında da bilgi vermişdir.

Uyğur əlifbası, İslamı qəbul edəndən sonra da Şərqi Türküstanda işlədilmiş, moğol hakimiyyəti dövründə də rəsmi yazısı olmuş, Fateh Sultan Mehmetin sarayına qədər ayaq açmışdır.

İranlı yazıçı Məhəmməd Kafur XVIII əsrdə (1721) bu əlifba haqqında belə yazmışdır: “Oğuz zamanından indiyə qədər türklər arasında işlənməkdə olan uyğur yazısı icad edildi.”

İslamdan sonrakı dövrdə uyğur yazısı ilə yazılmış olan ən önəmli əsər Yusuf Xas Hacibin “Qutadqu bilik” kitabıdır. Bu kitab 1069-cu ildə Balasağunda yazılmışdır.

Bu gün bu kitabın əldə olan üç əlyazma nüsxəsindən biri uyğur, digərləri ərəb yazısı ilədir. “Qutadqu Bilik”dən sonra bu əlifba ilə yazılmış olan ən önəmli əsərlər bunlardır:

- 1) “Ətəbətül-həqayiq”
- 2) “Oğuz Kağan” dastanı
- 3) “Bəxtiyarnamə” 1435-ci ildə Mənsur Bəxşi tərəfindən yazılmış, əsli Oxforddadır.
- 4) “Meracnamə” Lécole des Langues Orientales Vivant tərəfindən 1882-ci ildə Parisdə nəşr edilmişdir.
- 5) “Təzkirətül-övliya” Pavet de Courteille tərəfindən 1889-cu ildə Parisdə nəşr edilmişdir.
- 6) Məxzəni-Mir Heydər: Bunun bir qismi 1891-ci ildə “Qutadqu bilikin içində Sankt-Peterburqda Radloff tərəfindən yayınlanmışdır.
- [50] 7) Xarəzminin “Məhəbbətnaməsi”
- 8) Mənsur Bəxşinin “Siracul-qülubu” 1432-ci ildə Yəzddə yazılmışdır.
- 9) “Məsələ Kitabı” Mənsur Bəxşi tərəfindən yazılmışdır.
- 10) “Qasimin şeirlər məcmuəsi” Mənsur Bəxşi tərəfindən yazılmış, British Museumda mövcuddur.

Turfanda aparılan qazıntı işlərində XII–XIV əsrlərə aid olduğu anlaşılan uyğurca hüquqi sənədlərin bir qismi ələ keçmişdir. Bu bəlgələrdən təxminən 50 ədədi Radloff tərəfindən toplanmış və Malov tərəfindən Sankt-Peterburqda nəşr edilmişdir.

Uyğur yazısı, moğol istilasını dövründə də moğolca mətnlər üçün işlədilmiş və moğol yazısı adlandırılmışdır.

Uyğur katibləri, moğolların və Teymurilərin sarayında “baxşı” adı ilə işləyirdilər. Moğollar dövlət yazışmalarını və möhürdən (damğa) istifa-

də etməyi uyğur türklərindən öyrənmişdilər. Çingiz xan, naymanların üzərinə qoşun göndərərkən Taş-atun adlı bir katibi münşi olaraq işə almış, sonra onu sarayın möhürdarı və uşaqlarının müəllimi təyin etmişdir. Cüveyni tarixinə görə, moğollar öncədən əlifbaya və yazıya malik deyildilər. Çingiz xanın əmri ilə moğol əsilzadələri uyğurca öyrənməli oldular. Bu şəkildə uyğur dili və xüsusilə yazısı, moğolların ilk hakimiyyəti illərində qəbul olunub qeyri-adi bir inkişaf yolu keçmişdir. Ancaq Qubilay xanın iş başına gəlməsindən və moğolların İslamı və Xristianlığı qəbul etmələrindən sonra uyğurlar yavaş-yavaş moğolların gözündəki əhəmiyyətlərini itirdilər.

Buddizmi qəbul edən Qubilay xan, moğol mədəniyyəti və yazısını inkişaf etdirmək üçün Tibetdən müşavirlər çağırdı. Daha sonra Torsi Osir tərəfindən yaradılan moğol yazısında yalnız 5 uyğur hərfi qaldı.

“Qalik” adı ilə tanınan bu əlifba bir müddət moğolların hakimiyyət bölgələrində istifadə edildi. Bu gün bu əlifba ilə yazılmış moğolca, çincə, tibetçə, türkcə və sanskritçə mətnlər mövcuddur. Bununla birlikdə, onun ömrü uzun olmadı. Çünki bir yandan əskidə olduğu kimi uyğur əlifbası işlədilərkən, digər tərəfdən İslam işığı düşən yerlərdə ərəb əlifbası yayılmağa başladı. Uyğur əlifbasından XV əsrin sonuna qədər istifadə edildi. Misal üçün Əmir Teymurun “Tüzük”⁴² ü və Altın Ordu⁴³ fərmanlarının bir çoxu bu əlifba ilə yazıldı.

[51] Türk dilində yazmaq üçün uyğun olmamasına baxmayaraq, uyğur əlifbası IX yüzillikdən XV yüzilliyə qədər Orta Asiyada istifadə olunmuş və Yapon dənizindən Ağ dənizə qədər yayılmışdır.

İslamın türklər arasında qəbul edilib yayılması ilə uyğur əlifbası tədricən önəmini itirərək, yerini ərəb əlifbasına verdi.

Kökü arami olan əski süryani yazısından törəyən manihey yazısı, türkcədə manihey mətnlərini yazmaq üçün istifadə edildi və bu üzdən mani yazısı adı ilə tanındı.

⁴² Əmir Teymurun macəralı həyatını şərh edən Əmir Teymurun “Tüzük”ü, Teymur tərəfindən moğolca yazılmış, daha sonra Əbu Talib tərəfindən farscaya və Langles tərəfindən də fransızcaya çevrilmişdir. 1339-cu ildə də Mustafa Rəhmi Balaban tərəfindən fransızca mətndən türkcəyə tərcümə olunmuş və İstanbulda nəşr edilmişdir (Əhməd Cəfəroğlu, e.ə., s. 183).

⁴³ Çəngizin oğlu Cucinin dövlətinə Altın Ordu dövləti deyilmişdir. Bu dövlət Xarəzm bölgəsini, Qıpçaq çölünü və Rusiyanın cənubunu əhatə edirdi.

Bu mətnlərin bir qismini Von le Coq, Uyğur mətnləri arasında yayınladı. Bu əlifba da uyğur əlifbasına bənzəyir. Səsli hərfləri, digər sami əlifbaları kimi “a, u, ı, i”dən ibarətdir. Bu əlifbada da səssiz hərfləri ayırd etmək üçün durğu işarələrindən faydalanılmışdır. Mani yazısını oxumaq, uyğur yazısını oxumaqdan daha asandır.

İbn Nədimin yazdığına görə, din hərfləri (qələməddin) adı ilə şöhrət tapan bu əlifba, Mavəraünnəhr və Səmərqənddə yazılan manihəy mətnlərindən başqa, İncilin türkcəyə çevrilməsi üçün də istifadə edilmişdir.

Şərqi Türkistanda meydana gələn uyğur ədəbiyyatı, uyğur və manihəy əlifbası ilə yazılmış, mənzum və mənsur olmaq üzrə iki bölümdən ibarətdir. Şeir uyğurlar arasında, ümumiyyətlə, dördlük şəklində söylənmiş olmasına baxmayaraq, bəzən buddist uyğurların ədəbiyyatında dördlükdən çox olan qitələrə də rastlamaq mümkündür. Şeirə “taşut, küg” deyirdilər. Qafiyə, misraların başında idi. Bu növ qafiyəyə, müasir araşdırmaçılar “Altaik alliterasion” deyirlər. Qafiyə bəzən də misraların içində təkrar edilərək, şeirə məxsus bir ahəng verir. Şeirinin vəzni, heca vəzni və ya sərbəst vəzndir. Misraların heca sayı dəyişkəndir. 3-dən 15-ə və hətta daha çox dəyişmə göstərir.

Burada uyğurların tanıdığımız ilk şairi olan Aprinçurun lirik bir şeirini veririk. Bu şeir əlimizdə olan ilk türkcə şeyrlərdəndir. Aprinçur Tigindən, bir də maninin mədhində söylədiyi şeyri vardır:

Qasıncığımin öyü qadğurarmən (qayğı) *“Adaxlımı düşünmək məni qayğılandırır*

Qadğurduqca

Qaşı körtləm

Qavışıqsayurmən

Nə qədər qayğılansam da,

Gözəl qaşlım

Ona qovuşmaq istəyirəm.

* * *

Öz amrakimin öyürməni

Öyü evirür mən ödü ..çün

Sevgilimi düşünürəm,

Onun düşüncəsi və xəyalı ilə zaman keçirirəm.

* * *

[52] Barayın tisər (desəm)

Baç amraqım

Gedərəm desəm,

Gözəl sevgilim,

Baruyimə umaz mən
Bağırsaqım

*Yenə gedə bilmərəm,
Ey mənim yarım.*

* * *

Kirəyin tisər
Kiçik kiyəm

*Girərəm desəm,
Mənim kiçiyim.*

* * *

Kirüyimə umaz mən
Kin yıpar yıdlğım

*Təkrar girə bilmərəm,
Mənim müşk saçan əmbərim.*

* * *

Yaruq təngrilər
Yarlıqa zünün
Yavaşım birlə
Yaqışipan adırılmalım

*Nurlu Tanrıların
Fərmanı ilə,
Mənim gözəl xuylum ilə
Birləşək, ayrılmayaq.*

* * *

Küçlük periştilər
Küç bir zünün
Közi qaram birlə

*Güclü mələklərin
Gücü ilə
Qara gözlüm.*

Ən gözəl örnəkləri aşağıdakı əsərlərdə mövcud olan uyğur nəsri, ümumiyyətlə, dini mətnlərdə işlədilmişdir:

1) “**İrq bitik**” (Fal kitabı): 930-cu ildə bir manihey rahibi tərəfindən Göytürk əlifbası ilə yazılmışdır.

2) “**İki yiltız num**” (İki təməl əsas): Mövzusu fəlsəfə və manihey məbədlərinin ənənələri və duaları haqqındadır.

3) “**Altun yaruq**” (Altın işıq): İri həcmli bir əsərdir (707 səhifə). Buddanın fəlsəfəsi və mənqəbələri haqqında yazılmışdır.

4) “**Edgu oğlu Tigin ilə Ayığ oğlu Tigin**” (Yaxşı düşüncəli şahzadə ilə pis düşüncəli şahzadə): Hekayənin əslə sanskritcə olub X yüzillikdə buddist uyğurlar tərəfindən uyğur türkcəsinə çevrilmişdir.

ORTA TÜRKÇƏ

Az bir fərqlə əski türkcənin davamı olan orta türkcə, Qaraxanlılar dövlətinin rəsmi dilidir. Kaşğarın, Balasağunun və onun ətrafındakı xalqların danışdıqları dil olmasından dolayı, bu dilə xaqani və ya kaşğari türkcəsi də deyilmişdir. Uzun müddət Orta Asiyanın müştərək ədəbi dili olan bu türk ləhcəsindən, sonraları üç ayrı dövrdə, üç ayrı mədəniyyət mərkəzində Kaşğar, Xarəzm və Cağatay ləhcələri əmələ gəldi.

Uyğur dövlətinin qırğız türkləri tərəfindən yığılmasından (840) sonra uyğur türklərinin böyük bir qismi Şərqi Türküstan bölgəsinə (Beşbalıq, Turfan, Bargöl, Hami) mühacirət edərək, orada özlərinə müstəqil Xanlıq hakimiyyətini qurdular. Qaraxanlılar dövlətinin qurulmasından sonra da onlarla qonşu oldular.

Qaraxanlılar dövləti, çox keçmədən Mavəraünnəhlə Şərqi Türküstanın bir qismini öz ölkəsinə ilhaq etdi. Qaraxanlıların xaqanı Satuq Buğra Xan, 932-ci ildə müsəlman oldu. İslam dinini, dövlətinin rəsmi dini edərək ilk müsəlman türk dövlətini qurdu.

X yüzilliyin sonunda Qaraxanlılar (Nəsr bin Əli), Buxara şəhrini də alıb Samanilər hakimiyyətinə son verdilər (999). Onların ölkəsində çeşidli türk xalqları və boyları yaşamışlar. Bunların ən önəmliləri bunlardır: 1) Qarluqlar, 2) Uyğurlar, 3) Oğuzlar, 4) Qıpçaqlar.

Qaraxanlılar, bir tərəfdən uyğurlar və iranlılarla qonşuluğun və yaxın münasibətin təsiriylə onların mədəniyyətinin təsiri altında qalırkən, digər tərəfdən İslamı qəbul etdikləri üçün ərəbcənin [54] farscanın nüfuz sahəsinə daxil oldular. Ondan sonra gün keçdikcə türk dilindən biri xalqa, digəri yüksək zümrəyə məxsus iki ləhcə və ya şivə meydana gəldi.

Eyni zamanlar Qəznə və Xorasanda Qəznəlilər hakimiyyəti quruldu (962-1183). Qəznəlilər də türk idilər. Hakimiyyətə gəldikdən sonra Samani dövlətinin sarayına bənzər bir saray qurdular. Şairləri və bilginləri təşviq etdilər. Qəznəli Sultan Mahmud, fars di-

linə göstərdiyi marağ səbəbindən sarayı, Mənuçehri, Fərruxi, Əsədi-Tusi, Firdövsü və b. ana dili fars olan şairlərin mərkəzi oldu. Fars dilinin İranda və Hindistanda yayılması üçün əlindən gələni əsirgəmədi. Fars dilini rəsmi dil səviyyəsinə yüksəltdi. Tarixçilərin dediyinə görə, farsca öyrətmək üçün İranın müxtəlif yerlərinə 4-5 min müəllim göndərdi. Sultan Mahmudun tapşırığı və təşviqi ilə yanaşı, İranlı-Qaraxanlı savaşı da ilham alınmışdır. Bu üzdən Qaraxanlılar sülaləsinə Ali-Əfrasiyab (Əfrasiyab oğulları) deyildi. Halbuki Əfrasiyab, (Barholdun dediyinə görə), e.ə. VI əsrdə yaşayan, əsl adı Alp Ər Tunqa və paytaxtı Kaşğar olan biri idi.

Mavəraünnəhr türkləri, X yüzillikdən başlayaraq cəmiyyətlər şəklində İslamı qəbul etdikdən sonra Şərqi Türkiyədən çox, İran və İslam mədəniyyətinin təsiri altına düşdülər. Belə ki, alimlərinin və yazıçılarının çoxu, əsərlərini ərəbcə və bəzən də farsca yazmağa başladılar. Məsələn, İslamın böyük filosofu Fərabü, Əbu Nəsr Məhəmməd bin Məhəmməd bin Tarxan bin Uzluq (870-950), İbn Xəlkanın (H. 608-681) “Vəfiyatül-əyan” kitabında yazdığına görə, heç bir zaman türklərə məxsus geyimini üstündən çıxartmasa da, ancaq bütün əsərlərini ərəbcə yazmışdır.

Eyni şəkildə hər ikisi də dünya şöhrətli və İslamın birinci sinif alimlər zümresindən sayılan “Təfsirül-kəşşaf”ın yazıçısı Carullah Zəməşşəri ilə “Əl-Miləl və-nihəlin” müəllifi Şəhrisani türk olmaqlarına baxmayaraq, əsərlərini ərəbcə yazdılar (Bartold).

Zəməşşəri, eyni zamanda ərəbcə, farsca, xarəzmi və Xarəzmi türkcəsi olmaqla dörd dildə yazıb Hicri Şəmsi tarixi ilə 532-ci ildə Xarəzmşah Sultan Atsızın hədiyyə etdiyi “Müqəddimətül-ədəb” kitabının da müəllifidir⁴⁴.

XI əsrdən etibarən də səlcuq türkləri İranda və Anadoluda hakimiyyət qurdular. Bu şəkildə çeşidli türk tayfaları, istər-istəməz bu üç türk dövləti arasında bölünüb dağıldılar.

Bu dövrdə İslam dininin qəbulu və yayılması ilə İslam-Ərəb mədəniyyəti türklər arasında getdikcə daha çox yayıldı. Ancaq Uyğur türkləri bunun xaricində qaldılar. Müsəlman türklər, sürətlə

⁴⁴ Fuad Köprülü, “Türk Edebiyatı Tarihi”, s. 202

İslamın təbliğçisi və müdafiəçi kimi İslam dini və mədəniyyətinin yayılmasında böyük rol oynadılar.

Bu dövrdəki türk dili və ədəbiyyatının ən böyük təmsilçisi Kaşğarlı Mahmud ilə Yusuf [55] Xas Hacibdir. Kaşğarlı Mahmud, 1072-ci ildə türk xalqlarının müxtəlif dialektlərini araşdırıb tədqiq elədikdən və Türk dili qrammatikasını hazırladıqdan sonra türk dilini ərəblərə öyrətmək üçün «Divani lüğət-it-türk»ü yazdı. Balasagunlu Yusuf Xas Hacib mənzum əsəri “Qutadqu bilik”i (“Səadət və siyasət elmi haqqında”) ilə dövrünün ədəbi türkcəsini yazıya keçirdi.

Kaşğarlı Mahmud “Cevahirül-nəhv fi lüğət-it-türk” adlı başqa bir kitab yazmış, təəssüf ki, daha sonra itmiş və izinə rast gəlinməmiş olan bu kitabda müəllifin öz ifadəsinə görə, türk dilindəki cəm, təklik, üstünlük və kiçiltmə sifətlərindən və s-dən ayrıntılı bir şəkildə bəhs edilmişdir.

Xarəzm türklərindən Məhəmməd bin Qeys, türk dili haqqında ərəbcə bir kitab yazıb Cəlaləddin Xarəzmşaha hədiyyə etmişdir. İtmiş olan bu kitab, «Divani-lüğət-it-türk”dən sonra bu sahədəki ən əski əsərdir və moğollar zamanında yazılmış olan İbn Mühənnanın “Lüğət” kitabında ondan bəhs edilmişdir.

KAŞĞARLI MAHMUDUN “DİVANİ- LÜĞAT-İT-TÜRK”Ü

Bu dəyərli və ölməz əsər 1072-ci ildə (451) Kaşğarlı Mahmud bin Hüseyin tərəfindən yazılıb Abbasi xəlifəsi Əl-Müqtədi Billaha təqdim edilmişdir.

«Divani-lüğət-it-türk», ədəbi türk dilini (xaqani və ya kaşğari türkcəsini) və o zamanın türk dillərini (oğuz, qıpçaq, çigil, yağma, qırğız) ərəblərə öyrətmək üçün yazılmışdır. Türkcənin ilk qrammatika kitabı olmasının və müxtəlif türk tayfaları haqqında qiymətli məlumat verməsi ilə bərabər, həm də ana dili türkcə olan xalqların ədəbiyyatından seçmələr məcmuəsidir. Kitabın mətni və türkcə tərcüməsi, Müəllim Rifat və Bəsim Atalay tərəfindən Türkiyədə nəşr edilmişdir (1323/ 1905). Müəllif, bu kitabda səslə hərflərin azlığını əvəz etmək üçün özəl işarələrdən faydalanmışdır. Məsələn: (İ) “a” səsi yerinə iki əlif (ll), fəthə və kəsre yerinə “əlif” (l); ö və ü yerinə (l̇)dən; o və u yerinə (l̇) işlədilmişdir. Bu şəkildə ilk dəfə türkcə yazmaq üçün ərəbcəni tamamlama yoluna gedilmiş, qrammatik baxımdan ərəb qrammatikası qaynaq olaraq alınmışdır.

Kəlmələrin anlamını izah etmək üçün türk xalqları arasında yaygın olan atalar sözündən faydalanmış və bu iş üçün təxminən türk dilində 290 ata sözü işlətmişdir.

Bundan başqa ana dili türkcə olanların şifahi ədəbiyyatından (4 mərsiyə, 4 dastan, vəcizələr, təxminən 300 parça dördlük, pənd-namə və s.) nümunələr verilmişdir. Verilən nümunələr şeirlərdə düşmə-nə qarşı cəngavərlik və müdafiə ruhu təriflənib ucaldılmışdır.

[56] Məşhur alman şərqşünaslarından C.Brockelman, “Divani-lüğət-it-Türk”ü diqqətlə tədqiq etdikdən sonra almanca tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etdi⁴⁵. Türk xalqlarının adət-ənənələri, inancları; oturduqları mahalları və cəmiyyətləri haqqında geniş məlumat ve-

⁴⁵ Carl Brockelman, *Alttürkestanische Volksweisheit, Festschrift für Friedrich Hirth*, Berlin 1920, s. 50-73

rən bu kitabda türk xalqlarının tarixi baxımından çox maraqlı olan bir dünya xəritəsi çəkilmişdir. Bu rəngli xəritədə aləmin mərkəzinə türk hökmdarların hakimiyyət mərkəzi olan Balasağun şəhəri yerləşdirilmiş, türklərin oturduqları bölgələr və onların qonşuları etina və açıqlıqla çəkilmişdir. Ancaq digər bölmələri o qədər açıq və doğru deyil.

Bu kitabda hamısı eyni boydan və kökdən olan 22 tayfanın adı və yeri təyin edilmiş, bunlardan 22 oğuz qəbiləsinin adı, özəl əlamətləri ilə (damğa) birlikdə aşağıdakı şəkildə açıqlanmışdır:

- 1) Qınıq və ya Kınıq
- 2) Qayıq və ya Kayığ
- 3) Bayundur və ya Bayındır
- 4) İva və ya Yiva
- 5) Salğur və ya Salur
- 6) Afşar və ya Əfşar
- 7) Bektili və ya Bəgdili
- 8) Bügdüz
- 9) Bayat
- 10) Yazğır
- 11) Eymür
- 12) Qarabölük
- 13) Alğabölük
- 14) İgdir
- 15) Ürəgir və ya Yürəgiz
- 16) Tutırka (Dodurğa)
- 17) Ulayıntluq
- 18) Tökər (Dögər)
- 19) Peçenek və ya Beçenek
- 20) Çuvaldar
- 21) Çepni
- 22) Çaruqluğ

O, türk tayfalarını coğrafi mövqələrinə görə aşağıdakı şəkildə təqsim və təsnif etmişdir:

- 1) Peçeneklər: Bizans ölkəsinə ən yaxın tayfa.

2) Qıpçaq və ya qıfçaq, oğuz, yemek, başqirt, basmıl, kay, yabaku, tatar, qırğız (qırğızlar, Çin ölkəsinə yaxındırlar).

3) Çigil, tuxsı, yağma, ığrak, çaruk, çumul, uyğur, tankut və xıtay: Şimaldan güneyə çəkilmişlər.

4) Tabqaçlar: Çinin güneyində yerləşmişlər.

Kaşğarlı Mahmuda görə, türk ləhcələrinin xüsusiyyətləri:

Kaşğarlı, türk qəbilələrini (ellərini) izah etdikdən sonra onların ləhcələrinin özəlliklərinə toxunmaqda, bu ləhcələrin bir-birləri ilə münasibətlərindən, onlar arasındakı fonetik və morfoloji fərqlərdən bəhs etməkdə, onları aşağıdakı şəkildə təsnif etməkdədir:

1) Türkcənin ən doğru və açıq olan ləhcəsi, [57] iranlılar və digər yabancılarla təmas qurmamış olan və tək bir dil bilən türklərin ləhcəsidir.

2) Uyğurların ləhcəsi xalis deyil. Öz içində müxtəlif şivələri var idi.

3) Oğuz, qıpçaq, qırğız, tuxsı, yağma, çigil, ığrak və çaruk qəbilələrinin türkcəsi xalidir və bunlar bir ləhcə ilə danışirlar. Yemek (Qıpçaqın bir qolu) və başqird qəbilələrinin ləhcəsi də yuxarıdakı qəbilələrinə yaxındır.

4) Peçenek, bulğar və suvar qəbilələrinin dili türkcədir. Ancaq çox sayda kəlmənin şəkli dəyişmişdir.

Türk ləhcələrinin ən asanı, ümumiyyətlə, oğuzların ləhcəsi, onların ən doğrusu tuxsı və yağma, ən fəsihi və incəsi isə xaqani ləhcəsi, yəni türk şahzadələrinin və onlara bağlı olanların dilidir.

Fonetik baxımdan, Kaşğarlıya görə, türk ləhcələri arasında aşağıdakı fərqlər var idi. Bu fərqlər, kəlmənin özündə çox az olub daha çox bəzi hərflərin (fonem) dəyişməsindən, dönüşüməsindən və ya atılmasından meydana gəlmişdir. Məsələn:

1) Xaqani və ya kaşğari ləhcəsində kəlmələrin başındakı “y” Oğuz və Qıpçaq ləhcələrində atılır və yerinə “i” gəlir. Məsələn: yıl “ilan”a və ya yıl “il”ə çevrilir.

2) Bəzi yerlərdə bu “y”, oğuz və qıpçaq ləhcələrində “c”yə döndür.

3) Arğu ləhcəsində “y” kəlmələrin ortasında və sonunda “n”yə dönür. Məsələn: “qoy”, “qon” (qoyun) olar. Daha öncə toxunduğumuz kimi, göytürkcənin “ny” mürəkkəb hərfi, uyğur türkcəsində “n” və “y” hərflərinə ayrılır. Buddist uyğurlar, bunlardan “y”ni, manihey uyğurlar “n”ni seçmişlər. Kaşğarlının dilində “y” ləhcəsi hakimdir və qaynaq olaraq alınmışdır.

4) Oğuz, qıpçaq və suvar ləhcəsində “m” hərfi kəlmənin başında “b”yə dönmüşdür. Məsələn: “mən”, “bən”; “mindim”, “bindim” olmuşdur.

5) Oğuzlarda və onlara yaxın olan qəbilələrdə kəlmələrin başındakı “t” hərfi “d”yə dönüşmüşdür. Məsələn: “təvə”, “dəvə” olmuşdur.

6) Bunun əksinə, “d” hərfi oğuzlarda “t”yə dönmüşdür. Məsələn “bögdə”, “böktə” (xəncər) olmuşdur.

7) Xaqani və çağatay türkcəsindəki ərəbcənin (ذ) “z” hərfi, oğuz, yağma, tuxsı ləhcələrində kəlmələrin ortasında “y”yə; bulğar, suvar və qıpçaq ləhcələrində “z” (ج)yə dönmüşdür. Məsələn: qadın ağacı və qayın ağacı.

8) (غ)“ğ” və ya (ق)“q”, zaman və məkan adlarının sonunda a (ا) ilə qarşılır. Məsələn: “barğu yir” (gediləcək yer), Oğuz qrupunda “barası yir”; “turağu oğur” [58] (durulacaq zaman) “ turası oğur”.

9) Oğuz və Qıpçaq ləhcələrindən “-g”, isimlərin və fellərin (işin davam etdiyi durumlarda) ortasından atılır. Məsələn “tamğaq”, “damaq”; “urğan”, “vuran” olur.

10) Qaraxanlı və ya kaşğarlı türkcəsindəki “b” hərfi, Oğuz ləhcəsində “v”yə dönür. Məsələn: “eb” (ev), “ev”; “barmak”, “varmak” olur.

Kaşğarlı Mahmud, türkcə ləhcələr arasındakı ayrılıqlardan qısaca bəhs etdikdən sonra iki ədəbi ləhcə olan xaqaniyyə ilə Oğuz Türkcəsinə ağırlıq verməkdə və onları ayrıntılı olaraq izah etməkdədir.

XAQANIYYƏ TÜRKCƏSİ

Kaşğarlı Mahmudun deyimi ilə xaqaniyyə türkcəsi şahzadələrin və onlara bağlı olanların ləhcəsidir. Qaraxanlılar dövlətinin rəsmi yazı dili Kaşğar, Balasağun və ətrafı xalqların da danışıq dilidir. Bu üzdən bu dilə Kaşğarlı türkcəsi də deyilmişdir. Qaraxanlılar, ləhcələri bir-birinə çox yaxın olan uyğur və karluk tayfalarından meydana gəlmiş olduqlarından uyğur ləhcəsi də az fərqlə xaqaniyyə ləhcəsi ilə eyni idi.

Xaqaniyyə ləhcəsində dəyərli kitablar yazılmışdır. Bu kitabların ən önəmliləri bunlardır: “Qutadqu bilik”, “Ətəbətül-həqayiq”.

Xaqaniyyə ləhcəsi, çağatay ləhcəsinin əmələ gəlməsinə qədər Orta Asiyanın ədəbiyyat dili olmuşdur.

OĞUZ TÜRKCƏSİ

Bir qədər öncə oğuz türkcəsinin özəllikləri kaşğarlı türkcəsi ilə müqayisə edilərkən bu haqda qısaca məlumat verildi. Kaşğarlı Mahmud, qıpçaq, yemək, peçenek və bulğar ləhcələrinin də oğuz qrupuna daxil olduğunu, oğuz türkcəsinin bariz özəlliklərindən birinin bu dildə çox sayda farsca kəlmə olduğunu, oğuzların, farslarla olan qonşuluğu və təması səbəbi ilə türkcə kəlmələrin bir çoxunu unutduqlarını və onların yerinə farsca kəlmələr işlətdiklərini söyləyir və bu iki dilin (türk, fars) yaxınlıq dərəcəsini və ortaq cəhətlərini izah etmək üçün bu əski Türk ata sözünü kitabında nəql edir:

Başsız börk bolmas,

Tatsız türk bolmas.

Yəni “*başsız börk olmadığı kimi, tatsız türk olmaz.*”

“Divani-lüğət-it türk”də oğuz türkcəsindən təfsilatlı olaraq bəhs edilmiş ancaq təəssüf ki, Kaşğarlı Mahmud dövrünə aid oğuz ləhcəsi ilə yazılmış heç bir ədəbi əsər yoxdur. Halbuki əldə xaqaniyyə türkcəsi ilə və ya Orta Asiya ədəbi dili ilə yazılmış dəyərli əsərlər mövcuddur.

İndi [59] Kaşğarlı divanından bir neçə örnək verək:

Atalar sözü

Beş ernek tüz ərməs⁴⁶ – *beş barmaq bir olmaz.*

Arpasız at abumas, arkasız alp çeriğ sıyumas⁴⁷ – *arpasız at qaça bilməz, arxasız igid əsgər dağıda bilməz.*

Alplar birlə uruşma, bəglər birlə turuşma⁴⁸ – *igidlərlə vuruşma, bəylərlə duruşma.*

Sınamasa arsızkar, sakınmasa utsukar⁴⁹ – *insan sınımasa aldanar, saqınmasa utular.*

Korkmuş kişiğə qoy başı qoş körünür⁵⁰ – *qorxmuş insana qoyun başı qoşa görünər.*

Bir karga birlə qış kəlməs⁵¹ – *bir qarğa ilə qış gəlməz.*

Qanıq qan bilə yumas⁵² – *qanı qanla yumazlar.*

Bir tilkü tərissin ikilə soymas⁵³ – *bir tülkü dərisi iki dəfə soyulmaz.*

Yeddi hecalı bayatı şəkli ilə Əfrasiyabın mərsiyəsi

1

Alp Ər Tonga öldimü,
İsiz acun qaldımu,
Ödlək öçin aldımu,
Əmdi yürək yırtılır.

*İgid Ər Tonga öldümü?
Fəna dünya qaldımı?
Zaman intiqamını aldımı?
İndi ürək parçalanır.*

⁴⁶ “Divani-lügat-it-türk”, tərcüməsi, Besim Atalay, TDK yay. Ankara 1998, s. 121.

⁴⁷ Yenə orada, c.I, s. 123.

⁴⁸ Yenə orada, c.I, s. 182.

⁴⁹ Yenə orada, c. I, s. 242.

⁵⁰ Yenə orada, c.III, s. 126.

⁵¹ Yenə orada, c. II, s. 26.

⁵² Yenə orada, c.III, 66.

⁵³ Yenə orada, c. III, s. 244.

[60] 2

Ulaşıp ərən börləyü,
Yırtıp yaqa urlayü,
Sıqırıp üni yurlayü,
Sığtab közi örtilür.

*Adamlar qurt kimi uluburlar,
Yaxalarını yırtaraq bağışırlar.
Səslərinin bütün qüvvəsi ilə hayqırıb,
Gözləri bağlanana qədər ağlayırlar.*

3

Bardı közüm yaruqı,
Aldı özüm qonuqı.
Qanda ərənc qanıqı,
İndi udın udğurur.

*Gözümün işığı getdi
Bununla birlikdə ruhum da getdi.
İndi o haralardadır?
Məni o yuxudan uyandırır.*

Bahar təsviri

1

Türlüg çeçək yazıldı,
Barçın yazım kerildi.
Uçmaq yeri körüldü,
Tumluğ yana kelgüsüz.

*Fərqli-fərqli çiçəklər açıldı,
Sanki ipəkdən döşəyim sərildi.
Cənnət yeri görüldü,
Soyuq təkrar gələn deyil.*

2

Quş qurt qamug tirildi,
Ərkək tişi tərildi.

Ügür alıp tarıldı,
Yınqa yana kirküsüz.

*Qurd quş hamısı dirildi,
Dişi-erkək toplandı.
Bölük-bölük olub dağıldı,
Artıq inə girən deyillər.*

3
İtil suvu aqa turur,
Qaya tubi qaqa turur.
Balıq telim baqa turur,
Gölüng taqı koşa dərur.

*Çayın suyu axır,
Qayaların dibini aşındırır.
Balıq hamısına baxır,
Hovuz, göllər daşır.*

“Divani-Lügat-it-Türk”də Çuçu adında əski bir türk şairindən də söhbət gedir.

“QUTADQU BİLİK”

“Qutadqu bilik” kitabı 1069-cu ildə Yusuf Uluğ Xas Hacib tərəfindən şeir olaraq yazılıb, Qaraxanlı sultanı Buğra Xana təqdim edilmişdir. Bu dəyərli əsər qarşılığında Yusuf Xas Hacibə o zamanın ən yüksək titullardan olan “xas hacib” titulu verilmişdir.

İqtidar və siyasət elmi mənası ilə yanaşı, “səadət” və ya “səadət gətirən elm” mənasına verən “Qutadqu bilik” adı, müəllif tərəfindən kitabın mövzusu və möhtəvasına görə seçilmişdir. Mövzusu nəsihət olan kitab, münazirə və dialoq şəklində yazılmışdır. Müxtəlif ictimai problemlər haqqında irəli sürülən fikirləri və öyüdverici qaydaları sübut edilmək üçün böyüklərin sözlərindən və vəcizələrindən (qısa, mənalı sözlər) şahidlər gətirilmişdir.

Bu mənzum əsər, məsnəvi şəkildə və mütəqaribi-müsəmməni-məksur (fəulün, fəulün, fəulün fəul) qəlibində yazılmışdır. Bu baxımdan “Şahnamə”yə və farsca “Pəndnamə”yə oxşadığı üçün iranlılar tərəfindən “Şahnameyi-Türki” (Türkcə Şahnamə) olaraq zikr edilir.

Cəmi 6645 beytdən meydana gələn “Qutadqu bilik”in içində əski türk şeiri, yəni bayatı şəkildə 173 dördlük, sonunda 3 qəsidə (124 beyt) yer tutur. İslamiyyətdən sonra ilk türkcə şeir kitabı olan bu əsər, mənzum türk ədəbiyyatının təməl əsəridir.

Müəllifinin həyatı haqqında, “Qutadqu bilik”dən bir əsr sonra yazılmış olan müqəddiməsindən başqa yerdə məlumat yoxdur. Bu müqəddimədə deyildiyinə görə, Balasağunlu olan Yusuf, əsərini Kaşğarda tamamlayıb Tabğaç Buğra Qara Xana təqdim etmişdir.

“Qutadqu bilik” incələndiyi zaman müəllifinin yüksək bir təhsil gördüyü, ədəbiyyatdan başqa astronomiya, kimya, təbiət, coğrafiya və riyaziyyat kimi elmlərə də vaqif olduğu bilinməkdədir. Bəzi alimlərə görə də o, İbn Sinanın tələbəsidir. Şərq dillərinə və ədəbiyyatına (İran-ərəb) vaqif olub uzun müddət onların təsirində qalmışdır.

Bu türk şairinin dili sadə və eyni zamanda ədəbidir. Bütün kitabda 120-ə qədər ərəbcə və farsca kəlmə işlədilmişdir. Bu miqdarda da təxminən səksən faizi ərəbcədir. Bu kəlmələrə, ümumiyyətlə, din və dövlətlə bağlı terminlərdə yer verilmişdir.

“Qutadqu bilik”, sırası ilə Yaradana münacat, Hz. Peyğəmbərə nət, ilk dörd xəlifə və Buğra Xana mədh bahar təsviri, 7 ulduz, 12 bürc, elm, ağıl və dil haqqındakı geniş təsvirdən sonra əsas mövzuya keçib, hər biri gerçək bir hadisəni təmsil edən bu dörd kişi arasındakı münazirəni söyləyir:

[62] 1) Gün-Toğdı: Doğru yolu və ədaləti, 2) Ay Toldı: Səadəti, dövləti və iqbalı, 3) Ödülmüş: Ağıl və məntiqi 4) Odgurmuş: Aqibəti təmsil edər.

Bu isimlər, eyni zamanda əski türk qəhrəmanlarından dördünün ismidir.

Adil və bilgili padşah Gün-Toğdı, ağıllı və müdrik vəziri Ay-Toldı ilə sosial məsələlər və ölkə idarəsi haqqında müzakirə və mübahisə edir. Səadətin, ədalətin və sözün faydaları haqqında söz söyləyir. Danışığ sırasında ədaləti padşahın və səadəti vəzirin təmsil

etdiyi bilinməkdədir. Ancaq hər zaman olduğu kimi, səadətın ömrü qısamdır. Vəzir ölür. Sultan, onun yetişdirdiyi oğlu Ödölmüşü atasının yerinə gətirir. Onunla işləri idarə edir. Ödölmüş ilə elm, ədalət, igidlik, zövq və insani duyğular barədə söhbət edir və bu sonuca çatır: Padşahın ətrafındakılar ona bağlıdırlar. Əgər padşah pis olmasa, pis insanlar onun ətrafında toplana bilməz. Padşah, Ödölmüşə “Sən ölkənin səadətının və ədalətının qurulmasına səbəb oldun. Dünya müvəqqətidir. Səni də itirsəm, mən neylərəm?” deyincə Ödölmüş, Odğurmuş adındakı qohumlarından birini ona tanıdır. Odğurmuş, könlünü dünyadan ayırmış, təfəkkürə dalmış və axirətin cazibəsinə qapılmış fəzilətli və hür bir insandır. Onun üçün sultanın yanında qalmağa hazır deyildir. Sultan onunla məktublaşib, görüş alış-verişi eləyir. O da sultana dünyanı və axirətini yaxşı düzəltməsi üçün xalqa və ölkəsinə qarşı milli, vicdani və insani məsuliyyətlərini xatırladır. Kitabda Qaraxanlıların yüksək təbəqəsinin mədəniyyəti və düşüncə tərzii haqqında aydınladıcı bilgiler vardır.

Bunları ifadə edən “Qutadqu bilik”, ədəbiyyat və şeir baxımından bir şah əsər olmaqla yanaşı, sözün həqiqi mənasında, həm də siyasi və ictimai elmlər kitabıdır.

Əldə “Qutadqu bilik”in üç əski əlyazma nüsxəsi vardır. İlki, Radloffun nəşr etdiyi Vyana nüsxəsidir. Uyğur yazısı ilə yazılmış olan bu nüsxə, 818 (1439) ilində Heratda istinsax edilmişdir. İkinci nüsxə ərəb yazısı ilə yazılıb Qahirədəki Xidiv kitabxanasında mövcuddur. Üçüncü nüsxə Fərganə nüsxəsi olub, 1942-ci ildə Türk Dil Qurumu tərəfindən İstanbulda çap edilmiş, 1947 və 1959-cu illərdə mərhum Rəşid Rəhməti Arat tərəfindən Türkiyə türkcəsinə tərcümə olunaraq yayınlanmışdır.

Poetik baxımdan da seçilmiş bir əsər olan “Qutadqu bilik”də şeirin texniki imkanlarından ən yüksək dərəcədə məharətlə istifadə olunmuşdur. Klassik qafiyələrdən başqa alliterasiyadan⁵⁴, assonansdan⁵⁵, kəlmələrin musiqisindən faydalanılmışdır. Təkid (vurğu) və fikri davamlılıq üçün ilk misralardakı kəlmələrin təkrarından və ya

⁵⁴ Sait hərflərin heca və ya kəlmənin əvvəlindəki bənzərliyi.

⁵⁵ Kəlmənin son səsinin bənzərliyi ya da təkrar edilməsi.

ilk misranın son kəlməsinin ikinci misranın əvvəlində təkrarlanmasından faydalanılmışdır.

Burada örnək olaraq “Qutadqu bilik”dən bir neçə beyt nəql edək:

[63] Kişi toğdı öldi, sözi qaldı kör,
Öşi bardı, yalnguk atı qaldı kör.

*Bax insan öldü, ancaq sözü qaldı,
Özü getdi, ancaq adı qaldı.*

Bayusa, bedüse, yadılsa çavı,
Yisə, todsa, yatsa bu yilkı turur.

*Zənginləşsə, böyüsə, yayılsa şöhrəti,
Yeyən, doyan və yatan ancaq heyvandır.*

Bilik birlə bəglər budun başladı
Ukuş birlə il kün işin işlədi.

*Bəylər bilikləri sayəsində buduna (xalqa) baş oldular,
Ağılla el-gün işini idarə etdilər.*

Tayanma tiriglikkə, tüş təg keçər,
Küvənmə kıvı qutqa, quş təg uçar.

*Həyata güvənmə, yuxu kimi keçər,
Boş səadətə güvənmə, o da quş kimi uçar.*

Törüttü tilək təg tözü aləmig,
Yaruttı ajunka künüg həm ayıg.

*Aləmi istədiyi kimi yaratdı
Dünyaya həm günəşi, həm ayı parlatdı.*

Müştərək Orta Asiya türkcəsi, ana dili türkcə olan xalqlar arasında və mədəniyyət mərkəzlərində yayıldıqdan sonra dəyişikliklər baş verdi. Zamanla ard-arda üç dövrdə və üç mərkəzdə az fərqliliklə üç Türk ləhcəsi və ya şivəsi əmələ gəldi. Bu üçünü bir-birindən ayıran bəlli bir sərhəd olmasa da, [64] bunların yazılı əsərləri

bir-birinə təsir göstərdi. Söhbət gedən tarixdə vahid bir ədəbi ənənə olmadığı üçün müəlliflərin hər biri, əsərlərini mədəniyyət mərkəzlərinin birində mənsubu olduğu qəbilənin dilinin özəllikləri ilə yazırdı. O zamankı üç ədəbiyyat mərkəzi bunlar idi:

1. Kaşğar mərkəzi, Kaşğar türkcəsi: Bu ləhcəyə Şərqi türkcəsi və ya xaqaniyyə deyilir.

2. Qərbi Türkiстан mərkəzi və ya Xarəzm türkcəsi: XII yüzillikdən etibarən Altun-Ordu sahəsi də bu mərkəzə və ləhcəyə qatılmışdır.

3. Çağatay türkcəsi: Bu ləhcə, XV əsrdən etibarən müxtəlif mərkəzlərdə istifadə edilməyə başladı. XV əsrdə Əlişir Nəvainin əsərləri ilə inkişafının zirvəsinə çataraq, zəngin bir ədəbiyyat meydana gətirdi.

Kaşğarlı və ya xaqaniyyə türkcəsi ilə yazılmış olan əsərlərin ilki “Qutadqu bilik” olub, ondan sonra yazılanların ən önəmliləri bunlardır:

1) “Ətəbətül-həqayiq”. Ədib Əhməd Yüknəki tərəfindən dindarlığın fəziləti və əxlaq elmi haqqında yazılmış mənzum bir əsərdir.

2) Əhməd Yəsəvinin “Divani-hikməti”: Təsəvvüflə qarışıq dini-əxlaqi mənzum bir əsərdir.

3) Rabğuzinin “Qisasül-ənbiyası”: Nasir Rabğuzi tərəfindən peyğəmbərlərin mənqibələri haqqında yazılmışdır (859 / 1310).

“ƏTABƏTÜL-HƏQAYİQ”

Ədib Əhməd Yüknəki tərəfindən XII yüzillikdə kaşğarlı türkcəsində yazılmışdır. Mahmudoglu Ədib Əhməd, Türkistanda, Taşkəndin güneyində yer alan Yüknəki idi və anadangəlmə kor idi. Bununla birlikdə öz zamanında türk xalqları arasında bilgəliyi və nüktədanlığı ilə şöhrət tapdı. Şeirləri ağızdan-ağza və qulaqdan-qulağa yayıldı. Bu üzdən tədricən şeirlərdə dəyişikliklər oldu və şair, əfsanəvi bir şəxsiyyətə çevrildi.

Xacə Arslan Tarxan bu kitaba təqriiz (bəyənmə yazısı) yazmış və orada müəlliflə bağlı məlumat vermişdir. Kitab, müəllifi tərəfin-

dən Sipəhsalar bəyə təqdim edilmişdir. Dilçilər, “Ətəbətül-həqayiqə”, “Hibətül-Həqayiq” və s. kimi çeşidli adlar verirlər.

“Ətəbətül-həqayiq”də “Qutadqu bilik”in əksinə, ərəbcə və farsca kəlmə lazım olduğundan daha çox işlədilmişdir. Yəni mövcud türkcə kəlmələrin yerinə, ərəbcə və farsca kəlmələrdən istifadə olunmuşdur.

“Ətəbətül-həqayiq”, nəsihət şəklində yazılmış dini, əxlaqi mənzum bir əsərdir. [65] Şeir sənəti baxımından “Qutadqu bilik” kimi güclü deyil. O dövrdə türklər arasında hələ şərab və məşuqun mədhi kimi dinə tərs və lirik şeirlər mötəbər və yaygın olmadığı üçün bu kitabda dindarlığın fəziləti, elmin və igidliyin faydalarından söz açılmış; təvazökarlıq və yaxşılıq mədh edilmiş, ehtiras və qürur pislənmişdir.

Kitabın adı da (“Həqiqətlərin astanası”) mövzusunə uyğun olaraq seçilmişdir.

“Ətəbətül-həqayiq” mənzuməsi “Qutadqu bilik” kimi əruz vəzninin mütəqarib müsəmmeni-məqsur (fəulün, fəulün, fəulün, fəul) qəlibində yazılmış, 102 dördlүkdən ibarətdir. Kitabın başında Yaradana həmd və tərif, Rəsuli-Əkrəmə nət, dörd xəlifəyə mədh kimi bölmələr qəzəl şəklində söylənmiş; sonra Sipəhsalar Məhəmməd bəyin ədaləti mədh edilmiş və ondan sonra da kitabın yazılma səbəbi altı beytlə açıqlanmışdır.

Cəmi 242 beytdən meydana gələn kitab, 14 bölümdən ibarətdir. Əsl mətn, yəni dördlүklər 9 bölümü meydana gətirir. Bölüm başlıqları kitabın mövzularını şərh edir:

- 1) Biliyin faydası və biliksizliyin zərərləri haqqında (12 dördlүk).
- 2) Dilin tutulması haqqında (12 dördlүk).
- 3) Dünyanın dönüklüyü haqqında (12 dördlүk).
- 4) Əli açaqlığın mədhi və xəsisliyin həcvi haqqında (10 dördlүk).
- 5) Təvazökarlıq və kibr haqqında (7 dördlүk).
- 6) Hirs və tamah haqqında (6 dördlүk).
- 7) Kərəm, yumşaq xuyululuq və digər yaxşılıqlar (16 dördlүk).
- 8) Dövrün bozuqluğu haqqında (21 dördlүk).
- 9) Müəllifin üzrü haqqında (5 dördlүk).

Əldə təxminən 9 nüsxəsi olan bu kitabın nüsxələrinin dördü Türkiyə kitabxanalarındadır. Rəşid Rəhməti Arat tərəfindən üç nü-

xənin mükayisəsindən bir nüsxə hazırlanıb, Türkiyə türkcəsi ilə birlikdə çap edilmişdir.

Burada onun qəzəlindən və dördlülklərindən bir neçə örnəyi tərcümələri ilə birlikdə nəql edək:

İlahi, öküş həmd ayur mən sənə,
Senin rəhmətin din umar mən onə.

“Allahım! Mən sənə çox həmd edirəm; sənin rəhmətindən xəyir umuram”.

Sənin barlığınqa tanuqluq birür,
Cəmad canvar uçgan yürürgən nənə.

“Sənin varlığına tanıqlıq (şahidlik) verir; cansız, canlı, uçan, qaçan hər şey”.

[66] Senin birlikingə dəlil arkağan,
Bulur bir nən içrə dəlillər minə.

“Sənin birliyinə dəlil axtaran, bir tək şey içində minlərcə dəlil tapar”.

Yok erdim, yarattın yana yoq qılıb,
İkinç bar qılır-sən müqir mən muna.

“Yox idim, yaratdın. Yenə yox edib, yenə var edəcəksən, bunu iqrar edirəm”.

Bu qüdrət idisi uluğ bir Bayat
Ölügləni tircüzmək asan ana.

“O qüdrət sahibi ulu bir Tanrıdır, Ölüləri diriltmək onun üçün asandır”.

Özü haqqında belə deyir:

Ədib Əhməd atım ədəb pənd sözüm,
Sözüm munda qalır, barur bu özüm.

“Adım Ədib Əhməd, sözüm ədəb və nəsihətdir. Özüm (bu dünyadan) getsəm də, sözüm burada qalar”.

Kelür küz keçər, yaz barur bu ömür,
Tüketür ömürni bu yazum küzüm.

“Payız gəlir, yaz keçir, bu ömür gedir; bu bahar və bu payız ömrü tükədir”.

ƏHMƏD YƏSƏVİ VƏ “DİVANİ-HİKMƏT”

Təsəvvüf tarixində “Piri-Türkistan” olaraq tanınan mənzum “Hikmət Divanı”nın müəllifi Əhməd Yəsəvi, türk təsəvvüf şeirinin və Yəsəvilik təriqətinin qurucusudur. XI yüzilliyin sonlarında və ya XII yüzilliyin əvvəllərində Türkistanın Sayram qəsəbəsində dünyaya gəldi. 7 yaşında ikən atası vəfat etdi. Bacısı ilə Yəsi şəhərinə getdi. Orada qurduğu təriqət Yəsəvilik adı ilə tanındı. O, öncə Yəsəvini Arslan Atadan təsəvvüf qaydalarını öyrəndi. Sonra Buxaraya gedib Şeyx Yusuf Həmədaninin tələbəsi və xəlifə müridi oldu. Təkkə qurmaq üçün onun tərəfindən Yəsiyə göndərildi.

Əhməd Yəsəvi, 545 (1166) ildə Yəsəvini öldürdü. Tələbələri yolunu təqib etdilər. Təriqətini, Türkistandan başqa Xorasanda, Anadoluda və Azərbaycanda da yaydılar. Həyatda ikən, xalq arasında “mürşidi-kamil” və “piri-təriqət” ünvanları ilə də tanındı. Ölümündən sonra əfsanəvi bir kimlik qazandı. Ölümündən 2 əsr sonra Əmir Teymur, onun məzarı üstündə böyük bir türbə tikdirdi.

Əhməd Yəsəvi, din ilə təsəvvüfün bir araya gətirdi. [67] Türkistan xalqı arasında İslamın və təsəvvüfün yayılmasına səbəb oldu. Quran ayələrindən və peyğəmbər hədislərindən qaynaqlanan, İslami qaydalara uyğun olaraq Allah eşqi ilə tərənnüm edilən Xoca Əhməd Yəsəvinin dini və əxlaqi şeirləri, sadə xalq dili ilə söylədiyi üçün köçəri, hətta şəhər əhalisi arasında da yayıldı. Sazla və ritmik hərəkətlə birlikdə oxunduğu üçün əskidən bəri öz *ozanlarının* və *baqsı*larının sazı və səsi ilə oxunan şeirə öyrəşmiş olan ana dili türkcə olanların könlündə daha yaxşı yer tutdu. Yeni müsəlman olmuş xalqların, İslam dininə qarşı həyəcanını və coşqusunu kövrüklədi. Təsəvvüfün inanclara qarışmasına, təəssübün (fanatizmin) azalmasına, xalqın inam və davranışlarında bilikli olmasına səbəb oldu. Yəsəvi dərğahında qadınların kişilərlə əxlaqi zikr və dini mərasim tutduqları bilinməkdədir.

Əhməd Yəsəvinin şeirləri dördlük şəklində, ümumiyyətlə, heca vəznə ilə (7 və 12 hecalı) söylənmişdir. Heca vəznə, özəlliklə 12 hecalı olanı, o dövrdə türklərin milli şeir vəznə idi.

Türkcə dördlüklərin dili təmiz və xalqın anlayacağı şəkildədir. İşlədilən farsca və ərəbcə kəlmələr də türkcə qəlibinə tökülmüşdür.

Kaşğarlı-xaqaniyyə türkcəsi ilə söylənmiş olan bu şeirlərin öyrədici tərəfi var idi. Müəllif, öz sufiyanə şeirlər məcmuəsinə “Divanı-hikmət” adını vermişdir.

Yəsəvinin şeirləri qısa bir zamanda bütün Türkiştana və Orta Asiyaya yayıldı. Sonralar başqa şairlər də onun seçdiyi mövzuda və üslubda onunkularla qarışan şeirlər söylədilər.

Yəsəvi təriqəti, Xorasanda heydəriyyə (XIII yüzillik) və Anadolu-da atai və bəktaşii kimi başqa təriqətlərin meydana çıxmasında əsaslı rol oynamış və nəqşbəndi təriqətinə önəmli təsirlər göstərmişdir.

Yəsəvinin ən önəmli tələbələrindən biri olan Həkim Süleyman Ata, Bakırğan şəhərində fəaliyyət göstərərək, Yəsəvidən 20 il sonra öldü. Həkim Süleymanın türkcə mənzumələri “Kitabi-Bakırkan”da yazılmışdır.

Mərhum prof. dr. Fuad Köprülü, Əhməd Yəsəvi haqqında ətraflı araşdırmalar apararaq, əldə etdiyi nəticələri “Türk ədəbiyyatında ilk mutasavvıflar” (İstanbul, 1918) kitabında şərh etmişdir.

RABĞUZİNİN “QİSASÜL-ƏNBIYA”SI

Peyğəmbərlərin mənqibələrini mövzu seçən “Qisasül-ənbiya”, Burhanəddin Rabğuzinin oğlu Nasir tərəfindən 689-cu (1310) ildə yazılmışdır.

Nasir Rabğuzi, Qərbi Türkiştanın Xarəzm bölgəsindəki Oğuz Ribatlı qəsəbəsindəndir. Bu üzdən Rabğuzi təxəllüsünü seçmişdir. Kitab, Moğol əmiri Nəsirəddin Tok Buğanın əmri ilə yazılmış və ona təqdim edilmişdir.

“Qisəsül-ənbiya” nəsrə yazılmışdır. Lakin məndə mənzum hissələr də vardır. Dili [68] kaşğarlı ləhcəsi ilədir. Ancaq onda Oğuz ləhcəsinin özəlliklərinə də rast gəlirik. Oxunduğu zaman müəllifinin “Qutadqu bilik”i oxuduğu və özəlliklə mənzum hissələrdə onun təsiri altında qaldığı açıqca görünür. Çoxu “Qutadqu bilik”in vəzni ilə söylənmiş olan mənzum hissələrin bir qismi qəzəl və qalanı dördlük şəklindədir. Burada örnək olaraq onun “Bahariyyə” dördlüyünü nəql edək:

Kün haməlkə kirdi ərsə, kəldi aləm novruzi,
Keçti bəhmən zəmhərir, kış kalmadı karı, buzi.

Kün kəlimün körki tartıp tirülür ölmüş cahan
Tang bedizlər nakşı birle bezenür bu yer yüzi.

*“Günəş həməl (qoç) bürcünə girdi, novruz dünyada göründü,
Bəhmənin sərt qışı keçdi, qarı, buzu qalmadı.*

*Günəşin gəlməsi ilə dünya qabığından çıxıb, ölü dirildi; ay-
dınlıq vaxtı zinətləri ilə yer üzünü bəzəndi.”*

“Qisasül-ənbiya”nın üslubu, “Dədə Qorqud”unkuna bənzə-
məkdədir. Örnək olaraq aşağıdakı parçaya baxaq:

Adəm əleyhis-salamın hekayəti: “Əvvəl ol toprağın yaratıl-
ğan, qüdrət birle yürütilən, andın son kökəgə çıxan, Uçmaq içrə kir-
gən, “*və la təqrəbə hazəş-şəcərətə*”⁵⁶ xitabını işitgən, Havva tik
cüft birilgən, İblis vəsvəsəsigə ilingən, yaruq uçmaq nemətindən
ayrılıb qaranğı dünyağa ingən.”⁵⁷

*“O, öncə torpaqdan yaradıldı. Tanrının gücü ilə yeridi. On-
dan sonra göyə getdi və cənnətə girdi. “Bu ağaca yaxınlaşmayın”
xitabını eşitdi. Yoldaşı Havva ilə İblisin başdan çıxarması ilə cən-
nət nemətindən ayrıldı və qaranlıq dünyaya endi”.*

Ən əski əlyazma nüsxəsi Britaniya muzeyində olan bu kitab,
1948-ci ildə çap olunmuşdur⁵⁸. Bu nüsxədə dilin üslubu baxımın-
dan aşağıdakı özəlliklər diqqət çəkməkdədir: “b” və “v” kəlmələrin
ortasında və sonunda “f”yə dönməkdədir. Məsələn: ev yerinə, “ef”;
sevmək yerinə, “söfmək”; güvənmək yerinə, “küfənmək”; savcı
(peyğəmbər) yerinə, “safcı”. “Yusuf və Züleyxa” kitabında da eyni
özəlliklər gözə çarpır. “-ğaç” və “-gəç” son şəkilçisi, feldən zərf, is-
mi-fail (gerendium) olaraq; ayrıca “-ikli” son şəkilçisi, feli isimlər
üçün işlədilmişdir. Məsələn: [69] eşidici yerinə “eşitikli” və s.

Bu kitab, türkcə kəlmə xəzinəsi, xüsusilə canlı, quş və ulduz
adları baxımından önəm daşıyır.

⁵⁶ (bu ağaca yaxınlaşmayın) Qurani-Kərim, 2/ 34

⁵⁷ Rəbgüzi, “Qisasül-ənbiya”, Qazan, 1935, s.9

⁵⁸ K.Grönbech nəşr. Kopenhagen, 1948

“OĞUZ KAĞAN” DASTANI VƏ YA “OĞUZNAMƏ”

Uyğur türkcəsinin yazılı əsərlərinin və eyni zamanda əski Türk dastanlarının ən önəmlilərindən biri nəzm və nəsr qarışıq yazılmış olan Oğuz Xan (Oğuz Kağan) Dastanıdır. Dastanın mətni, kaşğar türkcəsinə yaxındır. Bu dastanın tarixi qəhrəmanı m.ö. II əsrdə Hun dövlətinin xaqanı və Çinin önəmli bir hissəsində də hökmdarlıq etmiş olan Mete xandır. Bu dastan, m.ö. II əsrdə meydana gətirilmiş, ağızdan-ağıza dolaşıb yaddaşdan-yaddaşa qorunaraq, XIII yüzillikdə uyğur yazısı ilə yazılmışdır. Paris Milli Kitabxanasındaki əlyazma nüsxəsinin mətni, 1936-cı ildə Bang və Rəşid Rəhməti Arat tərəfindən Türkiyə türkcəsinə çevrilib nəşr edilmişdir. İslami şəkli isə, XIII əsrdən sonra şəkillənmiş, “Camiət-təvarix”də və Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-türk”ündə nəql edilmişdir.

Əski şəklinin xülasəsi: Bir gün Ay Kağanın (Oğuz Xanın anası) gözü parladı. Oğlan uşağı doğdu. Bu oğlanın üzü göy rəngi, ağzı od qırmızısı, gözləri ala, saçları və qaşları qara idi. Gözəl pərilərdən daha sevimli idi. Anasının əmcəyindən bir dəfə süd əmdi və dilə gəldi. Sonra yazdı, od və şərab istədi. Qırx gündən sonra böyüdü. Yeridi. Sonra ata mindi və ova getdi. Xaqan və qəhrəman oldu. O sıralarda qorxunc bir canavar hamını hədələyirdi. Onların mallarını parçalayıb yeyirdi. Oğuz Kağan canavarı ovlamağa getdi və onu öldürdü. Xalqı onun pisliyindən xilas etdi.

Bir gün Oğuz Kağan, gecə qaranlığında Tanrıya yalvarırdı. Göydən bir nur endi. O nur arasında gözəl bir qız göründü. O gözəl qız Oğuz Kağanın xoşuna gəldi. Ona aşiq oldu və yoldaş olaraq aldı. Ondən üç oğlan uşağı oldu. Onların adını Gün (Günəş), [70] Ay və Ulduz qoydu.

Yenə bir gün ovda bir ağacın arasında gözəl bir qız gördü. Gözləri göydən daha mavi, saçları çayların dalğaları kimi dalğalı, dişləri inci kimi idi. Oğuz Kağan ona aşiq oldu və onu aldı. Ondən üç oğlu oldu. Onların adlarını Göy, Dağ və Dəniz qoydu.

Ondən sonra Oğuz Kağan böyük bir ziyafət verdi. Sonra bəylərə və oradakilərə fərman verib belə dedi:

Mən sinlərgə boldum Kağan,
Alalıng yataki qalqan
Tamga bizgə bolsun buyan
Kök böri bolsun-qıl uran
Təmür çıdalar bol orman
Av yirdə yürüsün qulan
Takı taluy takı müren
Kün tuğ bol-qıl kök qurıqan.

*“Mən sizlərə oldum Kağan,
Alaq yay (kaman) və qalxan,
Damğa bizə olsun nişan,
Bozqurd (səsi) olsun uran (savaş səsi),
Dəmir mızraqlar (bir) orman
Ovlaqda yerisin qulan
Daha dəniz, daha murən (çay)
Gün (günəş) tuğ olsun, göy çadır”⁵⁹.*

Ondan sonra dörd tərəfə elçi göndərdi. Dedi ki, fərmanını qəbul edən onun dostu, qəbul etməyən onun düşmənidir və hücumu məruz qalıb ortadan qaldırılacaqdır.

Sol tərəfində Oğuz Kağanın buyruğunu dinləməyən Urum adında bir xaqan var idi. Oğuz Kağan ordusu ilə ona sarı qoşun çəkdi. 40 gün sonra Muz (Buz) dağının ətəyinə çatdı. Orda çadır qurub yatdı. Sabahısı çadırına günəş kimi bir işıq düşdü. Işığın içindən erkək bir qurd çıxıb Oğuz Kağana “Ey Oğuz! Sən Uruma hücum etmək niyyətindəsən. Mən sənin yanında yer alacağam” – dedi. Sonra qurd, Oğuz qoşunun önündə yola düşdü. Onlara yol göstərdi. Sonunda İtil Müren dənizinin sahilində durdu. Oğuz Kağanın qoşunu orada Urum Xaqanın qoşunu ilə savaşıdı və ona qalib gəldi.

Daha sonra Oğuz Kağan, qoşunu ilə İdil (Volqa) çayının sahilinə getdi. Çayı necə keçəcəyini düşünməyə başladı. Qoşun arasında Uluğ Ordu Bəg adında ağıllı və tədbirli bir kişi var idi. O, ağacların budağını və gövdəsini kəsib bir-birinə bağladı. Onların üstün-

⁵⁹ Nihad Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, c.I, s. 18.

də yatıb çayı keçdi. Oğuz Kağan məmnun oldu. Onu Bəg Qırpaq adı ilə adlandırdı. O bölgənin hakimi etdi. Sonra [71] Oğuz Kağan və qoşunu erkək qurdun rəhbərliyində yollarına davam etdilər. Oğuz Kağanın çox maraqlandığı atı qaçıb Buz Dağına getdi. Soyuqdan ötrü dağın üstündə həmişə qar var idi. Kimsə oradan yuxarı gedə bilmirdi. Qoşunun qəhrəmanlarından biri özünü dağa vurdu. Doqquz gün sonra Oğuz Kağanın atını geri çevirdi. Ancaq o qəhrəman adamın üz-başı qarlı olub ağarmışdı. Oğuz Kağan onu görünce bəy elədi. Karluk adı ilə adlandırdı. Sonra yol üzərində divarları qızıldan, pəncərələri gümüşdən və damı dəmirdən bir ev gördülər. Evin qapısı bağlı idi və açarı da yox idi. Əsgərlərin arasında sənətkar bir kişi var idi. Oğuz Kağan ona “qal, ac” dedi. Orada qal və damı açandan sonra orduya qatıl. Ondan sonra onun adı “Qalac” qaldı.

Sonra erkək qurd yol üzərində durdu. Oğuz Kağan buyurdu, orada çadır qurdular. O bölgənin xaqanı Çürçət, Oğuz Kağanın fərmanını altına girmədi. Bu üzədən savaşa girdi. Çürçət öldürüləncə Oğuz Kağanın əsgərlərinin əlinə çox miqdarda qənimət keçdi. Əsgərlərdən biri qənimətləri yükləmək üçün bir əl arabası düzəltdi. Digərləri də onu təqlid edib, əl arabası düzəltdilər və onlara qənimətləri yüklədilər. Qənimətləri apararkən “Kanğa, kanga (araba)” deyə haray çəkirdilər. Onları görünce onlara Kanğaluğ adını qoydu.

Oğuz Kağanın yaxınlarından Uluğ Türük adlı ağsaqqal biri var idi. Bir gecə yuxusunda qızıl bir yayın (kamanın) şərqdən qərbə qədər yayıldığını və 3 oxun şimal tərəfinə hərəkətdə olduğunu gördü. Uluğ Türük, Oğuz Kağanın yanına gəldi. Yuxusunu söyləyərək, “Tanrı şərqdən qərbə qədər olan yerləri sənin fərmanının altına gətirəcək” – dedi. Uluğ Türükün yozumundan Oğuz Kağanın xoşu gəldi. Onun nəsihətini dinlədi. Əmr verdi, sabahısı toplandı. Onlara “canım ovçuluq istəyir. Lakin qocaldım. Gün, Ay, Ulduz, siz şərqə sarı gedin. Göy, Dağ və Dəniz, sizlər də qərbə doğru gedin” – dedi.

Ondan sonra üç böyük qardaş şərqə, üç kiçik qardaş qərbə getdilər. Çox ov ovlayıb, atalarına gətirdilər.

Böyük qardaşlar yolda qızıl yayı tapıb atalarına apardılar. Oğuz Kağan sevindi. Yayını üç ayırdı. Onlara verərək, “ey böyük oğullarım! Yay sizindir. Sizlər də yay kimi oxları kaman ilə atın” – dedi.

Kiçik qardaşlar yolda üç gümüş ox tapıb, ataları üçün gətirdilər. Oğuz Kağan sevindi. Onlara “ey kiçik oğullarım! Oxlar sizin olsun. Kaman oxları atdı. Sizlər oxlar kimi olun” – dedi.

Ondan sonra bir qurultay quruldu. Xidmətçilər və xalq gəlib [72] oturdular. Onlarla fikir alış-verişi apardılar. Sonra “boz-oq”lar sağ tərəfinə, “üç-oq”lar sol tərəfinə oturdular. 40 gün 40 gecə yeyib-içdilər və əyləndilər. Sonra Oğuz xaqan, ölkəsini oğulları arasında böldü və belə dedi:

Ay oğullar köp mən aşdum,
Uruşgular köp mən kördüm.
Çıda birlə köp oq atdum,
Ayğır birlə köp yürüdüm.
Düşmanlarını ıqlaturdum,
Dostlarımı mən kültürdüm.
Kök Təngriyə mən ötədim,
Sənlərgə birə mən yurtum.

*“Ey oğullarım! Mən çox yaşadım,
Mən çox savaşlar gördüm.
Cıda ilə çox ox atdım,
Ayğır ilə çox yürüdüm.
Düşmənləri aqlatdım,
Dostlarımı güldürdüm.
Gök Tanrıya borcumu ödədim,
Sizlərə (də) yurdumu verirəm”.*

İslami şəkli: Qara xanın Aydan və Günəşdən gözəl bir oğlu oldu. O, üç gün, üç gecə anasının südünü əmmədi. Hər axşam anasının yuxusuna girərək “Tanrının dinini qəbul et, yoxsa südünü içmərəm” – dedi. Anası dözə bilməyib Tanrının dinini qəbul etdi. Ancaq olanlar haqqında kimsə ilə danışmadı. Çünki türk xalqı, Alınca Xandan sonra tək Tanrıya tapınmaqdan dönmüş və kafir olmuşdu. Türklərin adətinə uyğun olaraq uşaq bir yaşına girincə o ad-qoyma mərasimi yerinə gətirilir. Bu mərasimdə Qara xan bəylərə “uşağa nə ad qoyum?” – deyə soruşunca bir yaşındakı uşaq hamıdan qabaq “mənim adım Oğuzdur” cavabını verdi. Hamı təəccüb

etdi. Lakin Oğuz adını qəbul etdilər. Yeməkdən sonra uşaq qonaqların qarşısında, “Allah-Allah” – deyə bağırırdı. Qonaqlar, “uşaq nə deyir?” – deyə soruşdular. Çünki Allah, ərəbcə bir kəlmə idi və kimsə onun anlamını bilmirdi.

Oğuz xan böyüdü. Böyük əmisinin qızını onunla nişanladılar. Ancaq o, əmisinin qızına dedi ki, “əgər Tanrının dininə daxil olursan, səni yoldaş olaraq qəbul edəyəm”. Qız qəbul etmədi. [73] Oğuz Xan kiçik əmisinin qızını görüb bəyəndi. Ona Tanrının dinini qəbul edərsə, onunla evlənəcəyini söylədi. Qız qəbul etdi və görkəmli bir mərasimlə evləndilər. Sonralar Oğuz xanın müsəlman olduğu bilindi. Atasını bir qurultay keçirərək orada mövzunu açdı. Ancaq onlar İslamı qəbul etməyərək, “Oğuz xanın ov yerində öldürülməsi gərəklidir” – dedilər. Bu xəbər Oğuz xanın yoldaşının qulağına çatdı. O, ərinə xəbər verdi. Oğuzun tərəfdarları onun ətrafında toplandılar. Qara xanın qoşunu ilə savaşıdılar. Qara xan hardan gəldiyi bəlli olmayan bir oxla öldürüldü. Oğuz xan atasının yerinə keçdi. Millətini haqqın dininə çağırırdı. Haqqın dininə daxil olmayanları ölkəsindən uzaqlaşdırırdı. Sonra tatarları özünə bağladı. Çinə hücum etdi. Oranı aldı. Oradan çox miqdarda qənimət ələ keçirdi. Qənimətləri yükləmək üçün əsgərlərindən biri bir kağı (əl arabası) düzəltdi. Bu kişinin övladına Qanqlı dedilər.

Bundan sonra Oğuz xan, çox sayda məmləkət aldı. Onların şükranəsi olaraq çox miqdarda sədəqə və hədiyyə verdi. Mərasimlər tərtib etdi. 6 oğluna nəsihətlər verdi. 116 il xaqanlıqdan sonra Tanrının rəhmətinə qovuşdu.

Bu dastanın, özəlliklə də əski şəklinin aşağıdakı ayrıntıları diqqəti cəlb edir:

Əski türklər qabaqca tək Tanrını pərəstiş edirdilər. Sonra büt-pərəst oldular. Dini inanclar üzündən oğul-ata bir-biri ilə savaşağa başladılar. Əski türklər işığı müqəddəs sayırdı. Qadına məxsus bir hörmət göstərirdilər. Suyun və ağacın da özəl bir mövqeyi var idi.

Əski türklər öz qəhrəmanlarını müqəddəs sayırdılar. Oğuz xanın anası Ay Xaqandır və Oğuz xanın üzü nuranidir. Qıpçaq, qanqlı, xələc və b. türk qəbilələrinin adlarının hər birinin adlandırılma səbəbi vardır və onlar haqqında mənqibələr söylənilmişdir. Das-

tanda qurdun qılavuz olaraq varlığı totemçilik dövrünün yadigarıdır. Qurd digər əski türk dastanlarında bəzən ana, bəzən də dadı, tərbiyəçi, qılavuz olaraq görülməkdədir. Totemizm dövrlərindən sonra da uğur və zəfər simvolu olaraq qalmışdır.

İslami şəkildə türklərin ilk atası türk adına malikdir. O, Yafəsin oğlu və Nuhun nəvəsidir. Atasının ölümündən sonra İssıq Göl tərəflərinə gedib, ora yerləşmiş və çadırı o qurmuşdur.

İslami şəkildə Oğuz xanın vəziri Uluğ Türükün yerini İrkıl Ata alır. Oğuz xandan sonra Gün xan onun yerinə keçər və İrkıl Ata ilə məsləhətləşərək, ölkəni 24 nəvəsi arasında bölər. Oğuzun 24 qəbiləsi onların uşaqlarıdır.

QURAN TƏFSİRİNDƏ, TƏRCÜMƏSİNDƏ VƏ İSLAM FİQHİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN TÜRKÇƏ

Quranın ən əski türkcə tərcüməsi və təfsiri XIV əsrin başlarına aiddir. Üç əski türkcə tərcüməsindən biri Leninqrad (Sankt-Peterburq) Asiya Muzeyində, 1333-cü ildə yazılmış olan ikincisi İstanbulda Türk-İslam Əsərləri muzeyində və 1363-cü ildə yazılmış olan üçüncüsü İstanbul Millət Kitabxanasındadır.

İlk türkcə Quran təfsiri də Teymurilər dövrünə aid olub Leninqrad Asiya Muzeyində saxlanılır. Bu təfsir, dil baxımından Rəbğüzininkinə yaxındır. “Miftahül-ədl” adlı türkcə fiqh kitabı, yuxarıda zikr edilən kitabların üslubu ilə və onlar kimi sadə bir dillə yazılmışdır. Bu dini kitablar, verdikləri bilgilərə əlavə olaraq kəlmə baxımından da türkcənin xəzinəsi sayılırlar. Bu əsərlərdə keçən İslami qavramların qarşılığı olaraq köçəri xalqın da yaxşı başa düşməsi üçün uyğun türkcə kəlmələrin seçilməsinə və ya yaradılmasına diqqət edilmişdir.

Kaşğarlı türkcəsi, uzun illər Orta Asiyanın ədəbi dili olmuş və bu dillə Türkiistanın müxtəlif yerlərində çox miqdarda əsər yazılmışdır. Ünvan olaraq belə, onların hamısını burada şərh etmək həm mümkün, həm də uyğun deyil. Bunun üçün bir neçə örnək verməklə kifayət edilmişdir.

Qaraxanlı türkcəsinin bəzi xüsusiyyətləri: Əski türkcənin “b”si “f” (üç nöqtəli ف) olmuşdur. Məsələn: “Eb” yerinə “Ef”(Ev). Bir kəlmə həm incə və həm qalın səslə olaraq tələffüz edilmişdir. Məsələn: “Bıçaq”, “Biçəg” (Bıçaq). Əski türkcədəki “d” (ڊ), “z” (ڙ) ilə; “ng”, “y” ilə əvəz olunmuşdur. Məsələn: qong yerinə qoy (qoyun).

Yönlük halı (məfulün-iləyh), yəni datif qarşılığında “-ka” və “-ke” və nadir olaraq da “-a” və “-e”yə rastlanır.

İsmin halları: Yiyəlik şəkilçisi “nin”, “nun” şəklindədir. Təsirlik (məfuli-sərih=akuzatif) şəkilçi “k” və “g” şəkindədir. Məsələn: sözü yerinə sözüg və “ni”, məsələn: [75] “kişini” və “-ı” məsələn: kitabı.

Müqayisə şəkilçisi “-rək” və “-raq”dır. Məsələn: gözəlrək (daha gözəl). Gələcək zamanın əlaməti “-taçı”, “-təçi” və ya “-acı” və “-əci” şəklindədir. Məsələn: “mən aydaçı” (söyləyəcəyəm).

QƏRBİ TÜRKİSTAN LƏHCƏLƏRİ

Daha öncə də toxunduğumuz kimi, XII yüzillikdən etibarən Orta Asiyanın müxtəlif yerlərində mədəniyyət mərkəzləri qurulmuşdur. Bunların hər birində türkcə, inkişaf seyrinə girərək yerli özəlliklər qazanmışdır. Bu mərkəzlərin ən önəmliləri Şərqi Türkistanda Kaşğar, Qərbi Türkistanda sırası ilə Xarəzm, Yedisu, Mərv və Buxaradır. Kaşğarlıının zamanından sonra türk ədəbiyyatının mərkəzi Seyhunun və Xarəzmin güneyinə daşındı. Ərəblərin və İslamın gəlməsindən (712) öncə Xarəzm bölgəsinin sakinlərini, ümumiyyətlə, irani tayfalar təşkil edirdi və Xarəzm dili də ariya dillərindən idi. Ancaq VI əsrdən sonra xarəzmlər türk dövlətinə tabe oldular. Başda ticari alış-veriş olmaq üzrə təmasların təsiri ilə türkcə kəlmələr Xarəzmi dilinə girdi. İslamdan sonra bu bölgədə iki hakimiyyət quruldu. Güney bölgələrini, hakimiyyət mərkəzi Kat şəhəri olan Xarəzmşah ləqəbli əmirlər, Katın şimalını, yəni Ürgənci də Xəlifə adına bir əmir idarə edirdi.

IX yüzilliyin sonlarında Xarəzmin müxtəlif yerlərinə türklərin köç seli axmağa başladı. Bununla birlikdə XI yüz ilə qədər Xarəzm

dili bu bölgənin hakim dili olaraq qaldı. Ancaq daha sonra türkcə Xarəzm dilinin yerini aldı. Xarəzm dili, bu bölgənin türkcəsi içində əridi (Bartold, Cəfəroğlu).

Bu kollektiv köçlərə qatılmış olan ən önəmli türk tayfaları oğuz, türkmən, qıpçaq, xələc, qanqlı (yimək və bayavut) tayfalarıdır. Bu tayfalar arasında qanqlı türkləri dövlət təşkilatında böyük bir nüfuz qazandılar. Bu bölgədə kaşğar türkcəsinin təsiri davam etdi. Yuxarıdakı amillər və şərait diqqətə alınaraq, yeni türk ləhcəsi, yəni Xarəzm türkcəsi, oğuz, kaşğar, qıpçaq və qanqlı ləhcələrinin təsiri altında meydana gəldi. Moğolların bu bölgəyə hücumu, qabaqca yığımlarla nəticələnmiş olsa da bu yığımlar sürətlə düzəldildi. Xarəzm, Cucinin (Çingiz xanın oğlu) hakimiyyət sahəsinin parçası oldu. Cucinin yerinə keçənlərin hakimiyyət mərkəzi Saray [76] və ya Seray şəhəri, Altın ordu hakimiyyətinin mərkəzi oldu. Burada ana dili türkcə olanlar çoxluq təşkil etdikləri üçün Moğollar da get-gedə türklərin içində əridilər. Türkcə, sərhədləri içində Mavəraün-nəhrdən başqa, Qafqasiya, Güney Rusiyanın tamamı və Moskva da olan və Əmir Teymurun hücumuna qədər ayaqda qalan Altın ordu dövlətinin rəsmi dili oldu.

XIV yüzilliyin başlarında İbn Bətutə (1333) və Pegolotti (1353) kimi səyyahlar Xarəzmi ziyarət etdilər. Onlar oranın abadanlıq və iqtisadi vəziyyətini bəyənib oranı, ana dili türkcə olanların şəhəri adlandırdılar.

Mötəzilə məzhəbinin və təsəvvüf təriqətlərinin Xarəzmə daxil olması Xarəzmin mədəniyyət səviyyəsinin yüksəlişinə yardım etmişdir. Yuxarıda zikr edilən amillərin də təsiri ilə XIV yüzillikdə Altın ordu bölgəsinin tamamında oğuz-qıpçaq ləhcələrinin özəllikləri ilə meydana gəlmiş olan türkcənin ədəbi ləhcəsi zəngin bir ədəbiyyata malikdir.

Xarəzm türkcəsi ilə yazılmış olan əsərlər, ümumiyyətlə, eyni şivə ilə yazılmamışdır. Əsərlərə müəllifin mənsub olduğu qəbilənin və şəhərin dil özəlliklərinin əks olunduğu görülür. Bunların ən önəmliləri: “Nəhcül-fəradis”, “Müinül-Mürid”, “Məhəbbətnamə”, Zəməxşərinin “Müqəddəmətül-Ədəb”i, Məhəmməd. Qeysin “Kitabülügət”i və “Qisseyi-Yusif”.

“NƏHCÜL-FƏRADİS”

Bu kitab, dini-əxlaqi hökmlər və möcüzələr sahəsində öyrədici və sadə bir dillə yazılmışdır. Xazərn türkcəsinin ən gözəl nümunəsidir. Özəlliklə də hərəkəli olması, kəlmələrin düzgün işlədilməsini asanlaşdırmışdır. Xarəzm türkcəsi kaşğar, qıpçaq və oğuz ləhcələrinin qarışığıdır. Xalq dili ilə yazılmış olduğu üçün uzun illər dillərdən düşməmişdir. İki nüsxəsi mövcuddur: 761 (1359) ilindəki çap olunmuş nüsxəsi İstanbulda; 792 (1389) ilində nəşr edilmiş olan digəri də Yalta Şərq Muzeyində saxlanır. Müəllifi, əski Ürgəncin şərqində yer alan və o dövrdə elm və ədəbiyyat mərkəzi olan Kerderli Əli oğlu Mahmuddur.

Kəlmə cəhətindən zəngindir. Başda məhəlli türkcə kəlmələr olmaq üzrə müxtəlif türkcə ləhcələrin kəlmələrini işlətməmişdir. Bəzi kəlmələr fərqli tələffüzlərlə yazılmışdır.

“MÜİNÜL-MÜRİD”

Dini (təsəvvüfi) şeir parçalarından meydana gələn bu mənzum əsər, 692 (1313) ilində “Qutadqu bilik”in və “Ətəbətül-həqayiq”in vəznini ilə Xarəzmdə yazılmışdır. Dili, “Nəhcül-fəradis”inki kimidir. Bu əsər də yüz illərlə bu bölgənin türk və türkmən tayfalarının dilindən düşməmişdir. Əsərin şairi Şeyx Şərifdir, ancaq onun həyatı haqqında qəti məlumat yoxdur.

Türk tayfalarına fiqhi və təsəvvüfu öyrətmək üçün söylənmiş, 51 səhifədə 900 beytlik şeiri (dördlük) ehtiva edən kitabın əlyazma nüsxəsi, Bursa şəhər kitabxanasında saxlanır və ondan ilk dəfə Əbülqazi Bahadır xan “Şəcərəyi-tərakəmə”də bəhs etmişdir.

XARƏZMİNİN “MƏHƏBBƏTNAMƏ”Sİ

“Məfailün, məfailün, fəilün” vəznini ilə yazılmış, 11 məktubdan meydana gələn türkcə bir məsnəvidir. Ayrıca bir neçə türkcə qəzəli və farsca şeir parçasını da ehtiva edir. Kitabın şeirlərində müəllifinin xarəzmi olduğu söylənir. Müəllif, yaşadığı dövrdə xarəzmdən başqa Misirdə də tanınmışdır. Belə ki, Misir Məmluklu xanədanının sarayında yaşayan qıpçaq şair Seyfi Sarayi, onun qəzəllərindən birinə nəzirə yazmışdır.

“Məhəbbətnamə” Məhəmməd Xacə bəy adındakı Altın ordu əmirilərindən birinin ricası ilə yazılmış və ona təqdim edilmişdir. Şairin özü bu barədə belə deyir:

Məhəmməd Xacə Big mədhin tükattim
“Məhəbbətnamə”ni bünyad ittim.

*Məhəmməd Xacə Bəyin mədhiyyəsini bitirdim.
“Məhəbbətnamə”ni yazdım.*

Əsər 731 (1352) ilində Seyhun çayı hövzəsində tamamlanmışdır. Şair bu barədə belə deyir:

“Məhəbbətnamə” sözün munda ayittim
Kamuğun Sir yaqasında bitidim.

*“Məhəbbətnamə”ni mən burada söylədim,
Hamısını Sir (Sir-dərya) yaxasında yazdım.”*

Bu dəftər kim bolubtur Misr qəndi
Yeti yüz əlli dörd içrə tükəndi.

*“Misir şəkəri kimi olan bu əsər
Yeddi yüz əlli dördə tamamlandı.”*

Britanya muzeyində iki nüsxəsi saxlanan bu əsərin biri ərəb, digəri [78] uyğur əlifbası ilə yazılmışdır. Əsər haqqındakı ən dərin araşdırmanı, London universitetinin fars və türk dilləri müəllimi, azərbaycanlı (İran) prof. Turxan Gəncəli, Napolidə iqaməti sırasında aparmış və məqaləsini 1958-ci ildə Napoli Universiteti dərgisində yayınlamışdır⁶⁰.

“Məhəbbətnamə”nin başlanğıcındakı bir neçə beyti örnək olaraq veririk:

Ulug təngrinin atın yad qıldım,
“Məhəbbətnamə”ni bünyad qıldım.
İki yaqtu gühər aləmgə birgən,
Məhəbbət gəncini adəmgə birgən.
Fələknin dəftərindən tünni yuğan,
Cahan bünyadını söz üzre qoyğan.

⁶⁰ T.Gandjei: Muhabbat-nâme-i Harezmi, Annali, VI, Roma, 1957, 131-161; VII, Roma, 1958, 135-166; Il Lessico de'l “Muhabbat-nâma”, Annali VIII, Roma, 1959, 111-170.

Yiti qat zər-nigar eyvani-vala,
Yarattı altı gündə hak təala.

Hava üzrə birür şunqarğa küni,
Tolun ay dik qılır bir qətrə suvnu.

Anın kim ol inində mən yarattı,
Boyı birlə saçını tən yarattı.

Qara toprakdın sünbül törətti,
Tikənlər arasında gül törətti.

Qatıq taşdın qılır gövhərni peyda,
Quruq neydin qılır şəkkərni peyda.

Yir üzrə qudrəti dərya yarattı,
Sədəftin lö-lö vü la-la yarattı.

Arıq gülni arının aşı qıldı,
Səba yilin çəmən fərraşı qıldı.

*“Böyük Tanrının adını zikr etdim,
“Məhəbbətnamə”nin təməlini atdım.*

*O, dünyada iki mücəvhəri parlatdı,
Məhəbbətnamə xəzinəsini adama verdi.*

*Fələyin dəftərindən qaranlığı sildi,
Dünyanın təməlini sözlə atdı.*

*Qızıl işləməli yeddi qat göyü,
Haq Təala altı gündə yaratdı.*

*Havada günəşi parlayan qıldı,
Bir damla sudan dolunayı meydana gətirdi.*

*Onun ki yanağı üzərinə xal (bən) yaratdı,
Boyunu və saçını uyumlu yaratdı.*

*Qara torpaqdan sünbül çıxardı,
Tikənlər arasında gül törətdi.*

*Sərt daşdan mücəvhər ortaya çıxardır,
Quru qamışdan şəkər meydana gətirir.*

*Gücü yer üzündə dəniz yaratdı,
Sədəfdən qiymətli inci yaratdı.*

*Təmiz çiçəyi arıya yemək etdi,
Səba yelini çəmənin süpürgəcisi elədi”.*

Xarəzm türkcəsi ilə bağlı aşağıdakı nöqtələr qrammatik cəhətdən diqqəti cəlb edir:

Ümumiyyətlə, “w” yerinə üç nöqtəli “f” qorunmuşdur. Məsələn: av yerinə af; [79] dəvə yerinə təfə. Bəzən “v” də işlənmişdir.

“y” yerinə “z” (ذ) görülməkdədir. Məsələn: ayak yerinə azak.

Bəzən q (ق), x(خ)yə dönür. Məsələn: yaqşı yerinə yaxşı; oqşa yerinə oxşa (bənzəmək).

“y”yə kəlmənin başında çox təsadüf olunur. Məsələn: ıraq yerinə yıraq.

İsimlərin şəkilçiləri bunlardan ibarətdir:

Yiyəlik və ya tamlama hal (genitif) şəkilçisi: -nın, -nin, -nun, -nün.

Təsirlik hal (akuzatif) şəkilçisi: -ın, -in, -un, -ün

Yönlük hal (datif): -qa, -kə, ğa, gə. Məsələn: oğulqa (oğula)

Yerlik hal (lokatif) : -da, -də, -ta, -tə

Çıxışlıq hal (ablatif): -dın, -din, -tın, -tin

Vasitə hal (instrumental): -ın, -in, un, -ün, -n, -y

Bərabərlik hal (ekvatif) : -ça, -çə, -ca, -cə

Yön durumu (direktif) : -ra, -rə, -ru, -rü; ğaru, gerü

Sıra sayı şəkilçisi: -nç. Məsələn: bişinç (beşinci)

Feldə gələcək zaman əlaməti: -ğay, -gey, -ğa, -ge. Məsələn: Mən varacağım yerinə “bargay mən”.

ZƏMƏXŞƏRİNİN “MÜQƏDDƏMƏTÜL-ƏDƏB”İ

Carullah Əbulqasim Mahmud Zəməxşəri tərəfindən ərəb olmayan müsəlman xalqa (fars, türk, xarəzm) ərəbcə öyrətmək üçün yazılıb, 532 (1137) ilindən öncə Xarəzmşah Sultan Atsızla təqdim edilmişdir.

Bu kitab, türk dili və ləhcələri haqqında verdiyi məlumat baxımından «Divani-lüğət-it-türk»dən sonra bu dövrün ən önəmli əsəri sayılır. Mətni ərəbcə yazılmış, türkcə və farsca tərcüməsi sətirlərin altında verilmişdir. Türkcəsi xarəzm ləhcəsi ilədir. Daha çox oğuz, qıpçaq və qanlı ləhcələri haqqında bilgiler verməkdədir. Türkcə kəlmələr, mədəni terminlər, yer adları, dini terminlər, geyim, ay, il və heyvan adları baxımından çox zəngindir. Xüsusilə türkcə kəlmələr baxımından önəmlidir. Ondan örnək olaraq aşağıdakı kəlmələri göstəririk:

El və ya il: Qəsəbə, şəhər, millət, xalq

Bir illig: Həmsəhri

Oba: Kənd, qəsəbə

Isıq Suf: Hamam

Kebit: Dükkan (Rusca kibitka buradan törəmişdir)

[80] Beşket: Məktəb

Sin: Qəbir, məzar

Sinlağ: Məzarlıq

Qonuqluq ef: Mehmanxana

Kün batar yer: Qərb

Kün toğar yer: Şərq

Tam: Divar

Qabuğ artı: Dəhliz, koridor

Bu kitab, Şərq-İslam mədrəsələrində əsrlərcə oxudulmuş, çeşidli türk ləhcələrinə tərcümə edilmişdir. Hazırda İstanbul kitabxanalarında çox sayda nüsxəsi mövcuddur.

453 (1074) ilində Xarəzmin Zəməxşər kəndində doğulmuş olan Zəməxşəri, zamanının imamı, fıqh və təfsir alimi idi. Eyni zamanda ərəbcə bilməkdə də tayı yox idi. Hənəfi və mötəzilə məzhəbindən idi. Ağillı, aydın və açıqfikirli biri idi. Onun Britaniya muzeyində mövcud olan “Təfsiri-Kəşşaf” adlı əsəri, Quranı-Kərimin ən yaxşı təfsirlərindən sayılır. Quran təfsirindən başqa, daha 20 əsər yazmış və “Fəxri-Xarəzm” ləqəbi ilə tanınmışdır.

Eyni zamanda istedadlı və güclü bir şair olan bu İslam alimi, ərəbcə şeirlərində türk gözəllərini mədh etmişdir⁶¹.

⁶¹ Nihad Sami Banarlı, e.ə., c.I, s. 260 vd.

Çox səfərə getmiş, bir müddət də Məkkədə yaşayaraq Carullah ünvanını almışdır.

Ömrünün sonlarına yaxın getdiyi səfərlərin birində ayağı donduğu üçün onu kəsmək məcburiyyətində qaldılar. O hadisədən çox keçmədən 1134 ilində Xarəzmin Cürcaniyyə qəsəbəsində vəfat etdi.

MƏHƏMMƏD İBN QEYS VƏ “TİBYANİL-LÜĞAT-İT-TÜRKİ ƏLA LİSANİL-QANQLI”

“Lüğəti-Türkiyə-Xarəzmi və Lüğəti Qanlı” adları ilə də məşhur olan bu kitab, ərəbcə yazılmış, İbn Mühənnə və Əhməd Müniri kimi dilçilərin “Lüğəti-Şərəfnameyi-İbrahimi və Fərhəngi-Cahangiri” əsərlərinə qaynaqlıq etmiş, ancaq daha sonralar itmişdir.

ƏLİNİN “QİSSEYİ-YUSİF”İ

Qurani-Kərimdə nəql edilən “Yusif və Züleyxa” hekayəsini türkcə şərh edən; Xacə Əhməd Yəsəvinin və təriqətinin təsiri altında “Divanı-hikmət” kimi 4+4+4=12 hecalı vəznə dördlük şəklində 1233 ilində Əli adında bir şair tərəfindən yazılmış olan bu əsər Azərbaycan türkcəsi tarixi bölümündə ələ alınmışdır.

QÜTBÜN “XOSROV VƏ ŞİRİN”İ

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” adlı mənzum dastanının türkcə tərcüməsi olan və Altın ordu sahəsinin ən əski türkcə əsərlərindən sayılan, 1341-ci ildə Xarəzm bölgəsində Qütb adlı bir türk şair tərəfindən söylənmiş olan bu əsər, o zamanın hökmdarlarından Tini Bək (Tını Bək) və həyat yoldaşı Məlikə Xatuna təqdim edilmişdir.

Əsərin mövcud nüsxəsi, Berke Fəqih-Qıpçaqi tərəfindən 1383 ilində İskəndəriyyədə əsas nüsxə üzərindən hazırlanan nüsxədir və hazırda Paris Milli kitabxanasında saxlanmaqdadır. Türk ləhcəsi baxımından uyğur və qıpçaq ləhcələrinin qarışımıdır⁶².

⁶² Əsərin nəşri və üzərində aparılan tədqiqat üçün bax: Nihad Sami Banarlı, e.ə., c.I, s. 358.

“RÖVNƏQÜL-İSLAM”

İslamı türkmənlərə öyrətmək üçün söylənmiş olan bu mənzum əsər, müştərək Orta Asiya türkcəsi türkmən ləhcəsinin ən gözəl örnəklərindən biridir. “Müinül-mürid” kimi xalq arasında illərcə yayılmışdır.

“Rövnəqül-İslam”, 844 (1465) ilində Şeyx Şərəfi-Xiveyi tərəfindən yazılmışdır. Bu mənzumədə dil özəllikləri olaraq aşağıdakı nöqtələr gözə çarpır:

“zal” (ذ) bəzi kəlmələrdən açıq “z” (ز) ye dönür, bəzən də “d” (د) olaraq oxunur.

Burada da “v” (و) çox vaxt “f” (ف)yə dönməkdədir.

Olmaq yerinə “bolmaq” kəlməsi işlədilmişdir.

“Nəhcül-fəradis”də olduğu kimi kəlmələrin sonunda “e” (ه) yerinə “elif” (ل) də işlədilməkdədir.

Çıxışlıq halı (ablativ) şəkilçisi “-dın”, “-din”dir.

Cənub ləhcələrinə (Dədə Qorqud) məxsus olan “-uban” şəkilçisinin (gerundium) işləndiyi gözə çarpır⁶³.

ALTIN ORDU VƏ YA DƏŞTİ-QIPÇAQ BÖLGƏSİNDƏKİ TÜRKÇƏ

Çingiz xanın dörd oğlundan biri olan Cucinin (Cuci ulusu) hakimiyyəti alanına daxil olan Altın ordu və ya Dəşti-qıpçaq bölgəsi, Çağatayın (Çingizin ikinci oğlu) hakimiyyət sahəsi ilə İran Elxanlıları dövlətinin şimalında olub; geniş Xarəzm bölgəsini, Qafqasiyanın şimalını [82] Rusiyanın cənub çöllərini və Moskvanı içinə almaqdaydı. Onun önəmli bir qismi (Dnepr və Volqa çayı arasındakı torpaqlar) qıpçaq tayfalarına aid olduğu üçün Dəşti-Qıpçaq (Qıpçaq çölü) olaraq da zikr edilməkdədir.

Rus və Bizans tarixçiləri, qıpçaq yerinə, tayfa mənsublarının saçlarının rənginə görə, sarı mənasındakı Polovets, Koman və ya Kouman kəlmələrini işlətməmişlər. Türklərin bu bölgəyə mühacirəti, Moğol yürüşlərindən yüz illərlə öncə başladı və XI yüzillikdə Dəşti-

⁶³ Bu kitabın nəşri haqqında bax: Ə.Cəfəroğlu, e.ə., s. 142.

qıpçaq, tamamən qıpçaq türklərinin hakimiyyəti altına girdi. Qıpçaq türkləri, Volqa-Don və Dnepr çayları tərəflərindəki bölgələrdə məskunlaşdılar və bu üç ana ticarət yolunu əllərinə aldılar. Moğol istilasından sonra onlardan az bir qismi Məcaristana mühacirət etdi. Qalanlar isə xanları ilə birlikdə moğollara tabe oldular. Moğol istilasından və Altın ordu dövlətinin quruluşundan sonra bu bölgədə şəhərlər, yeni ticarət və mədəniyyət mərkəzləri quruldu. Öncə Saray və ya Səray şəhəri (bugünkü Astaraxan yaxınında) Çingizin nəvəsi Batu tərəfindən tikildi və onun hakimiyyət mərkəzi oldu. Daha sonra Berke Xan, Yeni Saray adında (Stalinqrad yaxınında) başqa bir şəhər quraraq hakimiyyət mərkəzini oraya daşdı. Bu şəhərlər, Şərqi Avropa ilə İran, Türkiстан, Moğolistan və Çin arasında ticari və mədəni dəyişim və keçiş mərkəzi oldu. Bir tərəfdən Xarəzm məntəqəsi və Ürgənc (Cürçaniyyə) şəhəri, öncəki ticari və mədəni əhəmiyyətini qoruyarkən, digər Altın ordunun ən mədəni və zəngin məntəqəsi oldu. Belə ki, Batu Saray və Berke Saray şəhərləri də Xarəzmin və xarəzmlərin təsiri altında qaldı. Əlbəttə, bu təsirə, ümumiyyətlə, qıpçaq tayfalarının İslamı qəbul etmələri səbəb oldu.

Xarəzm alimlərindən bir cəmiyyət, Altın ordu sarayında “Əl-Xarəzmi” adı altında fəaliyyət göstərdi. Bunların ən önəmliləri sayılan Loğmanəddin Xarəzmi, Ürgənc xəstəxanasının baş həkimi ikən Berke Saray sarayına çağırıldı və orada elmi fəaliyyətlərinə davam etdi.

Altın ordu bölgəsində İslam mədəniyyətinin yayılması ilə türk dili də yayılıb inkişaf etdi. Bu bölgənin hakim moğolları da qısa müddət ərzində türklərlə qarışıb onların içində əridilər (XV əsr ərəb tarixçisi Əl-Oməri). Belə ki, türk dili, sürətlə sarayın, dövlətin və bölgə xalqının dili oldu.

Qıpçaq türkcəsi ilə, geniş Altın ordu bölgəsindən başqa, qıpçaq türklərinin nüfusunun çox olduğu və hakimiyyəti əllərində saxladıkları (Misirdəki Məmlukilərin hakimiyyəti) Misir və Suriyada da əsərlər yazıldı. Ayrıca o sırada başqaları da qıpçaq türklərinin dili, dini, etnik və sosial özəlliklərinə toxunan kitablar və dastanlar yazdılar. Bu dastanların ən önəmliləri “İqor dastanı” ilə “Kodeks Kumanikus”dur.

“İQOR DASTANI” (SLOVO O POLKU İGOREVE)

Bu dastan və ya qəsidə, XII yüzillikdə ruslarla qıpçaqların ard-arda apardıqları savaşlardan sonra bir rus şairi tərəfindən İqorun ordusu haqqında yazılmışdır. Kitabda qıpçaqların sosial həyatı, düşüncələri və inancları haqqında maraqlı məlumat gözə dəyir. Epik bir əsərdir. Orada rusların cəsarəti və müqaviməti mədh edilirkən, türklərə qarşı kin və nifrət göstərilir. Ruslar məğlub olduqları üçün türklərin savaşı məharətlərindən də söz edilməkdə və onlar, bir anda rus qoşununa hücum edən və onları dəmirdən divarlar kimi mühasirəyə alan ormanlara oxşadılmaqdadır. Ayrıca türklərin sərvətindən və rifahından tərif gedir.

Dastanda qıpçaq tayfalarının qonşuları və ətraf tayfaları ilə münasibətləri və onların təsiri də şərh edilir. Xristian ortodoks inancları, rusların və bizanslıların; katolik məzhəbi italyan missionerlərin; ticari münasibətlərin təsiri ilə Zərdüştdən dini iranlıların, Buddizim hindistanlıların vasitəsilə onlara nüfuz edib, kök salmışdı. İslam ölkələri ilə qurulan təmas nəticəsində, İslam dini onların içində qəti qalibiyyətə əl tapdı. Bu bölgəni İslam dünyasının bir parçası elədi. Daha öncə, digər türk tayfalarının dini kimi, qıpçaq türklərinin dini də Şamanizm idi.

Qonşuluq, qurulan əlaqələr və hətta türklərin ruslar və romənlər kimi qonşu tayfalarla qarışib evlilik əlaqələri qurmaları nəticəsində, qıpçaq dilinə aid çox miqdarda kəlmə digər dillərə daxil oldu. Adət-ənənələr baxımından da eyni vəziyyət ortaya çıxdı. Çox haqlı yerə Bartold, rusların hərəkətli, səkmə, ayaqatma rəqsini qıpçaqlardan aldığını söyləmişdir.

“KODEKS KUMANİKUS” VƏ YA QIPÇAQ MƏCMUƏSİ

Bu məcmuə, ya da kitab XIV yüzilliyin başlarında qıpçaq türklərinə xristianlığın təbliği və öyrədilməsi üçün italyan və alman missionerlər tərəfindən yazılmışdır. Yeganə əlyazma nüsxəsi Venizdə Saint Marcus kitabxanasında mövcuddur. İtalyan şair Petrarcanın kitabları arasında olduğu üçün onun adı ilə tanınmışdır. Qıpçaq dilinin və mətnlərinin bir məcmuəsidir və qıpçaq türklərinin sosial və iqtisadi həyatı haqqında dəyərli məlumat verir.

Əsər, böyük ehtimal ki, birincisi, italyanlar və ikincisi, almanlar tərəfindən yazılan və sonralar bir-birinə əlavə edilmiş olan iki dəftərdən meydana gəlmişdir.

İtalyan Bölmü olaraq adlandırılan birinci dəftər, latınca-farsca və qıpçaqca lüğətdən meydana gəlir. Latıncadan daha çox, italyanca ilə yazılmış olduğu üçün Kodeksin italyan qismi olaraq adlandırılır.

[84] İlk dəftərdə sözlük, iki şəkildə tərtib edilmişdir: Təxminən 1560 kəlmədən ibarət olan birincisi, əlifba sırasına görə üç sütunda yazılmışdır. Digəri, kəlmələrin mənalarına görə qruplandırılmış və hər qrup özəl bir başlıqla adlandırılmışdır. Bu şəkildə kəlmələr və terminlər, 21 qrup şəklində sıralanmış, hər birində kəlmə, latın hərfləri ilə üç dildə yazılmışdır. Təxminən 1120 kəlməni ehtiva edən bu bölüm, qıpçaq türkcəsinin ictimai vəziyyətini və qrammatikasını araşdırmaq açısından önəmli olmasına baxmayaraq, türkcəni yabancılara öyrətmək baxımından nöqsansız deyil. Ona nümunə üçün burada bir neçə kəlməni nəql etməklə kifayətlənirik:

Tenqri: Tanrı

Uçmaq: Cənnət

Tamuq: Cəhənnəm

Yazuq aytmaq: İqrar etmək

Quyaş: Günəş

Kün: Gün

Keçə: Gecə

Tanda: Yarın

Arıx: Arıq
 Yaman: Pis
 Körklü: Gözəl
 Eygi, yaxşı: Yaxşı
 Özdən: Əsl
 Kələpən: Miskin
 Kövüz: Səccadə
 Aqça: Pul
 Boxorik: Ocaq, soba
 Açqus: Açar
 Olturuq: Stul
 Ağınğuç: Pillə, nərdivan
 Otaçı: Doktor, cərrah
 Şıraçı: Şərabçı
 Ətməkçi: Çörəkçi
 Yalçı: Ücrətli işçi
 Sıqırıq: Poçtçu
 Xan, qan: Padşah, imperator
 Bəg: Şahzadə
 Bəy: Bəy, əmir verən
 Çeri başı: Ordu komandanı
 Yarguçu: Vali, hakim
 Alpavut: Əsgər, igid
 Orda: Ordu qərargahı
 Əpçi: Qadın
 Qaravaş, kün: Cariyə
 Tolmaç: Tərcüman

İkinci dəftər qırçaqça-almanca sözlükdən, qırçaqça xristian dualarından və müəmmalardan ibarətdir. Bu bölümdə də birinci dəftərdə, yəni italyanca qismində olduğu kimi, türk qrammatikasının özəlliklərindən qısaca bəhs edilmişdir.

Onların müəllifi və ya müəllifləri, yazılış yerləri və yazılış tarixləri haqqında əldə qəti məlumat yoxdur. Birinci dəftərdə, yəni italyanca qismində 1303 tarixi yazılmış və ya istinsax tarixi olaraq qeyd edilmişdir. Bu əsər [85] möhtəmələn türklərin, italyanların və

iranlıların oturmuş olduqları Qırım yarımadasındaki Solxat şəhərində yazılmışdır.

“Kodeks”in tam mətni, latınca tərcüməsi və izahatı ilə 1880-ci ildə Geza Kuun tərəfindən nəşr edilmişdir. Grönbech, mətnin fotosurəti ilə birlikdə onun kəlmə siyahısını yayınlamışdır.⁶⁴ Əsərdəki tapmacalar 1921-ci ildə almanca tərcüməsi ilə W.Bang tərəfindən yayınlamış⁶⁵, dil özəllikləri isə məşhur alman türkoloqu V.Radlov tərəfindən tədqiq edilmişdir. Ancaq bunlara baxmayaraq, bu önəmli tarixi əsər hələ hər cəhətdən araşdırılmamışdır.

“Kodek Kumanikus”, latın hərfləri ilə yazılmış olduğu üçün türkcə fonetik araşdırması baxımından çox diqqətəlayiqdir. Çünki əski türkcənin, orta türkcənin və qıpçaq türkcəsinin fonetik özəlliklərini mükəmməl şəkildə göstərə biləcək nadir əsərlərdən biridir. Bu məcmuədə fonetik baxımından diqqətəlayiq nöqtələr aşağıdakı kimidir:

Əski uzun səslilər dağınıq olaraq qorunmuşdur. Məsələn: Toodaq.

Fəthə və kəsre səsi, hər ikisi də mövcuddur: Məsələn: Keçə.

Səssiz hərflər əski türkcədə olduğu kimidir.

“h”, “f” və “c” hərfləri, yad kəlmələrə məxsusdur.

Səssiz hərflərdə görünən aşağıdakı dəyişikliklər diqqət çəkicidir:

“z” (ذ), “y” (ی)yə dönüşmüşdür. Məsələn: Uzqu, uyqu olmuşdur.

“b” (ب), g (گ) və ğ (غ), “v” (و) və ya “y”(ی) olmuşdur. Məsələn: Oqşa, ovşa, oqşa.

Əski türkcə “g” (گ), səssiz hərflərdən öncə “k” (ک), “y” (ی) və “f” (ف)yə dönüşmüşdür. Məsələn: Əgsük, eksük, eksik, efsik.

Əski Türkcə “ğ” (غ), səssiz hərflərdən öncə “x” (خ)yə dönüşmüşdür. Məsələn: Toğdı, toxdı (Doğdu).

Qıpçaq “Kodeksi”ndə müxtəlif ləhcələrin kəlmələri nəql edilmişdir. Bu mövzunu, ikinci dəftərin müəllifləri tərəfindən birinci dəftərdə aparılmış olan düzəltmələrdən başa düşmək olar. Məsələn: Tudaq və tutaq; ipək və yipək; kəndi və kənsi və s. “qaf” (ق)ın “x” (خ)yə dönüşməsi almanca qismində daha çox gözəl deyir.

⁶⁴ Kopenhagen 1936,1942.

⁶⁵ Über die ratsel des Codex Cumanicus.

LÜĞƏTYAZMA VƏ QIPÇAQCA LÜĞƏTLƏR

XI əsrdə Kaşğarlı Mahmudla başlayan türkcə sözlük yazımı, daha sonra başqa geniş Qıpçaq, Çağatay və Osmanlı torpaqları olmaq üzrə türklərin oturduqları müxtəlif ölkələrdə davam [86] etdi. Qıpçaqca sözlük kitabları bunlardır:

1) **Zəməxşərinin “Müqəddəmətül-Ədəbi”**: Daha öncə bəhs etdiyimiz, XII əsrdə yazılmış olan bu kitabın mövcud olan ən əski nüsxəsi 1305 tarixinə aiddir.

2) **“Kitabı-məcmûi-tərcümani-türki və Əcəmi və moğoli və farsı”**: Müəllifi bilinməyən və 1245 ilində Misirdə qıpçaq mühacirlərin ləhcəsi ilə yazılan bu lüğətə bir miqdar türkməncə kəlmə əlavə edilmişdir.

3) **Əbu Həyyan əl-Əndəlusinin “Kitab-i-əl-idrak li-lisanil-ətrak”**: 1312-13 tarixində Əbu Həyyan Məhəmməd tərəfindən yazılmış, Misir qıpçaqçası lüğətidir. Əbu Həyyan, bu türkcə sözlüyə əlavə olaraq, türkcə qrammatika kitabı ilə “Kitabül-Əfal fi Lisanit-Türk vəd-Dürrətül-Mudie fil-Lüğətit-Türkiyyə” adlı kitabı da yazmışdır. Ancaq təəssüflə bu son iki kitab itmişdir. Prof. Cəfəroğlu, onun uzun illər şərqli lüğət müəlliflərinə qaynaq olan “Kitabül-İdrakını” 1931-ci ildə nəşr etmişdir.

4) **Cəmaləddin ibn Mühənnanın Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” kitabı**: Daha sonra haqqında danışacağımız bu əsər, Elxanlılar zamanında İran Azərbaycanında yazılmışdır.

5) **Əl-Qəvanin “əl-külliyəli zəbtül-lüğətit-Türkiyyə”**: Məmluklər hakimiyyəti sırasında (XV yüzilliyin başları) Misirdə qıpçaq türkcəsi ilə yazılmışdır. Əlyazma nüsxəsi Müəllim Rifət tərəfindən İstanbulda yayınlanmışdır. Kitabda türkməncə kəlmələr də yer alır.

6) **“Kitabül-töhfətiz-zəkiyə fil-lüğətit-Türkiyyə”**: XV yüz illikdə yazılan və müəllifi bilinməyən bu kitabın əlyazma nüsxəsi Besim Atalay tərəfindən incələnərək, 1945-ci ildə İstanbulda basılmışdır.

7) **“Kitabi-Belüğətül-Müştaq fi lüğətit-türk vəl-Qıpçaq”**: Qıpçaq – oğuz lüğəti haqqında olub XIV yüzilliyin sonları ilə XV yüzilliyin başları arasındakı zamanda yazılmışdır. Cəmaləddin Əbu Məhəmməd Abdullah ət-Türki adındakı müəllifi, səslərin düzgün oxunması üçün hərəkələr işlətməmiş və ayrıca baş vurduğu o dövrün tanınmış kitabları olan qıpçaqca “Bilik” ilə İmadəddin əl-Vərəqi Misrinin kitabını zikr etmişdir.

QRAMMATİKA KİTABLARI

Türk dili tarixində Kaşğarlı Mahmudu türk qrammatikasının ustadı və atası da sayırlar. Təəssüflə müəllifin qrammatika ilə bağlı “Kitabi-cəvahirül-nəhv fi lügətit-türk” adlı kitabı itmiş və əlimizə çatmamışdır.

Zəməxşərinin “Müqəddəmətül-ədəbi”: Qrammatikaya məxsus bir kitab olmamasına baxmayaraq [87], türk dilinin elmi təlimi baxımından qrammatikasının önəmli mövzularını ehtiva edir.

Əbu Həyyanın “Kitabül-idrakı”: Sadəcə sözlük olmayan bu kitab, eyni zamanda əldə olan ilk türkcə qrammatika kitabıdır. Ərəbcə mətni və türkcə tərcüməsi rəhmətlik prof. Əhməd Cəfəroğlu tərəfindən 1931-ci ildə İstanbulda yayınlanmışdır. Kitabda qıpçaq bölgəsindəki türk dialektləri müqayisəli olaraq ələ alınmışdır. Bundan başqa Əbu Həyyanın türkcə qrammatikası haqqında daha üç kitabı vardı.

“Töhfətül-müluk”: İbn Mühənnə tərəfindən qaynaq olaraq işlədilmişdir.

“Qəvaidi-lisanit-türk”: Əbu Həyyanın müəllimi, salur qəbiləsindən Fəxrəddin Məhəmməd bin Mustafa tərəfindən yazılmış və Əbu Həyyan tərəfindən qaynaq olaraq işlədilmişdir.

“Kitabı-bilik”: Əbu Həyyanın faydalandığı kitablardandır⁶⁶.

Bu gün avropalı müəlliflərin maraq və diqqətini cəlb edən qıpçaq tayfaları və qıpçaq türkcəsi haqqında qiymətli əsərlər verilməmişdir.

⁶⁶ Bu kitablara haqqında daha çox məlumat üçün bax: Ə.Cəfəroğlu, e.ə., s. 187-194.

ÇAĞATAY TÜRKÇƏSİNİN İNKİŞAFI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əski türkcədən (Göytürk kitabəsi və uyğurların dili) sonra iki yazı dili ortaya çıxdı: Şimal-şərq türkcəsi və qərb (oğuz) türkcəsi.

Qərb türkcəsi, XIII yüzillikdən bu günə qədər; şimal-şərq türkcəsi, Orta Asiyada və şimal türkləri arasında XIV yüzilliyə qədər yazı dili olaraq işlədildi. Əslində, əski türkcənin davamı olan bu dil XV yüzillikdən başlayaraq, şərq və şimal ləhcələrinə ayrılmış, daha sonra bu günə qədər davam edən şərq, şimal və qərb olmaq üzrə üç yazı dili meydana gəlmişdir. Qərb türkcəsi oğuz türkcəsinin; Şimal türkcəsi qıpçaq ləhcəsinin, şərq türkcəsi Orta Asiya ləhcələrinin üzərində qurulmuşdur.

Çağatay türkcəsi də adlanan şərq türkcəsi, Əmir Teymurun zamanından etibarən ortaya çıxıb, Teymurilərin dövründə inkişaf etdi, Əlişir Nəvai (1441–1501) kimi böyük bir şairin ortaya çıxması ilə bölgənin ədəbi dili oldu.

Əmir Teymurun hücumu başlanğıcda yığımlar gətirdi. Ancaq sonra sürətlə təmir etmə və yenidən düzəltmə dövrü gəldi. Səmərqəndi özünə paytaxt seçən Əmir Teymur, orada binalar tikib şəhəri inkişaf etdirməyə başladı. Fəth etdiyi yerlərdən gətirdiyi çeşidli qollardakı ustaları Səmərqənddə topladı. Bu ustalar, onun əmri ilə Səmərqəndin ətrafında kiçik şəhərlər qurdular. Oralara Bağdad, Şam, Qahirə, Sultaniyyə və Şiraz kimi böyük İslam şəhərlərinin adlarını verdilər. Teymur, Səmərqəndə olan marağını bu şəkildə göstərmiş oldu. Teymurun, Şahruxun və Uluğ Bəyin türbələrinin də yerləşdiyi, o [89] dövrün ən böyük məscidi olan Səmərqənd Böyük Camisi, Əmir Teymur zamanının memarlıq sənətinin ən gözəl örnəklərindən sayılır.

Aldığı ölkələr Əmir Teymurdan sonra iki oğlu və 18 nəvəsi arasında bölüşdürüldü. Bir müddət onların arasında savaşı və müharibə oldu. Oğlu Şahrux, atasından qalan Xorasan hakimiyyəti ilə kifayətlənmədi. 1409-cu ildə Səmərqəndi aldı. 40 ildən çox (1404–1447) hakimiyyət sürdü. Mədəni, elmi sevən və adil bir insan idi.

Zamanında rifah və abadanlıq artdı. Əcnəbilərlə (Hindistan, Çin) ticari münasibətlər inkişaf etdi. Yerli və milli mədəniyyət inkişaf etdi. Ondan sonra oğlu Uluğ Bəy, onun yolunu və hakimiyyətini təqib etdi. Atasının zamanı da daxil olmaqla ümumən 40 il Səmərqənddə hökm sürdü (1409–1449). Riyaziyyat və astronomiya ilə yaxından maraqlanırdı. Özü də nücum alimi idi. Səmərqənd həvalisində Uluğ Bəy rəsədxanasını qurdu. Onun “zic”⁶⁷ i də “Zici-cədidsultani” adı ilə dostu Əli Quşçunun köməkliyi ilə özü tərəfindən qurulub fəaliyyətə keçdi. Əli Quşçu, Uluğ Bəyin öldürülməsindən sonra İstanbula gedərək, orada Uluğ Bəyin işlərini davam etdirdikdən sonra 1474-cü ildə öldü. Uluğ Bəy zici XIX yüzillikdə (1847-52) A.Sedillot tərəfindən fransızcaya çevrildi. Uluğ Bəydən sonra mədəniyyət mərkəzi Səmərqənddən Hərata daşındı. Daha öncə Moğol hücumunun yırımına məruz qalmış olan Hərat, Şahrux tərəfindən yenidən tikildi. Şahruxun himayəsi altında bir müddət Səmərqəndlə yarışdı. Daha sonra XV yüzilliyin ikinci yarısında (1469) Sultan Hüseyn Bayqara, Həratı Səmərqəndin yerinə, Teymurilərin paytaxtı seçdi. Ondan sonra Hərat, zamanının rəqibsiz elm və ədəbiyyat mərkəzi oldu. Bu sahədə Əmir Əlişir Nəvainin və dostu Sultan Hüseyn Bayqaranın təsiri unudulmaz.

Zamanının şairlərinin öndə gələn ünvanını ləyaqətlə qazanmış olan Nəvai, ərəb və fars dillərini də türkcə kimi bilirdi. Divanını farsca və türkcə yazdı. Türkcə şeirlərində “Nəvai” və farsca şeirlərində “Fani” məxləsini (təxəllüsünü) seçdi. O, eyni zamanda zamanın ən güclü dövlət adamı (vəzir) idi. Ana dilinə və mədəniyyətinə göstərdiyi əhəmiyyət üzündən türk dili və ədəbiyyatının inkişaf edib yayılması üçün çaba göstərdi. Şairləri türkcə şeir söyləməyə təşviq etdi. O, aşağı-yuxarı ilk şərq türk ədəbiyyatı tarixi sayılan “Məcalisün-nəfais” adlı kitabında yüzdə doxsanı farsca şeir yazan və ana dili türkcə olan 300 şairdən söhbət edir. Bu şairlərdən farsca şeirlə yanaşı, ana dillərində də şeir yazmaqlarını istəyir. Ömrünün sonlarına doğru farsca ilə türkcəni qarşılaşdırmaq üçün “Mühaki-

⁶⁷ Əski astronomların, ulduzların yerini və mahiyyətini göstərmək üçün hazırladıkları cədvəl.

mətül-lügəteyn” kitabını yazdı. O, kitabda türkcənin üstünlüyünü sübut etmək üçün türkcə fellərin, oxşar və sinonim kəlmələrin zənginliklərindən örnəklər göstərir.

Çağatay ədəbiyyatının qurucusu olan Nəvai, Çağatay ləhcəsindən türkcə olaraq bəhs etdiyinə baxmayaraq, XIX yüzillikdən etibarən avropalı müəlliflər onu, o bölgədə hökm sürmüş olan Çingiz xanın ikinci oğlu Çağatayın adı ilə “Çağatay ədəbiyyatı” adlandırmışlar. Çağatay ləhcəsi, digər ədəbi dillər kimi, yerli ləhcələrdən və ya xalqın ortaq dilindən birinin üzərində qurulmamış, [90] əksinə, bəzi yerli şivələrin (Əndican kimi), Orta Asiya ədəbi türkcəsinin və onların qarışımının işlədilməsindən meydana gəlmişdir. Bu ləhcədə güney türkcəsinin, özəlliklə də Azərbaycan türkcəsinin təsiri çox olmuşdur. Çünki o zamanda Təbriz, Şirvan və Hərat kimi mədəniyyət mərkəzləri arasındakı əlaqə və münasibət geniş səviyyədə idi. Azərbaycan şairləri, müəlliflər və sənətkarlar, Həratda toplanmışdılar. Hərat məktəbi, elmlərin və incə sənətlərin mərkəzi idi. Nəvidən öncə türkcə söyləyən (türki-guy) adı ilə tanınmış olan, türk dilində yazılmış “Məxzə-nül-əsrar” mənzuməsinin müəllifi Mir Heydəri-Xarəzmi, “Divan”, “Dəhnamə”, “Çaqır ü Bəng” münazirəsinin müəllifi (Baysunğur Mirzə zamanında) Yusuf Əmiri; Xəlil Sultan ilə Uluğ Bəyin sarayının qəsidəçisi və baş şairi (məliküş-şüəra) Səkkaki, Atai-Yəqini və Gedai kimi şairlər Səmərqənddə, Lütfi Həratda çağatay ədəbiyyatının ortaya çıxması və inkişafı üçün zəmin hazırladılar.

Atai, şeyxlərinə “ata” deyən Şeyx Əhməd Yəsəvinin qardaşı İsmayıl Atanın övladındandır. Təsəvvüfə göstərdiyi maraqla yanaşı, şərab və eşq haqqında da şeirlər söyləmişdir. Şeir dili sadədir.

Bu dövrün şairlərindən Yəqini ilə Əhmədi münazirə mövzusu ilə tanındılar. Yəqininin “Ox və Yay münazirəsi” və Əhmədinin “Sazların münazirəsi” adlı əsəri məsnəvi şəkildə söylənmişdir. Müxtəlif sazları bir-biri ilə deyişdirən bu münazirənin Britaniya muzeyindəki əlyazma nüsxəsi çox maraqlıdır.

Lütfi (1395–1492), Hərat ədəbiyyat məktəbinin XV yüzilliyin ilk yarısındakı təmsilçisi idi. Qəzəlləri, üslub və mövzu baxımından sözlü ədəbiyyata və xalqın danışığı dilinə yaxın idi. “Güli-Novruz” mənzuməsi bu qəbildəndir. Şeir divanını türkcə və farsca söyləmişdir. Ayrıca dördlükləri (tuyuq) çox tanınmışdır.

Teymurilər dövründə Qaraxanlılar dövrünün ədəbi əsərləri oxunurdu, ancaq bu əsərlərin dili xalq üçün bir az ağır idi. “Ətəbətül-həqayıq” kitabının sonunda qeyd olunan Əmir Aslan Xoca Tərxanın bu sahədəki görüşü maraqlıdır:

Tamam irür Kaşğari til bilə Aymış ədib rıqqət til bilə
Əgər bilsə Kaşğar tilin ər kişi Bilür ol edib-nin nə kim aymış.

“Kaşğarlı dili ilə (ələri) tamamlayır, ədib, onu incə dillə söyləmiş.

Əgər xalq, kaşğar dilini bilsə, ədibin nə söylədiyini başa düşər.”

Sultan Hüseyn Bayqara:

Şair və Nəvainin məktəb dostudur. Atası, Nəvainin atası ilə süd qardaşı idi. 1438-ci ildə Həratda dünyaya gəldi. 1469-cu ildə Həratı alaraq sultan oldu. Zamanında xalq, rifah və barış içində yaşadı.[91] Hərat, Şərqi mədəniyyət mərkəzi oldu. Şeirlərində “Hüseyni” məxləsini işlətdi. Türk dilinə aşiq idi. Türk dilində yazılması üçün fərman verdi. Çağatay ədəbiyyatının inkişafı və tərəqqisi sahəsində xidmətləri çox dəyərlidir. Onun dövrü türk ədəbiyyatının qızıl dövrü adlandırılır.

XV yüzilliyin ikinci yarısında Hərat məktəbinin öncülüüyü Nəvaidə idi. O, ədəbiyyatın, musiqinin və incəsənətin himayəçisi və təşviqçisi idi. Hafiz Əbru, Əbdürrəzzaqı-Səmərqəndi, Mir Xand, Xand-Mir və Dövlətşah Səmərqəndi kimi tarixçilərin hamısı, Nəvai tərəfindən idarə və himayə edilən Hərat elm və ədəbiyyat ocağının yetişdirdiyi adamlar idilər. Dövlətşah, “Təzkirə”sini Nəvaiyə təqdim etmişdir. Nəvai Cami, Hatifi, Bənayi kimi şairlər, Sultan Əli Məşhədi kimi xəttatlar, Hüseyn Vaiz kimi musiqişünas və Behzad kimi rəssamla yaxın əlaqədə idi. Dövrün padşahı Sultan Hüseyn Bayqara da bu məktəbin bir üzvü idi.

Babur:

XV əsrdə çağatay ədəbiyyatının təmsilçisi olan Zahirəddin Babur şah (1483–1530), türkcə gözəl şeirləri ilə yanaşı, türkcə nəsrin də ən yaxşı nümunələrini vermiş, çağatay türkcəsinin yayılıb inkişaf etməsində böyük rol oynamışdır.

“Baburnamə” onun xatirələrini ehtiva edir. Türk dili baxımından bir şah əsər və möhtəva baxımından dünya klassiklərindən sayılır. İçində farsca şeirlər də olan Baburun şeir divanı 1917-ci ildə Petroqradda çap edildi.

Nəvaidən sonra, İrandan və Anadoludan gəlib onun ətrafında halqa qurmuş olan şagirdləri, onun şeirini və ədəbi ləhcəsini öz diyarlarına götürdülər. O üzdən şeirləri çox keçmədən həmin ölkələrdə yayılmağa başladı. Anadolu və Azərbaycan şairləri, çağatay ləhcəsi ilə şeir söylədilər. Ədəbiyyatçılar, Nəvainin əsərlərini rahat başa düşmək üçün çağatayca lüğətlər yazdılar.

Azərbaycanda Kazım Salik, Nişat, Höccət və digərləri; Anadoluda Bursalı Əhməd Paşa, Şeyx Qalib, Nədim, Mir Əli Şiri Sani (Katibi) kimi şairlər çağatay ləhcəsi ilə şeir söylədilər. O bölgələrdə çağatay türkcəsi ədəbiyyatının təsiri gedərək çoxaldı.

Çağatay türkcəsinin yayılması və inkişafı sahəsində Orta Asiya hökmdarlarının da rolu var idi. Çünki maddi və mənəvi dəstəklərlə yanaşı, onların çoxu da şeir söylərdi.

ÇAĞATAY TÜRKÇƏSİNDƏ YAZILMIŞ LÜĞƏTLƏR

Teymurilər zamanından etibarən çağatay türkcəsi haqqında yazılan çox sayda sözlük, türk dilinin inkişafında və türkcə danışılan yerlərdə yayılmasında önəmli rol oynadı. Çoxu Nəvainin əsərlərini dərk etmək üçün yazılmış olan bu sözlüklərin ən önəmliləri bunlardır:

“Bədayiul-lüğət”: Sultan Hüseyn Bayqaranın əmri ilə Nəvainin əsərlərindən faydalana bilmək üçün yazılmış, sonra 1084 (1705-1706) ilində İmani adı ilə də tanınan Tale Hərati tərəfindən yenidən yazılmışdır. Sonrakı sözlüklər üçün qaynaq olan bu kitabın Borovkov tərəfindən fotosurəti olaraq nəşr edilmişdir.

“Abuşka lüğəti”: XVI yüzilliyin başlarında Anadoluda yazılmışdır. Yaşlı qadın anlamına gələn “abuşka” kəlməsi ilə başladığı üçün bu adla məşhur olmuşdur. Müəllifi bəlli olmayan bu kitabda Nəvainin, Lütfinin və başqa çağatay şairlərinin əsərlərindən örnəklərə yer verilmişdir.

“Fəzlullah xan lüğəti”: XVII yüzilliyin başlarında Babur şahın yerinə keçən Ovrəng Zibin tapşırığı ilə Hindistanda yazılmış və “Risaleyi-Fəzlullah xan” adı ilə tanınmışdır. 1825-ci ildə Kəlkətədə çap edildiyi üçün “Kəlkətə lüğəti” də deyilmişdir.

“Kitabı-zəbanı-türki”: Çağatayca-farsca sözlükdür. Ovrəng Zibin tapşırığı ilə Yəqub Çəngi tərəfindən yazılmışdır. Türkcə sözlüyü və qrammatikanı ehtiva edən bu kitabın tək nüsxəsi Britaniya muzeyində saxlanılır.

“Sənglax”: Nadir şahın baş katibi (münşisi) Mirzə Mehdi Xan Əstərəbadi tərəfindən yazılmışdır. Müəllifin yazdığına görə, bu lüğət Nəvainin əsərlərini oxuyarkən qarşılaşılan çətinlikləri ortadan qaldırmaq üçün yazılmışdır. Əlifba hərflərinə görə tərtiblənmiş və birinci qismi “Məbaniyül-lüğət” adı ilə türk dilinin qrammatikasına həsr edilmiş olan bu kitab, London və Ankarada (TDK, 1950) çap edilmişdir. Lüğətdə Mavəraünnəhr, Anadolu və Azərbaycan türkcə-

sinin kəlmələrindən də bəhs edilmiş və onlardan örnəklər verilmişdir.

“Xülaseyi-Abbasi”: Məhəmməd Xoyi tərəfindən yazılıb, vəliəhd Abbas Mirzəyə təqdim olunmuşdur.

“Əl-tamğayi-nasiri”: Farsca çağatay türkcəsi lüğətidir. Səng-laxdan faydalanıqlaraq Şeyx Məhəmməd Salih tərəfindən yazılmış və Nəsirəddin şaha təqdim olunmuşdur.

“Behcətül-lüğət və ya lüğəti-Fətəli xan Qacar”: Farsca-dan türkcəyə çağatayca ən həcmli sözlük olan bu əsər, XIX əsrdə Fətəli şah zamanında Fətəli xanı-Qəzvini tərəfindən yazılmışdır. Müəllif, burada çağatay türkcəsini Azərbaycan türkcəsi ilə müqayisə etmiş, Nəvaidən, Füzulidən və digər şairlərdən örnəklər vermişdir.

“Buxaralı Şeyx Süleyman Əfəndi lüğəti”: İstanbulda yaşadığı sırasında konsul Özbək Şeyx Süleyman tərəfindən yazılmış və orada nəşr edilmişdir.

Yuxarıda adı çəkilən sözlüklərdən əlavə, çağatayca sözlüklər də Radlov, Vambery və b. dünyaca məşhur türkoloqlar tərəfindən yayınlanmışdır⁶⁸.

⁶⁸ Yuxarıda zikr edilən lüğətlər haqqında daha çox məlumat üçün bax: Ə.Cəfəroğlu, e.ə., s. 223-229.

ÇAĞATAY ŞEİRİNDƏN VƏ NƏSRİNDƏN ÖRNƏKLƏR

Nəvainin “Xeyrətül-əbrar”ından:

Gəncə vətən könlü anı gəncxiz	Xatiri gəncur o tili gəncriz
Fikrəti-mizanı bolub xəmsə-sənc	Xəmsə dimə bəlki digil pənc gənc
Kəffeyi-mizan anı əflak olub	Batmanı taşı küreyi-xak olub
Tartsa yüz qərn xirəd xazini	Çikməkəy anıq köpidən azını
Xanı-lətaifkə sözi münqəsim	Dürri-məanikə tili müntəzim
Nazim olub söz duri-sirabiğa	Çərx, Nizamı yazıb əlqabığa
Qüddəsə sirrihi-məanidür ol	Ruhi-qüdüş feyz nişanıdur ol

“Gəncə vətən və könlü xəzinə çıxardandır; xatiri xəzinədar və dili xəzinə saçıdır.

Fikrinin tərəzisi, xəmsəni çəkməkdədir. Ona “Xəmsə” demə, beş xəzinə de.

Fəlaklər onun tərəzisinin kəfəsi; batman daşı isə yer kürəsi olmuş.

Əgər ağıl xəzinədarı yüz il də çəkisini ölçsə, ondan çoxundan azını belə çəkə bilməz.

Sözü, lütfələr süfrəsinə dağıdılmış; dili mənə incisi ilə düzülmüşdür.

Söz incisini nəzmə çəkmiş; fəlak ona Nizami ləqəbi vermiş.

Torpağı müqəddəs olsun, o, mənənin sirri və müqəddəs ruhun feyzindən bir əlamətdir”.

Nəvainin “Leyli və Məcnun”undan:

Min kim bu tərəf gəzar qıldım	Bu rəncini ixtiyar qıldım
Əvvəlda köp eyladım təəmmül	Ta könglimə girdi bu təxəyyül
Kim Gəncədə gəncələr yaşurğan	Hər küncdə kim yasadi qurğan
Ya Hind-nəjad ü hinduyi-zad	Kim qəsrlərini qıldı abad
Həm qələ üçün girakdurur şəhr	Həm qəsrə bağ ü səbzədin bəhr
Bolsa mingə fürsət ol qədər çağ	Kim şəhr ilə tərş salıban bağ
Bağını riyazi-xürrəm itsam	Şəhrini səvadi-əzəm itsam

*“Mən ki, bu tərəfə keçib, bu zəhmətli işi seçmişəm,
Ağlıma bu fikir gələnə qədər çox düşündüm.*

Gəncədə xəzinələr olduğu müddətcə orada yaşayanlar onu qorumalıdır.

İstər hind soylu, istər hindlinin oğlu olsun, onun sarayını daha abad etdi⁶⁹.

Qala üçün bir şəhər, eyni şəkildə hər saray üçün yamyaşıl bir bağça lazımdır.

Əgər mən, o fürsəti tapsam, şəhərlə birlikdə bağça da düzəldərəm.

Bağçasını yamyaşıl cənnətə çevirib; şəhərini böyük bir şəhər elərəm”.

Babur şahdan bir neçə dördlük (tuyuq):

*Qəddimni fəraq möhnəti yay qıldı,
Könklüm ğəm ü ənduh otuna yaqıldı.
Halimni səbağa aytıb irdim ey gül,
Bilmən sanga şərh qılmadı ya qıldı.*

Ayrılıq acısı boyumu yay (kaman) şəklinə saldı, könlüm qəm və kədər odundan yandı.

Halimi səba yelinə dedim, ey gül, bilmirəm sənə dedimi, demədimi?

*Tale oqu canımğa bəlaliq boldı
Hər işni kim iylədim xətalıq boldu
Öz yirmi qoyub Hind sari yüzləndim
Ya Rəb, ni tiyim ki, yüz qaralıq boldu*

Tale oxu, canımın bəlası oldu; gördüyüm hər iş xata oldu.

Öz vətənimə buraxıb Hindistan tərəfinə üz tutdum, ey Tanrı neyləyim ki, üzüm qara oldım.

⁶⁹ Əmir Xüsərvəyi-Dehləvinin dediyi “əgər Nizami, şeirdən bir saray düzəltmişsə, mən ətrafına divar çəkdim” – cümləsinə işarədir.

Ey yil! Barıp əhbabqa namımın digil
Hər kim məni bilsə bu kəlamımın digil
Mindən diməgil gər unutulğan bolsam
Hər kim mini siversə salamımın digil

Ey yel! get, dostlara adımı söylə, məni tanıyan hər kəsə bu sözü de.

Əgər unudulmuşsam, heç məndən söz açma; məni sevən hər kəsə salamımı söylə.

Babur şahdan bir qəzəl:

Kim görüptür ey köngül əhli-cahandın yaxşılığ
Kim ki andın yaxşı yoq göz tutma andın yaxşılığ
Gər zamanı nəfy qılsam eyb qılma ey rəfiq!
Görmədim hərgiz niteyin bu zamandan yaxşılığ
Dil-rübalardın yamanlıq kildi məhzun könglümə
Gilmadı canımğa heç arami-candın yaxşılığ
Ey köngül çün yaxşydın gördüng yamanlıq əsrüköp
İmdi köz tutmaqın, yəni hər yamandın yaxşılığ
Bari ilgə yaxşılığ qılğil ki, mundın yaxşı yoq
Kim dikeylər dəhr ara qaldı filandın yaxşılığ
Yaxşılığ əhli-cahandan istəmə Babür kibi
Kim görübtür ey küngül əhli-cahandın yaxşılığ

Dünya xalqından kim yaxşılıq görmüş? Ən yaxşı insanlardan belə yaxşılıq gözləmə.

Dostum! Əgər zəmanəni inkar etsəm belə təəccüb etmə ey dost. Necə ki, bu zamandan heç bir yaxşılıq görmədim.

Gözəllərdən həzin könlümə pislik gəldi, heç bir cana sakinlik verəndən canıma yaxşılıq gəlmədi.

Ey könül! Yaxşılıqdan pislik gördüyün üçün, indi pisliklərə göz yumub görməzdən gəlmək, ən gözəl yaxşılıqdır.

Bari millətinə yaxşılıq elə ki, bundan daha yaxşısı yoxdur; çünki deyərlər ki, dünyada filan şəxsdən yaxşılıq qaldı.

Babur kimi dünya insanlarından yaxşılıq gözləmə, kim indiyə qədər dünya əhlindən yaxşılıq görmüşdür ki?

Lütfidən bir tuyuq:

Sındı könglüm şişəsi qəm taşıdın,
Qan sirayət qıldı iç ü taşıdın.
Qorqaram sin həm vəfasızlar kimi,
Bulmağay sin iç küfr ü taşıdın.

*Könlümün şişəsi qəm daşı ilə sındı, qan, içərimi-eşiyimi doldurdu,
Qorxuram ki, sən də vəfasızlar kimi iç küfrünü eşikdən bilməyəsən.*

Əlişir Nəvainin “Məcəlisün-nəfayis”indən bir parça:

Ol cümlədin Mövlana Şərəfəddin Əli Yəzdidür. Mövlananın sahib-kəmallığı aləm [96] əhli qarşıda müsəlləm dürür. Şahrux Sultan bozuqlığıda fəqirning validi cəmaəti-kəsir bilə ruzigar həvadisi fitnəsədin Xorasandın qaçıb İraqqa barurda, Təftğa kim Mövlananın mövlididür, yarım kiçə yitüp tüştilər. İttifaqən mənzil alarının xanıqahı işikədə vaqe irdi. Tang atqanda andaq kim oyun ətfal dəbi bolur, ol cəmaatning ətfalı ol xanıqahğa oynaqalı kirdilər fəqir həm alar bilə irdim. Təxminən altı yaşında bolğay irdim. Mövlana bir rəhbədə olturup irmişlər. Tüşkən cəmaatning keyfiyyətdin məlum qılmaq üçün ətfaldın birini tilədilər. Fəqir alar sarı barurğa müvəffəq boldum. Hər ni kim sordılar, cəvab ayıttım, təbəssüm qılıp təhsin qıldılar. Dağı sordular kim məktəbgə barıp mu sin? Didim kim barıp-min. Didilər kim ni yergəçə oqupsın? Didim Təbarək surəsi-gəçə. Didilər kim bu cəmaati-ətfaldın biz tiləgəndə sin kilip bizing bilə aşına boldung. Sining üçün Fatiha oqulı dib öz Fatihalarığa müşərrəf qıldılar. Həm-ol zaman fəqirning validi və ol xeyl uluqları kilip Mövlana xidmətidə ənvai-niyazməndliqlər qılğandın songra fəqirğa üni şüur hasil boldı anga kim ni kişi irkəndürlər və alar müsənnəfatıdın olça məşhurdur: Qəsideyi-bürdə şərhi və Əsmaulllah şərhi və Zəfərnamə tarixidür və müəmma fənnini alar tədvin qıldılar. Anda həm Cədəl və Mənazir və Müntəxəb alarının təsnifidür və Mövlana himmət və bəzl babıda tərifdin müstəğni irdilər. Təbərükən bir mətlələri həm bitildi kim:

صوفی مباح منکر رندان می پرست
کاندر پیاله پرتوی از عکس دوست هست

(Sufi məbaş monkere-rendane-meypərəst Kəndər piyale pərtovi əz əkse-dust həst)

Və Mövlananın qəbri Təftdə həm-ol xanqahdadur.

Azərbaycan türkcəsi ilə: *Mövlana Şərəfiddin Yəzdinin kamal sahibi olduğunu aləm əhli (hamı) qəbul etməkdədir. Şahrux Sultan üsyanında fəqirin atası qalabalıq bir cəmiyyət ilə zamanın fitnəsi (qarışıqlığı) səbəbi ilə Xorasandan qaçıb İraqa getdiyində Mövlananın doğum yeri olan Təft şəhərinə gecə vaxtı çatıb qonaqladılar. Mənzilləri təxminən Mövlananın xanəgahı yaxınında idi. Səhər vaxtı, uşaqların adəti oyun olduğu üçün, o cəmiyyətin uşaqları oynamaq üçün xanəgaha girdilər. Fəqir də (mən də) onlarla birlikdə idim. Təxminən altı yaşımıdaydım. Mövlana evin səhnində oturmuşdu. Qonaqlar haqqında məlumat almaq üçün uşaqlardan birini (yanlarına) çağırdılar. Fəqir Mövlana doğru getdim. Soruşduğu hər şeyə cavab verdiyimdə gülümsəyib təqdir etdilər. “Məktəbə gidersənmi? Sualına “gedirəm” cavabını verdim. Daha sonra “haraya qədər oxudun?” deyərək soruşdular. “Təbarək surəsinə qədər” dedim. Ondan sonra “bu uşaqlardan birini istədiyimizdə sən gəlib bizimlə tanış oldun. Sənin üçün “Fatihə” oxuyaq” deyərək, şəxsən oxuduqları “Fatihə”ləri ilə şərəfləndirdilər. Fəqirin atası və cəmiyyətin böyükləri Mövlananın huzuruna gəlib müxtəlif dualar oxuyub ehtiyaclarını ifadə etdilər. Mən fəqir o zaman başa düşdüm ki, o kimdir. Məşhur əsərlərindən bəziləri “Qəsidiyi-bürdə şərh”, “Əsmaullah şərh” və “Zəfərnəmə” tarixidir. Müəmma fənnini [97] özləri tərtib etdilər. Bu sahədə “Cədəl”, “Mənazir və Müntəxəb” əsərlərini yazdılar.*

Mövlananın xidmət və əliaçıqlıq xüsusunda tərifə ehtiyacı yoxdur. Təberrük qəbilindən bir mətlələri yazmaqla kifayətləndilər:

“Ey sufi! Şəraba pərəstiş edən rindləri inkar etmə, çünki qə-dəhdə dostun şəkli görünür”.

*Və Mövlananın qəbri Təftdə (Yəzd) öz xanigahındadır.”*⁷⁰

Babur şah nəsrindən bir örnək:

Uluğ Big Mirzanın imarətləridir. Səmərqənd qələsinin içində mədrəsə və xanıqahdur. Xanıqhın günbədi besyar uluğ günbəddür. Aləmdə ança uluğ günbəd yoq dip nişan berürlər. Uşbu mədrəsə və xanqahqa yavuş bir yaxşı hammam salıptur. Mirza hammamqa məşhurdur, hər növ taşlardın furu qılıptur. Xorasan və Səmərqənd-də ança hammam məlum iməs kim, bolqay, yinə bu mədrəsənin cə-nubunda bir məscid salıptur. Məscidi-Məktə dirlər.

Azərbaycan türkcəsi ilə: “Səmərqənd qalasının içindəki Mirzə Uluğ Bəyin imarətləri mədrəsə və xanəqahdır. Xanəqahın gümbəzdi çox ucadır. Dünyada o ucalıqda bir gümbəz göstərilməmişdir. Bu mədrəsənin və xanəqahın yaxınına Mirzə Hamamı adı ilə məşhur bir hamam tikmişdir. Orada müxtəlif daşlar işlədilmişdir. Belə bir hamamın Xorasanda və Səmərqənddə mövcud olduğu bilinmir. Yəni bu mədrəsənin güneyində Məqtə Məscidi dedikləri bir məscid tikmişdir.”

Hərətdəki rəsm məktəbinin qurucusu Kəmaləddin Behzad ilə şagirdləri, çəkdikləri gözəl miniatür tablolarının kənarına, mövzulara uyğun olaraq Əlişir Nəvainin “Heyrətül-Əbrar”, “Fərhad və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Səbayı-Səyyarə”, “Səddi-İskəndər”, “Lisanüt-Teyr” kimi mənzum dastanlarından gözəl bir nəstəliq xətt ilə türkcə beytlər yazmışlar. Bu dəyərli tarixi tabloların orijinalı, Oxford Universiteti Bodlian kitabxanasında və bəziləri də Paris Milli Kitabxanasında mövcuddur. Yuxarıda zikr edilən tabloların rəngli şəkilləri, Özbəkistan Elmlər Akademiyası, Əlişir Nəvai adına ədəbiyyat muzeyi tərəfindən 1970-ci ildə Teşqəntdə çap olunub yayınlanmışdır. Burada o tabloların ikisini, üzərindəki şeirlərin transkripsiyası və tərcüməsi ilə örnək olaraq veririk:

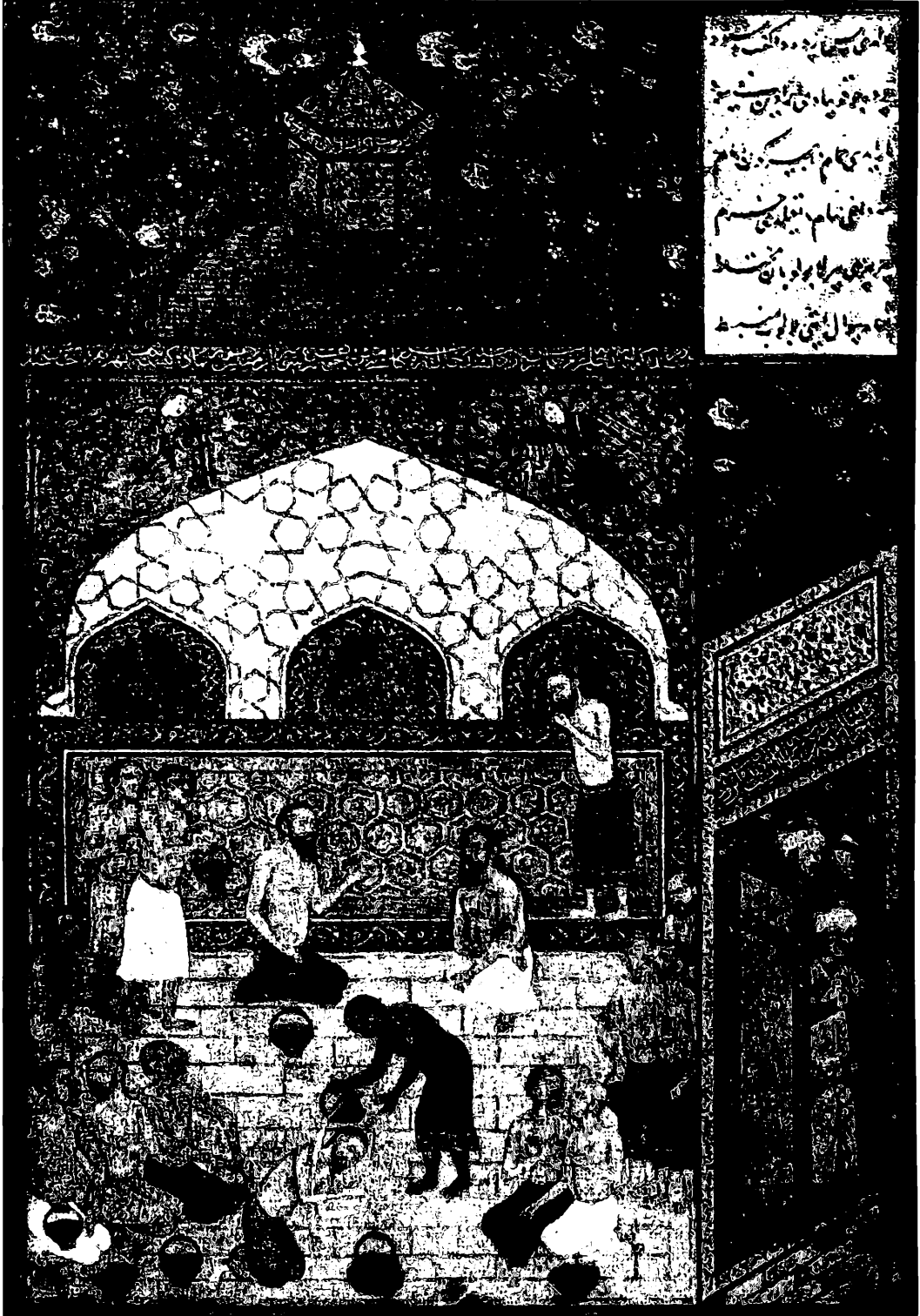
⁷⁰ Mövlana Şərəfiddin Əli Yəzdi ilə bağlı olan bu hissə, “Əlişir Nəvai, Məcəlisün-nəfais, hazırlayan: Prof. Dr. Kemal Eraslan, TDK yay. Ankara, 2001, c. I s. 31 vd; c.II, s. 345 vd-dən alınmışdır.

اول جامت هم تلب قد شمش	کام و ناکام زتی لاری ولد شمش	یسی لارجن قطع قیب یازی سین	از بار و بار کوشیخ نوکی بان
نی شاپلام و ایمان کشیدین	نی نشان عقل صلاح ایله شیدین	عاشق مجنون پیس وین پیس	ورد و پوختو دلغ پلا حد پست هم
آینای اول خیلدن قایماز ای	یقده یوز اول یان کرا اول خیل کوز	پساک ره رو بولایش کوشکچ	شیخ اوجون کوشکچ بوز دلدی
اشک حسرت تو کتی کوب خیمسیر	دیه یایقب اول جامت بسیر	اکیم خدا حمد و ثنا سپین مشیکیز	برنگل و اتور مای ایدی قاشیکیز

ایله شیخ رشده صاحب کال	خیر عشق اشته پدی بولیش نال	یاینان شهر کچسره آپ بسید	در علم ایچان اولدو پوختو مقصد
نگلری دیکسپه دارند پیکان	کچه و کوز توکا راید و شایان	ایشن ایچا قلاق مناجات دعا	ایده بان شیخی غمگین کلس عا
هرن بوستور دیا صاوق بریدی	صدق اعلی غم سراقس ایردی اول	کوب دعا یقده یوز ایلاب نظر	نیکار بیترنده بی حسیتم کلس

Ə.Nəvainin "Lisanüt-teyr" əsərindən: "Şeyx Sənan donuz otararkən"

Ə.Nəvainin “Heyrätül-əbrar” əsərindən: “Şahın hamamda imamla söhbəti”

Ol cəmaət həm qılıb qoldaşlıq
Kam u na-kam ittilər yoldaşlıq
Yittilər çün qət itib yazı yaban
Anda bardılar ki şeyxi-xukban
Ni əsər İslam u iman kişidin
Ni nişan əqli-sələhəndişidin
Aşiq u məcnun u meydın məst həm
Dərdi-bixudluq bilə həmdəst həm
Tanımay ol xeyldin qaytardı yüz
Qıldı yüz ol yan ki ol xeyli-tonuz
Saliki-rəhro bu iş körgəç turup
Şeyx üçün könli bozıldı ah urup
Əşki-həsret tökti köp ruxsarığa
Didi baqıp ol cəmaət yazığa
Kim xuda həmd u sənəsın aytınız
Bu məhəldə turmay imdi qaytınız
Eylə şeyxi-mürşidi-sahib-kəmal
Xirə eşq aşubidin bolmuş ni hal
Yanıban şəhr içrə tapıp məbədi
Dəhr zülm itgən ulusqa məqsadi
Tingri dərgahında rindi-pakbaz
Kiçə vü kündüz qılur irdi niyaz
İş ana qılmaq münacat u dua
Eyləbən şeyxiğə məxləs müddəa
Çün bu məqsudıda sadıq irdi ol
Sidq əhliğə müvafıq irdi ol
Köp dua qıldı çü eyləp izzirab
Tingri həm qıldı duasın müstecab⁷¹

Donuz otarmaqda olan Şeyx Sənanın vəziyyətini soruşmağa gəlməyini ifadə edən birinci tablodakı çağatayca şeirin (Lisanüt-Teyrdən)Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi:

⁷¹ Əlişir Nəvai, Lisanüt-teyr, hazırlayan: Prof. Dr Mustafa Canpolat, TDK yay. Ankara, 1995, s. 119-120.

*“O cəmiyyət iş birliyi etdilər, istər-istəməz yoldaşlıq elədilər.
Çölü-səhranı aşıb, Şeyxin donuzlara baxdığı yerə çatdılar;
[98] Onda nə İslamdan və imandan, nə də düz düşünən ağıl-
dan bir əsər var idi.*

*Aşiq, məcnun və badədən sərxoş idi, dərd və özündən keçmiş-
lik də yaxasından yapışmışdı.*

*Şeyx, o cəmiyyəti tanımayıb, onlardan üz çevirdi, üzünü donuz
sürüsünə tərəf döndərdü.*

*Yol saliki bu durumu görünəcə durdu, Şeyx üçün ürəyi yandı
və ah çəkdi.*

*Yanağına çox miqdarda göz yaşı töküldü, dedi ki, o cəmaət
onun ürəyini yandırmışlar.*

Dedi ki, Tanrıya həmd və dua edin, burada durmayın, qayıdın.

*O qədər kamal sahibi olan mürşid şeyx, gör ki, eşq coşğusun-
dan nə vəziyyətə.*

*Yanıb, şəhərin içində məbədi tapdı; dünyanın məqsədi insana
zülm imiş.*

*Tanrının dərgahında hər şeyini itirmişdi; gecə-gündüz niyaz
göz yaşı tökürdü.*

İşi minacat və dua idi, Şeyx üçün səmimiyyətlə dua edirdi.

*Bu məqsədində səmimi və sədaqətli olduğu üçün sədaqət əhli
ilə uyuşmuşdu.*

Çox dua etdi, darda qaldığı üçün Tanrı duasını qəbul etdi.”

*İkinci tablodakı şeir (“Heyrətül-əbrar”dan: Şahın hamamda
imamla söhbəti):*

*Boldı pəsi-pərdədə qoft u şünud
Pərdə çü qopmadı aradın ni sud
Bar idi hamma bir kün imam
Şeh dağı hamamda qıldı xəram
Bir-biri birlə boluban müxtəlit
Şah sual itti bolub münbəsit*

*“Pərdənin arxasında danışığı var idi, pərdə ortadan qalx-
mayınca nə fayda?*

Bir gün imam hamamdaydı, şah da sallana-sallana hamama girdi.

Bir-biri ilə söhbət etməyə başladılar, şah sual soruşdu və razi qaldı”.

ÇAĞATAY TÜRKÇƏSİNİN BƏZİ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

“ng” və “x” səsi mövcuddur. “ə” və “e” səsi, kəlmənin başında və ilk hecada, ümumiyyətlə, “i” (ی) səsinə dönüşməkdədir. Məsələn: səkkiz yerinə sikiz; tengri yerinə tingri; gəl yerinə kil. Ümumiyyətlə, “e/ə” və “i”, “u” və “ü” səslilərinin varlığı səbəbi ilə dodaqlanaraq “o” səsinə dönüşür. Məsələn əcun yerinə “ocun” (dünya); əsrük yerinə “ösrük” (sərxoş). Bəzi hallarda da dodaqlanan səslili hərf, dodaqlanmayan səsliyə dönür. Məsələn: “ordu”, “orda” olur (ordugah kimi).

Çox vaxt “p” “f”yə dönüşür. Məsələn: torpaq yerinə “tofrağ”. Bəzən “q” (ق), “x” (خ) yə dönüşür. Məsələn: “yaqşı” yerinə yaxşı.

Bəzən səssiz hərfin yeri dəyişir. Məsələn: “ögrən” yerinə “ör-gən” (öyrən). Azərbaycan türkcəsindəki kimi, bəzən səssiz hərf, təşdid qazanır. Məsələn: sikkiz (sekiz), doqquz. Farsca və ərəbcə kəlmələr, həmişə qalın şəkilçi alırlar. Məsələn: “fəqir-qa” (yoxsula). Köməkçi “n” çağatay ləhcəsində qaldırılmışdır. Sadəcə şeirdə zərurətə görə qalır. Məsələn: içində yerinə “içidə”.

Üstünlük sifəti üçün –raq və –rək (Azərbaycan türkcəsindəki kimi) şəkilçisi işlədilir. Məsələn: kiçikrək (daha kiçik); köprək (daha çox), savuqraq (daha soyuq).

Qeyri-müəyyən əvəzlilərdə “kimsə” yerinə, “kimərsə” (kimsə, heç kimsə) işlədilir.

Ədatlardan, sonra yerinə basa; kimi və ya dək (kimi) yerinə bigi; qədən, kimi yerinə çağlıq; arasında və ya içində yerinə “ara”; -dək və kimi yerinə “-dik”; bənzərlik yerinə “mingizlik”; tərəfinə, doğru yerinə “sarı” işlədilir.

Fellərdə indiki zaman “-dur” və “-tur” köməkçi felinin yardımını ilə zərf fel “a” və “ə” (gerundium) əlavə edilərək düzəlir: Məsələn: “kilmək” (gəlmək) felinin indiki zamanı kilə-dur-mən (gəlirəm). Gələcək zaman üçün -cək və -caq şəkilçisi işlədilməz, əksinə əski türkcədə olduğu kimi -qay, -gəy, -qa, -gə və -qu, -gü şəkilçilərindən istifadə olunur. Məsələn: qılqay (edəcəyəm). Məsələn: qıla alsang (edə bilsən) yerinə Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində “bil-mək” köməkçi felindən faydalanılır: qılabilsəm (edə bilsəm).

ÜÇÜNCÜ BÖLMƏ

YENİ TÜRKÇƏ

I

ÖZBƏKLƏR ZAMANINDA ÇAĞATAY TÜRKCƏSİ (MƏRKƏZİ CƏNUB QRUPU)

Teymurilər hakimiyyəti sırasında şair və ədəbiyyat sevən padşahların göstərdiyi maraq və Əlişir Nəvai kimi bir insanın ortaya çıxışı, çağatay türkcəsi ədəbi dilini və ədəbiyyatını bütün türklərin (oğuz türkləri xaric) ədəbi dili və rəsmi ədəbiyyatı olaraq çox işləkli vəziyyətə gətirdi. Oğuz tayfalarından Türkistan türkmənləri də çağataycanı özlərinə ədəbiyyat dili etdilər.

Özbək adı, Altın Ordunun moğol xanı Özbəkdən (1313-1340) alınmışdır. Özbək xan, İslam dinini qəbul edərək, xalqını da müsəlman etdi. Millət adı olaraq Özbək adı, öncə çağatay xalqından ayırd etmək üçün Cuci ulusunun şərq bölgəsi xalqına verildi. Özəlliklə də Əbulxeyr (1412-1468) xalqı bu adla adlandırdı.

Əbulxeyr, Sibiryada xanlığını elan etdi. Nəvəsi Məhəmməd Şeybək xan, hakimiyyətini güneyə doğru genişlədib Teymur oğulları hakimiyyətini yıxdı. Mavəraünnəhri və Xorasanı aldı. Buxaranı 1500, Həratı 1507-ci ildə ələ keçirərək, güclü Özbək dövlətini qurdu. Ancaq daha sonra Şah İsmayıl Səfəvi ilə 1510-cu ildə apardığı müharibədə Mərvdə öldürüldü.

Məhəmməd xan Şeybani (Özbək xanı 1488-1510) Teymurilərin son hökmdarı Baburu Mavəraünnəhrdən çıxarıqdan sonra bütün Türkistanın hakimiyyətini əlinə aldı. Bozqırda yetişmiş olmasına baxmayaraq, çağatay ədəbiyyatı ilə maraqlandı. Özü də məşhur çağatay şairlərindən idi. Məhəmməd xan Şeybani iş başına gəldikdən sonra çağatay şairlərindən bir çoxu onun sarayına gəldi. Bunlar arasında Bənai və Məhəmməd Salih də var idi. Onun [104] çağatay şeirinə və ədəbiyyatına göstərdiyi maraq, bu ədəbiyyatın özbəklər arasında yayılmasına və dilinin sadələşməsinə səbəb oldu. Çünki qəbilə həyatına örgəşmiş olan və Yəsəvi təriqətinin mənsubları olan özbəklər, Səmərqənd və Buxara şəhərlərinin göstərişli əşraf yaşamını beyənmirlər, çağatay türkcəsindən və ədəbiyyatından çox xoşlanmırdılar. Çünki çox miqdarda ərəbcə və farsca kəlməyə malik olan çağatay ədəbi dili, onlar üçün rahat başa düşülən deyildi.

Özbəklər, ədəbiyyatdan başqa, türklərin tarixinə də maraq göstərirdilər. Məhəmməd xan Şeybaninin əmisi Quçqunçu xan (1511–1530), Buxaralı Məhəmməd Əlidən Şərəfəddin Yəzdinin “Zəfərnəmə”sini türkcəyə tərcümə etməsini istədi. Kitabın mütərcimi müqəddəməsində belə deyir:

“Ama bə’d bilgil kim bu dövrəni-şərif və əvanı-lətifdə kim şahənşahı-dindar Quçqunçu xanın mübarək könüllərində səadətmənd xatırlarıq kiçdi kim Mövlana Şərəfəddini-Yəzdi Farsi til bilən Teymur Bəkin vəqaiyatını aytıptır. Taciklər andan bəhrə tapıb türk iligə feyz təgməy turur. Bəs gərək kim bu kitab türki til bilən bolqay, ta andan il və ulus fayda tapqa qaylar...Bəzi dana kim bu həzrətin müləzimətində hazır idilər. . Bu əndişədən şad boldular. Bəs andan son bəndeyi-kəminə Məhəmməd Əli ibn Dərviş Əliyi-Buxarığa işarət boldu kim türki tili bilən zəfərnəməni evirgəy”.

“Sonra bil ki, bu şərafli dövrədə və gözəl zamanda dindar padşah Quçqunçu xanın səadətli xatirinə və mübarək ağına gəldi ki, “Mövlana Şərəfəddini-Yəzdi, Teymur Bəkin gördüyü işləri fars dili ilə bəyan etmişdir. Taciklər onlardan faydalanmaqdadırlar. Ancaq türk milləti ondan feyz almamaqdadırlar. O halda dövlətin və millətin faydalanması üçün bu kitabın türkcəyə çevrilməsi gərəklidir” düşüncəsi gəldi. O həzrətin yanında olan bəzi bilgə kimsələr bu düşüncəni sevinclə qarşıladılar. Ondən sonra bu kiçik qul Buxaralı Dərviş Əliyə “Zəfərnəmə”ni türkcəyə tərcümə etməyim əmr olundu.”

Yuxarıdakı üslub yüksək üslubun bir nümunəsi sayılsa da, sadə və xalqın başa düşə biləcəyi bir üslubdur. Buxaralı mütərcimin özbək dilindən deyil, türk dilindən və türk millətindən danışması maraqlıdır.

Mavəraünnəhrdə və Xorasandakı özbək hökmdarların dövrü, sadə türkcə ilə yazmaq və tərcümə etmək dövrüdür. Məsələn, Quçqunçu xanın xələfi Übeydullah xan zamanında Quranın tərcüməsi və həcmli təfsiri türkcə yazılmışdır. Ayrıca Məhəmməd xan Şeybaninin əmirilərindən Qəmbər bəyin əmri ilə “Kəlilə və Dimnə”, Fəğani tərəfindən türkcəyə tərcümə edildi. Şeybani xanın saray şairi Məhəmməd Salih, Şeybani xanın tarixi “Şeybaninamə”sini mənzum olaraq yazdı. Bəzi beytləri özbəkçə olan bu əsər, [105] sadə bir türkcə ilə məsnəvi şəkildə yazılmışdır.

Übeydullah xan da şair idi. Klassik türk ədəbiyyatı ilə maraqlanırdı. Şeirlərində “Qul Übeydi”, “Übeyd” və ya “Übeydullah” təxəllüsünü seçdi. Daha çox qəzəl və məsnəvi söylədi. Şeirlərində Lütfini və Nəvaini təqlid etdi. Ayrıca Yəsəvi və xələflərinə nəzirlər yazdı. Dili sadə, şeirləri sağlam və gözəldir.

Übeydullah Xanın oğlu və xələfi Abdüləziz xan da şair idi və “Əzizi” məxləsini seçmişdi. Sarayında çox sayda şair toplandı və onun tərəfindən himayə edildi. Bu şairlərin ən tanınmışları olaraq Məclisi və Paşa Xocanın adları zikr edilə bilər.

XVI yüzilliyin sonunda Übeydullah xanın ölümü (1597) üzərinə tac və xətt iddiasında olanlar arasındakı çəkişmələr səbəbi ilə Şeybanilər ölkəsi Buxara, Xivə və Xocənd olmaq üzrə üç xanlığa və ya əmirliyə ayrıldı.

“Şeybani tayfalarının əlinə keçmiş olan Xivədə türk dili və ədəbiyyatının inkişafı davam etdi və daha sadələşdi.

“Şəcəreyi-türk”ün (“Türklərin tarixi”) və “Şəcəreyi Tərakəmə”nin müəllifi Əbülqazi Bahadır xan (1642–1663), içində ərəbcə və farsca kəlmələr olduğu üçün çağatay ləhcəsini yabancı olaraq səciyyələndirir, yazılarında xalis türkcəni daha çox işlətməyə cəhd edirdi. “Şəcəreyi-Tərakəmə” 1660-cı ildə Xivə xanı Əbülqazi Bahadır xan tərəfindən yazıldı. “Oğuznamə”nin türkmən rəvayəti olub XVII əsr çağatay ləhcəsi ilə yazılmış olan bu kitabın dili, türkmən ləhcəsi ilə çox da fərqli deyil. Belə ki, bəzi müəlliflər onu türkmən ləhcəsi ilə yazılmış kitablara bir tutmuşlar. “Şəcəreyi-Tərakəmə”nin türkcə nəsrinə axıcı, sadə və müəllifin yazdığına görə, xalq dili ilə yazılmışdır. Qaynaq olaraq Rəşidəddin tarixindən və türkmən rəvayətlərindən istifadə edilmişdir. Kitab, prof. Kononov tərəfindən incələnməmiş, rusca tərcüməsi və qrammatik özəllikləri ilə birlikdə 1958-ci ildə nəşr edilmişdir. Prof. Məhərrəm Ərgin onu türkcəyə çevirmiş və əsas mətnlə birlikdə “1001 Təməl Əsər” serisində (say: 33) yayınlamışdır.

“Şəcəreyi-tərakəmə”nin nəsrindən bir örnək:

İmdi mundın song Çəngiz övladındım Ürkənci Ərəb Məhəmməd xanning oğlu Əbülqazi xan aytaturur kim köp imkaklar korkan-

din song yaşımız otuz toquzğa yetkəndə tarix ming taqı əlik birdə ilan yılında Xarəzm məmləkətində atamız taxtida oturub yurt işikə məşğul bolduq. Ol vaqtda türkmənlər Mang Qışlaq və Əbulxan və Təcən suyining yetəsidə oturub irdilər. Xarəzmdə olturğanları həm bizning kəlürmizni işitib qacıb bu itilğan üç yurtğa bardılar.

Andın song biri nicası köc birlən və birncası yol birlən üç yurtda bir ivli [106] qalmaq barçası Xarəzmğa kəldilər. Taqı yaxşıları nöker və yamanları rəiyyət boldılar. Mundın köp yıllar ötti. Türkməning mollaları və şeyxləri və bigləri mining tarixini yaxşı bilürəmni işitib tururlar ta ki bir kün barçaları kəlib ərz qıldılar kim bizning içimizdə Oğuznamə köp türür. Amma hiç yaxşısı yoq barçası qələt və birisi birisigə müvafiq irməs. Hər qayısısı bir türlüg və bir dürüst itibar qılğurək tarix bolsa irdi, yaxşı bolur irdi tip, utun qıldılar irsə anlarning utunlarını qəbul qıldım.

Azərbaycan türkcəsi ilə: *“İndi bundan sonra Çəngiz övladından Ərəb Məhəmməd Xani-Ürgəncinin oğlu Əbülqazi xan, belə deyir: Çox zəhmətlər çəkdikdən sonra 39 yaşında, 1051-ci ildə Xarəzmdə atamın taxtına oturub, yurdun işləri ilə məşğul oldum. O sıralarda türkmənlər Mang Qışlaqda, Əbülxan və Təcən çayı həvalisində otururdular. Xarəzmdə olanlar bizim gəlişimizi öyrəndikləri zaman qaçdılar və zikr olunan üç bölgəyə getdilər. Ondan sonra bəziləri Xarəzmə köç etdilər. Bəziləri də yoldan döndülər. Heç biri o bölgədə qalmadı. Onların yaxşılarını nədim və pislərini rəiyyət etdik. Ondan sonra uzun illər keçdi. Türkmən mollaları, şeyxləri və bəyləri mənim tarixi yaxşı bildiyimi eşitmişdilər. Bir gün onların hamısı gəldilər və dedilər ki, ‘bizim aramızda çox “Oğuznamə” var. Heç biri yaxşı deyil. Onların hamısı yanlışdır və bir-biri ilə tutmur. Hər biri fərqlidir.” Sonra xahiş edərək dedilər ki, əgər mötəbər, düz bir tarix olsa, yaxşı olar. Mən də onların xahişini qəbul etdim.*

“Şəcəreyi-türk” Hz. Adəm zamanından Bahadır xan zamanına qədər türklərin, xüsusilə Şeyban-Özbək xanədanı tarixini, onların Xarəzmdəki hakimiyyətini tarix və hekayə şəklində bəyan etməkdədir. Xarəzm xalqının dili ilə yazılmışdır. Ərəbcə və farsca kəlmə sayı yüzdə onu keçməz. Almancaya, ingiliscəyə,

fransızcaya və ruscaya tərcümə edilmiş olan bu əsər, öncə Rəfiq Paşa və daha sonra da dr. Rıza Nur tərəfindən Türkiyə türkcəsinə çevrilib yayınlanmışdır.

“Şəcərəyi-türk” nəsrindən bir örnək:

Şol tarixi-fəqirining aldımında bar. Kitabının əvvəlində həm tip ərdim. Mundan başqa on yeti Çəngiznamə hazır turup turur, anların yüzindən biti turur mən.

Azərbaycan türkcəsi ilə: *“O tarix bu fəqirin hafizəsində saxlıdır. Kitabın əvvəlində də deyildi. Ayrıca hazırladığım 17 “Çəngiznamə”yə baxaraq onu yazdım.”*⁷²

[107] Bu dövrdə Xivədə tarixi kitabların tərcüməsi və yazılışı böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Əbülqazi Bahadır xanın əsərlərindən başqa, XIX əsrdə Xandmir, Mirxand, İbn Əsir və Məsudi tarixləri türkcəyə çevrildi. Ayrıca Munis və Agahi tərəfindən Xivə tarixləri yazıldı.

Xivənin önəmli şairləri arasında Ömər Baqi, Müzəffər Kirmani, Qazi Məhəmməd Niyaz Neşati və Əhməd Təbib kimilərinin adını çəkmək lazımdır. Bunlar da çağatay ədəbi məktəbini təqib etdilər. Neşati, Raqim, Rövnəq, Munis və öz ustadları hesab etdikləri Xivə şairlərindən Müzəffər Kirmani qabarıq bir şəxsiyyətə sahib idilər.

Xivənin əksinə, Buxarada türk dilinə və ədəbiyyatına maraq göstərilmədi. Oranın mədrəsələrində, ümumiyyətlə, farsca söyləyən şairlərin əsərləri oxuduldu. Ancaq şəhərin xaricindəki özbəklər arasında türkcə şeir yaygın idi. Xalqın istəyi ilə əxlaqi və dini məsələlər haqqında Sufi Allahyar (ö. 1713) tərəfindən mənzum türkcə ilə yazılmış olan “Səbatül-Aciz”in, bu növ əsərlərə bir nümunədir.

Xocənd əmirliyində, Buxaranın əksinə, çağatay ədəbiyyatı inkişaf etdi. Şairlər, yerli çağatay ləhcəsinin təsiri altında yetişmiş olmaqlarına baxmayaraq, ədəbi çağatay üslubunu və şivəsini qorumağa çalışdılar.

XIX yüzilliyin ortalarından sonra məhəlli türk ləhcələrinin ədəbiyyatı meydana gəldi. Bununla yanaşı, XX yüzilliyin başlarında 1907-ci ildə də Molla Murad Xacə İşan bin Saleh, Sədinin “Gü-

⁷² Bu sətirlər, Türkmən ləhcəsi bəhsində də XVII əsr Türkmən nəsrinə örnək olaraq verilmişdir.

listan”ını tərcümə etdi⁷³. Yeni özbək ədəbiyyatı, XIX yüzilliyin ortalarında ədəbiyyatda yenilik və azadlıq istəyən düşüncələrin ortaya çıxması ilə yarandı. Sosial və milli məsələlər, ədəbi mövzuların başında yer aldı. Bununla birlikdə şairlərin çoxu, şeirlərini çağatay şəkli və qəlibləri ilə söyləməyə davam etdi. Bunların ən önəmliləri Müqimi (1851-1903) və Firqət (1858-1909) idilər.

XIX yüzilliyin sonlarında Qərbi Türkistanda istər öz yurdunda və istərsə də Rusiyada təhsil alanlar arasından aydınlıq-ziyalılar sinfi yarandı. “Cədidçilər”⁷⁴ deyilən bu ziyalılar, yeni və yenilikçi bir təhsil metodunu müdafiə edirdilər. Bu proses şimal məntəqəsində, yəni Qazaqıstanda daha tez başladı. Şair Abay (1845–1904) Qazaqıstanda ilk dəfə ana dilində təlim və tərbiyənin əhəmiyyətini vurğuladı. Sürətlə yeni məktəblər açıldı. “Uş Cuz”, “Alaş” və “İqab” kimi yerli qəzetlər yayımlandı.

Güney Türkistanda Buxara və Səmərqənddə Əhməd Daniş Buxari (1827–1904) islahatın qabaqcıllarından idi. Alim və eyni zamanda xəttat və miniatürçü olan Əhməd Daniş-Buxari, [108] əsərlərini İslahatda yazdı. O günlərdə İsmail Qaspiralının “Tərcüman” qəzetində (Kırım) yazdıqları ilə Türkiyə və Azərbaycanadakı müstəqillik və yenilik axımlarının da Türkistanda böyük rolu oldu.

Əhməd Danişdən sonra Münəvvər Qari (1880–1933) “Xurşid” qəzetini nəşr etdi. O da islahat və müstəqillik istəyənlərdən olub, 1933-cü ildə öldürüldü.

XX yüzilliyin başlarında (1900–1917) ədəbiyyat, təlim-tərbiyə vəzifəsini də öhdəsinə aldı. Behbudi, Qari, Övlani və Niyazi kimi müəlliflər; Kami (1865–1923), Miskin (1880–1937), Ayvaz Otaroğlu (1884–1919) kimi şairlər bu sahədə önəmli bir vəzifə ifa etdilər. “Ayinə” dərgisini idarə edən, orada siyasi və sosial məqalələr yazan, müstəqillik üçün cəhd göstərən “Pədar-koş” pyesinin müəllifi Məhəmməd Xacə Behbudi (1874–1919), 1919-cu ildə Buxara əmiri tərəfindən daşa basıldı (öldürüldü).

“Qızılgül”, “Ağgül”, “Buştigül” adları ilə 1916-cı ildə üç cildə yayınlanan Həmzə Niyazinin şeirləri milli himnlər səviyyəsində idi.

⁷³ “Şövqi-Gülistan” (farsca mətni ilə Gülistan tərcüməsi), Təşkənt, 1337 (1918).

⁷⁴ Yenilikçilər.

Özbəkistanda XX əsr şairlərindən Abdül-Rauf Fitrət, Abdül-Həmid Süleyman Çolpan və Maqcan Cuma Bəyi milli şairlər arasında sayə bilərik. Bunların hər üçü də 1938-ci il repressiyası zamanı aradan götürüldü. Müstəqillik tərəfdarlarından Məşriqəl-bək də 1938-ci ildə öldürüldü.

Sovet tərəfdarı olan şairlərin başında Həmzə Niyazidən başqa, Sədrəddin Eynidən (Tacik) söhbət etmək lazımdır. Niyazi (1889–1929) şeirlərində və əsərlərində keçmişin nöqsanlarını ifadə edərək sovet rejimini müdafiə etdi. Siniflərin ziddiyyətini göstərdiyi Bəy və “Qulluqçu” adlı məşhur pyesi ilə özbəklər arasında sovet pyes yazıçılığının təməlini qoyarkən, Özbəkistanda sovet ədəbiyyatının qurucusu sayılmışdır.

Abdullah Qədri (1894–1939) sovet nəsrinin qurucusu, ictimai və tarixi romanların ustası idi. satirik hekayələr də yazmışdır. Onun “Ötən Günlər” və “Mehrab əqrəbi” romanları, özbək ədəbiyyatında romançılığın ilk örnəklərindəndir.

Bu dövrdə şairlər və müəlliflər Niyazini təqib edərək, sadə yazmağa və söyləməyə başladılar. Əruz vəznindən heca vəzninə meyil etdilər. Əsərlərində ictimai-siyasi mövzulardan, günün məsələlərindən və insandan bəhs etdilər.

Şairlərdən Qafur Qulam (1903–1966), Həmid Alimcan (1909–1944), Musa Aybek (1905–1968), Kamil Yaşın, Uyğun, Məqsud Şeyxzadə, Mir Teymur, Mir Möhsin, A.Muxtar, H.Qulam və Zülfiyyə xanımın adını çəkmək lazımdır. Qafur Qulam lirik və epik şeir yazan şairlərdən idi. Nəsrə də “Yadigar dastanı” kimi dəyərli əsərləri var idi. Musa [109] Aybek, şeirlərində özbəklərin irəliləyib inkişaf etməsini təsvir etmişdir (“Zamanə qızı Dilbər” və “Baxtı Gül Sağındık” mənzumələri).

Dünya müharibəsindən sonra sülh məsələsi, sənayenin və abadanlığın inkişafı, işçilərin yaşayışı şeirin mövzusu oldu. Ayrıca Sovet xalqlarının, özəlliklə də Türkiстан xalqlarının qardaşlığı, şairlərin şeirlərində ifadə edildi.

Pyeslərdə də tarixi hadisələrlə müasir yaşam, birlikdə əks olundu. M.Şeyxzadənin “Mirzə Uluğ Bəy faciəsi” adlı mənzum pyesi, tarixi romanların ən gözəl örnəklərindən biridir.

Şərəf Rəşidovun və şair, eyni zamanda jurnalist olan Əsqəd Muxtarın əsərləri romançılıqda önəmli bir addım sayılır.

B. Tursun da romançı idi. Onun sovet dövrü özbək romanlarının ilki sayılan “Müəllim” adlı romanı bir avtobioqrafiyadır.

Müasir şairlərin ən məşhuru olan və əsərləri bir neçə dilə tərcümə edilən Zülfüyyənin şeirlərində gənc yaşında əri ölənlər bir ananın qəmi və kədəri, insan sevgisi duyğuları ilə birlikdə görülür⁷⁵.

Burada örnək olaraq 1949-cu ildə Qazaqistanın 25-ci ili münasibəti ilə Qafur Qulamın bir şeirini nəql edəlim⁷⁶:

Qazaq elinin uluğ toyu:

Əzəmət xalq – ölkən Qazaq
Özbək elidən qutlar
Bir tuğ astı birləştirdi

* * *

Bir tamrımız, bir çarvamız
Bir qazanımız, bir alöv
Ortamızda nemət tola
Dəsturxandı keng yaylav
Özbək eli öz ağam, deb
[110] Ötrik sözləməs Qazaq
Cəkəm desəm canqa tutaş
İnim desəm yaxınraq

*“ Böyük Qazax xalqı və ölkəsini,
Özbək xalqı təbrik edir.
Bir bayraq altında birləşdirdi.*

* * *

*Bir damar və bir parçayıq,
Bir qazan və birşöləyik.
Aramızda nemət boldur,
Geniş vadi süfrə kimidir.*

⁷⁵ Prof. Pənah Xəlilov: Sovet sosialist xalqları ədəbiyyatı, c.I, Bakı, 1977.

⁷⁶ Çağatay Kuçar, Çağatay Türkiстан şeirində qardaşlıq temasından örnəklər, IV Mil-lətlər arası türkologiyay konqresi, İstanbul 1982.

*Xalq, özbəyi öz qardaşı olaraq adlandırdığı vaxt
Qazax yalan söyləməz
Əgər öz yaxınım desəm, canıma daha yaxındır
Əgər qardaş desəm, ondan daha yaxındır.”*

Müasir özbək nəsrindən bir örnək

Özbək nəsrinə bu dövrdə çox inkişaf etmədi. Ancaq teatr, Azərbaycan teatrından ilham alaraq inkişaf etdi.

Aşağıdakı parça, 1970-ci ildə Taşkənddə basılmış olan Babur şahın miniatürlərinin albomuna (“Baburnamə Rəsəmləri”) prof. Həmid Süleymanov tərəfindən yazılmış olan girişdən (müqəddimə) alınmışdır:

Zəhirəddin Məhəmməd Babur 1483 yıl 14 fevralda Əndican şəhridə toğlıqan. Onun ağası Ömər Şeyx Mirza Teymurning nəbirəsi Fərgana mülkünün hakimi idi.

Zəhirəddin anası Qutluq Nigar Bəgüm Taşkəndin feodal zadəganlarından Yunus canıng qızı Bolqan Babirin yaşlıq yılları Fərganədə ötdi. Şübhə yox ki, o dəstliki məlumatını Əndicanda, əsasən öz ana tilisi bolqan Özbək tilində alqan..

Mirza Babur xanın ictimai-fəlsəfi görüşləri, onun estetik təbi və elmi gizikü və caqlığı, Mirza Uluğ Big, Ali Şir Nəvayi, Abdurəhman Cami, Lütfi və başqa şərq klassiklərinin genial əsərləri təsirdə şəkilləndi.

Azərbaycan türkcəsi ilə: *“Zahirəddin Məhəmməd Babur, 14 fevral 1483-cü ildə Əndican şəhərində dünyaya gəldi. Atası Ömər Şeyx Mirza, Teymurun nəvəsi və Fərganə hakimi idi. Zahirəddinin anası, Qutluq Nigar Bəyüm, Yunus xanın qızı və Taşkəndin məşhur ailələrindən idi. Baburun gənclik illəri Fərganədə keçdi. Şübhəsiz, o, ilk məktəbini Əndicanda və ana dilində, yəni özbək dilində tamamladı.*

Mirza Babur xanın sosial və fəlsəfi görüş və düşüncələri, onun estetik zövqü və elmi araşdırmaları Mirza Uluğ Bəyin, Əlişir Nəvainin, Əbdürrəhman Caminin, Lütfinin və digər şərq klassiklərinin dahiyənə əsərlərinin təsiri altında şəkillənmişdir.”

Sovet rejiminin quruluşuna rastlayan 1917–1926-cı illər arasında, sənətdə və [111] ədəbiyyatda da dəyişikliklər meydana gəldi. Siyasi mövzular öncəkindən daha çox işləndi. 1924-cü ildə sovet

rejimi Qərbi Türkiстанı 5 cümhuriyyətə ayırdı (Türkmənistan, Özbəkistan, Tacikistan, Qırğızistan və Qazaqistan). Bu bölünməyə paralel olaraq beş rəsmi dil meydana gəldi. 1927-ci ildən sonra dəyişikliklər daha çox hiss edildi. Sovet ədəbiyyatı yeni bir möhtəva ilə ortaya çıxdı. Latin əlifbası rəsmiləşdi. Ancaq 1940-cı ildən başlayaraq kiril əlifbası onun yerini aldı. Özbəkistanın ədəbi dili, Teşqənt və Fərgana ləhcəsi üzərinə quruldu.

Günümüzdə Özbəkistan 15.391.000, Türkmənistan 2.759.000, Tacikistan 3.801.000, Qazaqistan 14.685.000, Qırğızistan 3.529.000 olmaq üzrə cəmi 43.966.000 nüfusa malikdir və bunların təxminən 13 milyonu rus və türk deyil⁷⁷.

ÖZBƏK XALQ ƏDƏBİYYATI

Özbək xalq ədəbiyyatını dastanlar, xalq mahnıları və nağıllar təşkil edir. İslami məzmunlardan başqa, ictimai tənqidlərin də görüldüyü bu növ əsərlər arasında Qurban Ata İsmailov (1866–1944) ilə Pulqanın əsərləri məşhurdur. Xalq ozanlarının ən tanınmışları Nəzəroğlu (1872–1953) ilə Varqaş Çuman-Bulbuloğlu (1868–1937); qəhrəmanlıq dastanlarından ən tanınmışı isə alplıq, yəni qəhrəmanlıq almış mənasına gələn “Alpamış”dır. Bu dastan, bir ölçüyə qədər “Bamsı Beyrək” (Dədə Qorqud) dastanı ilə “Odissey”⁷⁸ dastanına, bir qismi də “Koroğlu” dastanına bənzər. Bundan əlavə özbəklər arasında “Şeybani xan ilə Gün Doğmuş”, “Şirin ilə Şəkər”; “Rüstəm xan ilə Koroğlu” dastanları da məşhurdur.

Dastanlar, baxşı və ya cirçi⁷⁹ deyilən dütar çalan xalq ozanları tərəfindən oxunur. Eşq dastanları, ümumiyyətlə, İran-İslam ədəbiyyatına dayanır. “Fərhad və Şirin”, “Tahir və Zöhrə” və “Seyfül-Mülük” kimi xalq şeirlərinin çoxu, yerli rəngli İslami mövzularda söylənmişdir.

Özbək xalq ədəbiyyatı və roman janrlarında öyüd, nəsihət, atalar sözü çox görülür. Lətifələr, qonşu xalqların lətifələrinə oxşar. Məsələn: Kəl, Aldar Kösə, Əfəndi (Molla Nəsrəddin və ya Nəsrəddin Xoca).

⁷⁷ 1979-cu il Sovetlər Birliyinin rəsmi istatistiyi, Moskova 1981

⁷⁸ Yunan destanı.

⁷⁹ Mahnı oxuyan.

ÖZBƏK TÜRKÇƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

6 səsli və 25 səssiz hərf vardır. 6 səsli, rus əlifbasında 10 hərflə göstərilmişdir. Səslilərdən “ə” və “ö” mövcud deyil. Özbək türkcəsində fəthə (ə) “a”ya dönüşməkdədir (mərkəz yerinə markaz); “o”, “u” olmaqdadır (yoq yerinə yuk).

“O” ikinci və üçüncü hecalarda da görülür. Məsələn: qazan yerinə qozon. Ayrıca nazal “n” və “h” mövcuddur.

Azərbaycan türkcəsi ilə müqayisədə bir çox halda /h/ səsi /x/ ilə, /c/ səsi /j/ ilə əvəzlənir. Məsələn, “əcdad” yerinə “əjdad”.

“F”, alınma kəlmələrdə işlənir türkcə kəlmələrdə “p”yə dönüşür.

Kəlmələrin başında “r”, “l”, nazal “n”, “j” işlənmez.

Ahəng qanunu aradan getməkdədir. Sadəcə qalın şəkilçilər işlənir.

Üstünlük sifəti şəkilçisi “-rok”dur.

İndiki zaman, /-yap/ və /-etir/ şəkilçiləri əlavə edilərək düzəlir: İşləyap man (işləyirəm). Geniş zaman “-a” və “-i” ilə düzəlir. Baraman (Gedərəm). İşləyimiz (işləyərik), işləyisiz (işləyərsiniz).

Keçmiş zaman da “-di” və “-qan” ilə düzəlir: İşləqan man və ya işlədim (işlədim).

Yiyəlik şəkilçisi -ning; akuzatif tümleç -ni; yönlük halı -ğa, -gə; çıxışlıq hal -dan; yerlik hal “-da” ilə düzəlir. Səssizlərin qoşa oxunması (təşdid) say olaraq çoxdur. Məsələn: yetdi (7), səkgiz (8), toqquz (9) otti (30).

Özbək ədəbi dilinin meydana gəlməsində, yerli şivələrin üç qrupunda özəllikləri görülən oğuz, qıpçaq, uyğur və qarluq dilləri kimi bir neçə türk dili yer almışdır. Məsələn: qarluq-çigil-uyğur şivələri qrupunda “k” (ك), “g” (گ), “ğ” (غ) və “q” (ق) kəlmələrin sonunda qalır. Bundan əlavə “g” (گ), “x” (خ) ilə, “l” də “n” ilə əvəzlənir. Nazal “n” mövcuddur. Bu qrupa daxil olan dialektlər şəhərlilərin (Taşkənt, Səmərqənd, Buxara və s.) dialektləridir. Çağdaş ədəbiyyat dili isə, Taşkənt-Fərgana dialekti üzərində qurulmuşdur⁸⁰.

⁸⁰ Prof. Fərhad Zeynalov, Türkologiyanın əsasları, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1981.

II

OĞUZ TÜRKÇƏSİ

İslamı qəbul etməzdən əvvəl Türkiistanın şimalında yaşayan və Kiçik Asiya, Azərbaycan və İraq türklərinin və türkmənlərin ataları olan oğuzlar, türk tayfalarının ən önəmlisidir. Çin qaynaqlarında Huqut adı ilə qeyd olunan oğuzlar, yenə Çin qaynaqlarına və Orxon kitabələrinə görə m.ö. VII-VIII. Yüzlilliklər arasında Ötükənin (Sibiryada) ormanlıq və dağlıq məntəqələrində yaşayırdılar. Kaşğarlı Mahmud, “Divani-lüğət-it-türk” adlı əsərində oğuzu, türkmənlə eyni sayır. Kəlmənin etimologiyasına baxaraq oğuzlar haqqında müxtəlif görüşlər irəli sürülmüşdür. Buna görə oğuz kəlməsi, boylar, qəbilələr (oq-uz) və ya oqlar (qədim türkcədə -uz və -iz cəm şəkilçisi idi) mənasına gəlir. Başqa bir görüşə görə də heyvanların doğmasından sonra əmcəyindən alınan ilk süd anlamına gələn “avğuz” və ya “ağuz” kəlməsindən yaranıb.

Ərəbcə mətnlərdə “ğoz” olaraq qeyd olunan “oğuz”, “oqsus” və ya “ceyhun” olaraq da adlandırılmışdır. Əfsanəyə görə, oğuzlar, 6 uşağı olan Oğuz xanın soyundandır və onlardan 22 və ya başqa bir görüşə görə 24 oğuz qəbiləsi əmələ gəlmişdir.

İslam dinini qəbul etdikdən sonra Səlcuqlu və Osmanlı imperatorluqları kimi ən böyük imperatorluqları quran oğuzlar tarixdə əhəmiyyətli rol oynamışlar.

Oğuz adı öncə Yenisey daş kitabələrinin birində bir boy adı olaraq qeyd olunmuşdur.

Göytürk xaqanlarına aid VIII əsr Orxon kitabələrində onlardan bəhs edilən və Göytürk imperatorluğunda Tula çayı (bugünkü Moğolistanın şimalı) sahillərində yaşayan oğuzlar (Doqquz [114] Oğuz), türk cəmiyyətinin böyük bir qismini təşkil edirdilər. Bundan əlavə Göytürk dövləti xaqanı İstəmi xanın qoşununun böyük bir qismini oğuzlar (On-oq) təşkil edirdi. Böyük ehtimal ki, On-Oq oğuzlarından olan, X əsrdə Seyhun çayı sahillərində yaşayan oğuzlar, qeyd etdiyimiz əsrdən etibarən müsəlman oldular. XI əsrdən sonra da İrana və Kiçik Asiyaya gəldilər və müsəlmanlar tərəfindən

türkmən adı ilə şöhrət qazandılar. İki əsr sonra türk və türkmən adı, oğuzun yerini tutdu. 1035-ci ildə oğuzların bir bölümü Xorasana getdi. Bunlar, müharibələrdən və savaşlardan sonra Xorasani Qəznəlilərdən alıb Səlcuqlu dövlətini qurdular. Onların başındakı Səlcuqun oğulları Çağrı bəy və Toğrul bəy qardaşları, Oğuzların 24 qəbiləsindən biri olan qanıqlı (və ya qınıqlı) qəbiləsindən idilər. Onlar İrani aldıqdan qısa bir müddət sonra Kiçik Asiyaya doğru hərəkət etdilər və Malazgird fəthindən (1071) qısa bir müddət sonra da Kiçik Asiyanın böyük bir qismini alıb Səlcuqlu imperatorluğunu qurdular. O sırada Bağdaddakı xilafət dövlətinin zəifləməsindən faydalanan Roma dövlətinin, Kiçik Asiyanın cənubundakı müsəlman məntəqələrini və Suriyanı alaraq İslam ölkələri üçün ciddi bir təhlükə yaratdığı üçün müsəlman türklərin Roma torpaqlarına irəliləməsi Bağdad xilafət hakimiyyəti tərəfindən xoş görüldü.

XI əsrdə oğuzlardan başqa bir qrup, Xəzərin və Qara Dənizin şimalından Balkanlara keçərək orada yerləşdi.

O sıralarda köçəri türklər, ərəb və kürd qəbilələrinin əksinə, el, yəni qəbilələr birliyi şəklində yaşayırdılar. Oğuzlar, müstəqil siyasi təşkilat yaradan və eyni qövmdən olan öz qəbilə birliklərinə “il” və ya “el” deyirdilər. Digər türk qəbilələri də “il” kəlməsi yerinə “budun” və ya “ulus” kəlmələrini işlədirdilər.

Hər birinin xüsusi bir möhrü və ya damğası olan oğuz eli, 24 qəbilədən və ya boydan meydana gəlirdi. Hər altı qəbilə bir ov quşu olan (qartal, şahin, doğan və s.) və türklərin gözündə müqəddəs sayılan, ətləri haram olan bir “onğun”a (totem) malik idi. Heyvanlarına və atlarına öz damğasını vuran hər qəbilə və ya boy, bir neçə obaya və ya qrupa (oymaq, yörük) ayrılırdı. Elin başçısına yabğu, qəbilə başçısına da bay deyilirdi. Bəy sifəti irsi idi və “yabğu”lar da bəylər arasından seçilirdi.

El kəlməsi tədricən ölkə anlamı da qazandı. Əskidən elin, qəbilənin və tayfaların yaşadıkları bölgəyə yurd deyilirdi.

Oğuzlar, qoşunu və dövlət təşkilatını sağ və sol olmaq üzrə iki yerə ayırırdılar. Moğolların əksinə, sağ qol və ya cinah, sol cinah-

dan daha önəmli idi. Sağ qola boz-oq, sol qola da üç-oq və ya üç qəbilə [115] deyərdilər. Elin idarəsi və hakimiyyət simvolları, yəni yay boz-oqların əlində idi. Üç-oqların simvolu isə ox idi. Bu səbəblə Toğrul bəy, Nişapura daxil olduğu zaman (1038), Oğuzun iki qolunun hakimi olduğunu göstərmək üçün biləyində bir yay və kəmərinə üç ox var idi.

Oğuz yabğuları, əslən qayı, yazır, afşar, bəydili və eymür kimi beş qəbiləyə aid idilər. Eymür qəbiləsi üç-oqlardan, digərləri boz-oqlardan idilər. “Dədə Qorqud” dastanlarındakı siyasi üstünlük üç-oqlardadır. Bunlar, İslam hakimiyyətlərində önəmli rol oynadılar. Çünki Səlcuqlu xanədanı (Qınıq), Salurlar və Ağqoyunlular (Bayındır) bunların qolundan idi.

“Divani-lüğət-it-türk”də, “camiat-təvarix”də və Əli Yazıcıoğlunun “Tarixi-Ali-Səlcuqu”nda oğuz qəbilələrindən və qollarından ayrıntılı olaraq bəhs edilmişdir. Məsələn: “Camiat-təvarix”də oğuzların özəllikləri haqqında belə yazılır: “Əskidən böyük toylarda sofranın başında Oğuz qəbilələrindən hər birinə sünük və ya sümük dedikləri ət parçasından hazırlanmış yemək təyin olunmuşdu. Hər dörd qəbiləyə bir sümük ayrılmışdı⁸¹.

Yuxarıda deyilənlərdən məlum olur ki, çox əski zamanlarda altı qəbilə halında yaşayan oğuzların, sonralar hər qəbiləsindən dörd qəbilə çıxdı. Bundan sonrakı səhifədə yer alan tablo, Rəşidəddinin “Camiat-təvarix”inə görə, oğuz qəbilələrinin isimlərini və özəlliklərini göstərməkdədir.

⁸¹ Yəni süfrəyə oturulmadan öncə hansı qəbilə mənsubuna heyvan ətinin hansı parçasının veriləcəyi bəlli olmuşdu. Bu barədə bax: Mürsel Öztürk, Cəmiü't-Tevârih'e Göre Oğuzlar, Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'a Armağan, Ankara 2003, s. 522 vd.

Rəşidəddinin “Camiət-təvarix”inə görə oğuz boyları

		Qəbilənin adı	Mənası	Onqun (totem ya müqəddəs heyvan)	Mohür ya damğa	№
BOZ OXLAR	Gün xarun övladları	Qayi	Möhkəm	Şahin	لپا	1
		Bayat	Varlı	Şahin	لپا	2
		Alqər evli	Müvəffəq	Şahin	3
		Qara evli	Qara çadırılı	Şahin	لپا	4
	Ay xarun övladları	Yazir	Çox sayda ölkələrə hakim	Qartal	لپا	5
		Döğər	Toplanmaq üçün	Qartal	لپا	6
		Dərdürğa	Fəth və hökmdarlıq	Qartal	لپا	7
		Yapərli		Qartal	لپا	8
	Ulduz xarun övladları	Avşar ya Əfşar	Çevik və heyvan ovunu sevən	Tavşancil	لپا	9
		Qiziq	Qutli - ciddi	Tavşancil	لپا	10
		Bigdeli	Böyüklərin sözü tək əziz	Tavşancil	لپا	11
		Qarqin	Çoxlu və doydurucu xörək	Tavşancil	لپا	12
ÜÇ OXLAR	Gök xarun övladları	Bayəndər	Nemətlərlə zəngin yer	Sunqur	لپا	13
		Beçənə	Yaxşı işləyir/ Qeyrətli	Sunqur	لپا	14
		Çavuldur	Şərəfli, və məşhur	Sunqur	لپا	15
		Çebni	Düşmən gördüyü hər yerdə döyüşən	Sunqur	لپا	16
	Dağ xarun övladları	Salur	Qılıncı və çomağı hər yanda işə yarar	Oc	لپا	17
		İmur	Çox yaxşı və varlı	Oc	لپا	18
		Alayontli	Yaxşı heyvanları olan	Oc	لپا	19
		Ürəgir	Nizam və yaxşı iş barisi	Oc	لپا	20
	Dəniz xarun övladları	Yigdir	Yaxşılıq, böyüklük, mərdanəlik	Qırğı	لپا	21
		Bugduz	Hamıya təvazökarlıq və xidmət edən	Qırğı	لپا	22
		Yiva	Hər kəsdən yüksək	Qırğı	لپا	23
		Qiniq	Hər yerdə əziz	Qırğı	لپا	24

Tarixi baxımdan oğuzları üç qrupa ayırırlar: qədim oğuzlar, orta oğuzlar və yeni oğuzlar.

1) Qədim oğuzlar – VII və VIII yüzilliklərdə Ötükən bölgəsində yaşamış olan əski oğuzların önəmli bir qismi Göytürk dövlətinə bağlı idi. Dilləri, Orxun kitabələri və əski uyğur mətnləri haqqındakı bölmədə izah edilmişdir (6-9-cu əsrlər).

2) Orta oğuzlar – Müsəlman oğuzlardır. XI yüzillikdə onların dili və digər özəllikləri haqqında ayrıntılı məlumat verən Kaşğarlı Mahmud, onları 22 qəbiləyə ayırmışdır. XVII əsrdə xivəli Əbülqazi Bahadır xan, “Şəcərəyi-tərakəmə” və “Şəcərəyi-türk” adlı əsərlərində oğuzlardan bəhs edərkən onların 24 qəbiləsinin adını bu şəkildə zikr etmişdir: Qınıq (Səlcuqluların qəbiləsi), Qayıq (Qayı), Bayındır, İva və ya Yıva, Salğur və ya Salur, Afşar, Bəydili, Bügdüz, Bayat, Yazqır, İynur və ya Eymür, Qara Bölük, Alqa Bölük, İğdir, Ürəgir, Tutırqa (Dodurğa), Ulayundluq, Tögər (Döyər), Peçənək, Çuvaldır, Çepni və Çaruq.

Orta Oğuzca, IX və X əsrlərdə qırğız ləhcəsinin və X və XI yüzilliklərdə də qıpçaq və qarluq türkcəsinin təsiri altında qalmış, əlbəttə, bu təsir qarşılıqlı olmuşdur. Elə ki, [118] “Məhəbbətname”, “Nəhcül-fəradis” və s. Xarəzm və Altın Ordu (Qarluq və Qıpçaq) əsərlərində oğuz ləhcələrinin özəllikləri də gözə çarpır.

3) Yeni oğuzlar – Türkiyə və Azərbaycan türklərinin və türkmənlərin atalarıdır. Bunlar, XIII yüzillikdən, yəni qərbə mühacirət etdikdən və digər türklərlə (qıpçaq, uyğur), moğollarla və yerli xalqla qarışdıqdan sonra Anadolu və Azərbaycan türkcəsi ləhcələri ilə türkmən ləhcəsinə meydana gətirdilər.

Anadolu, Azərbaycan və türkmən ləhcələrinə ayrılmadan öncəki dövrə aid olan yeni oğuz türkcəsi ilə yazılmış yazılar və mətnlər mövcuddur. Bu baxımdan yeni oğuz türkcəsi mərhələsini, Səlcuqlu, Osmanlı, Azərbaycan və türkmən türkcələrinin başlanğıç mərhələsi saymaq lazımdır. XIII-XV əsrlər arasında bu ləhcələrin bir-birindən çox fərqi yox idi. Bu ləhcə ilə yazılmış olan XIII və XIV əsrlərə aid əsərlərin bu üç ləhcədən hansı ilə yazılmış olduğu barədə alimlər arasında fikir birliyi yoxdur. Məsələn, 1230-cu ildə Şair Əli tərəfindən yazılmış olan “Qisseyi-Yusuf” mənzuməsini,

bəzi alimlər qədim Azərbaycan türkcəsinə, bəziləri də qədim türkməncəyə aid edirlər.

Yeni oğuz türkcəsinə şərq və qərbi olmaq üzrə iki qrupa ayırmaq lazımdır. Şərqi oğuz türkcəsindən qədim və yeni türkməncə; qərbi oğuz türkcəsindən osmanlı, qaqaüz və Azərbaycan türkcələri meydana gəlmişdir.

Osmanlı türkcəsi bir neçə tarixi inkişaf mərhələsi keçirmişdir: Səlcuqlu-əski osmanlıca, orta osmanlıca, yeni osmanlıca, Türkiyə türkcəsi.

Balkan, Kipir, Suriyyə və cənubi Krım türkcəsi, osmanlı türkcəsidir. Azərbaycanın, (Zəncan daxil), Savənin, Həmədanın, Qaşqay yurdunun, İnalunun, Baharlunun, İranın digər bölgələrinin (türkməncənin xaricindəkilər), Kərkükün (İraq türkləri) türkcəsi də Azərbaycan türkcəsi sayılır.

A) TÜRKİYƏ VƏ YA QƏRBI OĞUZ TÜRKƏSİ

Türkiyə və ya qərbi oğuz türkcəsi, XII–XIII yüzillikdən başlayaraq Anadoluda ortaya çıxmışdır ki, üç dövr şəklində tədqiq ediləcəkdir:

1) Qədim Anadolu türkcəsi və ya səlcuqlu-əski Osmanlı türkcəsi; XIII yüzillikdən XV yüzilliyin sonuna qədər davam edir.

2) Osmanlıca: İstanbulun fəthindən sonra və ya XVI yüzilliyin başından 1908-ci ilə qədər davam etmiş və Tənzimat fərmanının elanından (1839) sonra Yeni Osmanlıca olaraq adlanmışdır.

3) Yeni türkcə və ya [119] Türkiyə türkcəsi: 1908-ci ildə başlayıb bu günə qədər davam etmişdir.

1) ƏSKİ ANADOLU TÜRKƏSİ

Türk dilinin Anadoluda yayılması, 1071-ci ildə Alp Arslanın başçılığında Malazgird fəthindən sonra türklərin bu bölgəyə köç etmələri ilə başlayır. Səlcuqlu türkləri 1071-1078-ci illəri arasında Anadolunun böyük bir qismini fəth edib İznik şəhərinə yerləşdilər. (Alp Arslanın oğlu) Məlikşah zamanında Anadolunun təxminən dördü üçü türklərin əlinə keçdi. Fəthdən sonra Anadoluda, pay-

taxtı Konya olan Rum Səlcuqluları dövləti quruldu. Konya, moğol istilasını sırasında Türkistandan, İrandan və İraqdan gələn alimlər və sənətkarlar sayəsində İslam mədəniyyətinin mərkəzlərindən biri halına gəldi.

Anadoluda 24 oğuz boyu ilə birlikdə xələc, qarluq, qıpçaq və peçenek türkləri, yerli xalqlarla qarışıb Anadolunun bugünkü sakinlərini meydana gətirdilər. İstər irq, istərsə dil baxımından əksəriyyət oğuzlardan olduğu üçün oğuz ləhcəsi, digər ləhcələrdən də təsir alıb, əski Anadolu türkcəsini meydana gətirərək, hakim təbəqənin və xalqın yazı dili oldu. Əldə mövcud olan Anadoluya aid ən əski əsərlər və yazılar XIII əsrə aiddir. XIII əsrdə Səlcuqlu dövlətinin və bölgənin ədəbiyyat, təsəvvüf və yazı dili farsca idi. Bu üzədən Mövlana əsərlərini farsca yazmışdır. Ancaq Konya 1277-ci ildə Qaramanoğlu Məhəmməd tərəfindən alındıqdan sonra türk dili, yazılı əsərlərdə də fars dilinin yerini aldı. XIII əsrdə ilk öncə dini, təsəvvüfi və əxlaqi əsərlər yazıldı. Türk şair və müəlliflər, İslamı təbliğ etmək və xalqı aydınlatmaq üçün mənzum və mənsur əsərlərini din və təsəvvüf mövzusunda yazırdılar. Mövləvi dərğahlarının ədəbi dili farsca idi. Halbuki təkkə deyilən Bəktəşi (Hacı Bəktəş Vəlinin təriqəti) dərğahları, ümumiyyətlə, türkcə danışan xalqın mədəniyyət mərkəzi sayılırdı. Bəktəşi şairləri, Bəktəşi təlimatını və 12 şiə imamını irfani xalq şeirləri ilə təbliğ edirdilər.

Anadoluda XIV yüzilliyin ortalarına qədər Rum dilləri, bir qədər də ermənicə yaygın dillərdən idi. Ondan sonra İslamın yayılıb ümumiyyət qazanmasına paralel olaraq türk dili, Anadolu xalqının ümumi dili oldu. XIII yüzillikdən etibarən Anadolu türk ləhcəsinin inkişafı və yayılması sırasında bu dildə üç növ ədəbiyyat meydana gəldi: 1) Təsəvvüf ədəbiyyatı, 2) Divan ədəbiyyatı, 3) Xalq ədəbiyyatı.

Təsəvvüf ədəbiyyatı, dini-irfani əsərlərlə başladı. Sufi şairlər, təsəvvüfi mənzumələr yazaraq, öz peşələrini xalq arasında yayırdılar. Orta sinifə xitab edən bu ədəbiyyatın dilinin [120] təbii olaraq bu sinifə uyğun olması gərəkli idi.

Divan ədəbiyyatı, yüksək təbəqəyə məxsus idi. Nəzm, şəkli baxımından İran ədəbiyyatından ilham almışdır. Şairlər sirf əruz

vəzni ilə nəzmin çeşidli janlarını işlətməyə başladılar. Bu münasibətlə sonrakı dövrlərdə aşırı ölçüdə farsca və ərəbcə kəlmələr klasik ədəbiyyata daxil oldu.

Xalq ədəbiyyatı, xalq şairləri və ozanlar tərəfindən xalqın dili ilə meydana gətirildi. Sonrakı dövrlərdə inkişaf seyrini davam etdirdi.

XIII yüzillikdə Anadoluda şeir və ədəbiyyatın ən önəmli təmsilçiləri: Cəlaləddin Rumi, Əhməd Fəqih, Sultan Vələd, Şəyyad Həmzə, Xoca Dehhani və Yunus Əmrədir. Mövcud bütün əsərləri farsca olan Mövlanadan bir neçə bənd türkcə və türkcə-farsca qarışıq şeir qalmış, ancaq bunlar İranda basılmış olan divanlarda yer almamışdır.

Əhməd Fəqih “Çərxnamə” qəsidəsinin və “Övsafi-Məsacidi-Şərifə”nin (mənzum, 339 beytlik) müəllifidir.

Möhtəmələn bəna ustası (şəyyad, ərəbcədə bəna ustası mənasına gəlir) olan Şəyyad Həmzə, Molla Nəsrəddinin dostu və yerlisi idi. Sufiyənə əsərlərini qəsidə, qəzəl və dördlük şəklində söyləmişdir. Eyni zamanda 1529 beytlik “Yusuf və Züleyxa” məsnəvisinin də müəllifidir.

Mövləvi təriqətinin qurucusu olan Mövlananın oğlu Sultan Vələdin “Divan”ı farscadır. Ancaq türkcə şeirləri (“İbtidanamə”, “Rübabnamə” və s.) türk dili baxımından diqqətəlayiqdir.

Xoca Dehhani, Türkiyədə ilk klassik (divan) ədəbiyyat şairi və Anadoluda qeyri-dini mövzularda şeir söyləyən ilk adamdır. O, Xorasan türklərindən olub, bir müddət Səlcuqlu sultanı III Əlaəddin Keyqubadın qulluğunda işlədi. Onun adına farsca “Şahnamə”ni yazdı, ancaq bu əsər sonradan itdi. Eşq, şərab və təbiət təsviri mövzularındakı türkcə şeirləri çox sağlamdır.

XIII əsrdə xalq ədəbiyyatı, xalq şairləri və ya ozanlar tərəfindən meydana gətirildi.

Bu əsrdə “Seyyid Battal Qazi” və “Danışmənd Əhməd Qazi” dastanları, “Battalnamə” və “Danışməndnamə” başlıqları ilə yazıya keçirildi. Möhtəmələn, Molla Nəsrəddin də bu əsrə aiddir. Onun qabaqca dildən-dilə dolaşan lətifələri sonradan yazıya köçürüldü.

Xalq təsəvvüfünün qurucusu olan Yunus Əmrə, Mövlananın müasiri və ondan 30 yaş kiçik idi. O, şeirlərində görüşdüyü Mövlananı hörmətlə yad etmişdir. Əhməd Yəsəvinin (“Piri-Türkistan”) təsiri ilə türkcə sufıyanə şeirləri heca vəznı ilə söyləmiş; Bəktaş, Hürufi və Qızılbaş şairlər onu təqib etmişlər. [121] Onun şeir divanı, təsəvvüf mövzusunda başdan sona sadə bir türkcə ilə söylənmişdir. O, vahdəti-vücut fəlsəfəsinə inanmış humanist bir şair idi. Önəmi, sadə Anadolu türkcəsi ilə ilk dəfə təsəvvüf ədəbiyyatının təməlini atmış olmasından irəli gəlir.

XIII əsrdə Anadolu türkcəsinin özəlliklərini göstərmək üçün Mövlanadan, Şəyyad Həməzədən, Sultan Vələddən və Yunus Əmrədən bir neçə örnək verək:

Mövlanadan:

Gələsən, bunda sənə mən qərəzim yox işidürsən,
Qalasən, anda yavuzdur, yalunuz qanda qalursən.
Çələbidür qamu dirlik, Çələbə gəl, nə gəzərsən,
Çələbi qulların istər, çələbiyi nə sanursan
Nə uğurdur, nə uğurdur, Çələb ağzında qığırmaq
Qulağın aç, qulağın aç bola kim, anda dolarsan.

*“Buraya gəl! Sənə heç bir pis niyyətim yoxdur, eşidirsən mi?
Orada qalmağın yaxşı deyil, yalnız harda qalacaqsan?”*

*Bütün həyat təriqət şeyxidir, Allaha gəl, nə gəzirsən? Şeyx
qullarını istiyir, şeyxi sən nə sanırsan?*

*Nə səadətdir nə saadət, Tanrı ağzından çağırmaq. Qulağın
aç! Qulağın aç! Bəlkə, ondan dolarsan”⁸².*

Şəyyad Həməzədən dördlük:

Ey xacə, sən bilürsün
Nicə diri qalasın.

İşbu cahan içində,
Bu az zaman içində

⁸² Nihad Sami Banarlı, e.ə. c.I, s. 319

* * *

Könlün tolu qüssə-qəm, Aydursən: Bən ölməzəm
Örtü qəflət gözüni. Qaldun güman içində⁸³.

*“Ey xacə! Sən bilirsən, bu dünya içində
Bu az zamanda nə qədər diri qalacaqsan?
Könlün qəm və kədər dolu, ‘mən ölməyəm deyirsən.
Qəflət gözüni örtüdü, şübhə içində qaldın.”*

Sultan Vələddən qəzəl:

Sənün yüzün günəşdür, yoxsa aydur,
Canum aldı gözün, daxı nə aydur.

[122] Bənüm iki gözüm bilgil canumsan,
Bəni cansuz qoyasun sən, bu keydür.

Gözümdən çıxma kim bu ev senündür,
Bənüm gözüm sana yaxşı saraydur.

Nə oqdur bu, nə oq kim dəgdi səndən,
Bənüm boyum sünüydi, indi yaydur.

Təmaşa-çün bəru gəl kim görəsən,
Nitə gözüm yaşı ırmaqu çaydur.

Sənün boyun budağdan ağdı keçdi,
Cahan imdi yüzündən yazü yaydur.

Bu gün eşqun odından ıssı aldux,
Bizə qayu dəgül, gər karü qaydur.

Bana hər gicə səndən yüzbin astı,
Bənüm hər gün işüm səndən qolaydur.

Vələd yoxsıldı sənsüz bu cahanda,
Səni buldı bu gəzdən, bəgu baydur.

⁸³ Eyni əsər, c. I, s. 321.

Bugünkü Azərbaycan türkcəsi ilə:

“Sənin üzün günəşmi, yoxsa ayımı? Gözlərin də canımı aldı, artıq nə deyir?”

Mənim iki gözüm! Bil ki, (sən) mənim (ilahi) canımsan. Sən canım olub məni (bu heyvani) candan xilas edirsən, bu nə yaxşıdır.

Gözümdən çıxma ki, gözüm sənin evindir. Mənim gözüm sənə ən gözəl saraydır.

Mənə səndən dəyən bu ox necə oxdur ki, o dəymədən mənim boyum süngü kimi dimdik idi. İndi yay kimi bükülmüşdür.

Yaxşı görmək üçün mənə yaxınlaş və gör ki, mənim göz yaşlarım necə ırmaq və çay kimi axır.

Sənin (gözəl) boyun (günəş kimi) yüksəlib budağı keçdi. İndi sənin üzündən çıxan yazdır, yaydır.

Bu gün eşq odundan istilik aldığımız. Artıq hər tərəf qar olmuş, külək olmuş, bizim üçün qayğı deyil.

Mənə hər gecə səndən yüz min fayda (nemət) var; mənim hər gün işim sənin (köməkliyidlə) asandır.

Vələd, bu dünyada sənsiz yoxsul idi. Səni tapdı, bəy oldu, zəngin oldu”⁸⁴.

Yunus Əmrədən bir ilahi:

Canlar canımı buldum,
Bu canum yağma olsun.
Astı ziyandan keçdüm,
Dükkanum yağma olsun.

Bən bənliğümdən keçdüm,
Gözüm hicabın açdum.
Dost vaslına erişdüm,
Gümanum yağma olsun.

İkilikdən usandum,
Birlik xanına qandum.
Dərd şərəbini içdüm,
Dərmanım yağma olsun.

⁸⁴ Eyni əsər, c.I, s. 324.

[123] Varlıq çün səfər qıldı,
Dost andan bizə kəldi.
Viran könül nur doldı,
Cahanum yağma olsun.

Yunus, nə xoş demişsin,
Balü şəkər yemişsin.
Ballar balını buldum,
Qovanum yağma olsun⁸⁵.

Dehhaninin qəzəllərindən bir örnək:

Bir qədəhlə bizi saqi qəmdən azad eylədi,
Şad olsun könli anun, könlimi şad eylədi.
Bəndə idi bunca, yıllar qəddünə sərvi-revan,
Doğruluqla qulluq etdiyçün azad eylədi.
Nəss gətirdi, hüsninün davasın isbat etməgə,
Ol ki yarün qaşını nunü gözin sad eylədi.
Od ilə qorqutma, vaiz bizi kim ləli-nigar,
Canımız bizim oda yanmağa mötad eylədi⁸⁶.

XIV ƏSR

XIV yüzillik, Osmanlı dövlətinin quruluş əsridir (1299). Bu əsrdə Anadolu türkcəsi inkişaf seyrinə davam etdi. Xalqın danışığı və ədəbiyyat dili oldu. Divan ədəbiyyatı olaraq adlandırılan klassik ədəbiyyat da bu əsrdə meydana gəldi.

Bu dövrdə dini, sufiyanə, tarixi, dastani və əxlaqi əsərlər nəzm və nəsrə yazıldı. İran ədəbiyyatından alınan dastanlar, türkcə nəzm və nəsrə çevrildi. Məsələn, “Kəlilə və Dimnə” Xacə Məsud tərəfindən mənzum və mənşur olaraq türkcələşdirildi. Eyni şair, Sədinin “Busta”-nından seçdiklərini [124] “Fərhəngnaməyi-Sədi” adı ilə türkcəyə çevirdi.

⁸⁵ Eyni əsər, c.I, s. 333.

⁸⁶ Eyni əsər, c.I, s. 346.

Farsca və ərəbcə əsərlərin türkcəyə tərcüməsinə əlavə olaraq bu dillərin bəzi kəlmələri və qrammatik qaydaları da türk qrammatikasına daxil oldu.

Bu dövrün ən önəmli şeir və ədəbiyyat simaları arasında sırası ilə Gülşəhri, Aşıq Paşa, Əhmədi, Xacə Məsud, Mustafa Şeyxoğlu, Yusuf Məddah, Məsud İzzəddin Əhməd ilə xalq şairlərindən Səid Əmrə və Qayğusuz Abdalın adını çəkmək lazımdır. Hər ikisi də şeyx olan Gülşəhri və Aşıq Paşa, mutasavvif şairlərdən idilər.

Şeyx Əhməd Gülşəhri, farsca “Fələknamə”nin və türkcə “Məntiqut-teyr”in müəllifidir. Hər iki əsər mənzumdur. Bu əsrin ən yaxşı sufi şairi olan və şeirlərində güclü bir lirizm müşahidə edilən Gülşəhri, Əttarın “Məntiqut-teyr”ini bəzi əlavələrlə türkcəyə çevirmişdir.

O dövrün mədəniyyət mərkəzlərindən Qırşəhərli olan Aşıq Paşa, təsəvvüf qayda-qanununu öyrətmək üçün qələmə aldığı “Qəribnamə” adlı əsərini türkcə yazmışdır. Ayrıca heca vəznə ilə ilahi və ya minacət şeirləri də var idi.

“Xurşidnamə”nin müəllifi Mustafa Şeyxoğlu, Xacə Məsudun yetişdirmələrindən idi. Öncə Germiyan xanının, daha sonra da Sultan Yıldırım Bəyazidin xidmətinə girdi. “Xurşidnamə”nin ikinci nüsxəsini ona təqdim etdi. Onun “Siyasətnamə”yə bənzər şəkildə türkcə nəsrə yazdığı “Kənzül-Kübərə” adlı əsərində zamanının sosial hadisələri, padşahların və vəzirlərin vəziyyətləri izah edilərkən, şairlərin şeirlərindən örnəklər verilir. 7675 beytlik məsnəvi şəkildə yazılmış olan “Xurşidnamə”, İran padşahı Siyavuşun qızı Xurşid ilə Məğrib padşahının oğlu Fərruxşadın eşqini mövzu seçir.

Əhmədinin türkcə divanı (8000 beyt), “İskəndərnəmə”si (8250 beyt) və “Cəmşidü Xurşidi” (5000 beyt) var idi. Mövzusu Gəncəli Nizaminin kitabından alınmış olan “İskəndərnəmə”, Makedoniyalı İskəndərin həyat hekayəsini, fəthlərini və eşq macəralarını bəyan edir. Məsnəvi şəkildə yazılmış olan “Cəmşidü Xurşid”, Çin padşahı Cəmşidin Rum qeysərinin qızı Xurşidə aşiq olması hekayəsini mövzu seçir. Digər əsərləri, tibb haqqındakı mənzum “Tərvi-cül-ərvah” (10 min beytdən çox) ilə yenə mənzum olaraq yazılmış ərəbcə-farsca lüğət kitabı olan “Miqatül-ədəb”dir. Müəllif, “Miqatül-ədəb”ə Osman oğullarının mənzum tarixini də əlavə etmişdir.

Fuad Köprülüyə görə, Əhmədi Anadoluda klassik şeirin qurucusudur.

Qazi Burhanəddin, Nəsimi və Zərir də bu dövrün böyük şairlərindəndir. Əsərlərini daha çox Azərbaycan türkcəsi ilə yazmış olan bu şairlər haqqında məlumat “Azərbaycan türkcəsi” bölməsində verilmişdir.

Türk xalq ədəbiyyatının ən əski yazılı əsəri olan “Dədə Qorqud” kitabı oğuz türklərinin qəhrəmanlıq dastanları haqqında yazılmış və dünya ədəbiyyatının şah əsərlərindəndir. Oğuz türkcəsinin Azərbaycan və əski Anadolu müştərək ləhcəsi ilə yazılmış olan bu kitabdən, “Azərbaycan türkcəsinin tarixçəsi” bölümündə bəhs edilmişdir. Burada yuxarıda zikr etdiyimiz şairlərdən bir neçə nümunə nəql edirik:

Gülşəhrinin “Məntiqut-teyr”indən:

“Məntiqut-teyri” ki Əttar eylədi,
Parisicə quş dilini söylədi.
Anı turki surətində biz daqı,
Söylədük tazi kimi Tanrı haqı.
Çün “Fələknamə” düzəttük şahvar,
Parisicə təxt ü tacı-zər-nigar.
Türk dilincə daxı tazidən lətif,
“Məntiqut-teyr” eylədik ana hərif.
Ben bu türki dəftərin çün dürməyəm,
Parisicəsi ilə dəğşürməyəm.
Kimsə böylə tatlu söz söyləmədi,
Kimsə bundan yig kitab eyləmədi⁸⁷.

*“Əttar yazdığı “Məntiqut-teyr”də farsca quş dilini söylədi.
Biz də onu Tanrı haqqı ərəbcə kimi türk dili ilə söylədik.
“Fələknamə”ni şah əsər etdik. Farsca qızıl bəzakli təxt və tac
elədik.
Ərəbcədən daha incə türk dili ilə “Məntiqut-teyri” ona rəqib
etdik.*

⁸⁷ Eyni əsər, c. I, s. 380.

*Mən bu türkçə dəftəri bükməyəm, onu farsçası ilə dəyişdir-
məyəm.*

*Kimsə bu şirinlikdə bir söz söyləmədi, kimsə bu gözəllikdə bir
kitab yazmadı”.*

Aşıq Paşanın “Qəribnamə”sindən:

Qamu dildə var idi zəbtü usul,
Bunlara düşmüş idi cümlə uqul.
Türk dilinə kimsəne baqmaz idi,
Türklərə heqiz könül aqmaz idi.
Türk daxi bilməz idi bu dilləri,
İncə yolu ol ulu mənzilləri⁸⁸.

**Əhmədinin “İslam Şəhidləri” (“Şühədayı-İslam”) haqqın-
dakı şeirlərindən:**

Bir gün ol Sultan Əlaiddin səid,
Sordı nolur halı qazi vü şəhid.
Bildirdi anı kim qəza key iş olur,
Qazilərin həşri bi-təşviş olur.
Qazi olan haqq dinündür aləti,
Lacərəm xoş olasıdır haləti.
Qazi olan Tanrının fərraşıdır,
Şirk çirkindən boyisi arıdır.
Qazi olan haqq qılıcıdır yəqin,
Qazidür püşt ü pənahlı-əhli-din.
Anı kola⁸⁹ Tanrı yolunda şəhid,
Öldi sanma kim diridür ol səid.
Haqq qatında rizq içidədür olar,
Ölmədilər bil ki zindədür olar.
Bəs həvəs etdi ki idə bir cihad,
Ola kim qazi urarlar ana ad⁹⁰.

⁸⁸ Yenə orada, c.I, s. 381.

⁸⁹ Ki ola.

⁹⁰ Yenə orada, c.I, s. 388.

XV ƏSR

XV yüzilliyin başında Əmir Teymurun hücumu və Yıldırım Bayəzidin məğlubiyyəti, Anadolunun yenidən bölünməsinə və xalqın böyük bir qisminin Türkiyə Avropasına (Rumeli) mühacirət etməsinə səbəb oldu. Ancaq Sultan Məhəmməd Çələbinin səltənəti sırasında Osmanlı dövləti birliyini yenidən təmin etdikdən sonra başda Avropada olmaq üzrə imperatorluq sahəsini daha da genişlətdi. Bu əsrdə, keçmişdə olduğu kimi, İslamın yayılmasına paralel olaraq türkcənin yayılması da davam etdi. Türk dili, imperatorluğun rəsmi dili oldu. Bununla birlikdə fəth edilən bölgələrdə yaşayan digər millətlərin yerli dilləri də işlədildi.

Bu əsrdə Osmanlı imperatorluğunun hakimiyyət sahəsində üç mədəniyyət mərkəzi meydana gəldi:

- 1) Konya: Qaramanoğulları hakimiyyətində idi.
- 2) Kastamonu: Candaraoğulları hakimiyyətində idi.
- 3) Edirne və Bursa: Osmanlı imperatorluğunun mərkəzləri idi.

Bu əsrdə elmin, şeirin və musiqinin aşıqı olan və türkcə elmin, şeirin və musiqinin inkişafına hamıdan çox səy göstərən Sultan II Murad da bəzən şeir söylədi. Onun dövründə musiqi haqqında bir çox əsər yazıldı və ya tərcümə edildi. Dövrünün şairləri arasında Şeyxinin, Ruminin, Hüsaminin, Şəmsinin, Safinin, Nücuminin, Nədiminin, Ələvinin və Zəifinin adlarını zikr edə bilərik.

Fateh ilə II Bayəzid zamanında Osmanlı sarayında fars dili və ədəbiyyatının təsiri daha da artdı. Fateh, şair Şəhidiyə, Osmanlı Şahnaməsini, II Bayəzid də İdrisi-Bitlisiyə Osmanlı tarixini farsca yazmasını əmr etdi.

O dövrdə Osmanlı ədəbiyyat dünyasında İrana və özəlliklə də fars ədəbiyyatına bağlı olmağın böyük bir imtiyazı var idi. Bu üzəndən Tokatda özünü iranlı deyə tanıdan Ləliyə Fatih tərəfindən təkkə verildi. Ancaq yalan söylədiyi bəlli olunca təkkəsini geri aldılar. Ləlinin türkcə və farsca divanı var idi. Yenə bu dövrdə Bursada dəfn edilmiş olan Azərbaycanlı şair Hamidi, Şirvanşahın sarayından Fatehin sarayına gəldi. Onun divanı o dövrün siyasi və sosial tarixini əks etdirir.

Sultan II Bayəzid, atası kimi, müasiri olan iranlı şair Cami ilə məktublaşdı. Ona hər il min altun sikkə göndərdi.

[127] Bu dövrdə Hərətə Əlişir Nəvainin ortaya çıxması ilə Çığatay şeirinin və ədəbiyyatının Osmanlı dili və ədəbiyyatı üzərinə nüfuzu və təsiri çoxaldı. Nəvainin şeirləri üçün nəzirə yazmaq, o günün dəb halını aldı və Tənzimat dövrünə qədər davam etdi. Digər tərəfdən farsca nəzmin və nəsrin gündən-günə artan təsiri ilə farsca ədəbi terminlərin və kəlmələrin Osmanlı ədəbi dilində işləkliyi artdı. Bu vəziyyət, o yüzilliyin sonlarında bəzi türk şairlərin reaksiyasına səbəb oldu. Məsələn: Visali, bu axına qarşı çıxaraq, şeirlərini sadə türkcəylə yazdı. Fateh Sultan Məhəmmədin özünün də sadə dillə tələfləri olmuş və sadə türkcəni təşviq etmişdir. Xalq ədəbiyyatı saray adamlarının və əyanların rəğbətini qazandı. Özləri arasında ozanların şeirləri sazlı-sözlü oxundu. Şəhər mühitində, sarayda və ziyafətlərdə “Battalnamə”-dən, “Salsalnamə”-dən, “Əbu müsəlminamə”-dən və “Şahnamə”-dən nağıl oxuyan nağılxanlar və məddahlar ortaya çıxdı.

ƏSKİ ANADOLU TÜRKƏSİNİN QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ⁹¹

XII əsrdən XV əsrin ortasına, yəni İstanbulun fəthinə qədər davam edən və hələ əski türkcənin qrammatik özəllikləri görülən əski Anadolu türkcəsinə, gündən-günə daha çox ərəbcə-farsca kəlmə və tərkiblər daxil olmuşdur. O dövrün dil özəllikləri belədir:

Səslilər arasında ahəng qanunu zəifdir. Şəkilçilərin çoxunda səslilərin dodaqlanması görünür.

Səslilər. Səslilərin sayı səkkizdir. Ayrıca ərəb əlifbası işlədildi üçün ayırd edilməsi çətin olan bir də qapalı “e” mövcuddur.

Səslilərin dəyişməsi. İlk hecəyə fəthə və kəsre yerinə, ümumiyyətlə, “i” işlədilməkdədir. Yəni “bən” yerinə “bin”; gecə yerinə “gicə”; “geniş” yerinə “giniş” deyilirdi. Bu özəllik indi də bəzi Anadolu dialektlərində yaşamaqdadır.

⁹¹ Bu bölüm, Faruk. K. Timurtaş, Eski Anadolu Türkçesi, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976, c.II, s. 193 vd-dən faydalanılaraq yazılmışdır.

Bugünkü türkcədə “i”yə dönüşmüş olan əski türkcənin “e” səsi, əski Anadolu türkcəsinin bəzi kəlmələrində qalmışdır. Məsələn: “iyi” yerinə “eyü”; “giy” yerinə “gey”. Bu özəllik də bəzi ağızlarda əskidən olduğu kimi qalmışdır.

[128] Bəzi kəlmələrdə əski türkcədəki “e” səsi “i”yə dönüşmüşdür. Məsələn: “emdi” yerinə “imdi” (indi); “eşit” yerinə “işit”; “necə” yerinə “nicə”. (Azərbaycan türkcəsində bu gün də, ümumiyyətlə, əski türkcədəki şəkli tələffüz edilir. Yəni “eşit” və “necə” deyilir.)

İncəlik və qalınlıq baxımından ahəng qanunu sağlamdır, ancaq dodaqlanan və dodaqlanmayanlar arasındakı ahəng zəifdir. Dodaqlanmayanların dodaqlanma meyili də müşahidə edilir.

Səslilərin dodaqlanma meyilinin səbəblərindən biri, dodaq samitinin varlığıdır (b, m, p, v). Yəni bu hərflərdən sonra saitlər dodaqlanır. Məsələn: büləzük (Biləzik). Saitlərin dodaqlanan səsə çevrilməsinin başqa bir səbəbi də kəlmələrdə -q və -g səslərinin düşməsidir. Məsələn: arıq (arı, təmiz) kəlməsi “aru”ya; qapıq kəlməsi “qapu”ya dönüşmüşdür.

Bəzi kəlmələrdə isə, /-q/ və /-g/nin düşməsinə baxmayaraq, sait dəyişməz. Məsələn: acıq yerinə acı; ayıq yerinə ayı; çerig yerinə çeri (əsgər); ısıq yerinə ıssı (ısı).

Əksinə olaraq, bəzi vəziyyətlərdə sait əski türkcəyə görə düzəlmişdir (dodaqlanmayan olmuşdur). Məsələn: “üçün” yerinə “içün”; “qanu” yerinə “qanı” (hanı).

Bəzi şəkilçilər, daima dodaqlanmayan saitlə işlədilir. Məsələn:

Təsirlik halı (məfuli-sərih) şəkilçisi: “öküzü” yerinə “öküzi”.

Üçüncü şəxs yiyəlik şəkilçisi: “oqu” yerinə “oqi”.

Şühudi keçmiş zamanın üçüncü şəxs şəkilçisi: “gördü” yerinə “gördi”.

Sual şəkilçisi /-mı, -mi/dir. Halbuki əski türkcədə hər zaman /-mu, mü/ şəklində olmuşdur.

Əmir ikinci təklilik şəxs şəkilçisi: -ğıl, -gil: ol-ğıl (ol); gör-gil (gör).

Feldən isim düzəldən şəkilçilər, dodaqlanmayan saitlərdir. Məsələn: -ıcı : alıcı.

İsimdən isim düzəldən -lıq və -lik şəkilçiləri də, ümumiyyətlə, dodaqlanmayan saitlərdir. Məsələn: “dostluq” yerinə “dostlıq”.

Məchul şəkilçiləri də dodaqlanmayan saitdir. Məsələn: dök-il-üp; yon-ıl-mış.

Bir çox kəlmədə orta heca saiti düşər. Məsələn: “çağırış” yerinə “çağrış”.

Saitlə bitən bir kəlmədən sonra saitlə başlayan bir kəlmə və ya şəkilçi gəldiyi zaman saitlərdən biri düşər (contraction). Məsələn: nə+içün yerinə niçün; [129] bu+imdi yerinə indi; kendü+özi yerinə kendüzi.

Samitlər. Əski Anadolu türkcəsində x (خ) və sağır n (ng) mövcuddur.

Samit dəyişmələri. Bəzi kəlmələrdə “b”, hələ bugünkü kimi “p”yə dönüşməmişdir. Məsələn: bınar; bişirmək.

Bəzi kəlmələrdə “b”, əski türkcə kəlmələrin içində və sonunda “v”yə dönüşür. Məsələn: av, iv (ev), tavşan.

Bir çox kəlmədə əski türkcənin “k”si, “g”yə dönüşür. Məsələn: gəl, git, gətür.

Bəzi kəlmələrdə nazal n qorunmuşdur. Məsələn: gönglək (gömlək). “d”, “y”yə dönüşür: adaq yerinə ayaq.

“b”, bolmaq felinin başında; “l”, oturmaq və gəltür kəlmələrində düşər. Bunların yerinə olmaq, oturmaq, gətür işlənir.

Bəzi kəlmələrdə “y”, kəlmənin başında düşmüşdür. Məsələn: ilan (yılan), il (yıl).

Bir neçə hecalı kəlmənin sonundakı “g” və “ğ” şəkilçiləri düşər.

Kəlmə düzəltmə və fel hallandırma (sərf etmək) şəkilçilərinin başındakı “g” və “ğ” düşər. Məsələn: qorq-qu yerinə qorqu; iç-gərü yerinə içəri.

Şəkilçilərdə samitlərin ahəngi hələ mövcud deyil.

Kar samitlər əgər iki sait arasında isə sədalı samitə dönüşür. Yəni “t”, “d”yə; “k” (ك), “g” (گ)yə; “q” (ق), “ğ” (غ)yə dönüşür. Məsələn: yaratmaq felindən yaradan; dağıtmaq felindən dağıdan.

Saitlər, bəzi kəlmələrdə “ç”, “ş” və “y” samitlərinin varlığı səbəbi ilə incələşir. Məsələn: “uçun” yerinə “içün”.

Morfologiya. Sözdüzəldici şəkilçilər.

“-çi” və “-ci” kimi peşə ismi düzəldən və ya bir işi alışqanlıq halına gətirən kimsəni göstərən şəkilçilər, daima dodaqlanmayan

saitdir və “ç” ilə işlədilir. Məsələn: qapu-çı, göz-çi. Əksinə, isimdən sifət düzəldən -lu və -suz mənfi şəkilçilərdə sait dodaqlanana çevrilir. Məsələn: baş-suz, bəxt-lü.

Oxşarlıq və bərabərliyi göstərən -layın, -leyin, -cılayın, -cileyin şəkilçiləri. Məsələn: oğrı-layın (oğru kimi), ancı-layın (onun kimi), bənci-leysin (mənim kimi), buncı-layın (bunun kimi). Bu gün bu şəkilçilər işlənməməkdədir.

Məsdər şəkilçiləri -maq və -məkdir Bugünkü şəkilçilərlə fərqi yoxdur. Ancaq -lıq əlavə edilərək, daha geniş bir şəkil alır. Məsələn: almaq-lıq (almaq), vermək-lik [130] (vermək). Bu özəllik bu gün də Azərbaycan türkcəsində qalmışdır.

“m” şəkilçisi, ümumiyyətlə, bir dəfədə olan işi göstərir. Məsələn: baq-ı-m (bir baxış), iç-i-m (bir udum).

-iş və -uş şəkilçiləri, ümumiyyətlə, hərəkət bildirən isimlər düzəldər. Bir çeşid məsdərdir. baq-ış; gör-üş.

Sifət-fel (present participle) şəkilçiləri bugünkü kimidir. -an, -ən, -ar, -ər.

Keçmiş zaman sifət-fel (past participle) şəkilçiləri bugünkündən fərqsizdir və iki növdür: Birincisi -duq, -dük şəkilçiləri hər zaman dodaqlanandır. Məsələn: bil-düg-im, al-duq-larım. İkinci növü olan -miş və -muş hər zaman dodaqlanmayandır. Məsələn: çü-ri-miş.

Gələcək zaman sifət-fel, bu gün çox az işlədilir. Onun şəkilçiləri –ası və –əsidir. Məsələn: “cahan, baqi qal-ası dəgül”. Nadir olaraq –acaq, -əcək şəkilləri də işlədilir: var-acaq yerüm.

Təsirli fellərin müxtəlif şəkilçiləri mövcuddur. Bunlar: -ur, -ür, -dur və -dürdür ki, hər zaman dodaqlanan şəkli işlədilir. Art-ur, gey-ür, yağ-dur, ək-dür. Ayrıca, -dar, -dər, -t, -d, -ğur, -gür təsirli şəkilçiləri də nadir olaraq işlədilir: -ğur və -gür şəkilçiləri bu gün işlədilməz. Məsələn: “dir-gür”ə bugünkü türkcədə diriltmək deyilməkdədir.

İsmin hal şəkilçilərində fərqliliklər gözə çarpmaqdadır. Ümumiyyətlə, yönlük halı (datif) şəkilçisi yerinə, təsirlik halı (accusatif) şəkilçisi işlədilməkdədir. Məsələn: “ağlar idi kendü vasfi-halına” yerinə, “ağlar idi kendi vasfi-halın-ı” deyilməkdədir. Yönlük halı (datif), bəzən təsirlik halı yerinə işlədilməkdədir: “Qisseyi-Yusif

bünyad idəlüm” yerinə, qisseyi-Yusifə bünyad idəlüm”. Yerlik halı (locatif) şəkilçisi, ümumiyyətlə, çıxışlıq halı və bəzən də təsirlik halı yerinə işlədilmişdir. Bəşir əlin-də gömləyi Yəqub alır. Bu cümlədə əlin-də, əlin-dən yerinə işlədilmişdir.

Sıra sayları şəkilçiləri dodaqlanmayan saitdir. Məsələn: üç-inci, dörd-inci.

Üstünlük sifəti şəkilçisi -raq və -rəkdir (Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi).

Sual sifətləri “nə”, “nicə” , “qaç” və “qanqı”dır. Bu gün nicə yerinə nasıl, qanqı yerinə hangi işlədilir.

[131] Şəxs zəmirləri bugünkü kimidir. Bu fərqlə ki, üçüncü təklilik şəxs əvəzliyi “ol”, hallanma sırasında anın, onun; ana, ona yerinə işlədilmişdir.

Mənsubiyyət şəkilçisi daima dodaqlanan saitdir. Məsələn: bənüm, sənün.

İşarə əvəzlilikləri: bu, şu, o, ol, şol.

Qayıdış əvəzlilikləri: kəndü, özü və kəndüz (bu gün kendi və kendisi işlədilməkdədir).

Bağlayıcı əvəzlilik, “kim” və farscadan gələn “ki”dir.

Zaman zərfləri: indi, imdi, şimdi, girü (sonra), qaçan (nə zaman), həmişə, çün, nicə bir (nə zamana qədər).

İşarə ədatları: uş, uşda, üş-bu, iş-budur.

Fel çəkimlərində indiki zaman şəkilçisi, Azərbaycan türkcəsinə oxşayır. Yəni -im və -um yerinə -əm və -um şəkilçiləri işlədilmişdir. Məsələn: benim yerime bən-əm; -siniz yerinə -siz: qardaşsınız yerinə qardaş-sız. Nadirən, Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi, birinci təklilik şəxs üçün -vam və -vəm də işlənir. Məsələn: aşiq-ıvam (aşıqinəm), dəlü-vəm (sənin dəlinəm). Qeyri-şühudi keçmiş zaman şəkilçisi Azərbaycan türkcəsindəki kimidir. Gəlip-dur (gəlibdir); gəlip-sin (gəlmisən).

İndiki zamanda şəxs üçün xüsusi bir şəkilçisi yoxdur. Onun yerinə geniş zaman və ya istək şəkilçiləri, yəni -ur, -ür, -ər və -ar işlədilir. Birinci təklilik şəxs üçün, ümumiyyətlə, -am və -əm işlədilir: qalur-am. Geniş zaman olumsuzu üçün -maz və -məz işlədilir: Sor-maz-am (soruşmaram), bil-mə-zəm (bilmərəm).

Gələcək zaman üçün -caq və -cək yerinə -isar və -isər şəkilçiləri işlədilir: görmə-y-isər-üz (görməyəcəyik). Gələcək zaman bəzən geniş zaman və istək forması ilə də ifadə edilir.

Bəzən də “-sa+gərək”, “-sə-gərək” şəkilçiləri işlədilir: Ver-səm-gərək (verəcəyəm). Nadir hallarda da -ası və -əsi şəkilçiləri işlədilir: gid-əsi-dür (getməlidir).

İstək forması şəkilçisi də bugünkü ilə fərqli olub Azərbaycan türkcəsi kimidir və -a və -ə şəkilçiləri ilə düzəlir: gör-əm, dur-am. İstək şəkilçisi bəzən indiki zaman, geniş zaman və gələcək zaman üçün də işlədilir. Bu gün istək üçün -sa və -sə şəkilçiləri də işlənir: al-sam, gör-səm.

Əmir şəkilçisi üçün -ğıl və -gil də işlədilir: ağla-ğıl (ağla), işit-gil(eşit).

Zərf-fel (gerundium) şəkilçiləri:

[132] a) Hal bildirmək üçün: -a, -ə, -u; -araq, -ərək, -ikən: al-araq; ver-ərək.

b) Zaman bildirmək üçün: -ınca, -incə, -ıcaq, -icək, -madın, -mədin, -duqca, -dükcə, -duqda, -duğında. Zaman mənası daşıyan -ınca, -incə həm bugünkü kimi “-dığı zaman” anlamına, həm də “-incaya qədər” anlamını ifadə edər: Səhər ol-ınca (səhər olana qədər).

c) Feli bağlayıcı üçün -ub, -uban, -übən şəkilçiləri işlədilir.

-ıcaq, -icək şəkilçiləri bu gün işlənməməkdədir.

Zaman və hal ifadə etmək üçün işlənmiş olan -madın, -mədin şəkilçiləri bu gün -madan və -mədən olaraq işlədilir.

Əskidən Azərbaycan türkcəsində işlənən -uban və -übən şəkilçiləri bu gün işlədilmir.

2) OSMANLI TÜRKÇƏSİ

XVI ƏSR

Osmanlı türkcəsi XV yüzilliyin ikinci yarısında başlamış, 1839-cu ildə Tənzimat fərmanının nəşrindən sonra “Yeni Osmanlı Türkcəsi” adını almış və Məşrutyyətin elanına qədər davam etmişdir (1908).

XVI əsrdə Osmanlı imperatorluğu Sultan Səlimin və Qanuni Sultan Süleymanın fəthləri ilə böyük bir ölçüdə genişlədi. Misir, Suriyə, Kipir, Şimali Afrika və Avropada Macaristan fəth edildi. İmperatorluğun Avropa qismində yunanlar, sırplar və bulğarlarla təmas nəticəsində, bunların dillərindən türkcəyə və ya türkcədən onlara kəlmə və deyimlər daxil oldu. Şərq türkcəsi ədəbi dili ilə yazmaqda olan Krım yarımadası xalqı, əsərlərini Osmanlı ləhcəsi ilə yazmağa başladılar. İraq türkləri də ədəbi əsərlərində Azərbaycan türkcəsi yerinə, Osmanlı ləhcəsini işlətdilər.

XVI əsrdə təxminən bütün padşahlar və şahzadələr şeirin və şairin himayətçisi oldular və bunların çoxu şeir söylədilər. Farsca divanı olan Sultan Səlim, Osmanlı və çağatay türkcəsi ilə də şeir söyləyir, şairləri dəstəkləyirdi. Mühibbi təxəllüsü ilə şeir söyləyən Qanuni Sultan Süleyman, şairləri himayə edərdi. Onun sədrəzəmi İbrahim Paşa da şair idi və şairlərin himayətçisi idi. Bu dövrdə türk dili və ədəbiyyatı çox inkişaf etdi. Bütün şəhərlərdə, xüsusilə Rummelidə mədrəsələr və təkkələr quruldu. Oralarda türk dili oxuduldu və şairlərə maaş verildi.

XVI əsrdə Cami və Nəvai, Osmanlı şairlərinə çox təsir göstərdilər. Cami Rumi Lamei, Əbdürrəhman Caminin əsərlərini türkcəyə çevirdi. [133] Caminin məsnəviləri şairlərə örnək oldu. Türk şairləri Nəvaini təqlid etdilər. Hətta Çağatay ləhcəsi ilə şeir söylədilər. Çeşidli səbəblər üzündən Xorasandan gəlmiş olan şairlər Nəvainin əsərlərini nəşr etmək və tanımaq sahəsində önəmli rol oynadılar.

Bu dövrdə Azərbaycan şairlərdən bir qismi də Osmanlı diyarına gedib Sultanın sarayında toplandı. Başlıcaları Bidari Dərgəzi, Səhabi, Şahi, Həbib, Məsihi-Şərqi, Ənqayı-Şirazi, Pənahi-Təbrizi, Məşrəbi-Həmədani, Məhəmməd-Qəzvini, Mirzayı-Məxtum və

Molla Mərhumı-Mərvi olan bu şairlər, əsərlərini Azərbaycan türkcəsi ilə yazdılar.

Yuxarıda zikr edilən azərbaycanlı şairlərin ən önəmlisi, Şah İsmayıl sarayından qaçıb İstanbula gəlmiş olan Şahidir. Ondan sonra Həbibı gəlir. Şahi, bir müddət İran şahının baş şairi (məliküş-şüəra) olmuş, ancaq bilinməyən səbəblərlə İstanbula getmişdir. Füzulidən öncə Azərbaycan şairlərinin ən böyüyüdür. Füzuliyə də təsir göstərmişdir. Azərbaycanlı şairlərin bəzisi Osmanlı ləhcəsi ilə də şeir söyləmişdir. Bunlar arasında Bəsirini zikr etmək lazımdır.

Bu dövrdə Osmanlı sarayı ilə hamısının dili türkcə olan İrandaqı Səfəvilər, Türkistandaqı Şeybanilər və Hindistandaqı Baburilər arasında mədəni və ədəbi əlaqələr quruldu. Şah Təhmasib ilə Qanunı Sultan Süleyman bir-birlərinin şeirlərinə nəzirə yazdılar. Türk dili və ədəbiyyatının inkişafı və kamilləşməsi çərçivəsində türkcəyə farsca və ərəbcə kəlmələrin daxil olması, türkcənin əruza daha çox uyuşmasına, ancaq eyni zamanda düzləltmə bir dil halına gəlməsinə səbəb oldu. Onun qarşısında sadə türkcəçilik axımı da öz yoluna davam etdi. Məhrəmi və Nəzmi kimi şairlər bu dövrdə sadə türkcəçilik axımının təmsilçiləridirlər.

Bu dövrün klassik şairlərinin ən böyükləri sırası ilə Zati, Xəyali, Füzuli və Baqidir.

Zati, Balikesirli idi və qəsidə, qəzəl və nəsir yazırdı. Qəsidələri daha çox bəyənilmişdir. Zətini, Kəmal Xocəndinin bənzəri və Nəcati ilə Baqi arasında keçiş nöqtəsi olaraq sayırlar.

Zatidən sonra gələn Xəyalinin şeirləri daha sağlamdır. Əhdi, təzkirəsində onu Hafizi-Rumi olaraq adlandırır. Digər şeirlərindən daha yaxşı olan qəzəlləri, bir az Füzulinin şeirlərini xatırladır.

Bağdadda yaşamış olan Füzuli, dövrünün ən böyük şairi idi. Ancaq şeirləri Azərbaycan türkcəsi ilə olduğu üçün Azərbaycan türkcəsi bölməsində izah ediləcəkdir.

Baqi, Xəyalinin ölümündən sonra zamanın ən böyük şairi oldu. Riyazi, təzkirəsində onu “məliküş-şüəra” və “sultanül-şüəra” olaraq adlandırır. Duyğuları, Füzulinin dərinliyi və səmimiyyəti ölçüsündə olmasa da, qəsidələri çox sağlamdır. Ancaq o, hər mövzunu ən yaxşı bir şəkildə qəlibə tökərək yazı bilən bir sənətdir.

Bu dövrün məşhur qəsidə şairi Fəğani, Sədrəzəm İbrahim Paşanın qəzəbinə uğrayaraq edam edildi.

Burada Azərbaycan məsnəvi müəlliflərindən İbrahim Çələbi ilə Mustafa Cinanini də zikr etmək lazımdır. İbrahim, [134] “Nəqşixəyal” məsnəvisini “Məxzənül-əsrara” nəzirə olaraq yazmış, Cinani də “Riyazül-Cinan”, “Cəlaül-qulub” və “Məxzənül-əsrar” məsnəvilerinin sahibidir. Hər iki şair, XVI yüzilliyin son dövrünə aiddir.

Ayrıca bu əsrdə şəhərlərin təsviri və yerli yaşamı haqqında “şəhrəngiz” yazmaq rəvac tapdı.

“Şahnamə” və tarix yazmaq:

Bu əsrdə şahnamə yazmaq da rəsmi vəzifə halına gəldi. Sarayın əmri və tapşırığı ilə hər üçü də azərbaycanlı olan sırası ilə Fəthullah Arif Çələbi, Əflatun Şirvani və Seyyid Loğman bu vəzifəni yerinə gətirdilər.

Şahnamələr Firdövsinin “Şahnamə”sinin vəznində farsca yazılırdı. Mövzuları Osmanoğulları tarixi idi. Bu janr, Türkiyə Səlcuqluları zamanından başlayaraq adət-ənənəyə çevrildi. Xəttatlar və rəssamlar da onlarla həmkarlıq etdilər. Şahnamələrin müəllifləri eyni zamanda türkcə tarix də yazırdılar. Bu dövrün ən önəmli tarix müəllifi, eyni zamanda şair də olan Əli idi. Onun əsərlərindən “Kühül-əxbar”, “Qəvaidül-məcalis” və “Mənaqibi-hünərvəran” çox önəmli və dəyərlidir.

Tarix yazımında ədəbiyyat tarixi də özünə önəmli bir yer tapdı. Öncə Səhi, Nəvayinin “Məcalisün-nəfaisi”ni təqlid edərək “Həşt Behişt” adı ilə “Osmanlı şairləri təzkirəsi”ni yazdı (945/ 1538). “Daha sonra Lətifinin”, Aşiq Çələbinin, Əhdi Bağdadinin və Həsən Çələbinin təzkirələri yazıldı. Eyni şəkildə “Camiün-nəzair” (Hacı Kamal) və “Məcməün-Nəzair” (Nəzmi) adlarında şeir nəzirələri yazıldı.

Bu dövrdə lüğət, qrammatika və ədəbi şərh kitabları, eyni zamanda elmin müxtəlif qollarına aid təzə, həmçinin tərcümə əsərləri yazıldı.

Aşıqlar:

Şifahi xalq ədəbiyyatı əsərləri, bu əsrdən etibarən daha muntəzəm bir şəkildə yazıldı. Bundan sonra aşıq deyə adlandırılan

ozanlar, qəhrəmanlıq və ya epik şeirləri, mərsiyələri və xalq mahnılarını xalqa oxuyub, onların sevinc və şadlığına şərik oldular. Bu dövrdə onların ən önəmli təmsilçiləri Bəxşi ilə Qul Hikmətdir. Bəxşi, Sultan Səlimin İran və Misir savaqlarının hekayəsini yazan şəxsdir.

Bu dövrdəki bəktəşi-qızılbaş dərviş şairlər, klassik şairlərin əksinə şeirlərini heca vəznə ilə və sadə türkcə ilə yazdılar. Qul Hikmət və onun müridi olan Pir Sultan Abdalın əsərləri, bu növ şeirlərin ən gözəl örnəkləridir. Qızılbaş-bəktəşi şairlərindən və Şah Təhmasibin tərəfdarlarından olan Pir Sultan Abdal, Sivasda Şah Təhmasibin lehinə keçirilən üsyana lider olaraq qatıldığı üçün Xızır Paşa tərəfindən tutuqlanıb asıldı.

XVI əsr Osmanlı türkcəsi nəzmindən və nəsrindən örnəklər:

Bağdadlı Ruhinin 17 bənddən ibarət olan və XVI yüzilliyin şah əsərlərindən sayılan məşhur tərkibbəndindən bir örnək:

Birinci bənddən:

Sanman bizi kim şireyi-əngur ilə məstiz,
Biz əhli-xərabatdanuz məsti-ələstiz.
Ərbabı-qərəz bizdən irəğ olduğı yegdür,
Düşməz yerə zira oqumuz sahibi-şəstiz.
Həm-kaseyi-ərbabı-diliz ərbədəmüz yoq,
Meyxanədəyüz gərçi vəli eşq ilə məstiz.

Altıncı bənd:

Vardım səhəri taət için məscidə nagah,
Gördüm oturur halqa olub bir nicə gümrah.
Girmiş kimisi vəhdətə almış ələ təsbih,
Hər birisinün virdi-zəbanı çel ü pəncəh.
Didüm nə sayarsız nə alırsuz nə satarsız,
Kəsəla dilinüzdə nə nəbi var ne xud Allah.
Didi biri kim şəhrimizün hakimi-vaqtı,
Xeyr etmək için xalqa gəlür məscidə hər gah.

Ehsanı ya pencahu ya çeldür füyqəraya,
Səbr eylə ki dəmdür gələ ol miri-fələkcah.
Gəldiklərini məscidə bildüm nə içündür,
Yüz döndürüb andan dedim, ey qövm, olun agah.
Sizdən kim irəğ oldı isə Haqqa yaqındur,
Zira ki zəlalət yoludur tutduğunuz rah.

“Sanmayın ki, biz üzüm suyu ilə sərxoş olmuşuq, biz xərabət əhliyik, və ələst məclisinin şərabi ilə məstik.

Pis niyyətlilərin bizdən uzaq durmaları yaxşıdır, çünki bizim atduğumuz ox yerə düşməz, biz məharət sahibiyik.

Biz könül əhli ilə eyni kasadan içərik, davamız yoxdur. Mey-xanədəyik, amma eşq ilə sərxoşuq.

[136] *Bir səhər vaxtı, ibadət üçün məscidə getdim. Gördüm ki, yolunu azmış bir neçə şəxs halqa vurub oturmuşlar.*

Bəzisi əlinə təsbeh alıb təkbaşına bir güşədə oturmuş. Hər birinin dilinə dolanan söz ya qırxdır, ya da əlli.

Dedim: ‘nə sayırsınız, nə alıb nə satırsınız ki, Peyğəmbərin də, Allahın da adını çəkmirsiniz.

Biri dedi ki, şəhərimizin valisi xalqa yaxşılıq etmək üçün həmişə məscidə gələr.

Yoxsullara verdiyi pul ya qırxdır, ya da əlli. Sən də səbr elə ki, o fələk rütbəli əmirin məscidə gəlmə vaxtıdır.

Məscidə nə üçün gəldiklərini öyrəndim. Sonra üz çevirib dedim ey camaat, bilin ki,

Hər kim sizdən uzaq olsa, Allaha yaxın olur. Çünki sizin tutduğunuz yol zəlalət (azğınlıq) yoludur.⁹²

Baqinin, Qanuni Sultan Süleymanın mərsiyəsi haqqında yazdığı şeirindən bir nümunə. Bu tərkibbənd aşağıdakı farsca beytlə başlamaqdadır:

Ey Paybəndi-damgəhi-qeydi-nam ü nəng,
Ta key həvayı-məşğəleyi-dəhr bi-dirəng.

⁹² Nihad Sami Banarlı, e.ə., c.I, s. 581.

An ol günü ki axır olub no-baharı-ömr,
Bərgi-xəzanə dönsə gərək ruyi-lalə rəng.

“Ey şöhrət və ehtiras tələsinə düşmüş insan! Bu qərarsız dünyaya işləri ilə məşğul olmaq işlərin nə qədər davam edəcək?

O günü ağlına gətir ki, ömrünün baharı sona çatacaq və lalə rəngli üzün xəzan yaprağına dönəcək.”

Dördüncü bənd:

Olsun qəmində bənciləyin zar-ü bi-qərar,
Afaqı gəzsün ağlayaraq əbri-nobahar.
Tutsun cahanı naleyi-mürğan sübhədem,
Güllər yolunsun ahu-fəğan eyləsün həzar.
Sünbüllərini matəm edüb çözsün ağlasun,
Damanə döxsün əşki-firavanı kuhsar.
Andıqca buyi-xülqunu dərdünlə laləvəş,
Olsun dərunı-nafeyi-müşki-Tatar tar.
Gül həsrətinlə yollara dutsun qulağını,
Nərgis kimi qiyamətə dək çəksün intizar.
Dəryalar etsə aləmi çeşmi-gühərfişan,
Gəlməz vücuda sənciləyin dürri-şahvar.
Ey dil bu dəmdə sənsün olan bana həm-nəfəs,
Gel ney kimi inləyələm bari zar zar.
Ahəngi-ah u nalələri idəlim bülənd,
Ashabı-dərdi cuşə götürsün bu həft bənd.

“Yaz buludu sənin qəmində mənim kimi qərarsız olub ağlasın və səmaları ağlayaraq gəzsün.

Səhər vaxtı quşların iniltiləri dünyanı tutsun, güllər yolunsun; bülbüllər ah və fəryad etsinlər.

Dağlar yas tutsun, sünbül kimi saçlarını açıb ağlasın, bol göz yaşlarını ətəklərinə töksün.

[137] *Tatar ölkəsindəki müşk ceyranının qarnında gizli müşk kisəsi, sənin yaradılışdan gözəl iyini xatırladıqca (iysiz) lalə gülü kimi (içindən) dərdlənilib qapqara olsun.*

Gül sənin həsrətində qulağını yollara tutsun, nərgiz çiçəyi kimi qiyamətə qədər gözləsin.

İnci saçan gözlər, dünyanı dənizlərlə örtəcək qədər çox ağlasalar da, yenə sənin kimi şahənə bir inci əmələ gəlməz.

Ey könül! Bu anda mənim tək dostum sənsən. Gəl səninlə ney kimi yanıq-yanıq ağlayaq.

Ahların, inləmələrin səsini yüksəldək. Bu yeddi bənd, dərdli insanları coşdursun."⁹³

Edamından qabaq Pir Sultan Abdalın zindanda dediyi bir şeir:

Xızır Paşa bizi bərdar etmədən,
Açılun qapular, şaha gedəlim.
Siyasət günləri gəlib yetmədən,
Açılun qapular, şaha gedəlim.

Könül çıxmaq istər şahın köşkünə,
Can boyanmaq istər Əli müşkünə.
Pirim Əli on iki imam eşqinə,
Açılun qapular, şaha gedəlim.

Hər nəreyə getsəm, yolum dumandır,
Bizi böylə qılan əhdü amandır.
Zəncir boynum sıqdı, halım yamandır,
Açılun qapular, şaha gedəlim⁹⁴.

Osmanlı türkcəsi nəsr, XVI əsrdə ərəbcə və farsca kəlmə və deyimlərin işlənməsi ilə daha ağır və anlaşılması çətin bir vəziyyətə düşdü. Ərəbcə və farsca kəlmə və deyimlərlə birlikdə onların bəzi qrammatik qaydaları da türkcə nəsrə daxil oldu. Bundan əlavə cümlələr boş sözlərlə uzanıb bir-birinə bağlanması çətin və anlaşılmaz vəziyyətə gəldi. Səcişlətmə (qafiyəli nəsr) həvəsi də cümlələri daha da uzatdı. Bu axım XVII əsrdə daha da gücləndi. Ancaq nə yaxşı ki, birinci dərəcədəki müəlliflər, belə bir üslubun və tərzin tərəfdarı olmadılar və ümumiyyətlə, əsərlərini daha sadə bir nəsrə yazdılar.

⁹³ Eyni əsər, c.I, s. 595.

⁹⁴ Eyni əsər, c.I, s. 625.

Bu dövrün nəsrinə örnək olaraq, bu əsrin məşhur şair və tarixçisi (“Təvarixi-Ali-Osmanın” müəllifi) Sədrəzəm Lütfi Paşanın “Asəfnamə”sindən bir neçə sətir nəql edək:

“Sultan Səlimi-mərhum zamanında bir dəfə fəth-i Diyarbəkirə gedərkən otaq qabağına bir neçə casus həramzadələr ki, Şah İsmail tərəfindən irsal olunmuşlar, xeymeyi-padişahini atəşə urub gecə ilə padişahı bəkləyüb taşra çıxarsa xəncər ilə urmaq niyyətinə gəlmiş [138] imiş.

Duyulub haqlarından gəlinmiş idi. Ol zaman birər növbət ilə bir bölük ağası bəkləmək əmr olunmuşdur.”⁹⁵

“Mərhum Sultan Səlim xan zamanında Diyarbəkirin fəthinə gedərkən Şah İsmayıl tərəfindən göndərilmiş olan bir neçə casus həramzadə, padşah çadırını atəşə verib gecə ilə padşahı gözləyib, eşiyyə çıxarsa, xəncər vurmaq istəmişlər. Eşidib haqlarından gəlinmişdi. O zaman orada bir bölük ağasının növbət tutması əmr olunmuşdur”.

XVII ƏSR

XVII əsrdə divan ədəbiyyatı inkişafına davam etdi. Qəsidə və qəzəldə çox güclü şairlər ortaya çıxdı. Füzuli və Baqi ədəbi məktəbləri quruldu. Hind üslubu ilə qəzəllər və həkimanə şeirlər söyləndi.

Bu əsrin ən böyük şairləri Nəfi, Yəhya, Naili, Nabi, Ətai və Halətidir.

Nəfi qəsidədə, Yəhya, Naili və Nabi qəzəldə, Ətai məsnəvidə, Haləti rübaidə üstad olub şöhrətə çatdılar.

Nəsrədə Katib Çələbi və Övliya Çələbi çox önəmlidirlər. Tarixçilərdən Nəima və Pəçəvinin adları zikr edilə bilər.

Xalq şairlərindən aşiq Ömər, Gövhəri və özəlliklə də Qaraca-oğlan şöhrətə çatdılar. Xalq təsəvvüf şeirinin təmsilçiləri isə, Niyazi Misri, Sinan Ümmi və Xudai idilər.

Ömər Nəfi, padşaha və vəzirlərə qəsidə yazaraq, çox məşhur oldu. Ancaq daha sonra onlar üçün yazdığı satiralar, öldürülməsinə səbəb oldu. Onun türkcə, farsca divanları ilə həcv məcmuəsi vardır.

⁹⁵ Eyni əsər, c.I, s. 608.

Şeyxülislam Yəhyanın gözəl aşiqanə qəzəlləri vardır. Onun duyğuları və xəyal gücü çox və dili öz müasirlərinə nisbətən daha sadədir. O, eyni zamanda dini risalələrin müəllifi və mütərcimidir.

Mustafa Çələbi Naili, ilk dəfə Türkiyədə hindi üslubu ilə aşiqanə və bir qədər də sufianə qəzəllər yazmış divan sahibidir.

XVII əsr, türkcə nəsrin inkişafı baxımından diqqətçəkicidir. Bu dövrdə müxtəlif elm mövzularında və qollarında çox sayda əsər yazıldı. Mənsur əsərlər, sadə türkcə və qarışıq osmanlıca olmaq üzrə iki üslubla yazıldı. Bu dövrün ən önəmli nəsr müəllifləri, Övliya Çələbi (Məhmət) ilə Katib Çələbidir.

“Səyahətnamə”nin müəllifi Övliya Çələbi Məhmət, 1611-ci ildə İstanbulda doğuldu. [139] Dini elmlər sahəsində təhsil etdikdən sonra Quranı əzbərləyib bir müddət imamlıq elədi. Osmanlı, Avropa, İran və Qafqaz ölkələrinə etdiyi səyahət sırasındakı araşdırma və müşahidələrinin nəticəsini 10 cildlik “Səyahətnamə”sində yazdı. Tarixi, coğrafi və ictimai mövzularla çeşidli millətlərin folklorunu ehtiva edən “Səyahətnamə”nin dili sadə və axıcıdır.

Hacı Xəlifə ləqəbli Katib Çələbi (Mustafa), Övliya Çələbidən üç yaş böyük olub, onun yerlisidir. 49 yaşında ölməsinə baxmayaraq, əngin biliyə malik dindar alim və güclü bir müəllif idi. Yadigar qoyduğu əsərlərin ən önəmliləri bunlardır:

“Kəşfüz-zünun”. Ərəbcə yazılmışdır. 14500 kitab haqqında qiymətli məlumat (biblioqrafiya şəklində) verir. Alman, ingilis və latın dillərinə çevrilib nəşr edilmişdir.

“Cahannüma”. Avropalı qaynaqlardan faydalanaraq yazılmış Osmanlı və dünya coğrafiyası haqqındadır.

“Təqvimüt-təvarix”, “Mizanül-haqq”, “Dəsturul-əməl”. Hər üçü də risalə şəklindədir. Müəllif bu üç əsərində sosial mövzulardan, Osmanlı dövlətinin nöqsanlarından, axsayan cəhətlərindən və onları düzəltmə yollarından bəhs etmiş, türk cəmiyyətinin inkişafı üçün müsbət elmlərin təşviqini təklif etmiş və insanların diqqətini Avropadakı irəliləyişə cəlb etmişdir.

Bu dövrdə yazılmış olan tarix kitablarına nümunə olaraq Naima və Pəçəvi tarixlərini saya bilərik.

Qarışıq və anlaşılması çətin Osmanlıca nəsrin təmsilçiləri Nərgisi və Veysidirlər. Hər ikisi də müxtəlif əsərlər və münşəat yazmışlar.

Şair təzkirələri olaraq “Riyazüş-şüəra” (“Riyazinin təlifi”) və “Təşrifatüş-şüəra” zikr edilə bilər.

Dini və təsəvvüfi ədəbiyyat sahəsində İsmail Ankaravinin 6 cildlik “Məsnəviyi-Mövləvi şərh” və “Sarı Abdullah Əfəndinin “Məsnəvi şərh” önəmlidir.

Bu əsrdə xalq ədəbiyyatı da diqqətəlayiq bir inkişaf göstərdi. Bu dövrdə xalq ədəbiyyatı şairlərinin ən önəmliləri aşiq Qaracaoğlan, aşiq Ömər, Gövhəri, Quloğlu və Qul Mustafadır.

Bu dövrdə teatr, xalq oyunları (Qaragöz və orta oyunları) və məddahlıq inkişaf etdi. “Əsli ilə Kərəm”, “Aşık Qərib” və “Koroğlu” kimi xalq dastanları yazıldı. Azərbaycanda da məşhur olan bu dastanlar, şifahi ədəbiyyatın bir parçası sayıldı. Təkkə şairləri arasında da Niyazi Misri (Niyazi divanının müəllifi), Ümmi Sinan, Xudayi (“Təzkireyi-Xudayi”nin müəllifi) ortaya çıxdı. Bunlar şeirlərini heca vəznə ilə söylədilər.

Niyazinin sufiyanə şeirləri Nəsimininki kimi, sufilərin dilindən düşmədi.

XVII əsrdəki Osmanlı türkcəsindən nəzm və nəsr nümunələri:

Nəfinin Sultan IV Muradın mədhi haqqındakı “Bahariyyə” qəsidəsindən:

Əsdi nəsimi-nov-bahar, açıldı güllər subh-dəm,
Açsun bizim də könlümüz, saqi mədəd sun camı-cəm.
Ərdi yinə ürdibehişt, oldı hava ənbər-sirişt,
Aləm behişt, əndər behişt, hər guşə bir bağı-İrəm.
Gül dövrü, eyş əyyamıdır, zövq ü səfa həngamıdır,
Aşıqların bayramıdır bu mövsimi-fərxundə-dəm.
Dönsün yinə peymanələr, olsun tühi xumxanələr,
Rəqs eyləsün məstanələr, mutriblər etdikcə neğəm.
Bu dəmdə kim şamu səhər meyxanə bağa rəşk edər,
Məst olsa dilbər, sevsə gər məzurdur şeyxül-hərəm.
Ya neyləsün biçarələr, aşüftələr, avarələr,

Saqər suna məhparələr, nuş etməmək olur sitəm.
Yar ola camı-cəm ola, böylə dəmi-xürrəm ola,
Arif odur bu dəm ola, eyş u tərəblə müğtənəm.
Zövqi o rind eylər tamam, kim duta məst ü şadkam,
Bir əldə camı-lələfəm, bir əldə zülfi-xəm be xəm.
Hər nov-rəsədə şaxı-gül almış əlinə camı-mül,
Lütf et açıl, sən daxi gül, ey sərv-qədd ü qönçə-fəm.

“Bahar yeli əsdi. Səhər vaxtı güllər açıldı. Bizim də könlümüz açılıns (deyə) (ey) saqi! Mədəd et və Cəm qədəhini (şərabını) ver bizə.

Yenə Aprel ayı gəldi. Hava gözəl ətir verməyə başladı. Aləm cənnət içində cənnət. Hər bucağı bir İrəm bağı kimi.

Gül dövrü şənlik günləridir; zövq və səfa zamanıdır; bu uğurlu mövsüm, aşıqlərin bayramıdır.

Yenə şərab qədəhləri dönsün! Şərab küpləri boşalsın! Sazlar çalıb söylədikcə, sərxoş olanlar rəqs etsin, oynasın.

(Ancaq) o rind tam zövq alar ki, sərxoş və sevincli ola. Bir əlində lələ rəngli (bir) qədəh, [141] bir əlində də qıvrım-qıvrım saç tuta.

Hər yeni yetişmiş gül budağı (kimi bir gözəl) əlinə şərab qədəhi almış. Lütf et, açıl, sən də gül, ey sərviboylu və qönçə dodaqlı gözəl.”⁹⁶

İndi Sultan IV Murad üzərində təsir göstərən və reform sahəsində onu hərəkətə keçirən XVII yüzilliyin Osmanlı mütəfəkkiri Qoçi bəyin risaləsindən bir qismini örnək olaraq göstəririk:

Müqəddəmətən bəylik və bəylərbəyilik və sair mənasıbı-padişahi, idareyi-məmalikdə kar-didə və əməkdar və müsteqim kimsələrə tövcih olur(du). Müqabilində bir aqça və həbbə rüşvət və caizə alınmaz (dı) və cürm ü günahı zahir olmayan bir fərd əzl olunmazdı. Ələlxüsus sancaq bəyləri və bəylərbəyiləri, yirmişər və otuzar yıl (30 il) mənəblərində bərqərar olurdu.

Ol cəhətdən dövləti-padişahidə qüvvət və qüdrətləri kamalında olub səfəri-Hümayun vaqi olduqca hər biri yedişər, sekizər yüz,

⁹⁶ Eyni əsər, c.I, s. 190.

bəlkə, binər (min nəfərlik) mürəttəb və mükəmməl mərdi-cəngavər ilə əzmi-səfəri-zəfər-rahbər edərək uğrı Hümeyun-ı padişahidə nicə ərlilər və mərdanəliklər ibraz eylərlərdi⁹⁷.

“Əskidən bəylik və bəylərbəyliyi və digər səltənət məqamları ölkələrin hakimiyyətində təcrübəli əməkdar və düzgün şəxslərə verilir. Qarşılığında bir aqça və bir tək rüşvət və qarşılıq alınmaz. Cürmü və günahı olmayan bir şəxs işindən alınmaz. Özəlliklə sancmaq bəyləri və bəylərbəyləri igirmi-otuz il vəzifələrində qalırdılar.

O üzdən padşah dövlətində gücləri və qüvvətləri mükəmməl olub, padşah yola çıxınca hər biri yeddi-səkkiz yüz, hətta min nəfərlik müntəzəm və mükəmməl savaşı əsgəri ilə zəfər yolçuluğuna öncülük edərək, padşah uğruna böyük comərdlik və igidliklər göstərirdilər”.

XVIII ƏSR

XVIII əsrdə Osmanlı dili və ədəbiyyatında sadəlik və sadə yazmaq meyli daha da artdı. Şeirdə, nəsrə və özəlliklə də təzkirə yazılışında milliyətçiliyə və yerliçiliyə təmayül hakim oldu.

Nədim və Şeyx Qalib kimi birinci dərəcədəki şairlər də müasirləri kimi şeirlərini və əsərlərini sadə türkcə ilə yazmağa, farsca və ərəbcə kəlmə və deyimləri daha az işlətməyə, əsərlərində xalqın örf və adətlərini əks etdirməyə, yazılarında xalq deyimlərindən və sözlərindən faydalanmağa, xalq dili ilə xalqın duyğularına, kədərlərə və üzüntülərinə tərcüman olmağa qeyrət göstərdilər. Əlbəttə, bütün şairlər və müəlliflər, bu milli ədəbi axına qatılmadılar. Bir qrup da əski üslub və tərzlə qarışıq və anlaşılmazı çətin olan Osmanlıca yazmağa davam etdilər. Xalqın anlayışı və duyğuları ilə maraqlanmadılar. [142] Məhəlliləşmə axını nəticəsində dördlüklərin mahnı tərzini, əski türkcə şeiri şəklini ilə, ancaq əruz vəznini ilə inkişaf etdi.

Bu əsrdə Osmanlı ədəbiyyatında nisbi bir durğunluq gözə çarpar. Birinci dərəcədəki şairlərin ən önəmlilərindən Nədim, əsrin başlarında, yəni Lalə dövründə yaşadı. Digəri isə yüzilliyin son-

⁹⁷ Eyni əsər, c. II, s. 697.

larında yaşamış olan Şeyx Qalib (Dədə Qalib)dir. Onlardan sonra Yəhya Nazim, Süleyman Nəhifi, Taib və ya Həmdi, Seyyid Vəhbi, Kami, Nili, Səlim, Sami, Raşid, İzzət Əli Paşa, Raqıb Paşa, Heşmət, Fitnət Xanım, Sünbülzadə Vəhbi, Süruri və Əndəruninin adları zikr edilə bilər. Bu dövrün padşahları, hər ikisi də şair, xəttat, elmin və ədəbiyyatın təşviqçisi olan şeirlərində Nəcib təxəllüsünü işlədən Sultan III Əhməd ilə İlhami təxəllüsünü işlədən Sultan III Səlimdir.

Sultan III Əhmədin və onun sədrəzəmi İbrahim Paşanın dövrünə Lalə dövrü deyilir. Lalə dövrü 1730-cu ilə qədər davam edib xalqın Patrona Xəlil başçılığında üsyan etməsi ilə sona çatdı. Padşah əzl edildi (hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı) və sədrəzəmi öldürüldü. Lalə dövründə barış və əmniyyət təmin edildi. Ölkəni inkişaf etdirmək və xalqın mədəniyyət səviyyəsini yüksəltmək üçün abadanlıq və mədəniyyət fəaliyyəti aparıldı. İstanbulda ilk mətbəə quruldu. Xəttatlar, iqtisadi baxımdan bu işə razı olmayınca, əskidən olduğu kimi, dini kitabların xəttatlar tərəfindən yazılması qərarlaşdırıldı.

Lalə dövründə İstanbuldakı Xəlic sahilində Avropa üslubunda Su Şəhəri və Sədabad adında kiçik bir şəhər quruldu. Saray qonaqlıqları orada verilirdi. Oradakı sazlı-sözlü ziyafətlərdə saray şairləri şeirlərini oxuyurdular. Sədabadda, özəlliklə bahar mövsümündə çox olan lalələr gülləri arasında, zövq və əyləncə süfrəsi sərilərdi. Bu üzədən bu dövrə Lalə dövrü deyilir.

Şair, xəttat və birinci dərəcədə musiqişünas olan Sultan III Səlimin şeir “Divanı” var. O, bir neçə musiqi məqamının (suzi-dilara, şövq-əfza və s.) yaradıcısı və eyni zamanda ney və tənbur çalğıçısı idi. Şeirlərində İlhami təxəllüsünü işlədirdi.

Lalə dövrünün ən böyük şairi Əhməd Nədim, Patrona Xəlil üsyanında 50 yaşındaykən öldürüldü. İstanbullu idi və İstanbul dialekti ilə şeir söylərdi. İstanbul ləhcəsi ilə şeir söyləmək axını, hər nə qədər Baqi və Yəhya ilə başlamış olsa da, Nədim vasitəsi ilə kök saldı. O, qəzəldə, təsnifdə və qəsidədə böyük bir istedadla malik idi. Təsnif janrı onunla inkişaf edib yayıldı. Şeirlərində eşqin yanında Lalə dövrünün təmtəraqlı həyatı ilə İstanbul şəhərinin gözəllikləri gözə çarpır. Nədim, farsca və çağatay türkcəsi ilə də şeir söyləmişdir.

Osmanlı divan şeirinə ən böyük üstadlarından olan, Mövlanadan çox təsir alan və mövləvi təriqətinin böyüklərindən olan Şeyx Qalib (1757–1799), hind üslubunun təmsilçisi idi. Onun divanından başqa “Hüsn və Eşq” adlı məsnəvi var. Bu məsnəvi, eşq-təsəvvüf mövzusunda bir hekayə olub, onun şah əsəri sayılır.

[143] Musiqişünas və eyni zamanda Mövləvi məktəbinin mənsubu olan Yəhya Nazimin şeir “Divanı” vardır.

Eyni zamanda xəttat olan Süleyman Nəhifi, “Məsnəvi”ni altı cild olaraq türkcə şeirə çevirmişdir.

Şair və müəllif olan Taib və ya Həmdi “Hədiqatül-vüzəra”, “Hədiqatül-mülük” və “Münşəat” kimi əsərlərin müəllifidir.

Sədrəzəm Raqib Paşa şair, mətəfəkkir və xəttatdır.

Heşmət, həcv şairi və “Sənədüş-şüəra”nın müəllifidir.

XVIII yüzilliyin sonlarında İranda səfirlik edən Sünbülzadə Vəhbi, “Töhfeyi-Vəhbi” adında farsca-türkcə və “Nüxbeyi-Vəhbi” adında ərəbcə-türkcə mənzum lüğətlərin müəllifidir. Bunlardan “Töhfeyi-Vəhbi” Türkiyə və Qafqaz mədrəsələrində uzun illər farscanın öyrədilməsində işlədildi.

Qarışıq nəsrin təmsilçisi, divani-hümayun katibi Şəfiq Əfəndi, Edirne və 1730-cu ilin inqilab hadisələrini yazmışdır.

XVIII yüzilliyin başlarında Səid Məhəmmədin köməkliyi ilə İstanbulda Avropa tərzində ilk mətbəəni quran İbrahim Mütəfərriqə, eyni zamanda müəllif, mütərcim, nəşir və böyük bir reformist idi. “Üsulul-hikəm fi nizamil-cədid” adlı kitabı Osmanlı dövləti və qoşununun islahatı mövzusunda.

Bu əsrdə erməni aşığılar da türkcə şeir söylədilər. Bunların ən önəmliləri Aşiq Vartan və Aşiq Məcnunidir.

XVIII ƏSRİN OSMANLI TÜRKCƏSİ NƏZM VƏ NƏSR ÖRNƏKLƏRİNDƏ

Sultan III Əhmədin (Nəcib) qəzəlindən bir dördlük:

Əsirin bir bəni sanma cahan avareyi-hüsnün,
Pəsəndi-dideyi-aləm cavani-dil pəsəndimsin.
Gərək cevrinlə məhzun et gərək lütfünlə qıl məsrur,
Gərək ağlat, gərək güldür əfəndimsin əfəndimsin⁹⁸.

*“Sanma ki, əsirin bir mənəm. Bütün dünya gözəlliyinin avarə-
sidir. Aləmin gözünün bəyəndiyi, mənim könlümün bəyəndiyisən.*

*Cövrünlə məhzun etsən, lütfünlə sevindirсэн; ağlatsan da,
güldürsən də əfəndimsən, əfəndim.”*

**Nədimin İstanbulun təsviri və [144] Lalə dövrü sədrəzəmi Da-
mad İbrahim Paşanın mədhi haqqındakı qəsidəsindən bir parça:**

Bu şəhri-Sitanbul ki, bi misl-ü bahadır,
Bir sənginə sədparə Əcəm mülkü fədadır.

Bir gövhəri-yekparə iki bəhr arasında,
Xürşidi-cahantab ilə tartılsa səzadır.

Altındamı, üstündəmidir cənnəti-əla,
Əlhəq bu nə halət, bu nə xoş ab-u havadır.

İnsaf deyildir anı dünyaya dəyişmək,
Gülzarların cənnətə təşbihi xətdadır.

Hər kəs irişür anda müradına anıncün,
Dərgahları məlcəi-ərbabi-ricadır.

Kalayi-maarif satılır sövqlərində,
Bazari-hünər mədəni-ilm ü üləmadır.

Camelərinin hər biri bir kuh-i təcəlli,
Əbruyi-mələk anlara mihrabi-duadır.

⁹⁸ Eyni əsər, c.I, s. 747.

Məscidlərinin hər biri bir locceyi-ənvər,
Qəndilləri meh kimi ləbrizi-ziyadır.

Həp xalqının ətvəri pəsəndidə vü məqbul,
Derlər ki, biraz dilbəri-bi mehr ü vəfadır.

Şimdi yapılan aləmi-nov-rəsmi-səfanın,
Övsafi hələ başqa kitab olsa səzadır.

Namı kimi olmuşdur o həm sə'd, həm abad,
İstanbula sərmayeyi-fəxr olsa rəvadır.

Kuhsarları, bağları qəsrləri həp,
Guya ki, bütün şövq ü tərəb zövq ü səfadır.

İstanbulun övsafını mümkünmə bəyan heç,
Məqsud həməən sədri-kərəmkarə sənadır⁹⁹.

*“Bənzərsiz və qiymət biçilməz bu İstanbul şəhərinin hər daşı-
na yüz parça əcəm ölkəsi fəda olsun.*

*İki dəniz arasında bütöv bir mücəvhərdir, dünyanı aydınladan
günəşlə müqayisə edilsə belə yeri vardır.*

*Yüksək cənnət onun altındamı, üstündəmi? Həqiqətən, bu nə
gözəllik, bu nə gözəl iqlimdir!*

*Onu dünyaya dəyişmək insaf deyil; gül bağçalarını cənnətə
oxşatmaq yanlışdır.*

*Həmı orda muradına çatır, çünki dərgahları sığınanların pə-
nahıdır.*

[145] *Bazarlarında mərifət malları satılır, ora sənət bazarı,
elmin və biliyin mədənidir.*

*Məscidlərindən hər biri bir təcəlli dağdır; mələk qaşu onlar
üçün dua mehrabıdır.*

*Məscidlərinin hər birində bir nur dənizi vardır; qəndilləri ay
kimi işıq saçmaqdadır.*

*Bütün xalqının davranışları bəyənilmiş və məqbuldur, ancaq
deyirlər ki, dilbərləri bir az sevgisiz və vəfasızdır.*

⁹⁹ Eyni əsər, c.II, s. 756.

İndi dünyanın vəsfi üçün yeni bir gözəllikdir, vəsfləri başqa bir kitab olsa yerində olar.

Adı kimi, həm bəxtiyar (sə'd), həm də abadan olmuşdur; İstanbulla fəxr sərməyəsi olsa, rəvadır.

Bütün dağları, bağçaları və sarayları sanki bütün zövq, şövq və səfədir.

İstanbulun vəsflərini bəyan etmək heç mümkünmü? Məqsəd, sədri-kərəmkarə (Tanrıya) dua etməkdir.”

Şeyx Qalibin (Qalib Dədə) “Hüsn-ü eşq” məsnəvisindən bir örnək:

Dil zindeyi feyzi-Şəmsi-Təbriz,
Ney pareyi-xameyi şəkər-riz.

Bu rəsmə qoyub bəyani-eşqi,
Söylər bana dastani-eşqi.

Kim vardı Ərəbdə bir qəbilə,
Müstəcməi-xisləti-cəmilə.

Sərlövheyi-dəftəri-fütüvvət,
Sər xeyli-Ərəb bəni məhəbbət.

Amma nə qəbilə qiblyi-dərd,
Bilcümlə siyahbəxt ü ru-zərd.

Geydikləri axtabi-təmmuz,
İçdikləri şuleyi-cahan-suz.

Vadiləri rig ü şişeyi qəm,
Qumlar sağısınca hüzn ü matəm.

Xərgəhləri dudi-ahi-hirmən,
Söhbətləri ney kimi həp əfqan.

Hər birisi bir nigarə məftun,
Şəmşir kimi dəhanı pür-xun.

Ərzaqları bəlayi-nagah,
Atəş yağar üstlərinə hər gah.

Əkdikləri daneyi şərərə,
Biçdikləri qəlbi-parə-parə.

Anlar ki kəlama can verirlər,
Məcnun o qəbilədəndi derlər.

Her kim ki bəlaya mürtəkibdir,
Əlbət o ocağa müntəsibdir.

Satdıqları həp mətə-i candır,
Aldıqları suzişi-nihandır.

“Könül, Şəmsi Təbrizinin feyzi ilə canlanmış, ney ise, şirin sözlər saçan ney parçası qələmim;

Eşq üslubunu bu tərzdə ifadə edib, mənə eşq dastanını tərifləyir.

Deyir ki, ərəb diyarında bir qəbilə var idi ki, bütün gözəl xuy-ları özündə toplamışdı.

Əliaçıqlıq və böyüklük kitabının baş lövhəsi olan bu qəbilə, ərəb qəbilələrinin başı və adı Bəni-Məhəbbət idi.

Amma nə qəbilə! Qəbilə deyil, dərd qibləsi kimi bir cəmiyyət idi. Hamısının baxtı qara və üzü sarı idi.

Geydikləri iyul günəşi; içdikləri, dünyanı yandıran od idi.

Vadilərində qəm qumu, qəm şişəsi var idi; qumlar qədər hüzn və matəm (içində idilər).

Çadırları yoxsulluq ahının dumanından düzəlmişdi, danışq-ları, ney kimi həmişə fəryad halında idi.

Hər biri bir sevgiliyə vurğun idi; ağızları qılınc ağzı kimi qan-la dolu idi.

Yeyəcəkləri birdən-birə gələn bəlalər idi, üstlərinə od yağırdı.

Torpağa qığılıcı dənələri əkir, [146] parça-parça olmuş qəlb-lər biçirdilər.

Sözə yeni bir həyat verən şairlər, Məcnunun o qəbilədən oldu-ğunu söyləyirdilər.

Üstünə bəla almaq istəyən hər kəs, əlbəttə, o ocağa mənsub idi.

Onlar can malını satır və (qarşılığında) ürək yangısı alır-dılar”¹⁰⁰.

¹⁰⁰ Eyni əsər, c.II, s. 777 vd.

XIX ƏSR

XIX əsr, Osmanlı mədəniyyəti və ədəbiyyatının dəyişdiyi və avropa səpkində yeni ədəbiyyatın başladığı dövrdür. Bu mədəni inqilab, Tənzimat fərmanının XIX yüzilliyin ortalarında (1839) rəsmən verilməsi ilə başlayır.

XIX yüzilliyin birinci yarısında bir tərəfdən klassik (divan) ədəbiyyatı davam edərkən (ancaq sürəti azalmaqda idi), digər tərəfdən ictimai, mədəni, siyasi və hərbi islahatlar, şəraiti Avropa mədəniyyətini qəbul etməyə hazırlayırdı.

III Sultan Səlim, səltənəti sırasında (1788–1807) cəmiyyətin inkişafı və ordunun islahatı üçün səy göstərdi. Fəsid olan və artıq itaət etməyən yeniçeri ordusunun qarşısında nizami-cədid ordusunu qurdu. Yeni ordunun yaranmasına cəhd etdi. Zabitlərə təlim vermək üçün Fransadan müəllimlər dəvət etdi. Ancaq təəssüflə Yeniçeri üsyanı ilə qarşılaşaraq, bu yolda həyatını itirdi. Yerinə keçən oğlu Sultan II Mahmud, onun işini təqib etdi. Hərtərəfli dərin islahatlar apardı. Eyni zamanda şair, rəssam, musiqişünas, bəstəkar, xəttat, inqilabçı və cəsəretli bir rəhbər olan o, yeniçeri ocağını topa tutdu. Avropalı təlim tərzii ilə yeni bir ordu təşkil etdi. Hərbiyə Məktəbi adı ilə hərbi məktəbini qurdu. Oranın açılış nitqində “bir müddət üçün fransız müəllimlərdən fransızca dərslər alacaqsınız. Ancaq qısa müddətdə kitablar türkcəyə çevriləcək, türk mütəxəssislər yetişəcəkdir” – dedi. Ayrıca bir qrupu təhsil üçün Avropaya göndərdi. İlk təhsili icbari və pulsuz elədi. Universitet öncəsi dönmə üçün “Rüşdiyyə” məktəblərini qurdu.

1831-ci ildə ilk rəsmi qəzet türkcə “Təqvimi-vəqayə” və fransızca “Le Moniteur Ottoman” adları ilə nəşr edildi.

Sultan II Mahmud, ölkə idarəsi üçün də işləri bölmək məqsədi ilə dövlət təşkilatından ilham alaraq vizarətxanaları qurdu. Bundan əlavə “geyim dəyişimi fərmanı”nı verdi. Özü də geyimini dəyişirdi. O zamandan sonra börk sarıq yerinə fəs işlənməyə başladı. Sultan II Mahmud, şeirdə “Ədli” təxəllüsünü seçdi.

Divan ədəbiyyatı Tənzimatdan sonra da davam etdi. Ancaq bu sahədə artıq böyük şairlər çıxmadı. Bunlar, əski məzmunları tək-

rarlayaraq, keçmiş təqlid etdilər. Divan ədəbiyyatının əksinə, bu əsrdə xalq ədəbiyyatı diqqətəlayiq bir inkişaf göstərdi.

[147] Tənziyat öncəsi klassik şairlərdən Vasifi-Əndəruninin, Keçəcizadə İzzət Mollanın, Akif Paşanın, Leyla xanımın, Şərəf xanımın və Mütərcim Asımın adları qeyd edilə bilər.

Mütərcim Asım, Məhəmməd Hüseyn Burhani-Təbrizinin yazdığı farsca “Burhani-qate” lüğətini türkcəyə çevirdi¹⁰¹. Bundan əlavə ərəbcə-türkcə sözlük hazırladı. Böyük Firuzabadi “Qamusu”nu tərcümə etdi. Ərəbcə və farsca kəlmələrin qarşısına türkcə kəlmələr qoyaraq türk dilinə böyük bir xidmət göstərdi.

Ətaullah Əfəndi, fransızcadan 16 tibb kitabı (fiziologiya-anatomiya) tərcümə etdi və türkcə tibb lüğəti yazmağa başladı.

XIX yüzilliyin ortalarında Xoca İshaq Əfəndi, Həkimbaşı Behçət, Xoca Təhsin, Mustafa Rəşid Paşa, Əli Paşa və Fuad Paşa əsərləri ilə Avropa üslubunda yeni ədəbiyyat və mədəniyyət üçün şərait yaratdı.

Sultan II Mahmud 1839-cu ildə öldü. Oğlu Abdülməcrid padşah oldu. Cavan padşah, Mustafa Rəşid Paşanın mütərəqqi düşüncəsinin təsirindən siyasi və ictimai islahatlar üçün öz şəxsi imtiyazlarının bir çoxundan vaz keçdi. Taxta oturmasından üç ay sonra “Xətti-Hümayun İslahatı”nı və ya başqa bir deyişlə “Tənziyat Fərmanı”nı çıxardı. Bu fərmana görə, milliyətinə və dininə baxılmadan, bütün Osmanlı təbəələrinin canına, malına, irzinə və namusuna imperatorluq kəfil olur və onları qanun qarşısında bərabər tuturdu. Şəriət məhkəmələri qarşısında mədəni məhkəmələr quruldu. Heç kimsə mühakimə edilmədən cəzalandırılmır, məhkəmə qərarı ilə edama məhkum olanların malları zəbt edilmirdi. Tənziyat Fərmanının verilməsindən sonra Avropa tipli reformlar böyük bir sürət və ciddiyyətlə davam etdi. Mədəni reformlar önə çıxdı. 1846-cı ildə Məkatibi-ümumiyyə nəzarəti adı ilə Maarif Nazirliyi və Darülmüəllimin (orta məktəblər üçün müəllim məktəbi) quruldu. Parisdəki kimi, akademik universitet kitablarını hazırlamaq üçün “Əncüməni-Daniş” (elm və fənn cəmiyyəti) quruldu (1850). Bu cəmiyyətdə

¹⁰¹ Bu lüğət üçün bax: Mütərcim Asım Əfəndi, “Burhani-qate”, hazırlayanlar: Mürsel Öztürk, Derya Örs, TDK, yay. Ankara, 2000.

Mustafa Rəşid Paşa, Əli Paşa, Fuad Paşa, Əhməd Cövdət kimi alim və müəlliflər; avstriyalı tarixçi Hammer, J.W.Redhouse və Bianchi kimi yabancı alimlər üzv oldular. Əncüməni-Daniş tərəfindən nəşr edilən ilk əsər, Osmanlıca qrammatikası “Qəvaidi-osmaniyyə”dir. Bu kitab Fuad Paşa ilə Əhməd Cövdət tərəfindən yazıldı. “Əncüməni-Daniş” 10 il sonra yerini “Cəmiyyəti-elmiyyəyi-osmaniyyə”yə buraxdı.

1860-cı ildə İbrahim Şinasinin əməkdaşlığı ilə Agah Əfəndi tərəfindən “Tərcümani-əhval” adlı özəl bir qəzet yayınlandı. Şinasi, Tənzimat dövrünün ən önəmli şəxsiyyətlərindəndir. O, fransız şairlərin şeirlərini türkcəyə tərcümə edib, 1858-ci ildə “Tərcümeyimənzumə” adı ilə nəşr etdi. Türk şairlər, bu əsərdən fransız şairlərin əsərləri ilə tanış oldular. Tənzimatdan sonra ortaya çıxan yeni türk ədəbiyyatı, [148] Avropa ədəbiyyatının təsiri altında şəkil, janr və möhtəva baxımından aşağıdakı dövrlərə ayrılır:

- 1) Tənzimat dövrü (1860–1896)
- 2) Yeni ədəbiyyat dövrü (“Servet-i Fünun”, 1896–1909)
- 3) Fəcri-Ati dövrü (1909–1913)
- 4) Milli ədəbiyyat dövrü (1911–1923)
- 5) Cumhuriyyət dövrü (1923-dən bu günə qədər)

Tənzimat dövrü. Şinasinin fransız şairlərindən tərcümələr etməsi ilə başlayır. Əsərlərini danışıq dilinə yaxın bir dillə yazan Şinasi, eyni üslubu şeirlərində də istifadə etdi. Ziya Paşa, Namiq Kamal, Rəcəizadə Əkrəm və Hamid kimi Tənzimat şairlərinin ən böyükləri də onun üslubunu davam etdirdilər. Şinasi, ayrıca Türkiyənin Avropa tipli ilk tamaşasının da müəllifidir.

Bu dövrdə şeirlərin mövzuları da fərqləndi. Tənzimatın məqsədlərinə paralel olaraq, ümumiyyətlə, mədəniyyət, haqq, qanun, ədalət, xalq-dövlət münasibətləri və vətən mövzularında şeirlər söyləndi. Şeirlərdə daha çox fəlsəfi və bədii mövzular və eyni zamanda təbiət mövzusu da işləndi. Əlbəttə, işin içində dini mövzular və görüşlər də daxil oldu. Divan ədəbiyyatında, ümumiyyətlə, mücərrəd və abstrakt olaraq ifadə edilən eşq və təbiət mövzuları, bu dövrdə konkret və dərk edilə bilən bir istiqamətə daxil oldu.

Ədəbiyyatın qərbləşmə tərəfdarı olan bu dövrün ən böyük şairlərindən Namiq Kamal, hürriyyət və məşruteliyyətin müdafiəçisi oldu. Sənətini xalqın qulluğunda işlətdi. Onunla eyni yolda hərəkət edən Abdülhaq Hamid qəzəllərini romantik üslubla yazdı. Ən yaxşı əsəri, Beyrutda həyat yoldaşının matəmi üçün yazdığı “Məqbər” adlı poemasıdır.

“Sərvəti-Fünun” cəmiyyəti şairlərindən Tofiq Fikrəti, Cənab Şahabəddini və Süleyman Nəzifi zikr etmək lazımdır. Tofiq Fikrət eyni zamanda “Sərvəti-Fünun” dərgisinin də redaktoru idi. Bunlar, “sənət sənət üçün” prinsipinin tərəfdarı idilər. Şeir üçün ədəbi dili məcburi gördüklərindən dilləri, xalq dilindən uzaq idi.

Hürriyyətçi və humanist bir şair olan və Əbdülhəmid istibdadı ilə mübarizə edən Tofiq Fikrət, hürriyyət və mədəniyyət şairi olaraq tanınmışdı. Onun “Rübəbi-şikəstə”, “Xaluqun dəftəri” və “Şərmin” adlarındakı şeir dəftərləri dəfələrlə çap edilmişdir.

Yüksək dərəcəli bir şair olan, İslam birliyi və ilk İslama dönüş tərəfdarı Məhmət Akif Ərsoyun (1873-1936) şeirləri “Səfəhat” adı ilə çap edilmişdir. Sədiyə xüsusi bir maraq göstərən Mehmet Akifin şeirlərində Qurani-Kərimdən aldığı ilham müşahidə olunur.

[149] “İstiqlal Marşı” adlı Türk milli himni və “Çanakkale Şehitlerine” adlı şeir ona aiddir¹⁰².

Rıza Tofiq, həkim, filosof və şair idi. Şeirləri “Sərab-i-ömrüm” adı ilə nəşr olundu.

Sərbəst şeirə təmayül göstərən Fəcri-Atı¹⁰³ şairlərindən Əhməd Haşimin və digərlərinin “Sərvəti-Fünun” mənsubları ilə çox fərqi yox idi.

¹⁰² Akif və onun seçilmiş şeirləri haqqında İstanbulda prof. Əli Nihad Tarlan tərəfindən yazılan kitab, farsca və ingiliscəyə də çevrilmişdir. Farsca tərcüməsi, Kazım Rəcəviyə (İzəd) aiddir. Bu tərcümədə Akifin bəzi şeirləri farscaya mənzum olaraq çevrilmişdir.

¹⁰³ 1908-ci il Məşruteliyyət inqilabından sonra ortaya çıxan ədəbi cəmiyyətin və axının adı.

3) YENİ TÜRKÇƏ VƏ YA TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİ XX ƏSRDƏ

Məşrutə inqilabının qələbəsindən sonra başlayan Yeni Türkçə, əslində türk milliyyətçiliyi ilə əlaqədardır.

1908-ci ildə başlayan Türkiyədəki milliyyətçilik cərəyanı, üç il sonra ədəbiyyatda öz əksini tapdı. Milli ədəbiyyat axımı, 1911-ci ildə Selanikdə Ömər Seyfəddin və Əli Canib tərəfindən yayınlanan “Gənc qələmlər” adlı dərgi ilə başladı. Uyğun bir şərait yarandığı üçün 10 il içində milli ədəbiyyat şəklini aldı. Ədəbiyyatı cəmiyyət üçün istəyən milli ədəbiyyat tərəfdarları xalqın dili ilə yazdılar. Şeirdə əruz vəznini yerinə, heca vəznini işlətdilər. Əsərlərində xalqın həyatı ilə bağlı problemlərə toxundular və milli şüuru oyandırmaq üçün qüvvətləndirməyə cəhd etdilər.

Milliyyətçi şairlər olaraq Mehmet Əmin Yurdakul, Orhan Seyfi, Ziya Göybalp, Yusuf Ziya, Faruk Nafiz Çamlıbel və Kemaleddin Kamunu zikr etmək lazımdır.

XX əsrin ən böyük lirik şairlərindən biri olan, əruz vəznini ilə şeir söyləyən və bu üzdən divan şairlərindən sayılan Yəhya Kamal Bayatlı (1884–1958) müxtəlif mövzularda və janrlarda şeir söyləmiş, rübai də yazmış və Xəyyamın rübailərini türkçəyə çevirmişdir.

Cumhuriyyət dövründə türk şeiri və ədəbiyyatında çeşidli istiqamətlər ortaya çıxdı. Avropa tərzində şeir və ədəbiyyatın müxtəlif növləri sınılandı. Türk şeiri və ədəbiyyatında ən önəmli siyasi cərəyanlar milliyyətçilik və onun qarşısında isə solçuluq idi.

Milliyyətçi şairlərin ən önəmliləri arasında Behçet Kemal Çağlar, Necib Fazıl Kısakürek, [150] Orhan Şaik və b. qeyd edə bilərik. Orhan Şaik, eyni zamanda ədəbiyyat araşdırmaçısıdır. Onun Dədə Qorqud haqqındakı araşdırmaları çox dəyərlidir. Marksist şairlərdən Nazim Hikmət (1902–1963), dünya şöhrətinə malikdir. Ondan sonra Orhan Veli Kanık, Oktay Rifat, Melih Cevdet Anday, Fazıl Hüsni Dağlarca və b. qeyd etmək lazımdır. Bu son qrupda zikr edilən şairlər sərbəst şeirin tərəfdarı idilər. Şeirlərində ictimai və ideoloji məsələləri ələ alırdılar.

Tənzimətdən sonra fransızca, ingiliscə və almanca əsərlərin tərcüməsi və Şinasinin əsərləri ilə başlayan Avropa tərzində teatr,

Sultan II Əbdülhəmid zamanında bağlandı. Əbdülhəmidin taxtdan uzaqlaşdırılmasından sonra ciddi olaraq davam etdi və Cümhuriyyət dövründə Avropa forması tam mənimsənildi.

İlk pyes, Hayrullah Əfəndinin “Hikayeyi-İbrahim Paşa və İbrahim Gülşeni” adlı əsəri olub, 1844-cü ildə yazılmışdır. Dörd epizoddan ibarət olan bu dramın mövzusu, XVI yüzilliyin tarixi hadisələrindən alınmışdı. Ondan sonra “Şair Evlenməsi” adlı bir komedi əsər Şinasi tərəfindən yazıldı. Namiq Kamal, Abdülhak Hamid, Şəmsəddin Sami (“Qamusi-Əlami-Türki”nin müəllifi), Cənab Şahabəddin, Xalid Ziya və başqaları da pyes yazmağa davam etdilər.

Cumhuriyyət dövründə teatr da ədəbiyyat kimi, milli və sol olmaq üzrə iki axın olaraq davam etdi.

Roman və hekayə yazmaq da Tənzimatdan sonra Avropada yaygın olan şəkil və üslubla yazıldı. Bu iki ədəbiyyat qolundan hekayəçilik, “xalq üçün xalq dili” prinsipi ilə Əhməd Midhət tərəfindən başlayıb bu günə qədər davam etdi. Avropa tipli təhsil alanlar üçün yazılmış olan romanlar Namiq Kamal ilə başladı və ondan sonra da davam etdi. Teatrı və romanı faydalı bir əyləncə vəsiləsi gören Namiq Kamal, orada bədii bir dildən (yəni sadə ədəbi dil) istifadə etdi. Burada milliyyətçi hekayə müəlliflərindən Xalidə Ədibin, Yəqub Qədrinin və Ömər Seyfəddinin; solçu müəlliflərdən Sədri Ərtəmin, Orhan Kamalın və Yaşar Kamalın adlarını qeyd etmək lazımdır. Bunlardan Yaşar Kamal, Avropa dillərinə və farscaya çevrilmiş olan “İncə Məmməd” romanı ilə dünya şöhrəti qazandı.

Tənzimatdan sonra satira müəllifləri də ictimai məsələlərə maraq göstərdilər. Cəmiyyətin nöqsanlarını şeir və nəsrə tənqid və həcv etdilər. Bu sahədə Mehmed Eşrefin, Tofiq Fikrətin və Süleyman Nəzifin həcvləri zikr edilə bilər.

Milli ədəbiyyat dövründə satira üslubu inkişaf etdi. Bu sahədə Ərcümənd Əkrəm (“Səyahəti-dövri-ələmdəki Məşhədi” əsərinin müəllifi), Faruk Nafiz, Orhan Seyfi və Neyzen Tofiq zikr edilməyə layiq şəxsiyyətlərdir. Cumhuriyyət dövründə satira ümumiyyətlə mənsur hekayə şəklində özünü göstərdi. [151] Bu janrın ən önəmli təmsilçiləri Yusuf Ziya Otaç, Əziz Nesin və Adnan Vəlidir.

Ədəbi tənqid də Tənzimatdan sonra başladı. Öncə divan ədəbiyyatı tənqid edildi. Onun müxalifləri və tərəfdarları arasındakı qələm savaşı, XX əsrə qədər davam etdi. Müəllim Naci divan ədəbiyyatını müdafiə edərkən, Namiq Kamal, Ziya Paşa və Əkrəm onu tənqid etdilər.

Milli ədəbiyyat dövründə ədəbi tənqid, obyektiv və nisbətən elmi şəkil aldı. Bu dövrün ən önəmli tənqidçiləri Əli Canib və Fuad Köprülü idi.

Tənzimatdan öncə ədəbiyyat tarixi təzkirəçilik şəklində idi. 1888-ci ildə Tarixi-Ədəbiyyati-Osmaniyyə (“Osmanlı ədəbiyyatı tarixi”) Abdülhəlim Məmduh tərəfindən yazıldı. Daha öncə Ziya Paşa “Xərabat” antologiyasını yazdı. Ondan sonra da bu sahədə əsərlər yazıldı. Ancaq Avropa tərzində ədəbiyyat tarixi 1926-cı ildə Fuad Köprülü tərəfindən qələmə alındı. Türk ədəbiyyatı tarixini yazmaq kifayətlənməyən Köprülü, əski türk ədəbiyyatı tarixini, digər türk ləhcələrinin ədəbiyyat tarixini və eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini də yazdı. Ondan sonra bu sahədə adları bu kitabın bibliografiyasında qeyd olunan çox sayda kitab yazılmışdır.

XIX əsrdə Tənzimatdan sonra yazı dilini sadələşdirmək və onu xalq dilinə yaxınlaşdırmaq cəhdi, daha böyük bir sürətlə davam etdi. Daha öncə də deyildiyi kimi, dini və ədəbi təsirlərlə əski Anadolu türkcəsində ərəbcə və farsca kəlmələr və terminlər çoxalmış, bu dillərin deyimləri və qaydaları gedərək osmanlı dilini, üç dilin qarışımı halına gətirmişdi. Bu cərəyan XV yüzilliyin son yarısına, yəni qədim türkcənin və ya əski Osmanlıcanın son zamanına qədər türkcənin dəngəsini pozacaq qədər güclü deyildi. Ancaq ondan sonra ərəbcə, farsca kəlmə və deyimlər bir anda artaraq, Osmanlı türkcəsinin ünsürlərinin çoxunu təşkil etdi. Belə ki, XVII əsrə aid bəzi mətnlərdə bir neçə felin və zərfin xaricindəki bütün kəlmələr ərəbcə və farscadır.

XVII yüzillikdən XVIII yüzilliyə qədər Osmanlı yazı dili xalqın danışdığı dilindən tamamilə uzaqlaşdı. Xüsusi bir zümrənin xaricindəkilər tərəfindən anlaşılmaz bir hal aldı.

O dövrdə sadə türkcə, xalq şairlərinin (aşuqlar, təkkə şairləri) şeirlərində və xalq nağıllarında qaldı və Osmanlı ədəbi türkcəsindən ayrı bir yolda inkişafına davam etdi.

Tənzimat fərmanının elanından sonra dildə sadələşmə sahəsində bəzi təşəbbüslər göstərildi. Şinasi, Ziya Paşa, Namiq Kamal, Şəmsəddin Sami, tarixçi Esad Mehmed, Əhməd Midhət və Əli Süavi şeirlərində və məqalələrində şairləri və müəllifləri sadə yazmağa təşviq edərkən, özləri də xalqın danışq dilinə yaxın bir dillə yazmağa cəhd göstərdilər.

Başqa bir qrup da çeşidli səbəblərlə dildə sadəcəlik axımına qarşı çıxdı. Məsələn: “Sərvəti-Fünun” məktəbi [152] mənsubları, ədəbi yazı üslubunun yüksək səviyyədə tutulmasına tərəfdar idi. Bunların vasitəsi ilə bir miqdar Avropa mənşəli kəlmə və termin yazı dilinə daxil oldu.

Dili sadələşdirmək, Osmanlı türkcəsini təsfiyə etmək, yazı və danışq dili arasındakı fərqi ortadan qaldırmaq üçün köklü təşəbbüslər, Məşrutyyətin elanından (1908) sonra, yəni Yeni Türkiyə Türkcəsi dövründə aparıldı.

Tənzimatdan sonra Avropa mənşəli qavram və terminlərin tərçüməsində ərəbcə kəlmələrdən istifadə edildi və yeni terminlər ərəbcədən seçildi. Ayrıca əlifbanı və imla qaydalarını islah etmək üçün təkliflər irəli sürüldü. Qəzetin və pyes yazmağın yaygınlıq qazanması ilə məcburən daha sadə bir dil işlədildi. Tənzimat dövrünün milli şairi və pyes müəllifi Namiq Kamal, Şinasi tərəfindən nəşr olunan (1866) “Təsviri-Əfkar” qəzetində yazı dilini islah etmək üçün “əksəri-ərbabi-qələm, yazdığını söyləməkdən və söylədiyini yazmaqdan həya edər” deyə yazdı.

Əhməd Midhət Əfəndi də 1871-ci ildə “Bəsirət” qəzetində “xalqın danışq dilini milli (yazı) dil etməliyik” deyərkən, dili islah etmək üçün də bu təklifləri irəli sürdü: “1) Ərəbcə tərkiblər, təyin edən və təyin olunan, cins kateqoriyası, təklik və çoxluq çəkimi dilimizə girməməlidir. 2) Türkcə kəlmələrin var olduğu durumlarda ərəb-fars kəlmələri işlədilməməlidir.” Tanınmış lügət alimi Şəmsəddin Sami bu sahədə daha irəliyə gedərək “Osmanlı dili deyimi doğru deyil, buraxılmalıdır. Yerinə türk dili deyilməlidir. Çünki bu dillə danışan millətin adı türkdür”¹⁰⁴. Onun fikrincə, ərəbcə, farsca kəlmə və tərkiblər türk dilindən çıxardılmalıdır.

¹⁰⁴ Lisani-türkiyi-Osmani, Həftə Məcmuəsi, say:12 (1881).

İkinci Məşrutənin elanından sonra dili islah etmə təşəbbüslərinin sayı daha da artdı. “Gənc qələmlər” və ondan sonra “Türk Dərnəyi” (Türk Məcmuəsi) və “Türk Yurdu” ətrafında toplanan bəzi qruplar, qəzet və dərgilərində dili islah tezisini müdafiə etdilər.

“Gənc qələmlər” məcmuəsi, 1911-ci ildə Əli Canib tərəfindən Yunanıstana bağlı Selanik şəhərində nəşr edildi. Ömər Seyfəddin bu məcmuədə “Yeni lisan” başlığı altında bunları yazdı: “Milli ədəbiyyatı meydana gətirmək üçün öncə milli dili seçməyimiz lazımdır. Xalqın danışq dili (İstanbul dialekti) ən təbii milli dildir. Yazı və danışq dilini eyniləşdirmək, ədəbiyyatımızı canlandıracaqdır. Dilimizdə türkcə qaydalar, sadəcə türkcə qaydalar hakim olmalıdır. Yeni terminlər və deyimlər üçün də ya ərəbcə-farsca sadə kəlmələrdən ya da türkcə tərkiblərdən faydalanmaq lazımdır.” Daha sonra [153] məşhur türkçü müəllif və mütəfəkkir Ziya Göyalp da bu qrupa daxil oldu. Bu axım, milliyyətçilik rənginə büründü. Balkan müharibəsindən sonra xalq arasında milliyyətçilik axımı qüvvətləndi. Türk ocaqları da milli məramı yaymaq üçün dilin islahını və sadə yazmağı təbliğ etməyə başladılar. Sonraları İttihad və Tərəqqi partiyası tərəfindən yayımlanan “Yeni məcmuə”də Ziya Göyalp bu axımı izlədi. Məşhur şair Yahya Kamal, İstanbul ləhcəsi ilə söylədiyi ən gözəl şeirlərini “Yeni Məcmuə”də nəşr etdirdi. “Türk dilini islah etmək üçün bütün yad kəlmələri bir tərəfə buraxmaq lazım deyil” deyən Göyalpə görə, xalq tərəfindən anlaşıla bilən hər kəlmənin türkcə sayılması və yazı dilində işlədilməsi gərəklidir. Bəziləri ifrat edib “bütün yabancı kəlmələr türkcədən çıxarılmalıdır” deyib, bunun adını da təsfiyə qoyurdular. Ancaq uzaq görüşlülərin çoxu, təsfiyənin sadəcə yabancı qrammatika qaydalarının müxtəlif şəkillərində aparılmasının zərurətinə inanırdılar.

1932-ci ildə Atatürkün rəhbərliyində Türk Dil Qurumu quruldu. Bu günə qədər fəaliyyətinə davam edən və türk dili sahəsində səlahiyyətli olan bu mədəniyyət qurumu, 1940-cı ildə rəsmi dilin adını, “Türkiyə Türkcəsi” olaraq elan etdi. Türkiyə türkcəsi, dilçilər tərəfindən Yeni Türkcə olaraq da adlandırılır. Türk Dil Qurumu, çeşidli metodlarla (dərləmə-toplama) müxtəlif ağızlardan və xalq dilindən yeni kəlmələr toplayarkən, əski mətnlərdən və kitablardan

əski türkçə kəlmələri seçməkdə və türkçə sözlərin köklərinə türkçə şəkilçilər gətirərək yeni kəlmələr düzəltməkdədir. Ayrıca “Türk Dili Dərgisi” adı ilə aylıq bir dərgi və “Türk Dili Araşdırmaları Yıllığı-Belleten” adı ilə illik bir araşdırma bülleteni yayınlayan bu qurum, son illərdə yeni anayasada (1982) aparılan dəyişikliklərlə təməl dəyişmələrə başlamışdır.

1928-ci ildə ərəb əlifbasının yerinə latın əlifbası seçildi və ərəb hərfləri ilə kitab çap edilməsi uzun illər qadağan olundu. Əlifba dəyişməsi uğurla, ancaq ağır bir bədəllə aparıldı. Səkkizi sait və qalanı samit olmaq üzrə 29 hərfdən meydana gələn yeni əlifba, ərəb əlifbasının əksinə fonetik bir əlifbadır.

[154] Türkiyə türkçəsinin son 70 ildəki dəyişimini göstərmək üçün biri Atatürkün nitqindən və digəri əski Türkiyə baş naziri Bülent Ecevitin “Ortanın solu” adlı kitabının ön sözündən olmaq üzrə iki klassik mətn nəql edilməkdədir. Bu iki mətnin bir-biri ilə müqayisə edilməsi, bugünkü türkçə ilə Osmanlı dövrü türkçəsi arasındakı açıq fərqi gözlər önünə sərməkdədir:

Atatürkün nitqindən:

“Efendilər! Büyük hayallər peşindən koşan, yapamıyacağımız şeyləri yapar gibi görünen sahtekar insanlardan değiliz. Büyük ve hayali şeyləri yapmadık, yapmış gibi görünmek yüzünden bütün dünyanın husumetini, garezini, kinini bu memleketin üzerine celb etdik. Biz, Pan İslamizm yapmadık. Yapıyoruz, yapacağız dedik. Düşmanlar da yapıdırmamak için “bir an evvel öldürelim” dedilər. Pan Turanizm yapmadık, “yaparız, yapıyoruz, yapacağız” dedik və gene “öldürelim” dedilər. Bütün dava bundan ibaretdir.

Efendilər! Bütün cihana havf və telaş veren mefhum bundan ibaretdir. Biz böyle yapamadığımız mefhumlar üzerinde koşarak düşmanlarımızın adedini və üzerimize olan tezyikatı teyid etmekden ise hadd-i tabiiye, hadd-i meşrua rücu edelim, haddimizi bilelim. Binaealeyh Efendilər! Biz hayat və istiklal isteyen bir millətiz. Yalnız və ancak bunun için hayatımızı ibzal ederiz.”¹⁰⁵

¹⁰⁵ İsmail Hami Danişmænd, Türklük Məsələləri, İstanbul, 1942, s. 7.

Bülent Ecevitin “Ortanın solu” kitabından:

“Bir köy kahvesinə giderseniz... devlet işlərini nice aydınlardan daha derinliyinə eleştirebilen bəzi okuma yazma bilməyən köylülərlə qarşılaşsınız ... Bir işçi toplantısına katılırsanız... bilim adamlarının yazdıqlarını şaşılacaq bir kavrayışla dəyərləndirən yəni okul görməmiş işçilərə rastlarsınız. Bir yol üstü lokantasına uğrarsanız... duvarda belki bir araba boyacısının yaptığı rəsmdə, kimliyini ortaya çıxaramamış, yarım kalmış, olamamış bir böyük sanatçının fırça izlərini görürsünüz.”

Ecevitdən nəql edilmiş olan bu məndəki 55 kəlmədən beşi ərəbcə, üçü farsca və biri fransızca olmaq üzrə 9 kəlmə yabancısıdır. Yəni kəlmələrin yüzde on altısını yabançıdır. Devlet, bəzi, belki, duvar, sanatçı və sanatkar və b. Bu yad kəlmələrin çoxu da xalq arasında əsrlərdir işlədilərək xalqın dilinə daxil olan kəlmələrdir.

Azərbaycan türkcəsi ilə:

Bir kənd qəhvəxanasına gedərsiniz... dövlət işlərini bir çox ziyalından daha dəqiq tənqid edə bilən bəzi oxuma-yazması olmayan kəndlilərlə qarşılaşsınız... Bir işçi toplantısında iştirak edərsiniz... Alimlərin yazdıqlarını təəccübləndirici bir dərk qabiliyyəti ilə dəyərləndirən bəzi məktəb görməmiş işçilərlə rastlarsınız. Bir yol üstü restorana baş çəkərsiniz... Divarda, bəlkə, bir maşın boyacısının çəkdiyi rəsmdə, kimliyini ortaya çıxara bilməmiş, yarımçıq qalmış bir böyük sənətkarın fırça izlərini görürsünüz.

XX ƏSR TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏN ÖRNƏKLƏR

Burada müasir əsrin şeirinə örnək olaraq türk şairi Mehmet Akif tərəfindən [156] “Qəhrəman ordumuza” başlığı ilə söylənmiş olan və ilk iki bəndi Türkiyə milli hamni seçilən şeirini; XX əsr qəzəl şairlərindən Yahya Kamaldan bir neçə beyti və məşhur yenilikçi şair Nazim Hikmətdən bir neçə şeiri örnək olaraq nəql edirik.

Yuxarıda qeyd olunan üç şairin hər biri, müasir dövrün bir-birindən ayrı ədəbi məktəb və üslubların ən böyük təmsilçisidir.

İstiqlal himni

Korkma sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak,
Sönmedən yurdumun üstünde tüten ən son ocak.
O benim millətimin yıldızıdır parlayacak,
O benimdir, o benim millətimindir ancak!

* * *

Çatma kurban olayım çehreni, ey nazlı hilal,
Kahraman ırkıma bir gül ne bu şiddet, bu celal.
Sana olmaz dökülen kanlarımız sonra helal,
Hakkıdır hakka tapan milletin istiklal!

* * *

Ben ezelden beridir hür yaşadım, hür yaşarım,
Hangi çılgın bana zincir vuracakmış şaşarım.
Kükremiş sel gibiyim, bendimi çiğner aşarım,
Yırtarım dağları enginlere sığmaz taşarım.

* * *

Garbın afakını sarmışsa çelik zırhlı duvar,
Benim iman dolu göğsüm gibi serhaddim var.
Ulusun korkma nasıl böyle bir imanı boğar,
Medəniyyət dediğin tek dişi kalmış canavar.

* * *

Arkadaş yurduna alçakları uğratma, sakın,
Siper et gövdeni, dursun bu hayasızca akın.
Doğacaktır sana vaat etdiyi günlər Hakkın,
Kim bilir belki yarın, belki, yarından da yakın.

* * *

Bastığın yerleri toprak diyerek geçme, tanı,
Düşün altındaki binlerce kefensiz yatanı.
[157] Sen şehit oğlusun incitme yazıktır atanı,
Verme dünyaları alsan da, bu cennet vatanı.

* * *

Kim bu cennet vatanın uğruna olmaz ki feda,
Şüheda fışkıracak, toprağı sıksan şüheda.
Canı, cananı, bütün varımı alsan da Hüda,
Etmesin tek vatanımdan beni dünyada cüda.

* * *

Ruhumun sendən, ilahi, budur ancak emeli,
Değmesin mabedimin göğsüne namahrem eli.
Bu ezanlar ki şehadətləri dinin temeli,
Ebedi yurdumun üstünde benim inlemeli.

* * *

O zaman vecd ilə bin secde edər, varsa taşım,
Her cerihamdan, ilahi, boşanıp kanlı yaşım.
Fışkırır ruhi-mücerred gibi yerden naşım,
O zaman yükselerek arşa değer belki başım.

* * *

Dalgalan sen de şafaklar gibi, ey şanlı hilal,
Olsun artık dökülen kanlarımın hepsi helal.
Ebediyen sana yok, ırkıma yok izmihlal,
Hakkıdır Hakka tapan millətimin istiklal!

Yahya Kamalın “Rindlərin ölümü”¹⁰⁶ şeirinə diqqət edək:

Hafızın kabri olan bahçede bir gül varmış,
Yeniden her gün açarmış kanayan rengi ile.
Gece bülbül ağaran vakte kadar ağlarmış,
Eski Şirazi hayal etdiren ahengi ile.

Ölüm asude bahar ülkəsidir bir rində,
Gönlü her yerde buxurdan gibi yıllarca tüter.
Ve serin servilər altında kalan kabrinde,
Her seher bir gül açar, hər gecə bir bülbül öter.

[159] Yahya Kamal Hafizə böyük bir marağ göstərmiş, bu şeirdə onu rindin mükəmməl nümunəsi olaraq zikr etmişdir.

Mehmet Emin Yurdakulun 1898-ci ildə nəşr olunan “Türkçe Şiirler” adlı kitabından:

Ben bir Türküm, ruhum, cismim uludur,
Sinem, özüm ateş ile doludur.
İnsan olan vatanının kuludur,
Türk evladı evde durmaz, giderim.

Nazim Hikmətin “Memleketimi seviyorum” adlı şeiri:

Memleketimi seviyorum
Çınarlarında kolan vurdum, hapishanelerinde yattım,
Hiç bir şey gideremez iç sıkıntımı
Memleketimin şarkıları ve tütünü gibi.

* * *

Sen esirliğim və hürriyetimsin,
Çıplak bir yaz gecesi gibi yanan etimsin,
Sen memleketimsin.

¹⁰⁶ Bu şeir, müasir İran şairi Kazım Rəcəvi(İzəd) tərəfindən farscaya şeir olaraq tərcümə edilmişdir.

* * *

Mavi çanakta cacık,
Peynirli pide getirdiler.
İstanbuldayım sanki
Peynirli pide getirdiler
Susamlı, sıcak-sıcak, yumuşak...
Varnada bu yaz günü
Çok hasta, çok muhacir şair için bile,
Bütün büyük laflardan uzak
Bir bahtiyarlık yaşamak

* * *

Ama kendi evin kardeşin evinde bile unutulmuyor
Bu gurbetlik zor sanat.

Azərbaycan türkcəsi ilə:

*Məmləkətimi sevirəm.
Çınarlarında küf uçdum, zindanlarında yatdım.
İçimdəki qüssəni heç bir şey məmləkətimin mahnıları və tütü-
nü kimi aradan apara bilməz.*

* * *

*Sən əsirliyim və azaldığımsan.
İsti bir yay axşamı kimi yanan ətimsən.
Sən məmləkətimsən.*

* * *

*Mavi kasada cacıq (qatıq və xiyar)
Pendirli pidə çörəyi gətirdilər.
Sanki İstanbuldayam
Pendirli pidə çörəyi gətirdilər.
Xaşxaşlı, isti və yumşaq...
Bu yay istisində Varnada
Hətta ən xəstə, ən qərib şair üçün belə,*

*Bütün böyük sözlərdən və mübaliğədən uzaq,
Həyat bir bəxtiyarlıqdır.*

* * *

*Amma öz evin, qardaşın evində belə unudulmur.
Bu qürbət çətin işdir.*

TÜRKİYƏ TÜRKƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Türkiyə türkcəsi, 1908-ci ildən, yəni II Məşrutıyyət fərmanının elanından sonra başlayıb, bu günə qədər davam edir. Qrammatik özəllikləri, az bir fərqlə Osmanlı dövrü qrammatikasını da ehtiva edir. Təməl fərqlər, alınma kəlmə və tərkiblərin varlığındadır. Yeni türkcədə ərəbcə və farsca tərkiblər türk dilindən çıxmış, onun yerinə türkcə kəlmələr və tərkiblər işlədilməkdədir. Yeni türkcənin qrammatik xüsusiyyətlərini izah edərkən, onun Osmanlı və Azərbaycan türkcələri ilə fərqlərinə toxunacağıq.

Yeni Türkiyə əlifbasının 29 hərfi vardır:

A B C Ç D E F G Ğ H I İ J K L M N O Ö P R S Ş T U Ü V Y Z

İki növ “k” vardır: İncə “k”. Məsələn: keçi; qalın “k”. Məsələn: korku. “G” , bəzən (گ), bəzən (ق) yerinə (məsələn: gece və saygı), bəzən (غ) yerinə (məsələn: bağ) işlədilir. Bəzən də “y”yə oxşar bir səs olaraq işlənir (iki səslə arasında qaldığı zaman, məsələn: verdiği).

Anadolu ağızlarında x (خ), qaf (ق) və bəzən nazal “n” görülür.

Bu hərflərin səkkizi sait və qalanı samitdir. Azərbaycan türkcəsində səkkiz saitə əlavə olaraq “e” (qapalı e) saiti də mövcuddur.

Saitlər: a, e, ı, i, o, ö, u, ü.

Saitlər ya incə (e, i, ö, ü) və qalın (a, o, u, ı), ya dodaqlanmayan (a, e, ı kimi) və dodaqlanandır (o, ö, u, ü).

Səslər: Türkiyə türkcəsində uzun səs yoxdur. Hətta yad kəlmələrin uzun səsləri belə qısaldılır. Məsələn: hâzır, hazır şəklində qısa tələffüz edilir.

/o/ və /ö/ saitləri yalnız ilk hecalarda görülür.

[162] Qapalı e, zahirdə İstanbul türkcəsində mövcud deyil. Bəzən Azərbaycan türkcəsindəki /e/lər, /ə/ və /e/ arasında tələffüz edilir. Məsələn: gecə, etmək.

/j/ yalnız alınma sözlərdə görünür.

/f/ türkcə kəlmələrdə azdır və sonradan daxil olmuşdur.

/h/ türkcə kəlmələrdə azdır. Ancaq yerli ağızların və Azərbaycan türkcəsinin /x/ və /q/ səsi, orada /h/ ilə əvəzlənir. Məsələn: xanım > hanım. Bir çox kəlmədə Azərbaycan türkcəsinin /q/ və /x/ səsləri /k/ ilə əvəzlənir. Məsələn: “qorxmaq” kəlməsi, Türkiyə türkcəsində “korkmak” olur.

Kəlmə əvvəlində, ümumiyyətlə, /c/, /ğ/, /l/, /m/, /n/, sağın /n/, /r/, /v/ və /z/ səsləri gəlməz. ‘vermek’ və ‘varmak’ kəlmələrindəki əski “b”, “v” ilə əvəzlənmişdir.

Kəlmələrin sonunda /ç/, /k/, /p/ və /t/ əgər iki sait arasında gəlirlərsə, yumşalarlar. Yəni /ç/, /c/yə; /k/, /g/yə; /p/, /b/yə; /t/, /d/yə çevrilir. Məsələn: ağaç > ağacın gölgesinde; yatak > yatağın altında.

Kəlmələrin və hecaların sonunda /b/, /c/, /g/ və /ğ/ (yumşaq samitlər) istifadə olunmaz (özelliklə bugünkü ədəbi dildə). Onların yerinə /p/, /ç/, /k/ (sərt samitlər) görünür. Halbuki Azərbaycan türkcəsində belə deyil.

Qoşa sait (diftonq) mövcud deyil.

Azərbaycan türkcəsində olduğu halda, kəlmələrin kökündə qoşalaşma (təşdid) yoxdur. Məsələn: yedi (7), sekiz (8), dokuz (9) kəlmələri Azərbaycan türkcəsində yeddi, səkkiz və doqquz şəklindədir.

Kəlmələrin başında qoşa samit yoxdur.

/l/ səsi, kəlmələrin ortasında, /t/dən öncə gəlidiyi zaman düşür. Məsələn: olturmak yerinə oturmak; getirmek yerinə götürmək. Azərbaycan türkcəsində də belədir.

Türkiyə türkcəsində üç çeşid ahəng qanunu var: saitlərin uyuşması, samitlərin uyuşması, sait və samitlərin uyuşması.

Saitlərin uyuşması qalınlıq-incəlik və dodaqlanan-dodaqlanmayanlıq baxımındandır.

Əgər ilk hecanın saiti qalınsa, digər saitlər də qalın; incə isə, incə olmalıdır.

Əgər ilk hecanın saiti dodaqlanmayan isə, qalan saitlər də dodaqlanmayan olacaqdır.

Əgər ilk hecanın saiti dodaqlanan isə, ardınca gələn hecaların saitləri geniş (a, ə) və ya dodaqlanan və dar (u, ü) olur.

[163] Sait-samit uyuşması qaydasına görə, türkcə kəlmələrdə “k” (qalın) və “g” (غ), qalın saitlərlə; “k” incə” və “g” (ك) incə saitlərlə birlikdə gəlir. Məsələn: karn, kesmek, gelin.

Bir kəlmədəki samitlər ya cingiltili (d, c, b, g), ya da cingiltisiz (t, ç, p, k) olur.

Səs dəyişmələri: Osmanlı və Türkiyə türkcələrində səs dəyişmələri bu durumlarda olur:

Kəlmələrin başında, ilk hecada bəzən “i”, “e”yə dönüşür və ya əksi olur. “i”nin “e”yə dönüşməsi hadisəsi daha çoxdur və Osmanlının son dövründə ortaya çıxmışdır. gice-gece, dimek-demek. Əksi: eyi-iyi, eşitmek-işitmek olmuşdur. Kəlmələrin başındakı “b”, “p” olmuşdur. Məsələn: barmak-parmak, bişmek-pişmek. Bu dəyişiklik Azərbaycan türkcəsində mövcud deyil.

“G” və “ğ”, Osmanlıcada “y”yə dönüşmüşdür. Məsələn: beğ > bey. Bəzən də “ğ” “v”yə dönüşmüşdür. Döğmek > dövmek; koğmak > kovmak.

Kəlmələrin ortasında və sonunda əski q (ق) “k” (ك)yə dönüşmüş və bəzi Anadolu və Azərbaycan şivələrində x (خ) olmuşdur. Məsələn: ayaq-ayak (Türkiyə türkcəsi), ayax (Azərbaycan və bəzi Anadolu şivələrində).

Kəlmələrin başında “b” yerinə (Türkiyə türkcəsində), Azərbaycan türkcəsində “m” işlədilir. men - ben.

Şəkilçilər:

Peşə və məşğələ ismi düzəldən -cı / -ci, -çı / -çi, -cu / -cü, -çü / -çu şəkilçilərinin Osmanlıcada başlangıçda sadəcə -ci şəkli var idi.

Ki: Bağlayıcı şəkilçidir. Məsələn: öteki, beriki, dünkü.

Üstünlük sifəti kəlmənin önünə “daha” əlavə edilərək düzəlir. Halbuki əski Osmanlıca və Azərbaycan türkcəsində /-raq/ şəkilçisi sifətin sonuna əlavə edilir. Daha gözəl ~ gözəltraq.

-layın və -leyin şəkilçisi, zaman ismi üçün işlədilir. Sabahleyin, gecəleyin kimi. Azərbaycan türkcəsində, ümumiyyətlə, “çağı” əklənir: Səhər çağı; gün orta çağı (öğleyin).

Bu şəkilçilər feldən isim düzəldər: -ma, -me-, -iş, -uş, -m, ik, -uk, -ak, -ga, -ge, -gun, -gün, gen, -gıç, -ici, -ucu, üçü, -ç, -nç, -a, -ə, -ti, -tu, -t, l, -si, [164] -su, -ak, -amak, -əmək, -mik, -muk¹⁰⁷...

Feldən fel düzəldən şəkilçilərdən “-n” qayıdış şəkilçisidir: çekinmek.

/-l-/ Məchul fel üçün işlədilir: görülmək.

/-ş-/ və ya /-iş/ və /-uş/, qarşılıqlı fel (müfailə) şəkilçisidir: vuruşmaq.

/-ir-/, /-t-/, /-dir-/, /-dur-/, /-tir-/, /-tur-/, icbar (mütəəddi) feli üçün işlədilir: keçirmək, gezdirmək, boğdurmaq, attırmaq.

/-gür/, Osmanlıcada və əski türkcədə təsirli fel (mütəəddi) şəkilçisi olaraq istifadə olunurdu, ancaq bu gün işlədilmir.

İsim hal şəkilçiləri:

Cəm şəkilçiləri /-lar/ və /-ler/dir. Əski türkcə və Azərbaycan türkcəsi ilə bir fərqi yoxdur.

Mənsubiyyət şəkilçiləri “-m”, “-n”, (“-i” -u, -si, su), üçüncü təklik şəxs üçün; -miz, -muz, (birinci çoxluq şəxs); -niz, -nuz (ikinci çoxluq şəxs), -ları, -ləri (üçüncü çoxluq şəxs üçün). Osmanlıcada üçüncü təklik şəxs şəkilçisi sadəcə -i, -si şəkli ilə, yəni dodaqlanmayan şəkli ilə mövcuddur.

Təsirlik hal şəkilçisi: -i və -u: adamı.

Yönlük hal şəkilçisi: -a, -e: adama.

Yerlik hal şəkilçisi: -da, -de, -ta, -te: Osmanlıca və Azərbaycan türkcəsində “-ta” və “-te” mövcud deyil: evde.

¹⁰⁷ Sözü uzatmamaq üçün ərəb əlifbasında olmayan ı, ö, ü səslərini ehtiva edən şəkilçiləri yazmaqdan vaz keçdik.

Çıxışlıq hal şəkilçisi: -dan, -den, -tan, -ten: ağaçtan. Osmanlıca və Azərbaycan türkcəsində sadəcə -dan və -dən şəkilləri vardır.

Sual şəkilçisi: -mi, -mı, -mu, -mü: gəldi mi? vurdu mu?

İşarə sifətləri: bu, şu. Osmanlı türkcəsində ol, şol və işbu da işlənirdi.

Sual sifətləri: kaç, hangi, ne, nasıl, nice, nerede.

Əvəzlilər, ümumiyyətlə, Azərbaycan türkcəsindəki kimidir. Ancaq “men” yerinə “ben” deyilir: ben, sen, o, biz, siz, onlar. Osmanlıcada “onlar” yerinə “anlar” deyilirdi.

Qayıdış əvəzliyi “kendi”dir və ona Azərbaycan türkcəsində “özü” deyilir.

Bağlayıcı zəmir “ki”dir. Osmanlıcada onun yerinə “kim” və “ki” işlədilmişdir.

Fel hallanması:

Şəxs əvəzliyi şəkilçiləri: -im, -um, -sin, -sun, -iz, -uz, -siniz, -sunuz, -lar, -lər.

Osmanlıcada öncələri -im və -um yerinə, -am və -em var idi. [165] Birinci çoxluq şəxs şəkilçisi isə -uk və -ikdir.

Geniş zaman şəkilçisi -ir, -ır, -ür, -ur, -er və -ardır: gəlir (Azərbaycan türkcəsində: gələr).

İndiki zaman şəkilçisi “-yor”dur ki, əsas felə “yürümək” felinin əlavə edilməsi ilə düzəlmişdir. “geliyorum, geliyorsun, geliyor...” kimi.

Türkiyə türkcəsində /-makta/, /-mekte/, /-mada/, /-mede/ şəkilçiləri ilə düzələn indiki zamanın başqa bir şəkli də vardır. Məsələn, “gelmekteyim”.

Şühudi keçmiş zaman şəkilçisi: -di, -du, -ti, -tu. Anadolu türkcəsində öncə yalnız /-di/ var idi: “geldi”. Azərbaycan türkcəsində də /-di/ və /-du/ işlənilir.

Qeyri-şühudi keçmiş zaman üçün /-miş/ və /-muş/ şəkilçilərindən istifadə olunur. Anadolu (Osmanlı) türkcəsində yalnız /-miş/ işlədilmişdir. Azərbaycan türkcəsində /-ib/ və /-ub/ şəkilçiləri də işlənilir: “gəlmiş, gəlib”.

Gələcək zaman üçün /-ecek/ və /-acak/ şəkilçilərindən istifadə olunur.

Əmr şəkilçiləri:

Birinci şəxs tək: -ayım, -eyim

Üçüncü şəxs tək: -sin, -sun

Birinci şəxs cəm: -alım, -elim

İkinci şəxs cəm: --in, -un, -iniz, -unuz

Üçüncü şəxs cəm: -sınlar, -sınlər, -sunlar, -sünlər

Osmanlıcada ikinci şəxs tək üçün “gil” və “qıl” işlədilirdi ki, Azərbaycan türkcəsində də mövcuddur. Bəzi şivələrdə “-gilən” işlədilir.

Şərt forması: /-se/ və /-sa/dır.

İstək forması: /-a/ və /-e/dir və birinci şəxsi işlədilməz (Türkiyə türkcəsində).

Vacib forma: /-malı/ və /-meli/dir: almalıyım, gitməliyim.

Feli bağlama (gerundium):

-ip, -ıp, -up, -üp: “başlayıp”, “alıp”, “görüp”.

-arak, -erek: “yaparak”, “bilerek”.

-ınca, -ince, -unca, ünca: “alınca”, “başlayınca”, “gelince”.

Azərbaycan türkcəsində -ınca şəkilçisi yerinə, “kimi” işlədilir: “alan kimi” (alınca).

-alı, -eli: “başlayalı”, “geleli”.

-madan, -meden: “almadan”, “gelmeden”. (Azərbaycan türkcəsində /-dan/ və /-den/ yerinə, /-miş/ işlədilir: “almamış”).

-uban, -üben: “duruban”, “gelüben”.

-kaç, -geç: “görgəç”. (Bu son iki şəkilçi, yalnız Osmanlı və əski Azərbaycan türkcələrində işlədilir.)

-ken: “alırken”. [166] (Azərbaycan türkcəsində, ümumiyyətlə, -anda və -ənde işlədilir: “alanda”, “verəndə”)¹⁰⁸.

Kəlmə baxımından:

Kəlmələrin çoxu Azərbaycan türkcəsinin bənzəri və bəzən eynisidir (tələffüzdəki kiçik dəyişikliyə baxmayaraq). Ancaq onların bir qismi iki dil və ya ləhcədə müxtəlif mənaya malikdir. Məsələn: “saklamak”, Türkiyə türkcəsində “gizlətmək” və Azərbaycan türk-

¹⁰⁸ Məhərrəm Ərgin, Türkiyə Türkçesi, Türk Dünyası El Kitabı, c.II, s. 197-210.

cəsində “qorumaq” mənasına gəlir. “Danışmaq” Türkiyədə “məsləhətləşmək”, Azərbaycanda “söhbət etmək” anlamındadır. “Kurtarmak” Türkiyədə “xilas etmək”, Azərbaycanda “sona çatdırmaq” anlamında işlədilir.

Cumhuriyyət dövründə Türk Dil Qurumu tərəfindən yad kəlmə və terminlərin yerinə türkcə kəlmə və terminlər qoyulmuş və daha sonra ədəbi, ictimai və hətta elmi əsərlərdə işlədilmiş, bəzən də bu yolda ifrat edilmişdir. Son 40 ildə (60 il) hər sahədə yazılmış olan əsərlərin dili keçmişə görə çox fərqlidir. Belə ki, yaşlılar həmçinin müxtəlif sahələrdə işə yeni başlayanlar, bəzən yeni türkcə lüğətə ehtiyac duymaqladırlar.

Türkiyə türkcəsi şivələri:

Prof. Əhməd Cəfəroğlu türk xalqının çeşidli şivələri haqqında elmi araşdırmalar aparmış, nəticəsini Türkiyədə türkcə, eyni zamanda “Philologiae Turcica Fundamenta I” kitabında almanca nəşr etdirmişdir. Ayrıca Türk Dil Qurumu, çeşidli şivələrdə istifadə olunan kəlmələri yayınlamışdır¹⁰⁹.

İstanbul ləhcəsindən fərqli olan və çoxunda əski Osmanlı və oğuz türkcəsinin izləri görünən Anadolu ağızları, coğrafi bölgələrə görə aşağıdakı qruplara ayrılır¹¹⁰:

- 1) Cənubi-şərq şivəsi (Bandırmadan Antalyaya qədər).
- 2) Orta Anadolu şivəsi (Afyondan Ərzuruma qədər).
- 3) Şərqi Anadolu şivəsi (Elazığ və Ərzurumdan İran sərhədinə qədər).
- 4) Şimal-şərq Qaradəniz şivəsi (Samsundan Rizeyə qədər).
- 5) Cənubi-qərb Anadolu şivəsi (Gaziantep, Adana, Antalya və ətrafı).
- 6) Kastamonu və şimali-qərb şivəsi.
- 7) Karamanlı və bəzi qrupların şivəsi.

[167] Hər birinin özəllikləri ayrı və tam olaraq qeyd olunmasa da, yuxarıdakı şivələrin ümumi xüsusiyyətləri qısaca belədir:

¹⁰⁹ “Türkiyədə xalq ağızından söz dərləmə dərgisi”, 6 cilt 1939-57.

¹¹⁰ A.Dilaçar: Türk diline genel bir bakış, Ankara, 1946.

Səs:

1) Saitlər: Saitlər, ümumiyyətlə, yad kəlmələrdə də ahəngə tabe olur. Məsələn: xəbər yerinə habar, qəzet yerinə qazata, acele yerinə acala.

“u”nun “ı”ya dönüşməsinə çox rast gəlinir. Məsələn, çubuk yerinə çibük deyilir. Səs dəyişməsi nəticəsində çox vaxt bunların uyumu da aradan gedir. Məsələn: değıl yerinə değıl; avcı yerinə evci; benim yerinə benüm deyilir. Ayrıca gözəl, gözəl (Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi); dudak, dodak (Azərbaycan türkcəsindəki kimi) olur.

Bəzən saitlərin tərkibi sırasında onların biri düşər. Məsələn, əlli altı yerinə ellaltı.

2) Samitlər: “t”, “d”yə; “k”, “q”yə; “p”, “b”yə; “s”, “z”yə; “s”, “c”yə; “ç”, “c”yə dönüşür: taş-daş (Azərbaycan türkcəsindəki kimi); kardaş-qardaş (Azərbaycan türkcəsindəki kimi); çizme, cizme tələffüz edilir. Bəzən də yuxarıdakı durumun əksi görünür.

“k” (q) yerinə “x” işlənir (Azərbaycan türkcəsindəki kimi). Məsələn: “okumak”-“oxumax”; “tatmak”-“dadmax” (Azərbaycan türkcəsindəki kimi).

Bəzən samitlərdən biri düşər və diftonq durumu əmələ gəlir. Məsələn: bu gün > buun; ağa > aa; tavuk > taux və ya tovux; kalk > kax (Azərbaycan dilindəki kimi).

Bəzən kəlmə ortasındakı “ğ”, “v”yə dönüşür: soğan > sovan. Bəzən “l”, “r”yə, “b”, “m”yə dönüşür: ben-men (Az.dəki kimi).

Bəzən kəlmənin başına “y” və ya “h” əlavə edilir: ırmak > yırmaq; ayva > hayva.

Bəzən “ç”, “ş”yə, “c”, “j”yə dönüşür: açmaq > aşmaq; alcık > ajlık.

Bəzən metatez, yəni sesin yer dəyişməsi hadisəsi baş verir. Məsələn: köprü > körpü (Azərbaycan türkcəsindəki kimi); öksür > öskür.

Morfologiya:

Geniş zaman və əmr formasında I şəxsin cəmində bəzən Azərbaycan türkcəsinə bənzər dəyişikliklər gözə çarpır. Eyni şəkildə bağlama fellərdə: “gelip” yerinə “gelüben”; “gəlirken” yerinə “ge-

lende” işlədilir. Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi /-dek/, /-de-ğın/ (-dək, -ə qədər) şəkilçisindən çox istifadə olunur.

Kəlmə baxımından da oğuz türkcəsi kəlmələrindən bir çoxu tələffüz baxımından az-çox Azərbaycan türkcəsinə oxşayır.

B) AZƏRBAYCAN TÜRKCƏSİ

Azərbaycan türkcəsi də Türkiyə türkcəsi və türkməncə kimi oğuz türkcəsinin bir qoludur. Azərbaycanda, İranda, İraqda türklərin oturduğu yerlərdə və Şərqi Anadoluda (Qars, Ərdahan, Van, İğdır)da danışılır.

Bu dilin başqa dillər kimi bir neçə danışmaq şivəsi ilə ümumi Azərbaycan türkcəsinin üst şəkli olan ədəbi dili vardır ki, Azərbaycan türkcəsi tarixinin araşdırma mövzusu təşkil edir.

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin yazı və danışmaq dili olmaq üzrə iki qolu vardır. Bunlardan ilki klassik ədəbiyyatı, ikincisi isə, Azərbaycan türkcəsinin şifahi ədəbiyyatını təşkil edir. Azərbaycan türkcəsi bir anda meydana gəlməmiş, əksinə müxtəlif tayfaların, özəlliklə də oğuz və qıpçaqların ləhcələrinin yüz illər boyunca bir-birinə qarışmasından meydana gəlmiş və Azərbaycan xalqının vahid dili halını almışdır. Bu dilin təşəkkülündə türk ləhcələrindən (oğuz, qıpçaq, şərq türkcəsi) başqa bir dərəcəyə qədər moğol, tati və ya yerli ləhcələr də rol oynamışdır. Müasir Azərbaycan türkcəsində də az-çox bu dillərin müxtəlif kəlmələri və ünsürləri müşahidə olunur. Azərbaycan türkcəsinin, Azərbaycan xalqının ümumi və vahid dili olması ilə bağlı alimlərin görüşləri bir-birindən bir az fərqlidir.

Qərb müəlliflərinin çoxuna görə, bu dil, Səlcuqlu türklərinin Azərbaycana gəlişindən, yəni XI yüzillikdən sonra Azərbaycan xalqının əksəriyyətinin dili olmuş, XIII əsrdə moğol istilasından sonra Elxanlılar zamanında türklərin bölgəyə yeni köçləri nəticəsində bu bölgə xalqının ümumi dilinə [169] çevrilmişdir. Sovet müəlliflərinə görə isə, VII-X əsrlər arasında bu dil, Azərbaycan xalqının vahid dili olmuş və ondan sonra inkişaf seyrinə davam etmişdir¹¹¹.

¹¹¹ Prof. Dəmirçizadə, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1979, s. 48.

Qəti olan budur ki, Azərbaycandakı türk dili tarixinin türk tayfalarının bu bölgəyə köçləri ilə birbaşa bağlıdır. Onun üçün türklərin Azərbaycana gəlmə tarixini qısa da olsa izah etməliyik.

Türk tayfalarının Azərbaycana köçləri, VII əsrdə, bir rəvayətə görə sakaların (iskitlər) köçü ilə başlayır¹¹². Sonrakı köçlər IV və V əsrlərdə hunların oraya gəlməsi ilə ilə oldu. Erməni qaynaqlarında hilendurk və ya hilentürk adı ilə qeyd olunan¹¹³ hunların mərkəzi, cənubi Mugandakı Balasağun¹¹⁴ şəhəri idi. Bir qismi Şərqi avropaya köç etmiş olan əski bulğar, xəzər, ağaçeri türkləri və sabirlər Azərbaycana gəlib yerləşdilər. Erməni tarixçiləri bu köçlərdən ayrıntılı olaraq söz edirlər¹¹⁵. Xəzər tayfalarından sayılan ağaçerilər, 460-cı ildə, onlardan 8 il sonra saroğurlar (Sarı Oğurlar) Qafqazın güneyinə gələrək 488-ci ildə Sasanilərlə savaşa girdilər. Daha sonrakı dövrlərdə, bu arada Hülagunun Ələmuta hücumunu göstərən tarixlərdə zikr edilən ağaçerilərin adı, bəzən də qaçar olaraq qeyd olunmuşdur¹¹⁶. Sabirlərin başçısı Ambazuk, 508-ci ildə Ənuşirəvanın atası Qubad ilə muharibəyə girdi. Ancaq oğulları onunla saziş edərək Rumlarla savaşıb 515-516-cı illərdə Ermənistanı işğal etdilər və Konyaya qədər irəlilədilər. Ümumiyyətlə, Qubadın səltənətinin sonuna qədər Aran, Gürcistan və Azərbaycanın güney bölgələri, Xəzərlərin və onlara yaxın tayfaların əlində qaldı. Bu üzədən bu bölgələrə Xəzər¹¹⁷lərin ölkəsi də deyilmişdir¹¹⁸. Onların mərkəzi Qəbələ şəhəri idi.

Ənuşirəvan zamanında da türk tayfalarından bir qrupu Azərbaycanda məskunlaşdılar¹¹⁹. [170] Bu türklərin bir qismi (10 bin ev), Sasanilərə məğlub olan Qərbi Göytürk ölkəsinin xaqanı İstəmi xan qoşunundan qalanlar idi.

¹¹² Herodotun yazdığına görə türklər m.ə. VII və VI əsrdə şərqdən qərbə köç etmiş və qərb sakalarına qatılaraq, onların hakim sinfini meydana gətirmişlər. Əfrasiyab da onların xaqanı imiş (İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, İstanbul, 1984, s. 204).

¹¹³ Marquart, İranşehr, s. 96

¹¹⁴ Balasağun, eyni zamanda şərqli Türkistanda bir şəhərin adıdır.

¹¹⁵ Abas Katina, Musa Xoren, K. Kunik, Melanges Asiatique, V, 150

¹¹⁶ Spiegel, Iranische Altertum, skunde III, 374

¹¹⁷ Xəzər kəlməsi "gezer" ilə eyni kökdəndir.

¹¹⁸ Belazuri 194, Təbəri, İbn Xürdədbih, Tarixi-Yəqubi.

¹¹⁹ Təbəri, Yaddaşthayi-Ənuşirvan.

Ərəblərin hücumu sırasında Azərbaycanda ana dili türkcə olan diqqətəlayiq bir cəmiyyət var idi. İbn Hişamın “Kitabüt-Tican” kitabındakı (Heydərabad nəşri) Vahab ibn Münəbbihin rəvayəti bu iddianı təsdiq etməkdədir. Adı keçən kitabda nəql edildiyinə görə, bir gün Müaviyə, müşaviri Übeyd bin Səriyədən “Azərbaycan nədir?” deyə soruşduğu zaman, Übeyd cavabında “burası əskidən bəri türklərin ölkəsidir” demişdir.

VII yüzillikdən etibarən türkmən (oğuz) qəbilələrindən bir qrup, öncə Xorasana, oradan Azərbaycana gəldilər. Bunların böyük bir qismi, ərəb əmirləri tərəfindən Azərbaycana sürgün edilmiş, bir qismi də əsir və qul olaraq gətirilmişdi.

X əsrdə Kiyev rusları qüvvətlənərək, cənuba gəlib Xəzər türkləri ilə savaşıdılar. Bu müharibələrdə xəzərlər məğlub oldular (965). Onların bir qismi güneyə, yəni Azərbaycana köçdülər. IX yüzillikdən sonra Orta Asiyadan qalxıb Xəzər dənizinin şimalından qərbə köç edən peçenek, oğuz və qıpçaq qəbilələrinin bir qismi də Azərbaycana gələrək orada qaldılar.

SƏLCUQLU TÜRKƏLƏRİ ZAMANINDA AZƏRBAYCAN

Türklərin İrana və özəlliklə də Azərbaycana toplu şəkildə mühacirəti Səlcuqlular zamanında olmuşdur. Toğrul və Çağrı qardaşları qoşununun gəlib İrani və Kiçik Asiyanı fəth etməsi ilə bu ölkələrin yolu türklərə açıldı. Hər hücum mühacirəti də yanında gətirdi. Yeni gələn türklərin bir qismi, başda Azərbaycan olmaq üzrə, İrannın şəhər və kəndlərində məskunlaşarkən, bir qismi də qəbilələr şəkildə yaşamağa başladılar.

Məlikşah zamanında Azərbaycana türkmənlər gəldilər. Gəncə, Xoy, Urmiyə və Həmədan sürətlə türkmənlərlə doldu. Xoy şəhərinə İran Türkiistanı adı verildi. Oğuzlardan başqa, qıpçaq türkləri də Azərbaycana mühacirət etdilər. Qıpçaq qəbilələrindən önəmli bir qismi də Xəzərin şimalından keçib Qafqaziyaya gəldi. Bunlardan bir qismi xristianlığa girərək gürcülərin içində əridi. Təbriz xalqının təşəkkülündə qıpçaq ünsürünün önəmli bir payı vardır.

MOĞOL ELXANLILARI ZAMANINDA AZƏRBAYCAN

Moğolların saldırısıyla ana dili türkcə olan tayfaların Azərbaycana köçləri yenidən başladı. Qoşununun yarısından çoxu türklərdən əmələ gələn moğol ordusu sərkərdələrinin önəmli bir qismi türk idi. Tarixçilərin yazdığına görə, Hülaku xan zamanında 2 milyon türk, moğollarla birgə İrana gəldi. Bu mühacirətlərin və qoşunçəkmələrin təfəsilatı Rəşidəddinin, Vəssafın və Abdullah Kaşaninin tarixlərində nəql edilmişdir.

Elxanlı hakimiyyətində başda tatlar olmaqla Azərbaycanın türk olmayan yerli xalqı, [171] təzyiqlə altında qalıb torpaqlarını və ölkələrini tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Bu basqı, hesablı və planlı bir şəkildə bu yollarla aparılırdı: Birinci olaraq onlara ağır bir vergi bağlanırdı. Ticarəti əldə tutmaq üçün bütün dövlət imkanlarından faydalanan moğol xanlarından, şahzadələrindən və uyğur türklərindən meydana gələn “ortaq” adlı şirkətlər qurulmuşdu ki, ticarəti və mali etibaları öz əllərinə almışdılar. Tat¹²⁰ tacirləri, bu şirkətlərə olan borclarını ödəyə bilmədikləri zaman yoldaşları və uşaqları ilə qul olaraq işlədildilər. Ayrıca tatlara hərbi xidmətə qəbul etmədilər. Əsgər olduqları zamanlarda da üstlərinə qoyduqları xüsusi işarələrlə onları aşığılayırdılar.

Moğollar, əraziləri “iqta” olaraq komandanlarına bağışlayır və o ərazilərdə işləyən əkinçilər, moğolların rəiyyəti olurdular. Bu ayır-seçkilik və ədalətsiz işlər nəticəsində xalq yerindən-yurdundan mühacirət etdi. Tarixçilərin yazdığına görə, tatlara çoxu Firat çayından açılan çox sayda su kanalları ilə əkinçilik və abadanlıq işlərində böyük ölçüdə inkişaf göstərən İraqa köç etdi. Bu şəkildə İraqı-əcəmin yerli xalqı ilə Azərbaycan tatlara gedərək, yerlərini moğol və türk tayfalarına buraxdılar. Qalanların bir qismi də moğollar kimi türklərin arasında əridi. Ondan sonra türk dili, bu ölkə xalqının ümumi dili oldu. Belə ki, XIV əsrdə Təbrizə səyahət edən İbn Bəttutə və İbn Fəzlullah əl-Öməri kimi səyyahlar, Təbriz xalqı dilinin türkcə olduğunu söyləmişlər.

¹²⁰ Türklər, Azərbaycanın türk olmayan xalqına “tat” deyirdilər.

Türklərin, xüsusilə oğuzların, Azərbaycanı vətən seçmələrinin bir başqa səbəbi də ordakı bağçaların bolluğu və maldarlıq üçün geniş və uyğun otlaqların olması idi. Çoxu maldarlıqla məşğul olan oğuzların bu bölgəni yaşamaq üçün tərcih etməkləri təbii idi.

* * *

Azərbaycan türkcəsi, oğuz, qıpçaq və uyğur ləhcələrinin qarışmasından meydana gəldi. Əmir Teymur zamanında və ondan sonra Anadolu türk tayfaları (Şamlu, Rumlu, Ustaclu, Afşar və b.) və boylarının Azərbaycana gəlişi ilə Azərbaycan türkcəsindəki oğuz ünsürü daha da artdı.

Azərbaycan türkcəsini Anadolu türkcəsindən ayıran fərqlərdən biri, Azərbaycan türkcəsində qıpçaqca, bir qədər də şərq türkcəsi və moğolca ünsürlərin varlığıdır. Qıpçaqca ünsürü, Azərbaycanın şimalında daha çox, cənubda isə daha azdır¹²¹.

Ümumiyyətlə, oğuz türkcəsinin inkişaf mərhələsində Azərbaycan və Osmanlı türkcələrinin ortaya çıxmasındakı başlıca amillər bunlardır:

1) Azərbaycan türkcəsinin təşəkkülündə oğuz ləhcəsindən başqa, qıpçaq və uyğur, bir qədər də moğol və yerli ləhcələr Anadolu-dakından daha çox rol oynamışdır.

2) Fars dili və ədəbiyyatının Azərbaycan türkcəsinə, özəlliklə də ədəbi [172] dilə nüfuzu və təsiri.

3) Şiə və sünni məzhəb ayrılığı.

Yuxarıdakı amillərin hamısı, tədricən Azərbaycanda və Türkiyədə az-çox bir-birindən ayrı iki ədəbiyyat və iki türk ləhcəsinin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Bu iki bölgənin ədəbi əsərləri incələninçə bu vəziyyət yaxşıca aşkara çıxır.

XIII və XIV əsrlərin Osmanlıca və Azərbaycan ədəbi əsərlərinin bir-birindən fərqi ilk baxışda ayırd edilməyəcək qədər azdır. Ancaq sonraları bu fərq get-gedə artdı və tədricən bugünkü vəziyyətə gəldi.

¹²¹ Zeki Velidi Togan, Azərbaycan, İA, c.II, s. 118 vd.

Şərqi Anadolu, özəlliklə də İraq (Kərkük) türklərinin danışıq ləhcəsi Azərbaycan türkcəsinə oxşayır. Ancaq onların ədəbi ləhcəsi, Osmanlı hakimiyyətindən sonra Osmanlı türkcəsinin rəngini almışdır. Oğuz ədəbi türkcəsi, Səlcuqlu türklərinin İrana və Türkiyəyə gəlməsindən iki əsr sonra meydana gəldi. Çünki Səlcuqlular, farscanı özlərinə rəsmi və ədəbi dil olaraq seçdilər. Ana dili türkcə olan müəlliflər və şairlər də əsərlərini ərəbcə, ya da farsca yazırdılar.

Elxanlılar zamanında da, Elxanlıların İslamı qəbul etməsindən sonra farsca yayıldı. Bununla birlikdə moğolların gəlişi ilə uyğur katibləri (baxşı), uyğurca əsərlər və uyğur əlifbası ilə İrana gəldilər. Divanda və hakimiyyətdə moğolcaya paralel olaraq türkcə də yayıldı. Ancaq bu türkcə, XI yüzillikdən etibarən Şərqi Türkistanda zəngin bir ədəbiyyata malik olan uyğur türkcəsi, yəni şərqi türk ləhcəsi idi. Türkiyədə də 1277-ci ilə (676) qədər Türkiyə Səlcuqlularının rəsmi dili farscaydı. Bu ildə Qaraman əşirətinin başçısı Qaraman oğlu Mehmet, Konyanı alaraq, farscanın yerinə türk dilini rəsmi dil elan etdi. Ondan sonra türk dili və ədəbiyyatı Anadoluada inkişaf etdi. Osmanlıların iş başına gəlməsi ilə də daha çox irəlilədi.

Oğuz türkcəsinin tarixi İranda və Türkiyədə Xorasan şairlərinin şeirləri ilə başlayır. Azərbaycan türkcəsi ilə şeir söyləyən ilk şair Həsənoğlu və Anadoluada türkcə şeir söyləyən ilk şair Xoca Dehanidir və bunların hər ikisi də Xorasan oğuzlarındandır¹²².

* * *

Sovet Azərbaycanı dilçiləri, Azərbaycan türkcəsinin XI əsrdə tək və ümumi bir dil halına gəldiyinə və “Dədə Qorqud” dastanları kimi dəyərli xalq ədəbiyyatı əsərlərinin o dövrdən qaldığına inanırlar. Bu alimlər bu görüşü sübut etdirmək üçün Kaşğarlı Mahmudun “Divani-Lüğət-it-türk”ünü qaynaq olaraq göstərərək, hər nə qədər bu kitabda Azərbaycanın adı açıqca keçməse də, türkləri coğrafi mövqelərinə görə izah etdiyinə baxaraq, oğuz və qıpçaq qisminin Azərbaycana dənk (tən) gəldiyini söyləməkdədirlər¹²³. Bu sahədə

¹²² Fuad Köprülü, Azeri, IA, c.II, s. 91 vd.

¹²³ Dəmirçizadə, e.ə. s.

Kaşğarlı Mahmud belə yazır: “Xalis türklər 20 qəbilədirlər. Mən onları [173] istər müsəlman, istər büt-pərəst olsunlar, oturduqları yerləri Rum bəldələri yaxınından başlayaraq şərqə qədər bu sırayla şərh edirəm: Rum yaxınındakı ilk qəbilə peçenek, sonra qıpçaq, oğuz, yimək, başqırd, basmil; sonra kay, yabaqu, tatar və qırğızdırlar. Qırğızlar Çinə yaxındırlar. Sonra şimaldan cənuba doğru çigil, tuxsi, yağma, uğraq, caruq, cumul, uyğur, tanqut, xitay, yəni Çin, tabğaç, yəni maçin.”

Oğuz-qıpçaq ləhcələrində “g” və “q” isimlərin və fellərin sonunda düşər. Məsələn: tamğaq, “damaq”a; sıçqan, “sıçan”a; yazqı-cı, “yazıcı”ya dönüşür. Sifət-feldə də belədir. Qaçqan, yazqan, gitgən, qaçan, yazan və gedənə dönüşür.

Ancaq adət mənası daşıyan bəzi sözlərdə “q” və “g” qalır. Məsələn: gəzəgən, dövüşkən, çalışqan.

İkinci şəxs tək əmri üçün oğuzlarda nazal ”n” və ondan sonra “z” əlavə olunur. Yəni sayğı və incəlik üçün iki dəfə cəm işlədilir. Məsələn, veriniz. Lüğət baxımından da oğuz-qıpçaq kəlmələri, Azərbaycan türkcəsinin əsasını təşkil edir.

Şərq türkcəsində sözlərin başındakı “m”, oğuz-qıpçaq türkcəsində “b”yə dönüşür. Məsələn: mən yerinə bən; mu yerinə bu; moyun yerinə boyun. Azərbaycanda XVIII əsrə qədər “ben və “men” hər ikisi də istifadə olunurdu. Türkiyə türkcəsində bu gün də “ben” işlədilir.

Şərq türkcəsi ləhcələrində sözlərin ortasındakı “y”, “n”yə dönüşür. Məsələn: qayısı yerinə qansı (hansı) deyilir. “t” və “d” üçün də eyni qayda keçərlidir. Bəzi şərq türkcəsi ünsürlərinin və digər ləhcələrin Azərbaycan türkcəsindəki varlığı ona görədir ki, oğuz və qıpçaq ləhcələrinin xaricində, digər tayfaların da Azərbaycan türkcəsinin təşəkkülündə rolu vardır. Bu məsələ, müxtəlif tayfaların öncəki köçlərindən başqa moğolların və uyğur türklərinin (şərq türkcəsi) gəlişi ilə daha qabarıq bir şəkildə gözə çarpır. Kaşğarlı Mahmudun XI əsrdə oğuz-qıpçaq dillərinin özəllikləri haqqında söylədikləri, qədim Azərbaycan türkcəsinin özəlliklərinə uymaqdadır. Bu mövzunu aydınlaşdırmaq üçün bu dilləri müqayisəli olaraq ələ alaıq.

Kaşğarlıya görə, oğuz və qıpçaq türkcəsi, eyni qrupun parçasıdır və aşağıdakı özəlliklərlə digər türk ləhcələrindən fərqlənir:

Türkcə (şərq türkcəsi) ləhcələrdəki isimlərin və fellərin başındakı “y”, oğuzlar və qıpçaqlar arasında “ı”, “i”yə dönüşür. Məsələn, yılan yerinə ilan; yılığ yerinə ılığ (ılıq) [174] deyilir. Bəzi kəlmələrdə də “y” qalır. Məsələn, yaxşı, yara, yaz, yazı. Qıpçaqlar arasında bəzi durumlarda “y”, “c”yə dönüşür. Azərbaycan türkcəsində də belədir. Məsələn, cızmaq, cırmaq.

Şərq (kaşğarlı) türkcəsindəki “z” (ذ), oğuz-qıpçaq türkcəsində “y”yə dönüşür. Məsələn, qazın > qayın. Bu münasibətlə bəzi dilçilər, türk ləhcələrini, “-d-” və “-y-” olmaq üzrə iki qrupa və ya “d”, “z” və “y” olmaq üzrə üç qrupa ayırmışlar. Azərbaycan türkcəsi “y” qrupundandır. Məsələn: sayan türkcəsində “adaq”, Azərbaycan türkcəsində “ayaq”, şor və xakas türkcələrində “azaq” olur.

Şərq türkcəsindəki “r” səsi, oğuz və qıpçaq türkcəsində “l”yə dönüşür. Bu məsələ yad sözləri də ehtiva edir. Məsələn, zərər sözünü “zərəl” olaraq tələffüz edirlər.

“z” və “s” səsləri şərq türkcəsində və oğuz-qıpçaq türkcəsində fərqlidir. Şərq türkcəsinin “z”si, oğuz-qıpçaq ləhcələrində “s”yə dönüşür və ya əksi olur.

AZƏRBAYCAN TÜRKƏSİ ƏDƏBİ DİLİNİN FORMALAŞMASI

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin təşəkkülü, Azərbaycan coğrafiyasının İslamdan sonrakı ictimai-mədəni şəraitinə birbaşa bağlıdır. Azərbaycan, VII yüzilliyin ikinci yarısından etibarən müsəlman ərəblər tərəfindən alındı. Onların hakimiyyəti IX yüzilliyin başlarına qədər davam etdi. Azərbaycanlıların İslamiyyəti qəbul etməsindən sonra ərəbcə, xalqın dini və rəsmi dili oldu. Ərəblər Bərdəni mərkəz seçdilər. Yeni şəhərlər quruldu. Ticarət və karvan yolları inkişaf etdi. Bərdə ikinci Bağdad mövqeyini qazandı.

O dövrdə ərəb əlifbası və dili yayıldı. Azərbaycanın oxumuşları əsərlərini ərəbcə yazdılar. Ancaq aşıqlar-ozanlar, şeirlərini xalq üçün, xalqın dili ilə söylədilər. Bununla belə bu dövrdə şəhərlərin inkişafı, xalqın bir-biri ilə olan münasibətinin artması nəticəsində qəbilə və

tayfa ləhcələri bir-birinə qarışdı. Bu qarışma və qaynaşmadan xalqın vahid və ümumi dili, yəni Azərbaycan türkcəsi meydana gəldi.

XI yüzillikdən, yəni Səlcuqlu türklərinin gəlişindən sonra Azərbaycanda farsca da işləndi. Din adamları, divana və saraya bağlı sinfə mənsub şəxslər, farscaı ərəbcə kimi öyrənərək, əsərlərini bu dillə də yazmağa başladılar. Ancaq bu yazılar xalqın dili ilə olmadığı üçün inkişaf edə bilmədi və dillərə düşmədi.

Bu dövrdə farsca yazılmış olan ədəbi əsərlərə örnək olaraq [175] Xaqani Şirvani ilə Nizami Gəncəvinin əsərlərini göstərə bilərik. Nizaminin “Xəmsə”sindəki “Leyli və Məcnun”un müqəddiməsinə göz atsaq, o sırada türkcənin o bölgə xalqının dili olduğunu və onun şeirlərini türkcə yazmaq istədiyini görürük. Çünki bu müqəddimədə Nizami, Şirvanşahın dilindən belə deyir:

“Bu yeni gəlini farsca və ərəbcə bəzəyi ilə bəzə.

Türkcə bizim vəfamızın sifəti deyil, türklər kimi söz söyləmək bizə yaraşmaz.

Yüksək soydan gələnə, yüksək (əla) söz yaraşır.”

Buradan açıqca bəlli olur ki, Nizami, şeirlərini türkcə, yəni xalqın dili ilə yazmaq istəyirmiş və ona görə də Şirvanşah belə bir göstərişə ehtiyac duymuş və Nizamidən “Leyli və Məcnun” hekayəsini farsca, yəni Şirvanşahların bəyəndiyi dillə yazmasını istəmişdir. Şirvanşah, xalqın dili olan türkcəni yüksək və şahanə soyuna uyğun görməmiş, türkcə şeirləri şanına yaraşdıra bilməmişdir. Bu təhqiredici sözlərdən incimmiş olan Nizami də üzüntüsünü və kədərini belə ifadə etmişdir:

“Padşahın halqası qulağıma taxılınca, ürəyimdəki əsəbilik beynimə vurdu.

Nə əmri dinləməməyə cəsarətim var idi, nə də bir guşədə oturmağa.

O utanc içində vəziyyətimin pisliyindən və işin zəifliyindən pərişan oldum.

Sirrimi açacağım və bu hekayəni ona şərh edəcəyim bir sir-daşım yox idi.”

Bu örnəyə baxmayaraq, bu dövrə aid Azərbaycan xalqının ədəbi zənginliyini və dilinin inkişafını göstərən şifahi ədəbi əsərlər qalmışdır.

Dünya xalq ədəbiyyatının şah əsərlərindən biri olan və oğuz türklərinin hekayələrini mənsum və mənsum olaraq əks etdirən, Avropa, Türkiyə, Azərbaycan və bir çox dünya alimlərinin böyük bir diqqətlə incələyərək, Azərbaycan xalqının ilk şifahi ədəbiyyatı nümunəsi saydıqları “Dədə Qorqud” bu dövrdə yazılmışdır.

Xalqın duyğularını, düşüncələrini, etnik, dini özəlliklərini, məişət tərzini bəyan edən və sadə bir dillə ifadə olunan şifahi ədəbiyyat, yazılı ədəbiyyat üçün zəmin hazırlamışdır. Siyasi şəraitin türk ədəbi dili üçün uyğun olmamasına baxmayaraq, XIII yüzillikdən etibarən Azərbaycan türkcəsi ilə ədəbi əsərlər yazılmış, zamanla türkcə şeir söyləmək və kitab yazmaq, Azərbaycanın oxumuş təbəqəsi arasında da yayılmış və get-gedə [176] Azərbaycan türkcəsi ilə zəngin bir ədəbiyyat xəzinəsi meydana gəlmişdir.

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dili ilə ilk şeir, XIII əsrdə Həsənoğlu tərəfindən söylənmişdir. Həsənoğlunun şeir dili, inkişaf etmiş, yetişmiş və axıcı bir dildir. Onun qəzəlləri qısa müddətdə Azərbaycan, Anadolu və Misir türkləri arasında yayılmış, XIV əsrdə Seyfi Sarayi və XV əsrdə Əhməd Dai kimi şairlər ona nəzirə yazmışlar. Buradan aydın olur ki, Həsənoğlunun şeirləri bu dilin ilk nümunəsi və təcrübəsi deyil. Ancaq bu sahədə daha əski bir əsər əldə olmadığı üçün bunu belə qəbul etməliyik.

Mövlananın müləmmə və türkcə şeirlərini də Azərbaycan türkcəsinin ilk şeir örnəklərindən saymaq lazımdır. Çünki onun türkcəsi Azərbaycan ləhcəsinin özəlliklərini daşımaqdadır. Ayrıca Mövlana mühacirlərdəndir. Atası ilə birlikdə moğolların qorxusundan Bəlxdən Konyaya gəlib, oraya yerləşdi.

Azərbaycan türkcəsi, Azərbaycan xalqının vahid və ümumi dili şəklini aldıqdan sonra inkişaf seyrinə davam etdi. Təxminən min il davam edən bir prosesdə müxtəlif mərhələlər qeyd olundu.

Azərbaycan türkcəsinin təşəkkül və inkişafının müxtəlif mərhələlərini, dilçilər müxtəlif zaviyələrdən təyin etmişlər. Əslən Sarab şəhərindən olan Azərbaycanın böyük yazıçısı Mirzə İbrahim kimi alimlər, bu mərhələləri böyük şəxsiyyətlərə və yeni bir dövr başlandıqdan ədəbi əsərlərə görə, bu şəkildə sinifləndirmişlər: 1) Dədə Qorqud dövrü, 2) Nəsimi dövrü, 3) Şah İsmayıl Xətai dövrü, 4) Füzuli

dövrü, 5) Vaqif və Axunzadə və XIX əsr dövrü, 6) 1905-1920-ci illəri arasındakı dövr, 7) Sovet quruluşundan sonrakı dövr.

İnkişaf prosesində öz daxili qanun və qaydalarına uyan dil, gedərək daha axıcı və mükəmməl hal alır. Əski qəliblər yerini yeni qəliblərə buraxır. Bu sahədə ədəbi dildə dövlət təsiri olduğu kimi, xarici amillər də az-çox özünü göstərir.

Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü və inkişafında heç bir dövlət müəssisəsinin birbaşa rolu olmamışdır. Çünki tarix boyunca heç bir zaman Azərbaycan türkcəsi dövlətin tək rəsmi dili olmamış, dövlətin nüfuz bölgəsində inkişaf edib, yayılmasına səbəb ola biləcək himayəni görməmiş, əksinə türklərin hakimiyyəti altında belə bəzən dövlət güclərinin mənfi təsirindən ziyan görmüşdür. Azərbaycanın məşhur dilçi alimi prof. Dəmirçizadəyə görə, hər ədəbi dilin inkişaf mərhələlərini təyin etmək üçün onun meydana gəldiyi sahəni və işləndiyi mühiti diqqətə almaq lazımdır. Başqa bir deyişlə, ədəbi dilin xalqın dilindən meydana gəldiyinə, yoxsa milli bir dil olduğuna və onun nüfuz, işləklik dairəsinə baxmaq lazımdır.

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dili, xalqın ümumi dili üzərində qurulmuş, təxminən [177] min il inkişaf dövrü keçirmiş və XVIII yüzillikdən bəri Şimali Azərbaycanda xalqın milli dili olmuşdur. Buna görə, Dəmirçizadə, Azərbaycan türkcəsinin inkişaf tarixinin çeşidli mərhələlərini üç dövrə ayırır:

- 1) Ədəbi dilin ümumxalq dili əsasında formalaşma və inkişaf dövrü.
- 2) Ədəbi dilin milli dil təməli üzərində qurulması dövrü.
- 3) Müasir dövr.

(Cənubi Azərbaycan üçün dilin inkişaf prosesi baxımından yuxarıdakı sinifləndirmədəki ilk dövrün xaricində, digər dövrlər mövcud deyil. Ondan sonra xüsusilə 60 illik Pəhləvi dövründə Azərbaycan türkcəsi, ədəbi dil sahəsində durğunluq və geriləmə prosesi yaşamışdır.)

1) ƏDƏBİ DİLİN ÜMUMXALQ DİLİ ƏSASINDA FORMALAŞMA VƏ İNKİŞAF DÖVRÜ

Ədəbi dil olaraq Azərbaycan türkcəsinin ilk formalaşma və inkişaf dövrü XI yüzillikdən başlayıb, XVIII yüzilliyin sonlarına qədər davam etdi. Sadəcə Səfəvi dövrünün ilk illərindəki qısa bir

müddətin xaricində hər zaman ədəbiyyatın qulluğunda oldu. Bu dövrün ədəbi əsərləri, ümumiyyətlə, mənzum idi. Bu üzdən ədəbi dilin təməlini şeir dili təşkil etdi. Ancaq bu başlanğıc dövründə XVI yüzillikdən sonra yazılmış olan nəsr əsərləri də inkişaf etdi və müxtəlif üslublar meydana gəldi.

Bu dövrdə ədəbi dilə ərəbcə və farscadan çoxlu kəlmə daxil oldu. Türkcənin inkişaf seyri yavaşladı. Danışıq dilinin az bir qismi ədəbi dilə əks olundu. Ədəbiyyat dili, seçkinlər zümərəsinə aid edildi.

Sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni hadisələr nəticəsində bu dilin söz tərkibində, qrammatikasında, üslub tərzində tarix boyunca dəyişikliklər meydana gəldi. Bu dövrdə ədəbi dil bir-birindən fərqli üç mərhələ keçdi:

- I) Başlanğıc dövrü (XI-XV əsrlər).
- II) Xətai-Füzuli dövrü (XVI-XVII əsrlər).
- III) Vaqif dövrü (XVIII əsr).

I) Başlanğıc dövründə ədəbi dil olaraq Azərbaycan türkcəsi

Mövcud tarixi qaynaqlara (“Dədə Qorqud” və “Divani-Lüğət-it-türk”) görə, XI yüzillikdən etibarən başlayan başlanğıc dövründə, öncə şifahi ədəbiyyat dili (“Dədə Qorqud”) və bir müddət sonra da yazılı [178] ədəbiyyat dili (Həsənoğlu) meydana gəldi.

A) Danışıq dili və şifahi ədəbiyyat dövrü

Tarixi ilə yaxından bağlı olan Azərbaycan xalqının şifahi ədəbiyyatı çox zəngindir. Xalqın duyğu və düşüncələri, həyat təzi, ailə və sosial münasibətləri, dünya və axirət inanışları şifahi ədəbiyyat əsərlərinə müxtəlif yollarla gözəl və şairanə bir şəkildə əks olunmuşdur. Şifahi ədəbiyyatda ədəbi üslub əsas təşkil etsə də, ictimai, siyasi və elmi üslublar ibtidai şəkli ilə mövcuddur.

Şifahi ədəbiyyat dilinin özəlliklərinin tədqiq edilməsi üçün, “Dədə Qorqud” hekayələrinin, yəni Azərbaycan xalqının ilk şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsinin incələnməsi zəruridir.

“DƏDƏ QORQUD” KİTABI

Dünyanın ədəbi-folklor şah əsərlərindən olan “Dədə Qorqud Kitabı”, bir müqəddimə və 12 hekayədən ibarətdir. Hekayələr nəzm və nəsr ilə yazılmışdır. Onların sonunda bayatı, nəğmə, atalar sözü və hətta ağı (mərsiyə) kimi şifahi ədəbiyyat əsərlərinin müxtəlif janrları görünür. Epik bir əsərdir. Hekayələrin hər biri, qəhrəmanlardan birinin heyrtləndirən igidliklərindən və macərələrindən bəhs edir. Bununla birlikdə, 12 hekayənin öz içində də bir-biri ilə əlaqəsi vardır. Bu hekayələrdə oğuz türklərinin cəsarəti, igidliyi, qəhrəmanlığı, adət-ənənələri, həyat təzləri və inanışları ifadə edilmiş; vətən eşqi, qonaqsevərlik, ana və uşaq sevgisi, qadınlara hörmət və insani xüsusiyyətlər kimi fəzilətlər vəsf edilmişdir. Mənzum və mənsur bölümlərdən meydana gələn hekayələrin nəsrinə sadə və xalq dili ilə olub, kitabın yüzdə otuzunu təşkil edən şeirləri təxminən 2 min beytdir. Bu gün aşığı deyilən ozanlar tərəfindən söylənmiş olan bu şeirlər, saz (qopuz) ilə birlikdə Azərbaycan mahnılarında oxunur. Nəsr və şeir qisimlərinin bir-birini təqib etdiyi bu hekayələr, türk tayfalarının tarix boyunca malik olduqları mədəniyyətini, folklorunu, yəni hər şeyini göstərən bir güzgü kimidir.

Müəllifi və yazılış tarixi bəlli olmayan kitabın müqəddiməsinin nəsrinə, daha sonra hekayələri toplayan şəxs tərəfindən yazıldığı üçün əsas mətnin nəsrindən fərqlidir. Kitab, möhtəmələn, XV yüzilliyin ikinci yarısında yazıya köçürülmüşdür. Ancaq hekayələrdə tərif edilən hadisələrin tarixi daha əskidir. Mən alimlərin araşdırmalarını göz önündə tutaraq, bu hekayələrin Azərbaycanda və şərq Anadolu da meydana gələn tarixi hadisələrdən ilham alınaraq yazıldığı və köklərinin Orta Asiyaya dayandığı qənaətinə çatdım.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dil özəllikləri baxımından, hələ Azərbaycan türkcəsinin Anadolu türkcəsindən ayrılmadığı bir zamana aiddir. Yəni müqəddiməsində də yazıldığı kimi, oğuzların dilində yazılmışdır¹²⁴. Bununla belə formalaşma dönmündəki Azərbaycan türkcəsinin bir çox xüsusiyyətini özündə saxlamışdır. [179] Heka-

¹²⁴ “Kitabi-Dədə Qorqud əla lisani-tayfeyi-oğuzan”.

yələrin və hadisələrin meydana gəldiyi yerlər (Gəncə, Bərdə, Əlinçə qalası, Göycə gölü, Göycə dənizi, Dərşam və Dərbənd) Azərbaycandır. Ancaq Şərqi Anadolunun şəhərlərindən (Trabzon, Bayburt, Mardin) də qonşu kafir şəhərləri olaraq bəhs etməkdədir. Bu vəziyyət, bizə hadisələrin baş verdiyi tarix haqqında da bəzi məlumatlar verə bilər. Beləliklə, məlum olur ki, bu hadisələr, adı keçən şəhərlərin Səlcuqlu (oğuz) türkləri tərəfindən alınmadığı və sakinlərinin müsəlman olmadığı, yəni XII əsrə və ya ondan öncəki bir zamana aiddir. Ömrünü Dədə Qorqudu tədqiq etməyə həsr edən məşhur rus şərqşünası prof. V.Bartold və İstanbul universitetinin türk dili müəllimi prof. Məhərrəm Ərginə görə, hekayələrdəki hadisələri Azərbaycanda baş vermişdir.

“Dədə Qorqud” kitabının iki əlyazma nüsxəsi mövcuddur ki, onlardan biri Almaniyanın Drezden kitabxanasında, digəri Vatikan kitabxanasında saxlanılır. Vatikan nüsxəsi sonradan tapılıb və nöqsanlıdır. Hər iki nüsxə ərəb hərfləri ilə yazılmışdır.

Müxtəlif dillərə tərcümə edilərək nəşr olunan “Dədə Qorqud Kitabı”, Türkiyə və Azərbaycanda da latın və kiril əlifbaları ilə dəfələrlə çap olunmuş, avropalı (Diets, Fischer), rus (Bartold), türk (Orhan Şaik, Məhərrəm Ərgin) və azərbaycanlı (Həmid Araslı, Ə.Dəmirçizadə, Ş.Cəmşidov) alimlər tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Azərbaycanın görkəmli şairi Səhənd (Bulud Qaraçorlu), İranda hekayələri nəzmə çəkərək, keçmiş rejimin qadağalarına baxmayaraq, ilk qismini “Sazımın sözü” adı ilə iki cildə nəşr etmişdir. İran İslam inqilabından sonra da bugünkü imla ilə Məmmədli Fərzanə tərəfindən çap olunmuşdur. Mən də kitab haqqında “Varlıq” dərgisində bir neçə məqalə yazdım¹²⁵. Bunlardan əlavə, kitabın ingiliscədən farscaya tərcüməsi də “Ata Qorqud”¹²⁶ və “Hemaseyi-Dədə Qorqud”¹²⁷ adları ilə yayımlanmışdır.

¹²⁵ Dr. Cavad Heyət, Ədəbiyyati-Şəfahiye-Mərdome-Azərbaycan, “Varlıq”, Tifl və Mordad və Şəhrivər, 1360.

¹²⁶ C. Weis, Ata Korkud, farscaya tərcümə: Fəriba Əzəb Dəftəri və Məhəmməd Hərirri Əkbəri, nəşr. İbni-Sina, Təbriz, 1355 hş.

¹²⁷ Anar, “Həmaseye-Dədə Qorqud”, farscaya tərcümə: İbrahim Darabi, Tehran, 1355 hş.

Kitaba adını verən Dədə Qorqud, bütün hekayələrdə yer alır. Hekayənin sonunda səhnəyə girərək, hekayəni didaktik və nəsihətverici sözləri ilə bitirir. O, hekayələrdə ozan-aşıq, ağsaqqal və bilgə, həm də oğuz tayfasının yaxşılığını və xeyrini düşünən bir şəxsdir.

“Təpəgöz” hekayəsini almancaya tərcümə edib yayınlayan alman alimi Dits, onu Homerin Odiseyi ilə müqayisə etmiş, və bu nəticəyə çatmışdır ki, Homer [180] “Odisey” dastanını söyləyərkən, sonralar “Dədə Qorqud” kitabının bir bölümündə yer alan bu əski hekayədən faydalanmış və ya ən azından onun möhtəvasından xəbərdar imiş.

“Dədə Qorqud” hekayələrində qadınların yüksək və kişilərlə bərabər bir yeri vardır. Bu hekayələrdəki ailə təkxanlıdır (monogam). Həyat yoldaşının seçilmə adətlərindən biri, qızın və oğlanın at minməkdə, oxçuluqda, qılınc işlətməkdə, güləşdə və döyüşdə yarışmasıdır. Hekayələrin qəbilələri və qəhrəmanları müsəlmandırlar və onlar, İslamın yayılması yolunda cahad etməkdə, düşməni kafir və yolunu azmış olaraq səciyyələndirirlər.

“Dədə Qorqud” kitabı, türkcə gözəl sözlərin, fellərin və cümlələrin xəzinəsidir. Hekayələrin dili axıcı, sadə, ahəngli, ölçülü və ümumiyyətlə, seçilmiş bir türkcədir. Şeirləri isə heca və sərbəst vəznədir. Burada hekayələrin nəsrindən və şeirindən bir neçə nümunə vermək istəyirik:

“Atam at səgirdişimə baqsun, qıvansun; oq atışıma baqsun, güvənsün; qılıç çalışuma baqsun sevinsün, der idi (“Dirsexan oğlu Boğaç xan hekayəsi”).

“Yumru yumru ağladı, yanuq cigərimi tağladı” (“Salur Qazan hekayəsi”).

“Ol zamanda bəglərin alqışı alqış, qarqışı qarqış idi” (“Bamsı Beyrək hekayəsi”).

Mənzum parçalardan:

“Yücelərdən yücəsin,

Kimsə bilməz nicəsin.

Ya varam, ya varmayam,

Ya gələm, ya gəlməyəm”.

Bu hekayələrdə atalar sözü də çox işlədilmişdir. Məsələn:

Ölən adam dirilməz.

Əski pambuq bez olmaz.

[181] *Qarı*¹²⁸ *düşman dost olmaz.*

Atılan oq geri qayıtmaz.

* * *

İndi də “Dədə Qorqud”u dil özəllikləri baxımından tədqiq edək:

Fonetik xüsusiyyətləri: Ərəb əlifbasından faydalanaraq əski kitabların fonetikasını tədqiq və təhlil etmək, çətindir. Çünki ərəbcədə saitləri yazmaq üçün üç hərf mövcud ikən, Azərbaycan türkcəsində doqquz sait hərf mövcuddur. Bununla belə “Kitabi-Dədə Qorqud”da bu məqsəd üçün bəzi hərəkə və işarələrdən istifadə olunması, işi bir qədər asanlaşdırmışdır.

“Dədə Qorqud” kitabında bugünkü dildə olduğu kimi, 9 sait məxrəc vardır. Yəni /a, ə, u, ü, i/ sözlərin başında, ortasında və sonunda birinci, ikinci, üçüncü və s. hecalarda işlədilmişdir.

“e”, “ö” və “o” saitləri sadəcə ilk hecada, hecanın başında, ortasında və sonunda işlədilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da 24 samit mövcuddur ki, bunlardan müasir dildə sadəcə /ng/, yəni nazal “n” (“qarangu” və “təngri”də olduğu kimi) ortadan qalxmışdır.

“j”, “f” və “h” daha çox yad sözlərdə və səs təqlidi kəlmələrdə gözə çarpır.

Eyni şəkildə “ğ”, “v”, “x”, “l”, “r”, “z” və “c” yad sözlərin başında işlədilir. Bu səslərin türkcə kəlmələrdəki varlığı çox məhduddur. Daha çox səs təqlidi kəlmələrdə işlədilmişdir.

“r”, “z” və “l” ilə başlayan kəlmələrin hamısı ərəbcə kəlmələrdir.

Bugünkü qədər olmasa da, ahəng qanunu mövcuddur. Məsələn, gəlmək, almaq. Ayrıca samit və saitlər arasında da uzlaşma vardır. Belə ki, əgər bir kəlmənin tərkibində incə saitlər işlənmişsə, samitlər də incə samit olub, şəkilçilər də ahəng qanununa tabe və ya

¹²⁸ Əski.

bunun tərsi olacaq. Məsələn, “qarı” (qadın, yaşlı qadın) və “ağla” kəlmələrinin sonunda qalın saitlər, yəni “a” və “u” işlədilmişdir. Buna görə onların samitləri də eyni cinsdən qalın samitlərdir. “q” (ق), “ğ” (غ), “x” (خ) kimi. Halbuki “yigit”, “ye”, “iç”, “ört” kimi kəlmələrin kökündə incə saitlər olan e, ö, i işlədilmişdir. Onların samit hərfləri və şəkilçiləri incə samit, yəni “g”, “y”, “ç” olacaq.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da məxrəc yumşaması vardır. Yəni “t”, “k”, “q” iki sait arasında gəlicə, sırası ilə “d”, “g” və “ğ”yə dönüşür.

Qrammatik xüsusiyyətləri. Qrammatika baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud”, müasir dillə təxminən doxsan faiz üst-üstə düşür. 800 illik inkişaf prosesində əvəzliliklər, zərflər və bağlayıcılarda bəzi dəyişikliklər meydana gəlmişdir. Bəziləri tərk edilmiş, bəziləri də bu gün olduğu kimi işlənməkdədir. Məsələn, bən, “mən”ə; qanqu “hangi”yə; qaçan “haçan”a, ol və şol “o”ya (bu kəlmələrin çoxu XVIII yüzilliyin sonlarına qədər şeirlərdə işlənmişdir), birlə “ilə”yə; kibi, “kimi”yə; əvət “bəli”yə (ərəbcə) dönüşmüşdür.

Lüğət baxımından da az-çox müasir dillə fərqliliklər gözə çarpır. Kitabda işlənən yad sözlərin sayı çox azdır. Məsələn, bütün kitabda əksəriyyəti din və müharibə ilə bağlı olan terminlərin 350-si ərəbcə, 136-sı farscadır. Kitabın türkcə kəlmələrinin əksəri eynən müasir dildə işlənir, bəzisi də dəyişikliklərə məruz qalmış və ya tamamilə tərk edilmişdir.

“Dədə Qorqud”da sinonim kəlmələr çoxdur və ümumiyyətlə, bir arada işlədilmişdir. Bəzən sinonimlərin hər ikisi də türkcədir, ancaq fərqli ləhcələrə aiddir. Məsələn, “et-qıl”; “de-söylə-ayıt-degil”; “əsən-sağ-salim”; “qızıl-altun”; “getmək-varmaq”; “yigit-alcilasun-ərən-övrən, qəhrəman”; “yaqşı-yaxşı-eyü-yig”; “toy-dügün” və s. Bəzi durumlarda belə işlədilən sinonimlərin biri türkcə, digəri ərəbcə və ya farscadır. Məsələn, ağır-əziz; yazı-yaban; uçmaq-behişt (cənnət); ayaq-sürahi; savaşı-cəng; Tanrı-Allah və s.

Bu növ sinonimlər, hər şeydən əvvəl, “Dədə Qorqud”un dilinin sadəcə oğuz qəbiləsinin xalis dili olmadığı, əksinə oğuz, qıpçaq və şərqi türkləri qəbilələrinin dillərinin bir qarşımı olduğu, yəni formalaşma mərhələsindəki Azərbaycan türkcəsinin dili olduğu anlamına gəlməkdədir. Ərəbcə və farsca kəlmələrin, eyni mənəni daşıyan türkcə

kəlmələrlə işlədilməsi, o dövrdə ərəbcə və farsca sözlərin xalqın dilinə yeni girdiyini, hələ hamı tərəfindən başa düşülmədiyini və bunun üçün türkcə sinonim kəlmələrlə birlikdə işləndiyini göstərməkdədir. Ümumiyyətlə, siyasi, dini, irfani və ədəbi mövzuların nüfuzu nəticəsində türkcəyə daxil olan bu cür kəlmələr, uzun bir müddət sonra türkcə kəlmələrin yerini alaraq, sonrakı dövrlərdə təkbaşına işlədilmişdir.

YAZILI VƏ YA KLASSİK ƏDƏBİYYATIN DİLİ

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dili ilə yazılmış olan ən əski əsərlər XIII əsrə aiddir. İlk mənzum əsər, Həsənoğlu ilə Nəsir Bakuiyə aiddir. İlk ədəbi nəsr isə, Hinduşah Naxçıvanının Azərbaycanın türklərinə farsca öyrətmək məqsədi ilə yazdığı “Sıhahül-Əcəm” əsəridir.

Başlanğıcda, xüsusilə başda şeir olmaq üzrə ədəbi və bədii üslub yaygın idi. Tədricən şeirdə biri qəzəl, digəri dini, təsəvvüfi-fəlsəfi mövzular olmaq üzrə iki üslub ortaya çıxdı. Ədəbi üslubların ortaya çıxıb inkişaf etməsində hər dövrün adlı-sanlı ustadlarının önəmli rolu olmuşdur.

XIII yüzillikdən etibarən inkişafa başlayan Azərbaycan türkcəsi nəsrində çeşidli üslublar meydana gəldi.

Həsənoğlu və Nəsir Bakuinin şeirlərinin dili

İsfərayinli Həsənoğlu, XIII əsrdə yaşadı. Xorasan türklərindən idi. Həyat hekayəsi, Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkiyətüş-Şüərasında” verilmişdir. Türkcə və farsca divanlar yazmış, ancaq sadəcə iki türkcə qəzəli bu günə qədər gəlib çata bilmişdir.

Bu qəzəllərin dili axıcı, sadə və bir qədər də inkişaf etmişdir. Şübhəsiz, bu qəzəllər, bu dilin ilk nümunəsi və şeir sınaması ola bilməz.

“Apardı könlümi bir xoş qəmər yüz, can-fəza dilbər,
Nə dilbər dilbəri-şahid, nə şahid şahidi-sərvər.

Mən ölsəm, ey büti-şəngül, sürahi eyləmə qulqul,
Nə qulqul, qulquli-badə, nə badə, badeyi-əhmər.

Başımdan getmədi hərgiz sənünlən içtüğüm badə,
Nə badə, badeyi-məsti, nə məsti, məstiyi-sağər.

Şəha, şirin sözün qılır Misirdə bir zaman kasid,
Nə kasid, kasidi-qiymət, nə qiymət, qiyməti-şəkkər.

Tutuşmayınca dər atəş, bəlürməz xisləti-ənbər,
Nə ənbər, ənbəri-suziş, nə suziş, suzişi-məcmər.

Əzəldə canum içində yazıldı surəti-mə'ni,
Nə mə'ni, mə'niyi-surət, nə surət, surəti-dəftər.

Həsənoğlu sənə gərçi duaçıdır, vəli sadıq,
Nə sadıq, sadıqi-bəndə, nə bəndə, bəndeyi-çakər.”

Həsənoğlunun şeirləri, Anadoluda və Misirdə məşhur idi. Belə ki, XIV əsrdə Misir Məmluklu sarayındakı qıpçaq şair Seyfi Sarayi və XV əsrdə Anadoluda Əhməd-Dai onun qəzəlinə nəzərə yazmışlar.

Nəsiri-Bakui

XIII yüzilliyin sonlarında və XIV yüzilliyin başlarında Bakıda yaşayan bu şair, Qazan xan və Sultan Məhəmməd Olcaytunun müasiri idi. Olcaytu, qardaşının yerinə taxta oturduqdan sonra Bakıya gedib, əhalini bəzi vergilərdən azad edərək oranı abadlaşdırdı.

Nəsiri-Bakui həmin münasibətlə Azərbaycan türkcəsinə örnək olaraq, nəql etdiyimiz aşağıdakı müxəmməsi söyləmişdir:

Zar könlüm Tanrına qılğıl sena iman ilən,
Buldı rövnəq din ü iman taəti-sübhan ilən,
Taəti-sübhan bizə fərz oldı cism ü can ilən,
Şükr ola şol Haqqa kim, bi-müntəha ehsan ilən,
Sər-fəraz etdi bizi Olcaytu tək sultan ilən.

Tərək edib şirk ü çəlini¹²⁹ gəldi Tanrına tərəf,
Din-i İslamı qəbul eylədi ol keyrül-xələf.
Yengi İslam boldı verdi dini-İslamğa şərəf,

¹²⁹ Sağər, badə.

Oldı kinə oxuna İslamın ədası hədəf,
Yandı nirani¹³⁰-həsəddə atəşi-suzan ilən.

Şəfqəti-ədl ilə açğay mülki-İslamğa liva¹³¹,
Buldı qüvvət dövlət ü dini-müsəlman bərməla.¹³²
Lütfini hər bir məkanda eylədi bəzl ü əta,
Bizə də feyzini şamil qılğan ol xani-səxa¹³³
Hümmətin giltürdü izhara sər ü saman ilən .

Şəhrimiz neffatə, adın gərçi alğay xalq-ara,
İndi zər xanı tapıb, bolğay qamusından vərə.
Pərtövi-mehri-cələdan verdi Bakuya cəla,
Getdi zülmət, boldı rəşən din ü dövlət mütləqa.

Tiği-nüsrətin müxalif səddinə çəkdi hesar,
Eylədi məğlub olan əda yerini fərqlər,
Batili batil, haqı haqq eylədi Quran ilən.

* * *

İsmi-pakidir “Xudabəndə”, özü həm bəndədir,
Kövkəbi-iqbali-ali, taleyi-fərxündədir.
Şövkətindən hər qaya düşmənləri şərməndədir,
Böylə bir ali himəm sultani-adil qandadır,
Hər zaman məşğul bolsun mülkdə ümran ilən.

Tiği-ələmgir ilə fəthini müurdad eylədi,
Qanda müşrik buldusa İslamca minqad eylədi.
Ruhi-Abğun Xanı yadı-xeyr ilə şad eylədi,
Əlhəq ol şahı-cahan şahlar-ara ad eylədi,
Fəthi-bi-aram ilən həm lütfi-bi-payan ilən.

Bayraqı-İslamı əla qılmağa amadədir,
Dad edər kim dad qılsa, dadə çün dildadədir.

¹³⁰ Cəhənnəm

¹³¹ Bayraq

¹³² Aşkar

¹³³ Bəxşiş süfrəsi

Bi-nəşib olmaz o kəs kim, payinə üftadədir,
Aferin ol şaha kim, həqqa Hülagu-zadədir
Zərdə Xatəm, zorda həmtaydur xaqan ilən.

Möhtərəm bolğay məsacid, həm ziyarətqahlar,
Paymal olğay qamu bütxanələr gümrəhlar,
Açılıb xalqın yüzünə bağlı qalğan rahlar,
Fəxr elər bu şah ilə əlhəq gədalar şahlar,
Hökmini cari qılır İran ilən, Turan ilən.

Namına kişvər-güşalıq yazdı əzəldə dəbir,
Hifz edən zilli-inayətdə Xüdəvəndi-bəşir,
Hər zaman çini könüldən tabi-dürr-əfşan ilən.¹³⁴

“Ey mənin ağlayan könlüm! Tanrına imanla şükr elə. Din və iman Tanrıya itaətlə yayğınlaşdı. Tanrıya itaət, ürəkdən və candan bizə vacib oldu. Şükür və mədh olsun o Tanrıya ki, bizi sonsuz eh-sanı ilə Sultan Olcaytunun varlığı ilə ucaltdı.

Şirki və qədəhi tərək edib, Tanrı tərəfinə gəldi. O, övladların xeyirlisi olaraq İslam dinini qəbul etdi. Yeni İslama girdi və İslam şərafləndi. İslam düşmənləri kin oxuna hədəf oldular və qısqançlıq cəhənnəmində kin odu ilə yandılar.

Ədalət və şəfqətindən İslam ölkəsində bir bayraq yüksəltdi. Müsəlmanın dövləti və dininin gücü bəlli oldu. Lütündən hər yerdə əliaçıqlıq və bağış göstərdi. O, əliaçıqlıq xani-feyzi ilə bizi də qap-sadı. Onun hümmət görüntüsü bizə intizam verdi.

Gərçi xalq arasında bizim şəhərimizin adı Nəffatə idi, indi digər şəhərləri keçib qızıl süfrəsi oldu. Parlaq günəşin parlamasından Bakı parlaqlığa çatdı. Qaranlıq getdi, din və dövlət mütləq ay-dınlığa yetişdi.

Nailiyyətinin qılıncı düşmənin səddinə səd çəkdi. Məğlub olmuş düşmənlərinin yerini dar ağacı elədi. Quran ilə haqqı haq, batili batil etdi.

¹³⁴ Cəfər Rəmzi İsmayilzadə. Deyilən söz yadigardır, “Yazıçı” nəşr. Bakı, 1981.

* * *

Təmiz adı "Xudabəndə", özü də bəndə (qul)dur. İqbal ulduzu yüksək, taleyi mübarəkdir. Onun həşmətindən düşmənlər utanmaqdadır. Belə hümməti uca bir padşah harda görünmüşdür? O həmişə ölkədə abadanlıq işi ilə məşğuldur.

Murdad ayında dünyanı fəth edən, qılıncı ilə fəth etdi. Müşrik olan hər yeri İslama boyun əydirdi. Yadı xeyri olsun Abğun xanın ruhunu şad etdi. Həqiqətən də, o dünya padşahı, sona çatmayan fəthi və sonsuz yaxşılığı ilə şahlar arasında şöhrət qazandı.

İslam bayrağını ucaltmaq üçün hazırdır. Ədalətə köniül verdiyi üçün, ədalət istəyən hər kəsə haqqını verir. Onun ayağına düşən şəxs nəsibsiz qalmaz. Afərin o şaha ki, həqiqətən, Hülakü oğludur. Qızılta Hatəmə bərabərdir, qüdrətdə xaqana.

Məscidləri və ziyarətgahları möhtərəm elədi. Bütün bütxanələr və azmış olanları ayaqlar altına düşdülər. Xalqın üzünə bağlı olan yollar açıldı. Həqiqətən də, bu padşahla dilənçilər və padşahlar fəxr etməkdədirlər. Hökmünü İranda və Turanda həyata keçirir.

Katib, əzəl gündən bəri onun adını ölkə fatehi yazdı. Müqtədir Tanrı onu, yardımının kölgəsində qorusun. Şəhərimiz bir göy, padişahımız da parlaq ay. Nəsiri-Bakuyi, həmişə könlünün dərinliyindən inci saçan təbiəti ilə o hünər şahını mədh edər."

Bu şeirdə şol (o), boldı (oldu), qamu (hamı), qanda (harda) kimi "Dədə Qorqud" kitabındakı keçən kəlmələrdən başqa, şərq türkcəsinin sözləri və qrammatik özəllikləri də diqqəti cəlb edir. Məsələn, İslamğa, açğay, alğay, bolğay və yengi. Bunun səbəbi daha öncə söyləndiyi kimi, şərq türklərinin (uyğur) moğollarla birlikdə Azərbaycana köçü və Azərbaycan türkcəsinin formalaşma prosesində ləhcələrinin oğuz-qıpçaq ləhcələri ilə qarışmasıdır. Bundan əlavə, Bakı şəhərinin səmaya, padşahın parlaq aya oxşadılması, Rudəkinin (Əmir aydır, Buxara göy. Ay həmişə göyə doğru gələr) şeirindən ilham almış olduğunu ağla gətirir.

XIII ƏSR AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİ NƏSRİ

Bu dövrə aid Azərbaycan türkcəsi nəsrinin nümunəsi Hinduşah Naxcıvaninin “Sıhahül-Əcəm” əsəridir. Fəxrəddin təxəllüslü Hinduşah ibn Səncər, XIII yüzilliyin sonlarında və XIV yüzilliyin başlarında yaşamış və 1330-cu (709) ildə vəfat etmişdir. Bu alim yazıçı, zamanının qüdrətli şairi və ədəbiyyatçısı idi. Türk, fars, ərəb və pəhləvi dillərinə vaqif idi. Təəssüflər olsun, onun farsca divanı tapılmamışdır. Ancaq oğlu Hinduşah Şəmsəddin tərəfindən yazılmış olan “Sıhahül-Fürs”də ondan örnəklər verilmişdir. Araşdırmaçıların uzun müddət “Sıhahül-Fürs” ilə eyni olduğunu sandıqları “Sıhahül-Əcəm” haqqında sadəcə XVII yüzilliyin məşhur türk alimi Katib Çələbi tərəfindən yazılan “Kəşfüz-zünun”da məlumata rast gəlmək mümkündür. Əsərin bir əlyazma nüsxəsi, prof. Həsən Zərrinəzadə tərəfindən Bratislava kitabxanasında görülmüş, surəti alınmış, daha sonra prof. Qulamhüseyn Beqdeli tərəfindən nəstəliq xətti ilə yazılmış, “Mərkəzi-nəşri-daneşqahi” nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur (1982).

Əslində, Azərbaycan türklərinə farsca öyrətmək məqsədi ilə yazılmış olan dörd dilli lüğət kitabı “Sıhahül-Əcəm”, bir müqəddimə və üç bölmədən meydana gəlmişdir. Ərəbcə yazılmış olan müqəddimədə bu cümlələr yer almaqdadır: “Lüğət kitablarının çoxu ərəbcə və farsca yazılmışdır. Halbuki bu sözlüklə maraqlananların çoxu, ərəb və fars olmayanlardır. Bu üzdən mən bu əsəri, İsmayıl Cövhərinin “Sıhahül-ərəbiyyə”sinə görə tərtib etdim və ona ərəb olmayanların faydalanması üçün “Sıhahül-əcəm” adını verdim.”

Kitabın birinci cildinin mətni “Dirinə” adını daşımaqda və 145 səhifə və üç bölmədən ibarətdir:

Birinci bölmə, farsca-türkcə lüğətdir. Altı mindən çox kəlmə toplanmış; farsca kəlmələrin tamamı və türkcə kəlmələrin bir qismi, türklərin düzgün tələffüz edə bilmələri üçün hərəkəylə yazılmışdır.

İkinci bölmədə farscanın qrammatikası türkcə izah edilmişdir.

Üçüncü bölmə ərəbcə yazılmış, fars dilinin qrammatikasıdır. Örnəklər farsca və türkcə verilmişdir. Sətirlər arasında və səhifə altlarında türkcə izahat verilmişdir.

1553-cü (932) ildə yenidən yazılmış olan kitabın mövcud nüsxəsinin sonuna XVII əsrdə Əli İbn Hüseyn əl-Amasi tərəfindən türkcədə əruz elmi haqqında bir əlavə yazılmışdır (11 s.). Əlavə edilən türkcə qismin nəsrı, kitabın mətnindən daha ağırdır. Orada əruz bəhrlərindən bəhs edilirkən, türkcə beytlərdən örnəklər nəql edilmişdir. Ancaq təəssüf ki, lüğətin “s”dən “l”yə qədər olan üçdə bir qismi itmişdir. Özündən əvvəlki farsca lüğətlərə görə, daha zəngin bir farsca lüğət olub, istər Azərbaycan türkcəsinin qiymətli bir xəzinəsi olması baxımından, istərsə də Azərbaycan türkcəsi nəsrinin ən əski ədəbi nümunəsi olması baxımından, bu dilin tarixini tədqiq etmək üçün çox dəyərlidir. Örnək üçün kitabın qrammatika bölməsindən bir bölümü nəql edirik:

“Bilgil kim məsadiri-ərəbi nicə kim əsldür andan sadir olur əsma və əfal, ancılayın məsadiri-parsi əsldür andan münşəib olur qalan övzan və əmsal və qeyrə. Ol məsadiri-parsi iki dürlüdür. Ama biri lazım, biri mütəəddidür. Ol ikidən hər birisi ya müfrəddür ya cəmdür. Bu məcmuədən hər birisi ya müsbətdür ya mənfidür. Məsadiri-lazımın misalı ki, həm müfrəd və müsbətdür “danistən” və qeyrəha. Məsadir-mənfinin misalı “nə-danistən” və qeyrəha. Məsadiri-lazımın kim, həm cəm, həm müsbət ola “danistənha” mənfi olanın misalı “nə-danistənha”, məsadiri-mütəəddinin misalı kim, həm müfrəd, həm müsbət ola “bəxşaidən”, mənfi olanın misalı “nə-bəxşaidən”. Məsadiri-mütəəddinin misalı kim, (həm) cəm həm müsbət ola “bəxşaidənha”, mənfi olanın misalı “nə-bəxşaidənha”.

Qaidə: Bilgil məsadiri-parsinin əlaməti oldı ki, axırında “nun” ola sakin olduğu halda. Misal “danistən”. Qaçan ol nunun ma-qəbli-ni sakin qılsan, maziyi-qaib olur. Misal “danist”. Qaçan ol mazinün axırına “nun” və “dal” ziyad etsən, sakin olduqları halda cəmi-qaib olur. Misal: “danistənd”.

“Bil ki, bir əsl olduğu kimi, ərəbcə məsdərlərdən isim və fellər əmələ gəlir. Necə ki, əsl olaraq farsca məsdərlərdən də digər vəznələr yaranır. Bu farsca məsdərlər iki növdür. Biri lazım¹³⁵, biri də mütəədi¹³⁶. Bu ikisindən biri ya müsbətdir ya da mənfi. Bu məcmuə-

¹³⁵ Təsirsiz

¹³⁶ Təsirli

dən hər biri ya müsbətdir, ya da mənfi. Həm müsbət, həm də mənfi olan lazim məsdərlərin örnəyi “danestən” və s. Mənfi məsdərlərin örnəyi “nədanestən” və s. Lazim məsdərlərin həm cəm, həm də müsbət olanı “danestənha”, mənfi olanı “nədanestənha”. Həm tək, həm müsbət olan mütəəddi məsdərlərin örnəyi “bəxşaidən”. Həm cəm, həm müsbət olan mütəəddi məsdərlərin örnəyi “bəxşaidənha” və mənfinin misalı “nəbəxşaidənha”.

Qayda: Bil ki, farsca məsdər əlamətlərinin sonu sakin nun (n) olur. Məsələn, “danestən”. Nundan (n-dən) öncəki hərfi sakin etsək, maziyi-qaib (keçmiş zaman üçüncü şəxs) olur. Məsələn, “danest”. Onun sonuna /n/ və /d/ əlavə olsa, üçüncü şəxsin cəmi olur. Məsələn, “danestənd”.

Nemətullahın lüğətindən fərqli olduğu düşünülen başqa bir “Sıhahül-əcəm” lüğəti də, prof. Beqdeli tərəfindən Qazan Elmlər Akademiyası kitabxanasında tapılıb, tədqiq edilmişdir. Yeni tapılan “Sıhahül-əcəm” kitabında təxminən 11 min söz var və nəzərə belə gəlir ki, bu lüğət Naxçıvanının lüğətindən təxminən iki-üç əsr sonra yazılmışdır. Farsca-türkcə bu lüğətin əlyazma nüsxəsi də prof. Beqdeli tərəfindən nəstəliq yazı ilə kopya edilib çap olunmuşdur (1987).

XIV ƏSR

XIV əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində hiss olunan dərəcədə inkişaf görünür. Bu dövrdə Nəsimi, Qazi Bürhanəddin və Zərir kimi şairlər, nəzmin çeşidli janrlarında istedadlarını göstərmiş və dəyərli divanlar və əsərlər meydana gətirmişlər. Bunların arasından Nəsimiyə Azərbaycan şeir dilinin qurucusu deyə bilərik. Ərzurumlu Zərir, şair və eyni zamanda müəllifdir.

Səfəvi padşahlarının cəddi Şeyx Səfiyəddin Ərdəbilinin (ölmü 1334 / 735) əsərləri haqqında “Peydayişi-Dövləti-Səfəviyyə” kitabında belə yazılmışdır:

“Əfzəlüt-təvarix”in (1026/ 1617) müəllifi Fəzli İsfahani, Şeyx Səfiyəddin Ərdəbilinə aid “Məqamat və Məqalat” adlı bir əsərdən söz etməkdədir. Minorskinin (ingilis tədqiqatçı və şərqşünas) yaz-

dığına görə, Şeyx Səfi bu məcmuəni, müridlərini açıq bir şəkildə hidayət etmək üçün, “Qara Məcmuə” adlı bir kitabda farsca və türkcə yazıb, onlara “Seyrüs-Sufiyyə” adını verdi. Səfəvi dövrünün sonlarında İrani ziyarət edən Chardin¹³⁷ [190] deyir ki, “Padşah səfərə çıxmadan öncə din alimləri, Şeyx Səfiyə nisbət verilən “Qara Məcmuə” kitabından məsələləri oxuyurlar.” Minorskiyə görə, “Qara Məcmuə”, həmin “Əfzəlüt-Təvarix” müəllifinin bəhs etdiyi “Məqamat və Məqalat” kitabıdır. Məhəmmədəli Tərbiyə¹³⁸, “Qara Məcmuə” ilə bağlı deyir ki, “Qara Məcmuə”, Səfəvi padşahlarının kitabxanalarından başqa yerdə yoxdur.”

“Bəqai və Qəribi də yazdıqları farsca və türkcə təzkirələrində Şeyx Səfiyəddinin həyatını ayrıntılı olaraq şərh etmiş və yazmışlar ki, o həzrətin “Qara Məcmuə” adlı bir kitabı var və o məcmuə sadəcə Səfəvi sultanlarının kitabxanalarında mövcuddur. Adı keçən Qəribi, mövzusunun uzaqlaşaraq, onun möhtəvasının bir bölümünü zikr etmişdir. Bəqai də məşhur Ərdəbil hakimi olub, türkcə şeirlər söyləmişdir.”¹³⁹

Qazi Bürhanəddin

Qazi Bürhanəddin (1344-1398) XIV əsrdə Şərqi Anadoluda (Sivas) qazi (hakim) və əmir idi. Ağqoyunlularla müharibədə öldürüldü¹⁴⁰. Türklərin salur qəbiləsindən idi. Türkcə, ərəbcə və farsca şeir söylərdi. 1500 qəzəl, 20 rübai və 119 tuyuğu ehtiva edən türkcə divanı Türkiyə və Azərbaycanda çap olmuşdur.

İki beyt olan, rübaiyə oxşayan və əruzun failatün, failatün, failün vəznə ilə söylənən tuyuğun mövzuları, ümumiyyətlə, fəlsəfə və təsəvvüfdür. Bu növdə ilk türkcə şeiri Qazi Bürhanəddin söyləmişdir. Türkcə qoşmaya yaxın olan tuyuq 11 hecalıdır. Qazi Bürhanəddinin şeir dili, Azərbaycan türkcəsidir. Bu üzdən türk ədəbiy-

¹³⁷ Chardinin “Səfərnəmə”sindən faydalanan Minorskinin “Təzkirətül-mülük”da (Languelle bask, c.10, Paris 1811, s.113) dediyi kimi.

¹³⁸ “Dənışməndani-Azərbaycan”, Tehran, 1314/1935, s. 234.

¹³⁹ Michel M.Məzavi, “Peydayeşe-dovləte-Səfəviyyə”, tərcümə: Yəqub Ajənd, I çap, Tehran, 1363 hş, s. 173-174.

¹⁴⁰ Qazi Bürhanəddinin dövləti haqqında bax: Əziz b. Ərdəşir Əstərabadi, Bəzmü Rəzm, tərcümə: Mürsel Öztürk, Kültür Bak. Yay. Ankara, 1990.

yatında Azərbaycan şairləri arasında yer alır. Şairləri, biri türk xalq ədəbiyyatı və digəri ərəb-fars ədəbiyyatı olmaq üzrə iki qaynaqdan ilham alır. Burada onlara örnək olaraq bir tuyuğu nəql edirik:

Gül ol ola bülbülnü gözləyə,
Şah ol ola bir qulnu gözləyə.
Xub ana deyəm ki, həmdəm içində,
Bülbülünün gülgülünü gözləyə.
*“Gül odur ki, bülbülünü gözləyə.
Şah odur ki, qulunu gözləyə.
Mən, yaxşı ona deyərəm ki, dostları arasında,
Bülbülünün coşğusunu gözləyə.”*

Nəsimi və şairlərinin dili

İmadəddin Nəsimi, 1369-cu ildə Şirvanda anadan oldu. Hürufiyyə təriqətinin qurucusu Fəzlullah Nəimi Təbrizi (Əstərabadi) ilə Şirvanda görüşdükdən sonra [191] onun tələbələrindən oldu. Daha sonra onun yerinə keçib, bu təriqətin ən güclü təbliğatçısı oldu. Varlığın birliyinə (Vəhdəti-vücut) inanan bu təriqət, hər şeyi ilahi varlığın görüntüsü sayarkən, insanı da Tanrının ən gözəl görüntüsü qəbul edir. Hərflərə əsrarəngiz və müqəddəs mənə verir.

Nəsimi bir müddət Bakıda yaşadı. Miranşahın əmri ilə mürşidin ölürülməsindən sonra Kiçik Asiyaya getdi. Sonra məcburən Hələbə səfər etdi. Lirik və sufiyanə şairlərində hürufilik təriqətini təbliğ etdi. Sonunda padşahın əmri ilə Hələb müftüsü tərəfindən ölümə məhkum edildi. Dərisi soyularaq, qorxunc bir şəkildə öldürüldü.

Əruzun müxtəlif vəznləri ilə qəzəl, qəsidə, məsnəvi, fəxriyyə və rübai; heca vəznini ilə qoşma (bir növ 11 hecalı xalq dördlüyü) və tuyuq vəznini ilə şairlər də söyləyən Nəsiminin türkcə, farsca və ərəbcə şeir divanı var. Ancaq bunlardan ərəbcə divanı əlimizə gəlib çatmamışdır. Onun mövcud müləmməllərindən aydın olur ki, o, ərəbcədə də ustad idi. Farsca və türkcə divanları nəşr olunmuşdur. Şairlərində Nizamidən, Əttardan, Mövlanadan və Hafızdan faydalanan Nəsimi, Azərbaycan şeirində yeni bir səhifə açmış, Həbib, Füzuli, Xətai və Qövs kimi özündən sonra gələn şairlərə böyük təsir göstərmişdir.

Burada Nəsiminin şeirlərindən bir neçə beyt nəql etdikdən sonra onun əsərlərini, dil və bədii sənəti baxımından tədqiq edəcəyik:

Dəryayı-mühit cuşa gəldi,
Kövn ilə məkan xüruşa gəldi.
Sirri-əzəl oldu aşikara,
Aşiq nicə eyləsün müdara.

*“Ucu-bucağı olmayan dəniz coşmağa başladı,
Zaman ilə məkan kükrəməyə başladı.
Əzəl sirri bəlli oldu,
Aşiq (buna) necə dözsün?”*

Gəl ki, müştəq olmuşam didarına,
Vermişəm can zülfi-ənbər-barına.
Məhrəm etdin çün mənə əsrarına,
Ey pəri, gəl çək məni bər-darına.

*“Gəl ki, səninlə görüşməyə çox darıxmışam,
Ənbər saçan saçına canımı vermişəm.
Sən məni sirlərinə məhrəm etdiyən üçün,
Ey pəri, gəl məni dara çək.”*

Aşiqin seyranı ol aləmdədir,
Görməyən şol aləmi matəmdədir.
“Küntü kənzən” gövheri adəmdədir,
Adəm ol meydirdi ki, cami-Cəmdədir.

[192] *“Aşiqin seyranı o aləmdədir,
O aləmi görməyən matəm içindədir.
“Bir xəzinə idim” cövhəri insandadır,
İnsan isə, Cəmin qədəhindəki meydədir.”*

Dodağın qəndinə şəkər dedilər,
Cani-şirinə gör nələr dedilər.
Dedilər kim, dəhanı yoxdur onun,
Bi-xəbərlər əcəb xəbər dedilər.
Əhli-mə’ni xüceştə surətinə,

Mə'niyi-vahibüs-süvər dedilər.
Haqdan iraq imişlər anlar kim,
Səni ey nuri-haq! Bəşər dedilər.
Fitnə düşdü cahana yüzündən,
Bu cəhətdən sana qəmər dedilər.
Ənbər-əfşan saçına, arizinə,
Yasəmin üzrə müşki-tər dedilər.
Bax onun yüzünə ilahını gör,
Əhli-mə'na budur nəzə dedilər.
Şama bənzətdilər qara saçını,
Arizin nurinə səhər dedilər.
Kirpiyin oxuna, qaşın yayına,
Aşiqin sinəsin sipər dedilər.
Şəb-i yəlda durur saçın gecəsi,
Surətin bədrinə qəmər dedilər.
Ey Nəsimi, mühiti-əzəmsən,
Gərçi əlfazına gühər dedilər.

*“Dodağının qəndinə şəkər dedilər,
Şirin cana gör nələr dedilər.
Dedilər ki, onun ağzı yoxdur,
Xəbərsizlər əcəb xəbər dedilər.
Mə'na əhli, sənin mübarək üzünə,
Üzlərə mənə bağışlayan dedilər.
Haqdan uzaq imiş o insanlar ki,
Ey haqqın işığı! Sənə bəşər deyənlər haqdan uzaq imişlər,
Sənin üzündən dünyaya fitnə düşdü,
Bu səbəbdən sənə ay dedilər.
Ənbər saçan saçına və üzünə yasəmin üstündəki təzə müşk
dedilər.*

*Onun üzünə bax ilahını gör,
Mə'na əhli dedilər ki, nəzər budur.
Qara saçını şama oxşatdılar,
Üzünün nuruna səhər dedilər.
Kirpiyin oxuna, qaşın yayına,*

*Aşiqin sinəsini sipər dedilər.
Qara saçların çillə gecəsi kimidir (uzundur),
Üzünün dairəsinə ay dedilər.
Ey Nəsimi! Sən əngin dənizsən,
Gərçi sözlərinə cəvahir dedilər.”*

Nəsiminin şeirlərindəki türkcə kəlmələr bir neçə qrupa ayrılır:

1) Əksəriyyəti təşkil edən bir qismi, bu gün də Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi istifadə olunur.

2) Bir qismi, dilin inkişaf prosesində fonetik dəyişikliyə məruz qalmış, ancaq öz həqiqi mənasında işlədilir. Məsələn, ayruq > ayrı, oq > ox, uyqu > yuxu, bin > min, böylə > belə, [193] topraq > torpaq, qamu > hamı, qanı > hanı, kim > ki, yudmaq > udmaq, yürək > ürək, yücə > uca, yıldız > ulduz.

3) Bəziləri bu gün anlam dəyişikliyinə uğramışdır. Məsələn, əskidən insan anlamına gələn kişi, bu gün erkək yerinə işlədilməkdədir.

4) Bəzi kəlmələr bu gün tərk edilmişdir. Məsələn, tamu (cəhənnəm), uçmaq (cənnət), sayru (xəstə), əsrük (sərxoş), sağış (hesab).

Nəsimi şeirlərində türkcə atalar sözü, vəcizələr və gözəl tərkiblərdən də istifadə etmişdir:

Sənsiz yediyim, hər nə yesəm, dərd ilə qandır,
Gəl, gəl dodağın şərbətinə canımı qandır.

Müasir Azərbaycan türkcəsi ilə:

Yüzün qiyamət eylər, şol zülf ü xal içində,
Çün hər nə kim əkərsən, anı biçərsən axır.

*“Üzün, o saç və xal arasında qiyamət əyləyir,
Çünki nə əkərsən, sonunda onu biçərsən.”*

“Can verici”, “xəstə könül”, “saçın qoqusu” kimi söz tərkibləri ilə də zamanının dilini zənginləşdirən Nəsimi, əsərlərində farsca və ərəbcə kəlmələri iki şəkildə işlətmişdir:

- 1) Türkcədə qarşılığı olmayanlar,
- 2) Türkcədə də işlədilər.

Birinci qrupdakılar, ümumiyyətlə, fəlsəfi, elmi və təsəvvüfi qavramlar üçün işlədilərkən, ikinci qrupdakılar, eyni mənədəki türkcə kəlmə ilə birlikdə işlədilmişdir. Məsələn, Tanrı-Allah-Hüda; uçmaq-cənnət. Bəzən də yad sözlərə türkcə şəkilçilər əlavə edərək yeni kəlmələr düzəltdi.

Türk ədəbiyyatında orijinal üsluba malik olmaqla, dini və fəlsəfi şeirlərin də qurucusu sayılan Nəsimi, şeirlərinin oxucunun zəhinə yerləşməsi və ona daha çox təsir göstərməsi üçün mövzunu və möhtəvanı dolğunlaşdırmaqla birlikdə şeir şəklini də zənginləşdirməyə çalışmış və təşbih, istiarə, məcaz, mübaliğə, təsğir, təzad, təkrar, [194] təlmih, kinayə, təriz, tərsi, iltizam, sual, xitab, nida və s. kimi şeir sənətlərinin çeşidlərindən faydalanmışdır.

BAŞLANGIC DÖVRÜNDƏ MƏSNƏVİ VƏ NAMƏ

Məsnəvidə, ümumiyyətlə, insanların həyatı və macərələrinin şərhindən əlavə, fəlsəfi, sosial, siyasi, əxlaqi mövzulara və didaktik nəsihətlərə də yer verilir. Qərb və Azərbaycan türkcəsində məsnəvi janrının ilk nümunəsi “Qisseyi-Yusif”dir.

“Qisseyi-Yusif”

Bu məsnəvi Əli adlı bir şair tərəfindən 1230-cu (609) ildə söylənmiş və orada “Yusif və Züleyxa” hekayəsi qoşmaya oxşayan dördlük şəklində bəyan edilmişdir. Şair, “Türkistan Piri” Xoca Əhməd Yəsəvi və onun təriqətinin təsiri altında qalmış və bu məsnəvi-ni “Divani-Hikmət” kimi 12 hecalı (4+4+4=12) heca vəznə ilə dördlük şəklində söyləmişdir.

Brockelmann kimi türkoloqlar bu əsəri şərq türkcəsi özəlliklərinə malik, qərb türkcəsi ilə yazılmış ilk əsər sayırlar. Prof. F. Köp-rülüyə görə, Şair Əli, hənəfi məzhəbli Xarəzm türklərindəndir. Bu mənzumənin, türk ləhcəsi baxımından bir-birindən fərqli bir neçə əlyazma nüsxəsi mövcuddur. Prof. Əhməd Cəfəroğlu, Gota nüsxəsinin bəzi bölümləri üzərində apardığı tədqiqatlar nəticəsində bu

mənzumənin Azərbaycan və “Dədə Qorqud” ləhcəsinə yaxın olduğu qənaətinə çatmışdır.

Mənzumədəki sözlər, əslində, oğuz-qıpçaq və kaşğar türkcəsindən əmələ gəlməkdədir. Onda Qurani-Kərimin və fars ədəbiyyatının təsiri müşahidə olunur. Daha sonralar Türkiyənin müxtəlif yerlərində türkcənin çeşidli dialekt və ləhcələri ilə yazılmış və xalq arasında yayılmışdır.

A. Dilaçarın və bəzi tədqiqatçıların əski türkməncə nümunəsi olduğunu söylədikləri bu mənzumədə danışıq dilinə aid material çox miqdarda işlədilmişdir. Məsələn:

Misir içrə bir tacir olar irdi,
Anın adı Məlik bin Doğar irdi.
Doğar oğlu Məlik bir tuş gördi,
Müəbbirə tə'vilün sorar irdi.
Ayıttur: Bu tün bir tuş gördüm,
Tuşum içrə Kənanə varur irdim.

*“Misirdə bir tacir var idi;
Adı Məlik Doğar oğlu idi.
Məlik Doğar oğlu bir yuxu gördü,
Yuxu yozandan onun yozumunu soruşdu.
Dedi ki, bu gecə bir yuxu gördüm,
Yuxumda Kənanə getdim.”*

“Dastani-Əhməd Hərəmi”

Bu mənzumə daha öncə xalq arasında yaygın olan bir hekayədən alınmışdır. Dili sadədir və “Dədə Qorqud”da işlənən dili xatırladır. Burada örnək üçün onun başlanğıcından və sonundan bir neçə beyt nəql edirik:

Hekayənin başlanğıcı:

Bu dastanı bu gün bünyad edəlüm,
Haqqın qüdrətlərin biz yad edəlüm.
Gəlin ey mənə bəhrin seyr edənlər,
Bu dərya gövhərindən xeyr edənlər,
Mənada qılı iki biçənlər.

Dilindən daima gövhər saçanlar,
Gəlin bari bu gün söhbət qılalum,
Məani kanının dürrün bulalum.
Nə dilüm var anı şərh eyləyəm bən,
Nə bilüm var ki, şərhini söyləyəm bən,
Anun dil zikrini etmək gərəkdür,
Anun doğru yolun getmək gərəkdür.
Yüzüm qara, sözüm qısa, suçum bol,
Belüm əgri, yolum doğru, boyum sol.

*“Bu hekayənin təməlini bu gün qoyaq,
Haqqın qüdrətini yada salaq.
Gəlin ey mənə dənizini dolaşanlar,
Ey bu dənizin incilərindən xeyr aparanlar,
Mənada qılı ikiyə ayıranlar,
Dilindən həmişə inci saçanlar,
Gəlin bu gün söhbət edək,
Mənə mədəninin incisini tapaq.
Nə onu şərh etməyə dilim var,
Nə də şərhini izah etməyə biliyim var.
Dil, onu zikr etməlidir,
Onun göstərdiyi düz yoldan getmək lazımdır.
Üzüm qara, sözüm qısa və günahım çoxdur,
Belim əyri, yolum doğru və hekayəm soldur. ”*

2) Hekayənin sonu:

Güləfruz anı gördi, oldu həm şad,
Çü düşmən öldi, qəmdən oldu azad.
Buyurdı tez naqqarələr vuruldu,
Xəbər oldu çü şəhrin xalqı gəldi.
Sevinib cümləsi şadan olurlar,
Yüz uruban Haqqın şükrün qılurlar.
Oxa dikdilər ol düşmən başını,
Son ucu noldı gör anın işini.
Yavuz sanuları başına gəldi,
Nə kim sanurdı xalqa kəndi buldı.

*“Güləfruz onu görüb sevindi,
Düşmən ölən kimi qəmdən azad oldu.
Əmr etdi ki, nağaralar tez çalınmağa başlasın,
Şəhərin əhalisi xəbərdar olunca oraya toplandılar.
Hamısı sevinib bəxtiyar oldular,
Üzlərini yerə qoyub Haqqa şükr etdilər.
Düşmənin başını oxa taxdılar,
Gör işinin sonu nə oldu.
Pis düşündüyü hər şey başına gəldi,
Xalq üçün nə düşünürdüsə, öz başına gəldi.”*

[196] Bu dövrdə məsnəvi və namə yazma sahəsində inkişaf meydana gəldi. “Fəraqnamə”, “Yusif və Züleyxa”, “Leyli və Məcnun” kimi əsərlər ortaya çıxdı. Ancaq məsnəvinin mükəmməl şəklinin Füzulinin və Şah İsmayıl Xətəinin əsərləri ilə meydana gəldiyini bilmək lazımdır.

Qazi Zərir

Yusif oğlu Mustafa Zərir, XIV əsr Azərbaycan şairlərinin ən böyüklərindəndir. Ərzurumda anadan oldu. Anadangəlmə kor olduğu üçün Zərir ləqəbini seçdi. Malik olduğu qeyri-adi istedad və yaddaşa İslami dilləri (ərəbcə, türkcə və farsca) və məlumatları ən yüksək səviyyədə öyrəndi. Şəhərin qazisi (hakimi) oldu. Şeirləri ilə Kiçik Asiyadan əlavə Suriyə və Misirdə də şöhrət qazandı. 1377-ci (779) ildə Misrə getdi. Məmluk türklərinin sarayında Məlik Mənsur Əlinin hüzuruna yol tapdı. Bir müddət sultanın yaxını və dostu oldu. Onun istəyi ilə mənzum və mənsur olaraq türkcəyə tərcümə etdiyi “Sirəti-Nəbi”nin müqəddiməsində belə deyir:

“Bu kitab kim, Rəsulun sirəti kitabıdır, ərəb dilindən türk dilinə nə səbəbdən tərcümə olduğunu bildürür. Zərir aydür: Ol yıl içində kim, Rəsulun hicrətinə yeddi yüz yetmiş doqquz olmuşdu. Zərirə Misir səfəri ruzi oldu. Çün Misir şəhrünə gəldi diləgi ol idi kim, Misir Məlikinə yetişə. Mülük həzrətinə yol bula. Ya sultanlar söhbətinə layiq ola... Miskin Zərir-i-fəqir və həqir, ol saadətli Məlikin söhbətinə söz söyləmək səbəbindən yol buldı. Kəlimat bərə-

katindən ol həzrətə təqərrüb hasil oldu. Zira gözsüz kişinin əgərçi gözi yoxdur və görki əksükdür, amma qüvvəti-hafizəsi qatı olur. Sözi könündə cəm eyləməyə qüvvəti olur. Zərir söz söyləyicək datlu söylərdi, qüvvətli, mərifətli söylərdi. Nəzm və nəsr söyləməkdə ibarəti xubdı. Xələyiq anun sözünü dinləməyə əzim rəğbət edərlərdi. Beş yıl ol padişahun hazrətində Zərir hər gecə məclis eylədi¹⁴¹.

“Peyğəmbərin əxlaqını şərh edən bu kitab, ərəbcədən türkcəyə niyə tərcümə edildiyini bildirir. Zərir belə deyir: Rəsulun hicrətindən 779 il keçincə Misir səfəri Zərirə nəşib oldu. Misirə gəlincə Misir padşahının hüzuruna çıxıb, sultanlarla söhbət etməyə layiq olmaq istəyirdi. Miskin, düşkün və yoxsul Zərir, danışmaq yolu ilə o səadətli padşahla görüşmə yolunu tapdı. Kəlmələrin bərəkəti ilə o həzrətə yaxınlaşa bildi. Çünki gözləri görməyən bir adam hər nə qədər kor olub, az görsə də, yaddaşı gülcü olar. Sözü ürəyində tutmaq üçün yaddaşı qüvvətli olar. Zərir söhbət etdiyi zaman sözləri şirin, güclü və biliklə dolu [197] idi. Onun nəzm və nəsrdəki cümlələri gözəl idi. Xalq onun sözünü eşitmək üçün böyük rəğbət göstərirdi. Zərir, beş il o padşahın hüzurunda hər axşam məclis qurdu.”

Sonra padişahın dili ilə belə deyir:
Gəl ey gözsüz bana bir sirə söylə,
Kim anda surət ü həm sirət olsun
Həm anda elm anılsun, ədl anılsun
İçində məni ü mərifət olsun
Bizə əyləncə olsun dinləməkdə
Yürəgümüze dahi quvvət olsun.

Zərir, “Sirəti-Nəbi”ni 1388-ci (790) ildə, Məlik Mənsur öldükdən sonra tamamladı. Zərir, daha sonra Hələbə getdi. Orada Hələb hökumət naibi Əmir Çolpan adına “Tarixi-fütuhüş-Şamı” ərəbcədən türkcəyə tərcümə etdi.

Zəririn ilk əsəri, failatün failatün, failat vəznü ilə 2120 beytlik “Qisseyi-Yusif” məsnəvisidir. Məsnəvi qitələri arasında qəzəllər də gözə çarpır. Məsələn: Züleyxanın dilindən söylədiyi bu qəzəl kimi:

¹⁴¹ Nihad Sami Banarlı, e.ə., c.I, s. 367.

Budur ol eşq ilə könlüm əyləyən,
Canum içindəki sultanum bənüm.
Budur ol könlümü yağma əyləyən,
Canum olsun ana qurbanum bənüm.
Budur ol sultani-xubani-cəhan,
Kim bənə göstərdi Sübhanum bənüm.

Sonra bu məsnəvi ilə davam edir:

Qəsd qıldı pəncərədən kəndüzin,
Kim salaydı Yusif ardına özin.
Turdı yerindən nigar aşüftə-var,
Kəndüzin qıymaq dilərdi aşkar.
Tayalar dutdılar ol dəm dilbəri,
Aşiq olanlardan olur dil bəri.

*“Özünü pəncərədən atmaq istədi ki,
Yusifin ardınca getsin.*

[198] *O gözəl, pərişan bir halda yerindən qalxdı.
Özünü hamının gözüünün önündə öldürmək istədi.
Dadılar o anda o dilbəri tutdular.
Bilirsiniz ki, aşıqlərdə könül qalmaz”.*

Son böltümdə Yusif və Züleyxanın evlilik hekayəsini belə şərh edir:
Düzdilər gərdək için köşk ü saray,
Rəqsə gəldi ər qamu yoxsul u bay.
Hər yanadan düzdilər rəqsi-səma,
Həm Züleyxa Yusif idə ictimə.

*“Gərdək üçün köşk və saray tikdilər,
Bütün yoxsullar və bəylər rəqsə başladılar.
Hər tərəfdən rəqs və səma etdilər ki,
Yusif və Züleyxa bir araya gələ bilsin”.*

Mənzumənin sonunda yazılış tarixi olaraq 768-ci (1366) il verilməmişdir¹⁴².

¹⁴² Nihad Sami Banarlı, e.ə., c.I, s. 368 vd.

Zəririn ən önəmli əsəri, daha öncə də söylədiyimiz kimi, mənsur və mənzum qisimlərdən meydana gələn “Sırəti-Nəbi”dir. Bu əsərin nəsrinə sadə və təbiidir. Kəlmələri xalq dilindən seçilmişdir. XIV əsr Azərbaycan türkcəsinin ən gözəl nümunəsidir. Mənzum qismin ən gözəl parçası isə, Kiçik Asiyada və Balkanlarda qısa bir müddətdə türklər arasında yayılmış olan və daha sonra yazılan mövludlara örnək olan Peyğəmbərin mövlududur. Əlyazma nüsxələri İstanbul Universiteti kitabxanasında saxlanılan Zəririn üç əsərindən heç biri hələ nəşr olunmamışdır. Onun şeirlərində və nəsrələrində müasir türkcədə unudulmuş olan “uş” (indi), “kəndü” (öz), “qutlu” (mübarək), “aydur” (deyir), “qatı” (güclü) kimi kəlmələr işlədilmişdir. Eyni şəkildə əsərlərdə bu gün fonetik dəyişməyə uğrayan və tələffüzləri dəyişmiş olan sözlərə də rast gəlirik. Məsələn, yıl, yürək, ol, turdı, datlu, dutdılar, qamu. Bunlar müasir Azərbaycan türkcəsində sırası ilə il, ürək, o, durdu, dadlı, tutdular və hamı olmuşdur.

LÜĞƏT KİTABLARI:

Bu dövrdə farscadan türkcəyə və ərəbcədən türkcəyə lüğətlər yazıldı. Yəni farsca və ərəbcəni türklərə öyrətmək üçün yazılmışdır. Çünki bu dövrdə də yaygın və hakim olan axım, fars və ərəb dillərinin yayılmasıdır.

“**Sihahül-əcəm**”: farsca-türkcə birinci sözlükdür və daha öncə şərh verilmişdir.

“**Hilyətül-insan və həlbətül-lisan**”: Farscadan türkcəyə olan bu lüğət XIV əsrdə Elxanlıların hakimiyyəti dövründə [199] Cəmaləddin İbn Mühənnə tərəfindən yazılmış və tarixi baxımdan çox önəmlidir. Kitab üç bölmədən meydana gəlmişdir: 1) Ərəbcə-farsca, 2) ərəbcə-türkcə, 3) ərəbcə-moğolca.

Ərəbcə-türkcə qismində Azərbaycan türkcəsinin fonetik və qrammatik özəllikləri haqqında ayrıntılı məlumat verildikdən sonra çoxu bugünkü dildə də işlədilən iki mindən çox türkcə kəlmə qeyd olunmuşdur.

“**Töhfeyi-Hüsam**”: Azərbaycan mədrəsələri tələbələri üçün yazılmış olan farsca-türkcə mənzum lüğətdir. Bu üzdən Töhfə adlandırılmışdır.

Bu növ lüğətlər get-gedə daha çox yazılmışdır. Məsələn, Töhfeyi-Şahidi¹⁴³ XVI əsrə və Töhfeyi-Vəhbi XVIII əsrə aiddir.

XV ƏSR

XV əsrdə Azərbaycanda hər ikisi də türkmən tayfasından (oğuz) olan Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular hökm sürdülər. Bunlar, bir yandan özlərindən öncəki adət-ənənəni saxlayaraq fars dili və ədəbiyyatını himayə edərkən, digər yandan ana dillərinə də maraq göstərirdilər.

Farsca və türkcə şeir söyləyən və şeirlərində “Həqiqi” məxləsini (təxəllüsünü) işlədən Qaraqoyunlu Cahənşah, Caminin müasiri idi və ona xüsusi bir maraq göstərdiyi üçün “Divan”ını ona göndərmişdi. 1467-ci ildə (846) Ağqoyunlu Uzun Həsən ilə apardığı müharibədə öldürüldü və özünün tikdirdiyi Təbrizdəki Göy məsciddə dəfn edildi.

¹⁴³ “Töhfeyi-Şahidi” şərhləri haqqında bax: Yusuf Öz, Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri, Konya, 1999.

Şeyx Qasim Ənvar

XV əsr başlarının tanınmış şairlərindəndir. Sarablı idi. Şeyx Sədrəddin Ərdəbilinin yanında təhsil gördü. Təriqət əhli idi. Farsca və türkcə şeirləri (qəzəl, tuyuq, müləmmə) məşhur Çağatay şairi Əlişir Nəvaini təsirləndirmişdi. Aşağıdakı bənd, dostu Çələbi üçün yazdığı şeirdən alınmışdır:

Aşiq olduğum bilürsən,
Canıma cəfa qılursən,
Hali-zarımı sevürsən,
Çələbi, bizi unutma.

Həbib

XV yüzilliyin ən böyük və tanınmış şairidir. Şimali Azərbaycanın Göyçay tərəflərindəki Bərgüşad qəsəbəsindən idi. Uşaqlığında çobanlıq ilə məşğul olurdu. Ağqoyunlu Sultan Yaqubla qarşılıq-sınca onun maraq və himayəsinə məzhər oldu. Sonra zamanının elmlərini öyrənməyə başladı. Dövrünün ən tanınmış şairi oldu. Şah İsmayıl zamanında [200] bir müddət sarayın baş şairi (məliküş-şüəra) oldu. Təbrizin Osmanlılar tərəfindən işğalından (1514) sonra İstanbula getdi və orada vəfat etdi.

Şiə məzhəbinə mənsub və hürufilik təriqətinin tərəfdarı olan Həbibinin lirik və sufyanə şeirləri vardır. Yazı üslubu sadə və səmimidir. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının inkişaf prosesində Nəsimi-Füzuli arasında bağlayıcı bir köprü vəzifəsi yerinə gətirir. Füzuliyə, Lətifi və Ruhi kimi Anadolu şairlərinə və eyni şəkildə Camiyə təsir göstərən şeirlərinə nəzirələr yazıldı. Sam Mirzə, Aşiq Çələbi və Lətifinin təzki-rələrində şeirlərindən nümunələr verilmişdir. “Divan”ı Türkiyə və Azərbaycanda, son zamanlarda da İranda müasir Azərbaycan şairi Həsən Məcizadə Savalanın cəhdi ilə nəşr olunmuşdur.

Aşağıdakı qəzəl, onun şeirlərindən bir nümunədir:

Gər səninçün qılmayam çək, ey büti-nazik-bədən,
Gorum¹⁴⁴ olsun ol qeba əynümdə pirahən kəfən.
Çıqmaya sevdayi-zülfün başdan, ey məh gər yüz il,

¹⁴⁴ Qəbrim.

Üstüxani-kəlləm içrə dutsa əqrəblər vətən.
Düşdü şəbnəm bağa, gəl ta gül nisar etsün sana,
Səbzənün hər bərginə bir dürr tapşurmuş çəmən.
Ey könül, eşq əhlinə hər şəb gülərdün şəm tək,
Mən deməzmiydüm ki, bir gün ağlayasıdur gülən.
Nəcə dinlənsün Həbibisi sənsüz, ey əndamı gül,
Çün batar cisminə təndə hər tüy olmuş bir dikən.¹⁴⁵

*“Ey incə bədənli büt! Əgər sənin üçün qəbamı parçalamasam,
O qəba məzarım olsun və əynimdəki köynək də kafənim.
Ey ay üzli, əgər yüz il də başımın sümüyünü əqrəblər özlərinə
yuva etsələr də, saçlarının sevdası başımdan çıxmaz.
Bağçaya şəbnəm düşdü, gəl sənə ki gül hədiyyə etsin,
Çəmən hər bir yarpaq üçün bir inci tapşırmış.
Ey könül! Sən hər gecə şam kimi eşq əhlinə gülərdin,
Mən deməzdim mi ki, gülən bir gün ağlayacaq?
Ey gül əndamı! Həbibisi sənsiz necə dinlənsin?
Çünki təninin hər bir tükü tikan olub bədənində batır.”*

Hər nə qədər [201] ayrı şəhərdən və diyardan olub, aralarında bir əsrlik zaman fərqi olsa da, Həbibinin şeirləri Füzulininkilərlə müqayisə edildiyində, dil və ləhcə baxımından aralarında hiss olunan bir fərqlilik gözə çarpmır. Bunların dili, digərlərinə görə, müasir dilə daha yaxındır.

Xəlilinin “Firqətnamə”si

Təhsil üçün Azərbaycandan Kiçik Asiyaya gedən şairlərdən Xəlili, İznik şəhərinə yerləşdi. Orada eşq macərası yaşadı. Müradına çatmadığı üçün İstanbula getdi. Başından keçən eşqin hekayəsini “Firqətnamə” adı ilə məsnəvi şəkildə yazdı. “Firqətnamə”, məfailün, məfailün fəülün vəznindədir, sonuna qəzəllər əlavə olunmuşdur. Müasiri olan şairlərdən əlavə, Həbibisi və Füzuli kimi özündən sonra gələn şairlərə də təsir göstərən Xəlilinin şeirlərində Nəsiminin təsiri açıqca görünür.

¹⁴⁵ Nihad Sami Banarlı, e.ə., c. I, s. 436.

Türkcə nəsr

XV əsrdə elmi üslubda Azərbaycan türkcəsi nəsrinin nümunəsi olan “İxtiyarati-qəvaidi-küllüyyə” və “Daireyi-cahan-nüma”, astronomiya və səyyarələrin hərəkətinə baxaraq, zamanın təyini haqqında olub, İbəri Xoca İbn Adilinin qələmi ilə 1459-60-cı illərdə (839) yazılmış və XV yüzilliyin imla və inşa özəlliklərini daşıyır.

Bu kitab, Bakıdakı Qədim Əlyazmalar Fondunda prof. Rüstəm Əliyev tərəfindən tədqiq edilmiş¹⁴⁶, ancaq hələ nəşr olunmamışdır. Kitabın müqəddiməsində müəllifin şairlik istedadını göstərən bir şeir vardır. Burada örnək üçün kitabın mətnindən bir neçə sətir nəql edirik:

“Daxi bu kitab yeddi fəsil üzərinə məbndir. Fəsl-i-əvvəl hər ayın qürrəsi nə günə gəldiyini bəyan edər. İkinci fəsil bir həftə ki, yeddi gündür hər gündə nə işləmək gərək və nədən saqınmaq gərək və saatlarını və yeddi yılduzun sifətlərini bəyan edər. Üçüncü fəsil ay və günəşin on iki burcların hər qanğısına gələcək, nə kimi əməl etmək gərək onu bəyan edər. Dördüncü fəsil yigirmi səkkiz mənazilin seyrini və şəklini və xassələrini bəyan edər. Beşinci fəsil on iki Rum aylarının keyfiyyətini bəyan edər. Altıncı fəsil məzkur yigirmi səkkiz mənazilin hər biri nə vaqt doğar və dolanır onu bəyan edər. Yedinci fəsil göydəki yulduzlar ki, səyyarələrdür sifətlərini bəyan edər.”

“Bu kitab yeddi bölmə üzərində qurulmuşdur. İlk bölmə, hər ayın başının hansı günə rast gəldiyini bəyan edər. İkinci bölmədə bir həftənin yeddi gün olduğunu, hər gündə nə iş görmək və nədən saqınmaq gərəkdiyini, saatlarını və yeddi ulduzun xüsusiyyətlərini bəyan edər. Üçüncü bölmə, ayın və günəşin on iki bürcün hansına gələcəyini və necə davranılacağını bəyan edər. Dördüncü bölmə, yigirmi səkkiz mənazilin seyrini, şəklini və özəlliklərini bəyan edər. Beşinci bölmə, 12 Rum ayının keyfiyyətini bəyan edər. Altıncı bölmə, zikr edilən yigirmi səkkiz mənazilin hər birinin nə zaman doğduğunu və dolandığını bəyan edər. Yedinci bölmə, səyyarə olan göydəki ulduzların özəlliklərini bəyan edər.

¹⁴⁶ Rüstəm Əliyev, İbəri bin Adilinin “İxtiyarat” əsəri. Azərbaycan mətnşünaslıq məsələləri, Bakı 1979, s. 80-92.

Kitab, 500 il öncəki imla, qədim nəsx xətti ilə yazılmış, yəni saitləri göstərmək üçün hərəkədən (kəsre, fəthə, zəmmə) faydalanılmışdır. /p/, /b/ kimi; /g/ də /k/ kimi yazılmışdır. Sintaksis baxımından, elmi mövzuya malik olmasına baxmayaraq, xalqın danışiq dilinə yaxın sadə bir dil işlədilmişdir. Onda bu müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən əski türkcə kəlmələr görünür. Məsələn, qanqı (hansı), şöylə ki (belə ki), işbu, kəndü, tapu (mədh), bulmaq (tapmaq), bir buçuq (bir yarım), tumağı (qrip-zükam), yaqmaq (yandırmaq), yağılıq (düşmənlik), yaş, yemiş, nitəkim (necə ki) və s. Bu kəlmələrin çoxu Türkiyə türkcəsində işlədilməkdədir.

Yuxu təbiri haqqında yazılmış olan Bəvazicinin “Kəvamilüt-təbir”¹⁴⁷ kitabı, türkcə izahlı türkcə-ərəbcə və farsca ən əski lüğət kitablarındanıdır. Bu kitabda 2 mindən artıq türkcə kəlmə ərəbcə və farsca mənaları ilə verilmiş, habelə yuxu təbirləri, mövzu ilə bağlı hekayələrlə izah edilmişdir. Bu hekayələr, XV-XVI əsr bədii nəsrinin ən əhəmiyyətli nümunəsidir. Bu əsəri, Xızır ibn Abdülhadi Bəvazici, XVI yüzilliyin ilk yarısında yazmış, nəsx xətti ilə yazılmış bir nüsxəsi 1547-ci ildə (926) Qanuni Sultan Süleymana təqdim olunmuşdur.

İraq türklərindən olan müəllif, Bəvazic kəndində dünyaya gəlmiş və Mosulda yaşamışdır. Bu üzdən kitabın dili, Azərbaycan türkcəsidir. Əsərdə XV yüzilliyin özəllikləri açıqca görünür. Şərəfəddin Əbülfəzl Hüseyn bin İbrahim bin Məhəmməd Tiflisinin farsca “Kəvamilüt-təbir” kitabından və başqa bir neçə oxşar kitabdan faydalanılaraq yazılmışdır. Bəvazicinin “Kəvamilüt-təbir”i 660 səhifə və 16 bölmədir. Hərəkə işləndiyi üçün [203] fonetik özəllikləri ayırd edilə bilir və XV və XVI əsrlərdəki türkcə tələffüzü ortaya qoyur. Örnək olaraq öncə “ağu” kəlməsinin qarşılığı olaraq yazılmış bir nümunəni və daha sonra da kitabın hekayələrindən birini nəql edirik:

“Ağu, ərəbcə “səm”dir, farsca “zəhər”. İbn Sirin aydur: Ağü düşdə haram mala dəlalət edər, ya na-haq qan etməgə dəlalət edər. Əgər bir kimsənə düşdə ağü yedi görsə, haram mal yer, ya nahaq

¹⁴⁷ Rüstəm Əliyev, “Kəvamilüt-təbir” və onun müəllifi haqqında, “Əlyazmaları Xəzinəsi” dərgisi, Bakı, 1979, s. 5-16.

qan edər. Əgər bir kiməsnə düşdə kəndü tənin ağı yeməkdən şişdi görürsə, ona çox haram mal yetişər. İbrahim Kirmani aydur: Əgər bir kimsənə düşdə kəndi təninə ağı bulaşdı görürsə xəlayiq onu bir nəsnəyə möhkəm həris edərlər... Zəhər düşdə beş vəchə dəlalət edər: Haram mala, iş bağlamağına, qayğuya, əndişəyə, acıq etməyə, rənclə hasil olur mənfəətə.... Ağuların cümləsi düşdə ölümə dəlalət edər. Əgər bir qul düşdə ağı yedi görsə, azad olur.

“Ağı, ərəbcəsi “səm” və farscası “zehr”dir. İbn Sirin belə deyir: ‘Zəhər, yuxuda haram malı və ya haqsız yerə tökülən qanı göstərir. Əgər bir şəxs yuxusunda zəhər içdiyini görürsə, haram mal yeyər və ya haqsız yerə qan tökər. Əgər bir şəxs vücudunun zəhər yeməkdən şişdiyini görərsə, ona çox haram mal yetişər. İbrahim Kirmani belə deyir: ‘Əgər bir şəxs yuxusunda vücudunu zəhrə bulaşmış görərsə, xalq onu bir şeyə çox həris edər. ...Zəhər, yuxuda bu beş şeyə dəlalət edər: Haram mala, işin düyünlənməsinə, qayğıya, kədərə, acıq eləməyə, zəhmətlə əldə edilən mənfəətə. Bütün zəhərlər yuxuda ölümə dəlalət edər. Əgər bir qul yuxusunda zəhər yediğini görərsə, azad olar.’”

Hekayə: “Rivayət edirlər ki, Sirin oğlu qatına bir kişi gəldi və dedi: ‘Düşdə gördüm ki, padişahın qapusunda qırq danə hurma bulmuşam. Sirin Oğlu ayıttı: ‘Həm ol yerdə sənə qırq ağac vurulacaq. Öyle də oldu. və pəs ağac vurulduqdan sonra bir kərə daxi bu düşü gördü. Yinə Sirin oğlu qatına gəlib düşün ərz eylədi. Sirin oğlu ayıttı: ‘Qırq bin aqça bulacaqsan. Ol kişi ayıttı: ‘Ey Mövlana! Bildir ağac buyurdun, bu yıl onun xilafın söylədin. Sirin oğlu ayıttı: ‘Onunçün ki, bildir o düşü görəni vaqt xəzan mövsümü idi. Ağaclarda hiç yemiş qalmamış idi. Ləcərəm onun təvili ağac oldu və bu yıl bahar mövsümüdür və ağacların yemiş gətirən vaqtdır və ləcərəm aqçaya dəlalət edər.’”

“Rəvayət edirlər ki, bir şəxs Sirin oğlunun yanına gəldi və dedi ki, ‘yuxumda padşahın qapısında 40 ədəd xurma tapdım. Sirin oğlu dedi: “Eyni yerdə sənə 40 ağac vuracaqlar”. Elə də oldu. Ağacı yedikdən sonra təkrar bu yuxunu gördü. Təkrar [204] Sirin oğlunun yanına gəldi. Yuxusunu ona ərz etdi. Sirin oğlu dedi: “40 min aqça

tapacaqsan". O şəxs dedi: 'Ey Mövlana! Keçən il ağac buyurmuşdun, bu il onun əksini buyurdun". Sirin oğlu dedi: "Çünki keçən il o yuxunu gördüyün zaman payız idi. Ağaçlarda heç meyvə qalmamışdı. Çarəsiz onun yozumu ağac idi. Bu il mövsüm bahardır və ağacların meyvə vermə zamanıdır. Məcburən pula dəlalət edər."

“Kəvamilüt-təbir”, türkcə kəlmə baxımından da çox zəngindir. Bu kitabda nəql edilmiş olan əski türkcə (oğuz) kəlmələrin bir qismi, bu gün ədəbi dildən düşmüş olmasına baxmayaraq, bu kəlmələrin çoxu müxtəlif Azərbaycan və Anadolu dialektlərində qalmışdır. Məsələn, ağu və ya ağı; aya (əlin içi), öpkə və ya öfkə (qəzəb); uçmaq (cənnət), ırlamaq (nəğmə söyləmək), ırqad (müzdür, fəhlə), orman, alağum sağmalı (göy qurşağı), tapmaq (tapınmaq), oluq (novdan), uyuq (heykəl), uyluq (bud), bitik (kağız, səhifə), bürüncək (çadır), boru, əkşi (turş), tütün (tüstü), çeri (əsgər), tərlik və ya dərlük (zireh), sucu (şərab), sülük (zəli), sağır (kar), duzaq (tələ), davşancıl (şahin), qazuq (mıx), kaftan, quyumcu (zərgər), kəstanə (kəstanə), kölgəlik (eyvan), gecəlik, yer tərpanməsi (zəlzələ), yanqaç və ya yenkiç (xərçəng).

Müasir Azərbaycan türkcəsində yuxarıdakı kəlmələrin çoxunun yerinə farsca və ya ərəbcə kəlmələr işlədilir.

II) XVI ƏSR

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ XƏTAI-FÜZULİ DÖVRÜ

XV əsrdə Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu və Şimali Azərbaycandakı Şirvanşah yerli hakimiyyəti arasında çıxan qarışıqlıq və müharibə, xalqın hüzur və rifahını qaçıraraq iqtisadi və mədəni həyata da mənfi təsir göstərdi. Şah İsmayıl Səfəvi tərəfindən unitar dövlətin qurulması və onun mütərəqqi iqtisadi və siyasi tədbirləri ilə əminyyət və rifahın təmin olunması, bu bölgənin sosial vəziyyətini dəyişdirərək, mədəniyyət və ədəbiyyatın inkişafı üçün şərait hazırladı. Şah İsmayıl Təbrizi paytaxt seçdi. Bağdadı, Diyarbəkiri və Anadolunun şərq qismini aldı. Şiə məzhəbini dövlətinin rəsmi məzhəbi elan etdi.

Onun zamanında Təbriz, ticarət və mədəniyyətin böyük mərkəzi oldu. Gəncə, Şəki, Bakı, Şamaxı və Culfa kimi şəhərlərdə ticarət mərkəzləri quruldu, Avropa və Rusiya ilə ticarət inkişaf etdi.

Şah İsmayıl zamanında Azərbaycan türkcəsi də farsca ilə paralel inkişaf etdi. [205] Ədəbi türkcə hakimiyyətdə, sarayda və hərbi qurumlarda rəsmən işlədildi. Mədrəsələrdə ərəbcə və farscanın yanında oxuduldu. Belə bir vəziyyətdə xalqın dil birliyi üçün şərait hazırlandı. Bu üzdən bu dövrün ədəbi əsərlərində imlada və ləhcədə təxminən heç fərqlilik gözə çarpmır.

Bu dövrdə yazılmış olan kitablarda, məktublarda və fərmanlarda türkcə terminlər işlədildi. Bu üzdən çoxu türkcə hərbi terminlər və idarəçiliklə bağlı olan titullar, terminlər farsca və ərəbcəyə daxil oldu. Məsələn, çerik (əsgər), bəglərbəgi, qoşun, ordubaşı, toxmaq, top, tüfəng, topçu, baydaq və ya bayraq, oba, alaçıq (çadır), ocaq, ağa, otaq, ilxı (at sürüsü), sağduş (sağdıç), yağı (düşmən), yaraq (silah), qab, boşqab (tabaq) və s. Bununla belə, Şah İsmayıl zamanında türkcənin rəsmi dövlət dili olduğunu sanmamaq lazımdır. Çünki elə olsaydı, türk dilinin, bu bölgə xalqının təlim-tərbiyə, təhsil və rəsmi əlaqələr dili olması lazımdı.

Bununla belə, bu dövrdə ədəbi türkcə inkişaf etdi. Türkcədə yeni üslublar ortaya çıxdı. Məsələn, Şah İsmayıl Xətai və müasiri olan müəlliflər tərəfindən yaradılan qoşma qəlibi inkişaf etdi. Türk tayfalarında işlədilən heca vəzlərindən 11 hecalı bir dördlük olan qoşmanın üçdən beşə qədər bəndi var. Qazi Bürhanəddin və Qasım Ənvar kimi XIV və XV yüzilliyin klassik şairləri də, hər nə qədər qoşmaya oxşar bir qəlibdə dördlüklər söyləmiş olsalar da, Xətainin və müasirləri olan Xəzayi və Fəzlinin, saray şairləri Həbib, Süruri, Matəmi, Qasimi, Şahi və Kişvərinin cəhdi ilə klassik şeirdə inkişaf edərək yerini alan qoşma, ümumiyyətlə, din və təriqətlə bağlı düşüncələri izah etmək üçün işlədilmiş, bu şəkildə bu mövzularla bağlı kəlmələr xalqın şifahi dilinə daxil olmuşdur:

Əvvəl Allahın adı söylənir,
Cümlə ibadətə başdır tövhid.
Pirim Şeyx Səfidən bizə qalmışdır,
Sufi qardaşların canıdır tövhid.

* * *

Hər kim Şeyx Səfinin əmrini tutmaz,
Yorulur bu yolda, mənzilə çatmaz.
Qeyri-millət ona etibar etməz,
Cümlə-ibadətın başıdır tövhid.

KLASSİK ŞEİR

Məsnəvi. Bu dövrdə Xətai və müasirləri sadə və axıcı bir dillə “Dəhnamə”, “Yusif və Züleyxa”, “Leyli və Məcnun” kimi bir sıra məsnəvi yazmışlar. Bunlardan çox maraqlı olan, təbiət və bahar təsviri baxımından özündən öncə yazılmış əsərlərə üstünlük təşkil edən “Dəhnamə”nin baharın təsviri haqqındakı bir neçə beyti aşağıdadır:

Qış getdi, genə bahar gəldi,
Gül bitti və lələzar gəldi.
Quşlar hamusu fəğanə düşdi,
Eşq odı genə bu cana düşdi.
Yer geydi qəbaya-Xızr-puşan,
Cümlə dilə gəldi ləb xuruşan.
Sərvin ginə duttı damənin su,
Sərv üstə oxudu faxtə qu-qu.
Qönçə dəhəni çəməndə xəndan,
Gülməkdən ənar açıldı dəndan.
Bülbül oxudu sifati-hicran,
Dəryada dür oldı əbri-nisan.
Durna uçuban havaya düşdü,
Laçın aluban ovaya düşdi.
Alma ağacı dibində sayə,
Tə'n eylər idi bulut da aya.
Yaşın yerə tökdü əbri-nisan,
Bülbül oxudu və səd həzaran.
Mey bəslədi jalə hər vərəqdə,
Turac kitab oxur təbəqdə.

Qum-qum deyiri ağacda qumri,
Məst oldı bənəfsə içrə qumri.
Quş bəççələrin üni yuvadan,
Məktəb üni tək gəlir havadan.

*“Qış getdi və yenə bahar gəldi; gül bitdi və lalə bağçası gəldi.
Quşların hamısı ötməyə başladılar; eşq odu yenə bu cana düşdü.
Yer, yaşıl qaba geydi, hər şey coşğu ilə dilə gəldi.*

*Yenə sərvin ağacının ətəyini su tutdu; sərvin üstündə qumru qu-
qu dedi.*

*Qönçənin ağzı çəməndə güldü, narın gülməkdən dişi açıldı.
Bülbül ayrılıq mahnısı oxudu, nisan buludu dənizdə inci oldu.
Durna uçub havaya düşdü, şahin ov üçün ovaya çıxdı.*

*Alma ağacının dibində kölgə var, bulud da aya tə'n edir.
Nisan buludu yaşını yerə tökdü, bülbül yüzlərlə hekayə oxudu.
Jalə hər yarpaqda şərab bəslədi, Turac, tabakda kitab oxudu.*

*Qumru ağacda qum-qum deyirdi, bənövşə məst oldu; qumru
(şərab) içdi.*

*Quş balalarının səsi yuvalarında; məktəb səsi kimi havada
eşidilirdi.”*

Qəzəl. XV yüzilliyin sonlarında və XVI yüzilliyin başlarında qəzəl daha da inkişaf edib, dili sadələşdi. O dövrdə bütün şairlər, qəzəl söyləməkdə bir-birləri ilə yarışdılar. Qəzəl söyləməyən şair, şair sayılmazdı. Qəzəl dilinin sadələşməsi hadisəsi, şeirin bütün janrlarına təsir göstərdi. [207] Bu sahədə Xətai önəmli bir rol oynadı. Şah İsmayıl Xətai, şeirlərində daha çox türkcə kəlmələrlə farsca və ərəbcə sadə kəlmələr işlətdi. Qəzəl:

Əzəldə eşq ilə divanə gəldim,
Yerim meyxanədir, məstanə gəldim.
Hezaran dona girdim, mən dolandım.
Bu gün xəsm ilə mən meydanə gəldim.
İmamımdır mənim ol şahi-mərdan,
Bu gün nəslə-Əli divanə gəldim.
İmam eşqinə çalaram qılını,

Münafiq qırmağa mərdanə gəldim.
Mənəm bunda Xətai Heydəroğlu,
Çü İsmayıl tək qurbana gəldim.

*“Əzəldən eşq ilə divanə gəldim, yerim meyxanədir, sərxoş
olub gəldim.*

*Minlərcə dona girib dolandım, bu gün düşmənlə meydana
gəldim.*

*O mərdlərin şahı mənim imamımdır, bu gün Əli nəslinin
intişamı üçün gəldim.*

*Qılıncı, imamın eşqinə çalaram, münafiq qırmaq üçün igidlər
kimi gəldim.*

*Mən Heydərin oğlu Xətaiyəm, İsmayıl kimi qurban edilməyə
gəldim.”*

Bu dövrdəki türkcə şeirlərin dili təmiz və işlədilən farsca və ərəbcə kəlmələrin tələffüzü sadədir.

Bu dövrdə başda çağatay və uyğur türkcəsi olmaq üzrə, şərqi türkcəsinin söz və şəkilçiləri də Xətəinin, Kişvərinin, Şahinin və b. Azərbaycan türkcəsi ilə şeirlərində işlədilmişdir:

Bi-ağl ü kamal u huş boldum
Yüz dərd ü bəlaya tuş boldum

*“Ağılsız, fikirsiz olub huşumu itirdim,
Yüz dərd və bəlaya tuş gəldim (qarşılaşdım).”*

Mehrinə aldanma Şahi, bu fələknin kim günü,
Gökə yetirmiş yinə xak ilə yeksan eyləmiş.

*“Ey Şahi! Bu fələyin sevgisinə aldanma. Çünki günəşi ərşə çıx-
xardır və sonra yerlə yeksan edər.”*

Bu zamanda şərqi türkcəsi ünsürlərinin Azərbaycan türkcəsinə daxil olması, bir tərəfdən bütün türk ölkələrində şöhrət qazanmış olan böyük çağatay şairi Əlişir Nəvainin əsərləri nümunə olmuş, digər tərəfdən də Bəxşiyi-Yəzdinin “Bəxtiyarnaməsi” və “Rübabnamə” kimi mənzum dini əsərlərdə bir istinad sayılmışdı.

[208] Bu dövrdə ədəbiyyatda Təbriz şivəsinin təsiri çox idi. Bundan əlavə, başda oğuz-qıpçaq kəlmələri olmaq üzrə, danışıq dilindəki kəlmələr yan-yanı işlədilirdi. Bu vəziyyət XVIII əsrə qədər davam etdi. Məsələn, qılmaq, etmək, eyləmək; varmaq, getmək; birlə, bilə, ilə, ilən; aymaq, demək; bolmaq, olmaq və bunlar kimiləri XVII və XVIII əsr şairlərinin əsərlərində görünür.

Ayrıca bu dövrdə yazılı ədəbiyyat dili ümum dil təməli üzərində daha da zənginləşdi. Bu sahədə Xətəinin əsərlərinin önəmli bir rolu var idi. Xətəinin “Dəhnamə”dən başqa, türkcə şeir divanı və “Nəsihətnamə”si vardır. Qoşma janrını şiə məzhəbini xalq arasında təbliğ etmək üçün seçmiş olan Xətəi, eyni zamanda hürufilik təriqətinə maraqlı göstərən bir sufi şair idi. “Nəsihətnamə”sində bu vəziyyət açıqca görünür. Lirik şeirlərində həqiqi və məcazi eşqin hər ikisini birdən tərif etmiş olan bu padşah şair, şeirin bütün növlərində istedadını göstərmişdir.

Xətəinin əsərləri, Azərbaycandan əlavə, Anadolunun şifahi ədəbiyyatına da dərin təsir etmişdir. Belə ki, qızılbaş şairlər onu özlərinə örnək və ustad qəbul etmişlər. Ayrıca Bəktəşi ədəbiyyatında da önəmli bir yeri vardır.

Burada Xətəinin qoşmaya oxşayan, ancaq 8 hecalı olan bir gəraylısını nümunə olaraq nəql edirik:

Həqiqət bir gizli sirdir,
Küfr içində iman vardır.

Aça bilirsən, gəl bəri,
Seçə bilirsən, gəl bəri.

* * *

Açıldı cənnət qapısı,
Qıldan incədir köprüsü.

Ləl ü gövhərdir yapısı,
Geçə bilirsən, gəl bəri.

Füzulinin rolu

Bağdad mühitində oturan bayat qəbiləsindən Hillə qazisi (hakimi) Süleymanın oğlu, bilikli bir şair olan Məhəmməd Füzulinin (1494–1556) türk dili və ədəbiyyatında xüsusi bir yeri vardır. Bu üzdən onun haqqında [209] daha ayrıntılı məlumat veriləcəkdir.

Öz dövründəki şairlərinin öndə gələn olan Füzuli, sadəcə Azərbaycan şairləri üzərində deyil, Anadolu və Orta Asiya şairləri

üzərində də təsir göstərdi. Bir çox şair, onun şeirlərinə nəzirə yazdı. Napoli universiteti şərq dilləri müəllimi prof. Alessio Bombacinin yazdığına görə, Füzuli, türk şairlərin ən böyüyü olmasa da, ən böyüklərindən biridir. Yazdığı qəsidə və mərsiyələrdən (mərsiyeyi-Ali-Əba), Kərbəla faciəsini şərh edən “Hədiqətüs-süəda” kitabından onun 12 imam Şiəsi olduğu açıqca bəlli olur. Bəzi şeir və qəzəllərində də “vəhdəti-vücut” görüşünün izləri müşahidə olunmaqdadır.

Qəzəl ustası olan Füzuli, məsnəvidə, digər şeir janrlarında və hətta türkcə nəsrində ustadır. Zamanına qədərki Azərbaycan türkcəsi nəsrinin ən gözəl nümunələrini yazmışdır. Füzuliyə görə, şairlik ilahi bir lütfdür. Bu lütfdən nəsibi olmayan şəxs, nöqsansız şeir söyləyə bilməz. Ancaq bu lütf elm bəzəyi ilə bəzənməlidir. Çünki elmsiz şeir, ruhsuz bir cism kimidir. Həqiqi şeir, aşiqanə duyğuları tərənnüm edən şeiridir və onun ən uyğun növü qəzəldir.

Füzulinin eşqi, ilahi eşqdır. O, bu eşqin dərdi ilə şaddır. Onun dərmanını istəmir. Bu mövzunu Məcnunun dili ilə belə izah edir:

“Ya Rəb! Bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni,
Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cüda¹⁴⁸ məni”.

Füzuli eşq vadisində özünü Məcnundan da öndə görür:

“Məndə Məcnundan füzun¹⁴⁹ aşıqlıq istidadı var,
Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var.”

Füzulinin şeirlərində eşq, ızdırab və rindlikdən əlavə, vəfa və dini-fəlsəfi düşüncələr də əsli məzmunlar arasında yer alır.

Füzulinin əsərləri

Türkcə, farsca və ərəbcəni çox yaxşı bilən Füzulinin hər üç dildə də şeir divanları vardır. Bundan əlavə, “Leyli və Məcnun”, “Hədiqətüs-süəda” (nəsr, nəzm qarışığı), “Bəngü Badə”, “Şikayətnamə” (türkcə nəsr), “Saqinamə” (farsca şeir) kimi əsərlərə malikdir¹⁵⁰. Füzulinin türkcədəki şairlik gücü farscadakından, farscada

¹⁴⁸ Eyni.

¹⁴⁹ Artıq.

¹⁵⁰ Divani-qəsaid və məsnəviyyati-Füzuli, Təbriz.

isə ərəbcədəkindən daha çoxdur. O, öz zamanına qədər çətin sayılan türkcə şeir söyləməyin çətinliyinə qalib gələcəyinə inanır və bu barədə belə deyirdi:

“Ol səbəbdən farsî ləfzi ilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfzi ilə ikən düşvar olur”.

“İncə şeirin türkcə ilə söylənməsi çətin olduğu üçün farsca şeir çox söylənmişdir.”

Onun “nazik şeirdən” məqsədi, türkcə kəlmələrin ahənginə uyğun olmayan ərəz vəznli qəzəldir. Çünki ərəz, farsca kimi qısa, orta və uzun saitlərə malik olan ərəbcə üçün tərtib edilmişdir. Füzuli özü haqqında belə deyir:

“Məndə tovfıq olsa, bu düşvarı asan eylərəm,
Nov-bahar olğac dikəndən bərgi-gül izhar olur.”

*“Allah köməkliyi ilə mən bu çətinliyi asanlaşdıraram,
Bahar gəlincə tikəndən gül yarpağı çıxar.”*

O, bu niyyət və iradə ilə türkcə şeirlər söyləməyə başladı. Nəliyyəti üçün də, adi və seçkin insanların zövq və istəklərini göz önündə tutdu. Bu məqsədlə şeirlərində xalq arasında yaygın olan lətifələri, məsəlləri, atalar sözlərini və eyni şəkildə mühavirə cümlə və kəlmələrini işlətdi.

Müğənnilərin məsclislərdə oxuduqları Füzuli qəzəlləri, xalqın dilindən düşməz oldu. Özü qəzəl haqqında belə deyir:

“Könül, gərçi əş ara çox rəsm var,
Qəzəl rəsmi et cümlədən ixtiyar.
Ki, hər məhfilün zinətidür qəzəl,
Xirədməndlər sənətidür qəzəl.
[211] Qəzali-qəzəl seydi asan dəgül,
Qəzəl münkiri əhli-irfan dəgül.
Qəzəl de ki, məşhuri-dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola”.

*“Ey könül! Hər nə qədər şeir yazmağın çox şəkli olsa da,
Sən qəzəl janrını seç.
Çünki qəzəl hər məclisin bəzəyidir,
Ağıllı şəxslərin sənətidir.
Qəzəl ceyranını ovlamaq asan deyil,
Qəzəli danan şəxs irfan əhli deyil.
Qəzəl de ki, zamanında məşhur olsun,
Oxuması və yazması da asan olsun”.*

Füzuli, şeirlərinin asan, incə və düzgün olması üçün, ümumiyyətlə, türkcə kəlmələr işlədir. Onları bədii sənət fənləri ilə bezəyir. Bəziləri təkhecalı olan türkcə kəlmələr, ard-arda işləndiyi zaman düzgün olmayan şeir görüntüsü verir. Füzuli bu problemi ortadan qaldırmaq üçün təkhecalı kəlmələri şakilçilər və tərkib yolu ilə iki və ya üçhecalıya çevirir. Məsələn;

*“Dişlədimsə ləlin, ey qanım tökən, qəhr eyləmə,
Tut ki, qan etdim, ədalət eylə qanı qana tut”.*

“Ey qanımlı tökən! Əgər ləl rəngli dodağını dişlədimsə, mənə hirslənmə,

Tutaq ki, qanımlı tökdüm, sən də adil ol, qan yerinə qan tök”.

Ərəbcə və farsca kəlmələri də müasirlərinin başa düşəcəyi şəkildə, ümumiyyətlə, fəlsəfi və dini mövzuları, ictimai və mədəni məsələləri şərh etmək üçün işlədirdi. Bundan əlavə, Füzuli də özündən öncəki və öz dövrünün şairləri kimi şeir divanı hazırladı. Qafiyələri, ərəb əlifbasının hərflərinə görə tərtib etdi. Türk dilində “s” (ث), “s” (ص), “z” (ض), “t” (ط), “z” (ظ), “z” (ذ) məxrəcləri olmadığı üçün bu cür qafiyələrdə ərəbcə kəlmələri işlətmək məcburiyyətində qaldı. Bununla birlikdə, onun dili, xalq arasında işlənən və bilinən bir dildi. Bu üzdən xalq arasında yüz illərlə qəbul gördü. Şeirləri dillərdə dolaşdı. Bu örnək Füzulinin qəzəllərindəndir:

*“Məni candan usandırdı, cəfadən yar uzanmazmı?
Fələklər yandı ahımdan, muradım şəmi yanmazmı?”*

Qamu bimarına canan dövayi-dərd edər ehsan,
Neçün qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmaz mı?

Qənim pünhan dutardum mən, dedilər yara qıl rövşən,
Desəm, ol bivəfa bilməm inanar mı, inanmaz mı?

Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çeşmi-giryanım,
Oyadır xalqı əfğanum, qara baxtum oyanmaz mı?

Güli-rüxsaruna qarşı gözümdən qanlı axar su,
Həbibim, fəsli-güldür bu, axar sular bulanmaz mı?

Dedildim mən sənə mail, sən etdin əqlimi zaikl,
Mənə tən eyləyən qafil səni görgəc utanmazmı?

Füzuli rind u şeydadır, həmişə xalqa rüsvadır,
Sorun kim, bu nə sevdadır, bu sevdadan usanmaz mı?"

*"Məni candan usandırdı, yar cəfa etməkdən usanmazmı?!
Ahımdan fələklər yandı, muradımın şamı yanmazmı?!
Sevgili, eşq üzündən xəstələnənlərə dərman bağışlar,
Niyə mənə dərman etməz, məni xəstə sanmazmı?
Ayrılıq gecəsi canım yanar. Ağlayan gözüm qanlı yaş tökər.
Fəğan və fəryadım xalqı oyandırar, bu qara baxtım oyanmazmı?
Gül kimi yanağına qarşı gözümdən qanlı yaşlar axar,
Sevgilim, gül mövsümüdür, axar sular bulanmazmı?
Kədərimi gizlədərdim, dedilər ki, sevgilinə söylə.
Ona desəm, inanarmı, inanmazmı?
Füzuli rind və aşıqdir, həmişə xalq arasında rüsvaydır,
Soruşun bu nə sevdadır, bu sevdadan usanmazmı?!"*

Bu qəzəldə də qamu (hamı), qılmaq (etmək) kimi əski sözlərlə birlikdə, tərkiblərdən, deyim və türkcə atalar sözündən də istifadə etmişdir. Bunlar Füzulinin qəzəlinə xüsusi bir gözəllik və təsirlilik qatmaqdadır. Məsələn, candan usandırdı, fələklər yandı ahımdan, qara baxtım oyanmazmı, axar sular bulanmazmı.

Füzuli, türkcə məsnəvinin də qurucusudur. Onun "Leyli və Məcnun" mənzuməsi o zamana qədər Azərbaycan türkcəsi ilə ya-

zılmış olanların ən gözəli və mükəmməlidir. Bu əsərdə müqəddimə, qəsidə, minacat, qəzəl, məsnəvi hər biri fərqli üslublarda, yəni ali üslubda qələmə alınmışdır. Dili türkcə çox zəngindir. Burada örnək olaraq öncə Leylinin anasının dili ilə söylənmiş bir neçə beyt və sonra Leylinin cavabını nəql edirik:

“Neyçün özünə ziyan edərsən?	Yaxşı adını yaman edərsən?
Neyçün sənə tənə edə bədgü?	Namusuna layiq işmidir bu?
Nazik bədən ilə bərgi-gülsən	Əmma nə deyim ikən yünülsən!
Lalə kimi səndə lütf çoxdur,	Əmma nə deyim yüzün açıqdır
Təmkini cünunə qılma təbdil!	Qızsan, ucuz olma, qədrini bil!
...Derlər, səni eşqə mübtəlasən,	Biganələr ilə aşinasən.
...Neylərsən, əgər atan eşitsə?	Qəhr ilə sənə siyasət etsə”.

[213] *“Niyə özünə zərər verirsen, yaxşı adını yaman edirsən? Niyə dedi-qoduçu sənə tənə etsin? Bu sənənin namusuna yaraşır mı? Sən, incə bədənənlə bir gül yarpağısan, ancaq nə deyim, əgər yarpaqlarını töksən.*

Lalə kimi səndə gözəllik çoxdur, ancaq nə deyim ki, üzün açıqdır. Təmkini dəliliklə dəyişmə; qızsan ucuz olma, qiymətini bil. Deyirlər ki, eşqə düşər olub, əcnəbilərlə tanış olmuşsan. Əgər atan eşitsə və sənə sərt davransa neylərsən?”

Leylinin anasına cavabı belədir:

“Key, munisi-ruzigarim ana,	Dür-ci-dür-i şahvarım ana,
Sözlər dersən ki, bilməzəm bən,	Məzmununu fəhm qılmazam bən.
Dersən məşuqü eşqü aşiq.	Bən sadəzəmir-tifli-sadiq”.

“Ki, ey həyatımın munisi (dostu) ana; şahənə incimin qutusu ana. Elə sözlər deyirsən ki, bilmirəm, mənasını dərk etmirəm. Mənim kimi sadə və sədaqətli bir uşağa məşuqdan, eşqdən, aşiqdən danışırsan.”

Təmsil, Pyes

Azərbaycanlı şairlərdən ilk təmsil əsərlərini Xaqani, Nizami, Əvhədi Marağayi və Qasım Ənvar farsca yazmışlar. Ancaq Azər-

baycan türkcəsində ilk qiymətli təmsil əsərlərini Füzuli, eyni zamanda mizah və istiarəli olan “Bəngü Badə” və “Söhbətül-əsmar” (“Meyvələrin söhbəti”) mənzumələri ilə vermişdir.

“Bəngü Badə” adlı əsərdə Bəng və Badə hər biri bir padşahı təmsil etməkdədir. Burada Bəngin, yəni həşişin (Sultan II Bayəzid) Badə, yəni şərablə (Şah İsmayıl) mücadiləsi şeirlə izah edilmişdir. Şair, sonunda Bəngin məğlub və əsir düşdüyü bu münazirə mənzuməsini Şah İsmayılə təqdim etmişdir.

Söhbətül-əsmarda bir-biri ilə mübahisə edən meyvələr, özlərini vəsf edib, rəqiblərini tənqid edirlər. Bundan əlavə, əsərdə meyvələrin tibbi özəlliklərindən də bəhs edilir.

Füzulinin nəsri

XV və XVI əsrlərdə Azərbaycan türkcəsi ilə nəsrin çeşidli üslubları meydana gəldi. Dini əsərlər Azərbaycan türkcəsinə çevrildi. “Şikayətnamə” və ya Nişançı Paşaya Məktub ilə “Hədiqətüs-süəda” bədii nəsrin ən gözəl nümunələrindən sayılırlar. “Şikayətnamə” satirik bir əsərdir. “Hədiqətüs-süəda” isə, nəzmlə qarışıq nəsrə Kərbəla hadisəsini romantik bir üslubla şərh edir. Hər iki əsərin başlanğıcındakı nəsr, seçkin, yəni bədii və təmtəraqlı bir üslubla yazılmış ikən, “Hədiqətüs-süəda” hekayəsinin əsas mətni, sadə və təsir qoyan bir dillə qələmə alınmışdır.

“Şikayətnamə”

“Şikayətnamə”də hakim təbəqə və dövlət məmurlarının mənfi cəhətləri satirik bir dillə şərh edilmişdir. Əsərdəki danışıklar və sual-cavablar maraqlı və eyni zamanda ifşaedici mahiyyətdədir. Bu məktubun yazılmasının səbəbi, Füzuliyə Bağdad vəqflərindən bağlanan maaşın kəsilməsidir. Burada həmin dövrün nəsrinə örnək olaraq əsərdən bir neçə sətir nəql edirik:

“Salam verdim, rüşvət degildir deyü almadılar, hökm göstərdim, fəidəsizdür deyü mültəfit olmadılar. Əgərçi zahirdə surəti-itaət göstərdilər, ama zəbani-hal ilə cəmi-sualıma cavab verdilər.

Dedim: Ya əyyühəl-əshab, bu nə fəli-xəta və çini-əbrudur?

Dedilər: Müttəsil adətımız budur.

Dedim: Vəqf malın ziyadə təsərrüf etmək vəbaldur.

Dedilər: Aqçamuzla satun almışuz, bizə hələldür.

Dedim: Hesab alsalar, bu sülükünüzün fəsadı bulunur.

Dedilər: Bu hesab qiyamətdə alınır.

Dedim: Dünyada daxı hesab olur, xəbərin eşitmişüz.

Dedilər: Andan daxı bākımız yoxdur, katibləri razı etmişiz.”

“Salam verdim, rüşvət deyil-deyə almadılar. Hökm göstərdim, faydasızdır deyə maraqlanmadılar. Gərçi görünüşdə itaət etmiş kimi davrandılar, amma suallarına işarə ilə cavab verdilər.

Dedim: Ey dostlar! Bu nə yanlış bir iş və nə qaşqabaqdır?

Dedilər: Bizim adətimiz budur.

Dedim: Vəqf malını çox xərcləmək günahdır.

Dedilər: Pulumuzla almışıq, bizə hələldür.

Dedim: Əgər hesaba yetişsələr, bu davranışınızın fəsadı (xətası) bilinər.

Dedilər: Bunun hesabını qiyamətdə alarlar.

Dedim: Dünyada da hesab var, xəbərini eşitmişik.

Dedilər: Ondan da qorxumuz yoxdur, katibləri razı salmışıq.”

Füzulinin farsca nəsrı də gözəl, dərki asan və sadədir.

Füzulinin farsca divanı 1962-ci ildə prof. Həsibə Mazıoğlu tərəfindən Türkiyədə nəşr edildi. Türkcə divanı isə öncə 1828-ci ildə Təbrizdə, sonra da İstanbulda, Qahirədə və Bakıda dəfələrlə çap olundu. Ancaq əlyazma nüsxəsi Sankt-Peterburq kitabxanasındakı Füzuli külliyyatının içində olan ərəbcə divanı hələ nəşr olunmamışdır.

Bu dövrün digər şairlərindən Sadiqi Afşar və Molla Əhməd Müqəddəs Ərdəbilinin də adını çəkməliyik.

Sadiqi Afşar

1532-ci ildə (911) Təbrizdə anadan oldu. Farsca və türkcə şeirlər söylədi. Ayrıca, “Məcməül-xəvas” təzkiresi ilə “Münşəat Divanı”nı türkcə, “Abbasnamə” məsnəvisini farsca yazdı.

Əlişir Nəvainin “Məcməül-nəfais”inin üslubu ilə yazılmış olan “Məcməül-xəvas”da ədəbi türk dilləri, yəni osmanlıca, çağatayca və azəricə ələ alınmış və bu dillə şeir yazan məşhur şairlər tanıtılmışdır. Azərbaycan türkcəsi, osmanlıca və çağatayca kimi üç türk ləhcəsini yaxşı bilən Sadiqi Afşar, o ləhcələrlə şeir söyləmişdir.

Molla Əhməd Müqəddəs Ərdəbili

Zamanının məşhur alimlərindən olan Müqəddəs Ərdəbili, Nəcəfdə çox sayda tələbə yetişdirirdi. Biri farsca, ikisi türkcə və qalanı ərəbcə olan 20-dən artıq əsəri vardır. Türkcə əsərləri bunlardır:

1) “Əqayidüş-şiə”: Farscaya da tərcümə olunmuşdur.

2) Xülasə: Ə.Həzin Şirvani tərəfindən “Sirac ulqulub” adıyla farscaya, Əli bin Təqi tərəfindən də ərəbcəyə çevrilmişdir.

Şeirdə də böyük bir istedadla malik olan Müqəddəs Ərdəbili 1585-ci (993) ildə vəfat etdi.

Göstərişli üslub

Göstərişli (faxir) üslub, yaradana minacat, peyğəmbərə nət, padşahlara və zamanın hakimlərinə vəsf üçün işlənirdi. Bu dövrdə şairlərin bir qismi, dibaçədə, qəsidələrdə, məhdədə, minacatda, ayrıca “Şikayətnamə”, “Qazi Əlaiddinə Məktub” və “Əhməd bəyə məktub” kimi məktublarda göstərişli üslubdan faydalandılar. Dili ağır olan rəsmi sənəd və məktublarda da işlənən bu üslubda ərəbcə kəlmələrin sayı çoxdur. Aşağıda nəql edilən cümlələr, I Şah Təhmasibin ona sığınmış olan oğlu Sultan Bayəzid haqqında Sultan Səlimə yazdığı məktubdan alınmış bir neçə sətirdir:

“Şəhzadəyi-ənid, Sultan Bayəzidi-nadan və cahil və rüayəti-hükuqi-pedər və bərabəri-mehtər əmrində qafilə-la yəqəl olmağın şənaət və səfahətləri bi-nəhayət olduğuna bizdə daxi elm hasil olmuşdur. Etdiyi əməli-qəbihənin cəza və səzasını bulub istiğfərə gəlmişdir. Bu xüsusun hüsuli, yəni Sultan Bayəzidin vüsuli əhsən vəchi ilə mümkün və müyəssər ikən, tutub göndərməyə ehtiyac yoxdur.”

[216] *“Cahil və biliksiz şahzadə Sultan Bayəzidin hədsiz pisliyi və alçaqlığı, atasının haqlarına və yüksək əmrinə rüayət sahəsində onun ağılsızca qəfləti bizə də məlum olmuşdur. O, pis hərəkətlərinin qarşılığını görmüş və üzr diləməyə və bağışlanmağa gəlmişdir. Bu məsələnin həlli, yəni Sultan Bayəzidin sizə gətirilməsi, ən gözəl şəkildə mümkün və müyəssərdir. Onu tutub göndərməyə ehtiyac yoxdur.”*

Göstərişli üslub, XIX əsrə qədər davam etdi. XIX əsrdə dövrün şərtləri və xalqın ehtiyacı göz önündə tutularaq Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən tənqid edildi. O “Yeni əlifba” adlı bir məqaləsində daha sonrakı səhifələrdə izah ediləcəyi kimi bu üslubu islah etmək üçün təkliflər irəli sürmüşdür.

ŞİFAHİ ƏDƏBİYYAT DİLİ

XVI və XVII əsrlərdə şifahi ədəbiyyat sürətlə inkişaf etdi və onun müxtəlif janrları olan dastan, nağıl və lirik şeirlər, qoşma (11 hecalı dördlük), gəraylı (8 hecalı dördlük), bayatı (7 hecalı dördlük) və s. kimi heca vəznü ilə aşıqlar və xalq sənətkarları tərəfindən yarandı¹⁵¹.

Nəsildən-nəsilə nəql və ya söhbət yolu ilə intiqal edən şifahi ədəbiyyat nümunələrində tədricən dəyişikliklər əmələ gəldi. Yaradılan əsərlər dövrün rəngi və şəraiti ilə uyuşdu. Ancaq bunlardan mənzum olanları, malik olduqları vəzn və qafiyənin dəyişdirilməsinin çətinliyi üzündən daha çox sabit qaldı. Buna görə də, mənzum əsərlər dil tarixinin tədqiqi baxımından daha mötəbərdir. Məsələn:

Qızım, qızım, qız ana, Qızımı verdim ozana,
Ozan aqça qazana, Qızım geyinə bəzənə.

Əski olduqlarına baxmayaraq ozan və aqça kəlmələri bu bayatıda saxlanmışdır. Çünki dəyişdirilmələri durumunda bayatının vəznü və qafiyəsi pozular.

Burada örnək olaraq, XVI əsrdə yaşayan, Şah İsmayıl Xətai-nin müasiri və yaxınlarından olan və [217] onu özünə mürşid sayan, usta bir sənətkar olub, özündən zəngin bir ədəbi miras (dastan, lirik şeirlər, qoşma, təcnis, gəraylı və ictimai mövzuda şeirlər) yadigar qoyan Aşıq Qurbanidən bir neçə qoşma və gəraylı nəql edirik:

“Şair olan dərsin alar pirindən,
Qəvvas olan dürr gətirər dərinədən.
Gözü yaşlı keçdim Xüdafərindən,
Üzüm gülməz, heç açılmaz ah mənim.”

Ey ağalar, ey qazilər! Yar yaman aldatdı məni
Əl atdım yar ətəyinə. O kənara atdı məni.

Cənnətinin narı idim, Ala göz xumarı idim
Yüz ilin bimarı idim. Gəldi yar oyatdı məni.

Tor atdım çeşmim gölünə, İlişdi sunam telinə,
Düşdüm bir nadan əlinə. Ucuz alıb satdı məni.

¹⁵¹ Babayev, P.Əfəndiyev, Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı, Maarif nəş., Bakı, 1970.

XVII ƏSR AZƏRBAYCAN TÜRKCƏSİ

XVII əsrdə İran-Osmanlı savaşı səbəbi ilə Azərbaycanda həyat şəraiti ağırlaşdı. Xalqın iqtisadi vəziyyəti xarablaşmağa başlayıb, əmniyyət və rifah ortadan qaldı. Narazi xalq, keçmiş günlərin həsrəti ilə yaşayırdı. Bu dövrdə ən mütərəqqi və faydalı məktəb, Füzuli məktəbi idi.

Bu dövrün tanınmış şair və müəllifləri olan Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi [218], Əmani, II Şah Abbas (Sani məxləsli), Mürtəza Quli xan Zəfər, Tərzi Afşar, Təsir, Dəruni, Məvci, Məlik Bəy Ovcı, Vəhid Təbrizi, Molla Rəfi və Vaiz Qəzvinini zikr etməliyik.

Saibin türkcədəki üslubu, farscadakını yada salan istiarə ilə doludur:

“Nə ehtiyac ki, saqi verə şərab sənə,
Ki öz piyaləsini verdi aftar sənə.
Şərabı-ləl üçün tökmə abru zinhar
Ki, dəmbədəm ləbi-ləlün verir şərab sənə.
Əgər uram daşa peymanəni keçür saqi,
Şərabdan neçə göz tiksə hər hübab sənə.
Qurutma tərli üzərən içəndə badeyi-nab
Ki gül kimi yaraşur çeşməyi-pür-ab sənə.
Şərabdan nə əcəb olmasun əgər sərxoş,
Bu duzlu ləblər ilə neyləsün şərab sənə.
Bu atəşin yüz ilə kim dutar sənənin ətəyin,
Hələl edər qanını, ta yetər kəbab sənə.
Dedim çıxara səni xəh hicabdan qafil
Ki, ol qubar olur pərdeyi-hicab sənə.
Sənənin səhifeyi-hüsnin kəlamı-Saibdir
Ki, daği-eyb olur xalı intixab sənə.

“Saqinin sənə şərab verməyinə nə ehtiyac var? Çünki günəş öz qədəhini sənə vermiş.

Qırmızı şərab üçün üz suyu (abır) tökmə, çünki hər an ləl dağın sənə şərab verir.

Əgər qədəhi daşa vursam, mənə bağışla saqi, çünki onun hər damlasından bir neçə göz sənə baxar.

Şərab içdiyən zaman üzünün tərini silmə, çünki tərli üzün sənə gül kimi yaraşır.

Əgər şərabdan sərxoş olmasan, təəccüb etmə, bu duzlu dodaqlarınla şərab sənə nə etsin?

Bu odlu-hərərətli üzünlə sənini atəyini kim tutar? Kabab sənə gələnə qədər qanını halal edər.

Dedim ki, ey qafil! Saqqal səni örtüdən çıxardar, çünki o toz, sənini üzünün pərdəsi olur.

Sənini gözəllik lövhün Saibin sözüdür, çünki o xal sənini üçün böyük ayıb olar”

Bakıda çap olunan Saibin şeir məcmuəsinin bəzi qəzəlləri, məşhur şair Balas Azəroğlu tərəfindən farscaya mənzum olaraq çevrilmişdir.

Əlican Qövsü

Saib kimi cavanlığında İsfahan şəhərinə mühacirət etdi. Ömrünün çoxunu qürbətdə keçirdi. Romantik qəzəl şairlərindəndir. O da Füzuli kimi hikmət və fəlsəfə elminə vaqif olmağın zəruriliyinə inanır. Şeir dili sadə və möhtəvalıdır. Şeirlərində şifahi ədəbiyyatdan (hekayələr, şeirlər, nəsihətlər və məşhur türkcə deyim və atalar sözlərindən) istifadə etmişdir:

Sinədə könlüm sarayın roşən eylər şəmi-dağ

Öz ayağı altına hərçənd işıq verməz çırağ

“Gərçi çırağ öz dibinə işıq verməz, ancaq yanan şam, sinədə könlü sarayımı işıqlandırır.”

Saib kimi qürbətdə vətən həsrəti ilə yanmış olan Qövsü də içindəki yangını belə vəsf edir:

Haray kim, nə dilim var, nə bir dil anlayanım,

Əgərçi ney kimi cismin fəğan ilə doludur.

Ey bi-qərar sinədə neştərmisən, nəsen?

Peykanmısan, könlümüsən, əxgərmisən, nəsen?

Hərçənd yandın odlara Qövsü usanmadın.

Axir sən, ey od evli səməndəmisən, nəsen?

“Ey əhvalı pərişan! Sinədə neştərsənmi, nəsen? Oxsanmı, könlüsənmi, qığılıcımınmı, nəsen?”

*Ey Qövsü, hər nə qədər odlara yansan da, usanmadın.
Ey od evli, sən səməndərsənmi yoxsa¹⁵², nəsan?"*

Şair bu şeirdə od evi deyəndə məqsədi Azərbaycanı rəmziləşdirməkdir. Sonra belə deyir:

Qövsü gərəkdi Kəbə deyüb iqtida qıla,
Təbriz qələsinə Sifahan dedikləri.

[220] *"Qovsi, İsfahan dedikləri Təbriz qalasını Kəbə kimi qəbul etməlidir."*

Molla Rəfi Vaiz-i Qəzvini (1027–1089 / 1617–1678)

Dövrünün alim, xətib və yüksək səviyyəli şairlərindən idi. Farsca şeir divanı dr. Sadat Nasirinin ön sözü ilə çap edilmişdir. Aşağıdakı qəzəl onun türkcə şeirlərinə nümunə olaraq nəql edilməkdədir:

Vurma çox rəng gülüm, arizi-cananımıza,
Girmə, ey badeyi-gülrəng, bizim qanımıza.

Ol nə ruxdur, nə tərəvət ki, onun feyzindən,
Gül olur xar, əgər əl vura damanımıza.

Ol nə ləbdir, nə dəhandır, nə həlavətdir bu
Ki, şəkər sözləri od saldı bizim canımıza.

Necə kim, gönçeyi-sirab gülər şəbnəmdən,
Ol gülər yüzlü gülər dideyi-giryanımıza.

Gün gibi sirə qılıc dün gecə bizdən keçdin,
Nə bilərsən ki, nə gün keçdi yazıq canımıza.

Xari-rah oldu Məsiha gibliyə bir suzən,
Vay əgər bəxyə əli yetmə giribanımıza.

Sayılar dad ü dehiş xalq cahən içrə bu gün,
Verə fitva əgər ol xəsm bizim qanımıza.

Rizqimiz qüssədin əz bəs ki, boğazda dökülür,
Nə əcəb salsalar abımızı, danəmizə.

¹⁵² Ənqa quşu.

Müddəi birlə sözüm vardı süxənvərlikdə,
Qanı bir hakim-i adil yetə divanımıza.

Qanı bir dilli fəğan ərz edə, Vaiz, sözümü
Bizə türki deyən ol yari-süxəndanımıza.

“Ey gül! Sevgilimizin üzünə çox rəng sürtmə, ey gül rəngli şərab! Qanımızın tökülməsinə səbəb olma.

O nə sima və nə tərəvətdir ki, onun feyzindən, tikən ətəyimizə toxunsa gül olar.

O nə dodaq, nə ağız və nə şirinlikdir ki, şəkər kimi şirin sözləri canımıza od saldı.

Suya doymuş qönçənin şəbnəmə güldüyü kimi, o gülərüzlü yarıda, bizim ağlayan gözümüzdə gülməkdədir.

Dünən axşam siyirilmiş qılınca bənzəyən günəş kimi bizdən keçdin; sən nə bilirsən ki, yazıq canımıza gün necə keçdi?

Məsih kimi bir insana bir iynə yol tikəni oldu; vay əgər [221] onun bəxiyə əli yaxamıza çatsa.

Xalq arasında alış-veriş sayılacaqdır; əgər o düşmən, qanımızı tökməyə fitva verirsə.

Kədarin çoxluğundan ruzimiz boğazımızdan gəlir. Təəccüb yeri yoxdur, əgər içdiyimiz suyu bizə yemək saysalar.

Söz söyləmə sənətində müddəiyə bir sözüm var idi; hanı adil bir hakim ki, bizim məhkəməmizə gələ?

Vaiz! Hanı o şəxs ki, bizim fəğanımızı türkcə danışan və söz-dən anlayan sevgilimizə çatdıra?”

Mürtəza Quli Xani-Zəfər

XVII yüzilliyin ən önəmli şairlərindən olub, farsca və türkcə şeir söyləmişdir. Farsca divanı təəssüf ki, itmiş, ancaq Sultan Əbdülhəmid kitabxanasında saxlanan türkcə “Divan”ı onun öz əlyazma nüsxəsi əsas alınaraq, 1965-ci ildə prof. İsmayıl Hikmət tərəfindən İstanbulda nəşr olunmuşdur. Nəsrabadi təzkirəsində Zəfərin farsca 4 min şeirinin olduğunu yazmasına baxmayaraq, biz “Pejman” məcmuəsindən sadəcə bir neçə mürəbbəsini və bir tək beytini əldə edə bildik.

Zəfər, türkcə divanının müqəddiməsində “100 min beyt farsca şeir dedikdən sonra türkcə şeir deməyə başladım” – deyir. Farsca şeirlərində, ümumiyyətlə, “Mürtəza” və “Mürtəza Quli xan”; türkcə şeirlərində isə “Zəfər” təxəllüsünü işlətməmişdir. Qəzəlləri Füzulinin qəzəlləri üslubundadır. Ancaq Şah İsmayıl Xətəidən də ilham və təsir almış və onların şeirlərinə nəzirələr yazmışdır. Zəfər, duyğulu, səmimi və eyni zamanda güclü müəllif və məharətli bir xəttatdır. Türkcə divanında işlətdiyi nəsr, XVII yüzilliyin seçkin nəsrinin bir nümunəsidir. Burada onun bir qəzəlini və nəsrindən bir nümunəni nəql edirik:

Füzulinin məşhur qəzəlinə nəzirə:

Ya Rəb! Müdam inayətin et pişva bana,
Zövqi-vüsalın eylegilən aşına bana.
Könlüm evində səndən əgər qeyri var isə,
Qəhrinlə eyləgil sən o fikri bəla bana.
Yüz dərd əgər bu dövri-fənada çəkər könül,
Bir əbri-rəhmətin yetirir min dəva bana.
Qəmdən bu xəstə canım olubdur bəla evi,
Vergil xəzineyi-kərəmindən şəfa bana.
Dərgahına bu bəndədə şayistə yoq əməl,
Aləmləricə lütfünü gördün rəva bana.
Yolunda sabit eylə bənim etiقادımı,
Şol yolda Mürtəzanı elə pişva bana.
[222]Etmə zəif canımı duzəx şərərəsi,
Nuri-ədələt ilə yetürgil səfa bana.

“Ya Rəb, həmişə köməkliyini mənə rəhbər et, mənə sənə çatmaq zövqü ilə tanışdır.

Əgər könül evimdə səndən başqası varsa, qəhrinlə o fikri mənə bəla et.

Könlüm əgər bu fani dünyada yüz dərd çəksə belə, bir rəhmət yağışın mənə min dərman kimidir.

Bu xəstə könlüm qəmdən bəla evi olmuş; kərəminin xəzinəsindən mənə şəfa ver.

Bu qulun dərgahına layiq bir iş görməmişdir, amma sən dünyalar qədər lütfünü mənə rəva və uyğun gördün.

Yolunda mənim inamımı sabit et, o yolda Mürtəzanı mənə rəhbər et.

Zəif canımı, cəhənnəm qıgılcımı etmə; ədalətinin işığı ilə mənə səfa bağışla.”

Nəsr nümunəsi:

“Əmma bə'd nazımı-lali hüləl və hülüy Mürtəza Quli Mütəvəlli bu tərz ilə bəyani-hal və bu nəhc ilə şərhi-ma fil-bal edər ki, çün səfheyi-ruzgarda qalmaq üçün xatıra yetişdi ki, farsı əşarı qərib yüz bin beytə yetişmiş idi. Bir neçə də, türki güftarı inşa oluna. Havayiruhəfzayi-bustani-şövqə düşüb bülbüli-büridə-hal kimi məst olub, bir neçə qəzəli-şikəstə bəstə nəzmə çəküb bu nadirə məcmuə dərc oldı. Rəhməti-ilahi o pak-nəhad yoldaşlara ki, bu nov-ərusi-şahidə müşahidə qıldıqca əlasının hilyəsinə təhsin ilə cəmali-kamalına zینət yetürə və ədnasının şaneyi-mürüvvət birlə zülfı-xətasından üqdeyi uyubun çıxarub ainəyi-qüdrətindən seyqəl ehsanı ilə nöqsan qübarın götürə.”

“Sonra bu inciləri nəzmə çəkərək zinat verən Mürtəza Quli Mütəvəlli olan mən, əhvalımı və vəziyyətimi bu şəkildə izah edirəm ki, zamanın səhifəsində qalmaq üçün yüz min beytə yaxın olan farsca şeirimplə birlikdə, bir neçə də türkcə beyt yazmaq ağıma gəldi. Şövq bağçasının şənlik gətirən havası məni yolunun üzərində tapdı və sevdalı bülbül kimi məst olub, bir neçə sınıq qəzəli nəzmə çəkdim və bu nadir məcmuəyə qoydum. Əzəli rəhmət o təmiz dostlara olsun ki, bu gözəl gəlinə baxınca əla gördükləri hər şeyi mədh bəzəyi ilə bəzəsinlər. Onun düşük qisimlərini yaxşılıq darağı ilə da-rasınlar və onun xəta saçından nöqsanların düyünlərini çıxarsınlar. Ehsan cilası ilə qüdrət aynasından nöqsanlıq tozunu silsinlər.”

Məsnəvi

Bu əsrdə məsnəvi janrında şeir söyləmək inkişaf göstərdi. Bir neçə məsnəvi yazıldı və ya “Mövlüd Nəbi”, “Battal Qazi”, “Kəsik baş” və “Əhmədiyyə” kimi məsnəvilər Osmanlı türkcəsindən alındı və ya tərcümə edildi. Məsnəvidə danışq dilinin ünsürlərindən, nə-

sihətdən və məsəllərdən də faydalanıldı. Məsnəvi dili daha da sadələşdi. Qiymətli və maraqlı əsərlər olan Fədainin “Bəxtiyarnamə”si ilə Məsihinin “Vərqa və Gülşahı” XVII əsr Azərbaycan türkcəsinin özəlliklərini göstərmək baxımından çox önəmli sayılır. Möhtəvası və mövzusu bir-birindən fərqli olan bu iki məsnəvidən “Bəxtiyarnamə”, ictimai hadisələrdən, [223] xalqın sarayın irəli gələnləri ilə olan əlaqələrindən, saraylıların macərələrindən, fitnə və fəsadlarından bəhs edib, onları tənqid edir. “Vərqa və Gülşahı” məsnəvisi isə, Füzulinin “Leyli və Məcnun”unun üslubu ilə yazılmış, eşqlə bağlı bir hekayədir.

“Nəsnə” (şey), “uşbu” (bu), “ərmək” (çatmaq), “ərişmək” (ye-tişmək), “yığlamaq” (ağlamaq) və bunlar kimi bu gün unudulan bəzi sözlərə rastlansa da, bu məsnəvilərdə işlənən kəlmələrin təxmi-nən doxsan faizi bu gün də istifadə olunmaqdadır.

Füzulinin şeirlərində işlənmiş olan farsca kəlmələr, bu məsnəvilərdə də işlədilmişdir. Bu dövrdə danışiq dilində sayı artmış olan farsca kəlmələr, danışiq dilindən ədəbiyyata yol taparkən, ərəbcə və farsca kəlmələr türkcə sinonimləri ilə birlikdə işlədilmişdir.

“Vərqa və Gülşahı” hekayəsində Məcnun kimi Gülşahın eşqinin həsrəti ilə çölə düşən Vərqa, günəşə, aya və ulduzlara dər-dini söyləməsinə baxmayaraq, içindəki acıya bir çarə tapa bilmir, dər-dinin sə-bəbini sevgilisindən belə soruşur:

Ey nameyi-bəxtimin səfası,	Tən məhçəsi didə roşenası,
Noldı sənə eylədin vədalıq?	Nə baisi-i qəti-aşinalıq.
Gər oldı isə məhəbbətin sir,	Daxı ona nə əlac u tədbir?
Yeylik məni eyləmək xəbərdar,	Xeyrin ola necə olsan, ey yar,
Min şükr ki, möhkəməm vəfada.	Hicranına qaneəm cəfada.

“Ey bəxtimin yazısı (taleyimin) səfası, vücudumun ayı, gözü-mün işığı!

Sənə nə oldu ki, vəda etdin? Niyə tanışlığı kəsdin?

Əgər sevgidən doydunsa, onun dərmanı və tədbiri olmaz.

Ən yaxşısı məni xəbərdar etməkdir. Ey yar! Necə də olsa, sə-nin xeyrinə olsun.

Min şükür olsun ki, vəfadarlıqda möhkəməm. Cəfada hicranı-na qane olmuşam”.

Gülşə, Vərqaya məktub yazıb, sevgiliyə çatmaq üçün onu bu şəkildə mücadilə etməyə və tədbir almağa çağırır:

Ey dərdə qılan məni giriftar,	Qıl hikmət ilə əlaci-bimar.
Gər mərdsən uymagil xəyalə,	Bir fikr elə görgil ittisalə.
Hicran qəmi əczədir dəlalət,	Qüdrət sənə var nədir bu halət.
Bəs məndə və səndə ey niku-fal,	Noldı deyilən təfavüt-i hal.
Sən daxi mənim tək olasan qərq,	Bəs bu ikidə deyil, nədir fərq?

*“Ey məni dərdə mübtəla edən! Hikmət ilə bu xəstəyə əlac qıl...
Əgər mərd isən, xəyalpərəst olma, qovuşmağımız üçün bir fikr
söylə.*

Ayrılıq acısı gücsüzlüyü göstərir, sənin gücün var, bu nə vəziyyətdir?

*O halda, ey yaxşı taleli! Səndəki və məndəki fərqli hal nə oldu?
Sən də mənin kimi boğularsan, o zaman aramızda nə fərq qalır?”*

“Bəxtiyarnamə”də öncə Bəxtiyarın sözləri və cavablarının təsiri altında qalıb, ona inanan padşah, vəzirlərin hiyləsi və haqsız töhmətləri qarşısında Bəxtiyar haqqındakı düşüncəsini dəyişdirir. Vəzirlər, padşahdan Bəxtiyarın öldürülməsi üçün fərman verməsini istəyərkən, Beşinci Vəzir belə deyir:

Gəlib dedi: Ey şah-zəmanə,
Niçün yaxşılıq eylərsən yamanə?
Biri ki, haqqi-nemət eylədi qum,
Sən ona niçün eylərsən tərəhhüm?
Mürüvvət eyləyə hər kim ilana,
Sitəm eylər o məxluqi-cahana.

* * *

Fəramuş eyləsə, kim haqqi-nemət,
Ədalətdir ona qılmaq siyasət.
Əgər bədxah ola, nəvvabi-naib,
Buyurulmuş onun qətlini vacib.
Necə sən saxlayırsan Bəxtiyarı?

Müqəyyəd mübtəla yox ixtiyarı.

*“Gəlib dedi ki, ey zamanın padşahi! Niyə pisliyə qarşı yaxşı-
lıq edirsən?”*

*Nemətin haqqını unudan bir şəxsə, niyə rəhm edirsən?
İlana yaxşılıq edən şəxs, dünyə xalqına zülm edər.”*

* * *

*Nemətin haqqını unudan şəxsi cəzalandırmaq ədalətdir.
Əgər naibin naibləri pis niyyətli olsalar, onun öldürülməsi
vacib edilmişdir.*

Bəxtiyarı necə saxlayırsan? O, mübtəla, müqəyyəd və iradəsizdir.”

Padşah qəzəbə gələrək belə deyir:

Dedi: Ey Bəxtiyari-şumi-bədbəxt,
Ədəbsiz, bihəya, bədnami-sərsəxt.
Sənə mən eylədim ezaz ü ikram,
Məni sən eylədin rüsva vü bədnam.
Bu gün təhqi q bil, ey yüzi qara,
Sənə yoxdur ölümdən özgə çara.

*“Dedi ki, ey uğursuz, bədbəxt Bəxtiyar! Ədəbsiz, həyasız, adı
pisə çıxmış inadçı!”*

*Mən sənə izzət və ikram etdim; sən məni rüsva edib, adı
ləkələdin.*

*Ey üzü qara! Bu gün qətiyyə bilməlisən ki, sən üçün ölüm-
dən başqa çarə yoxdur.”*

Danışıq dili işlənmiş olan “Bəxtiyarnamə”də türkcə atalar sözlərindən və deyimlərdən çox istifadə olunmuşdur. Məsələn,

Düşər hər kimsə öz qazdığı çaha.

“Hamı özünün qazdığı quyuya düşər.”

Qazarsa kimsə özgə qəsdinə çah,
Özü axir düşər ol çaha nagah.

“Başqası üçün quyü qazan şəxs, sonunda o quyüya özü düşər.”

Bulunur səbr ilə bəhrə hər işdən,
Ki səbr ilə çıxar şəkkər qamışdan.

“Səbr ilə hər işdən fayda gələr; necə ki, səbrlə qamışdan şəkər çıxar.”

Əlin, dilin, gözün hər kimsə saxlar
Yəqindir görməz ol asib ü azar

“Əlini, dilini və gözünü kim qorusa, yaqın, bil ki, ona heç bir zərər və ziyan gəlməz.”

XVII əsr şairləri də Füzuli və XVI əsr şairləri kimi şeirlərində müasir dildə unudulan kəndü (öz), ol (o), kim (ki), qıl (et), qanda (harda), bən və s. sözlər işlətməşlər.

Azərbaycan türkcəsinin ilk qrammatika kitabı, XVII əsrdə (1684), “Əcəm türkcəsi” (Turcica Agemica) adı ilə fransız R.Du Mans tərəfindən latınca yazılmışdır¹⁵³.

Şifahi ədəbiyyat

XVI yüzillikdən sonra sürətlə inkişaf edən şifahi ədəbiyyat, məzmun və möhtəva baxımından daha da zənginləşib təsir dairəsini genişlətdi və eyni zamanda klassik ədəbiyyata da böyük təsir göstərdi¹⁵⁴.

Bu yüzillikdən etibarən şifahi ədəbiyyat nümunələri, təzkirələrdə və cünglərdə nəql edilməyə başladı. Azərbaycanın ən gözəl folklor əsərləri olan “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib”, “Şah İsmayıl” və minlərcə qoşma, bayatı və ağı (mərsiyə) və s. bu dövrdə yarandı.

XVII yüzilliyin ən önəmli aşıqları, Aşıq Abbas Tufarqanlı ilə Sarı Aşıq idilər. Bunların söylədikləri qoşma və bayatılar, bu dövr şifahi ədəbiyyatının ən seçkin və gözəl örnəkləridir. Bu dövrdə yaranan hekayə və nağılların nəsrinin dili çox sadədir və xalqın danışığı dili ilə ciddi bir fərqi yoxdur.

Epik və eyni zamanda lirik bir hekayə olan “Koroğlu” hekayəsi, XVII əsrdə yazılmışdır. Azərbaycanın digər hekayələri kimi, bir-

¹⁵³ Bu kitab, prof. dr. Turhan Gəncei tərəfindən 1984-cü ilin noyabrında Strasbourqda Strasbourq Bəşəri Elmlər Universiteti tərəfindən keçirilən Azərbaycan konqresində tanıtılmışdır.

¹⁵⁴ İ.Babayev, P.Əfəndiyev, Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı, “Maarif” nəşr., Bakı, 1970.

biri ilə bağlantılı və bir-birini tamamlayan nəzm və nəsrdən meydana gəlir. Mənzum qisimlər qoşma şəkildədir və [226] aşığılar tərəfindən saz çalınaraq oxunur. Bu qoşmalarda qəhrəmanların igidliyi, həyəcanı, iztirabı və duyğusu gözəl və bədii bir şəkildə bəyan edilir. Bu hekayənin rəvayətləri az-çox bir-birindən fərqli bir şəkildə Anadoluda, Türkmənistanda və Özbəkistanda da tanınmışdır. “Koroğlu” hekayəsində keçən hadisələr də “Dədə Qorqud” dastanlarındakı kimi Qərbi Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda meydana gəlmişdir. Koroğlu, Osmanlı sultanının qızını qaçırdı və Çənlibelə aparır. Atasının intiqamını almaq üçün Ərzurum paşası ilə müharibəyə gedir.

Çənlibel, “Nəğmələr” kitabındakı İlyas Muşiq rəvayətinə görə, Qars və Ərzurum arasındakı dağlıq bir yerdədir. Ayrıca orada Soğanlı adında bir meşə və Koroğlu adında bir qala vardır.

“Əsli və Kərəm” ilə “Aşığı Qərib” hekayələri eşq hekayələridir və nisbətən sakit dövrlərin məhsuludur. Bu hekayələrdə eşq və sevgi yolunda məhəbbət, vəfa, sədaqət və qəhrəmanlıqlar əsas mövzunu təşkil edir.

Azərbaycanlı sənətkarların, yəni aşığıların Şah İsmayıl adına yaratdıqları “Şah İsmayıl” hekayəsi, bir məhəbbət və qəhrəmanlıq hekayəsidir.

Azərbaycan şifahi ədəbiyyatı, xalq ədəbiyyatının ən parlaq və zəngin ədəbiyyatıdır. Bu sahədə artıq məlumat üçün “Varlıq” dərgisində dərc olunan¹⁵⁵ “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” başlıqlı silsilə məqalələrdən və eyni adla jurnalın əlavəsi olaraq çıxan kitabdən istifadə oluna bilər.

III) AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN İNKİŞAFINDA VAQIF DÖVRÜ

XVIII yüzilliyin başlarında iqtisadi və mədəni durğunluğun və başda Şimali Azərbaycan olmaq üzrə, bəzi iç qarışıqlıqların təsiri ilə şəhər xalqından bir qismi kəndlərə köç etdi. Xüsusilə Nadir şahın ölümündən sonra İranın mərkəzi hakimiyyətinin zəifləməsi ilə

¹⁵⁵ “Varlıq” dərgisinin 1360-cı il nömrələrinə bax.

Şimali Azərbaycanın bəzi yerlərində xanlıqlar quruldu. Bunlar bəzən bir-birləri ilə müharibə edir, bəzən də dostluq və barış içində yaşayırdılar. Bu dövrdə xanlardan Çələbi xan (Şəki xanı), Pənah Xan (Qarabağ xanı), Fətəli xan (Quba xanı), hakimiyyətdə önəmli rol oynadılar. Bunların bəziləri Azərbaycan ədəbiyyatını himayə edərəkən, özləri də şeir söyləyirdilər. Məsələn, Fətəli xan, “Müştəri”; Əbülfət xan “Tuti”; Şəki xanı Məhəmməd Hüseyn, “Müştaq”; Cəfərquli xan “Nəva”; Abbasqulu Ağa Bakıxanlı “Qüdsi” məxləslərini işlədirdilər.

Bu yüzilliyin ikinci yarısında bəzi xanların müsbət fəaliyyətləri ilə xalqın vəziyyəti düzəldi. Şəhərlərdə və bəzi böyük kəndlərdə məktəblər açıldı. Bu məktəblərdə ərəbcə, farsca, tarixi və elmi kitablar oxuduldu. Türkçə danışiq dili olaraq və bəzən də bəzi sənədlər yazmaq üçün işlədildi. Ondan sonra şifahi ədəbi əsərlər, yəni bayatılar, qoşmalar və dastanlar, şəhərlilərin məclislərinə də daxil oldu¹⁵⁶.

Bu əsrdə ədəbiyyat xalqa daha yaxınlaşaraq, zənginləşdi. Ədəbi janrlar və üslublar bunlardan ibarət idi: klassik üslub, dini-təbliği üslub, qoşmalar, ədəbi və ya bədii nəsr, şifahi ədəbiyyat və folklor.

Klassik üslub:

Bu dövrdə də Füzuli məktəbi davam etdi. Qəzəl, müxəmməs, müstəzad, məsnəvi, qəsidə, nət və mədhiyyə yazıldı. Füzulinin əsərlərindəki özəlliklər, şairlərin əsərlərində ümumi ədəbiyyat qaydaları kimi qəbul edildi. Vaqif kimi bəzi şairlər, xalq dili ünsürlərindən də istifadə etdilər, heca vəznində, özəlliklə qoşma qəlibində şeir söylədilər.

Klassik şeir dili baxımından Şakiri-Şirvaninin Əhvali-Şirvan məsnəvisindəki şeirləri ilə Məhcuri-Şirvaninin “Şirzad” mənzuməsi diqqətəlayiqdir. Füzulinin üslubu ilə yazılmış və onun “Leyli və Məcnunu” ilə eyni vəzndə olan bu məsnəvilərin dili qəzəllərindən daha sadədir. Məsələn, “Şirzad” hekayəsində belə deyir:

¹⁵⁶ Prof. Dəmirçizadə, Azərbaycan dilinin tarixi, “Maarif” nəşr. Bakı, 1979; Prof. Əhməd Cəfəroğlu, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, s. 365 vd.

Eşq oduna mübtəla olubsan,
Özgələrə aşına olubsan.
Gər bunu eşitsə ata-ana,
Biz onlara nə tutaq bahana?

Dağın təpesində bir mağara,
Nə getmək olur, ona nə çara?
At işləmədi, atun buraxdı,
Piyadə olub o dağa qalxdı.

Bu mənzumədə qızın Şirzadə söylədiyi bu qəzəl sadədir:
Əla, ey gözləri şəhla, qaşu peyvəstə, xoş gəldin,
Fədə olsun sənə canım, tənə-novrəstə, xoş gəldin.

Bulur can günbəgün ləlin tamaşasın edən aşiq,
Görübsən məhcur sərgəştəni sən xəstə, xoş gəldin.

Vaqifin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tarixində yerini almış olan şeirlərini, üslubunu və onların önəmini tədqiq etmədən öncə bu dövrün bəzi şairlərinə toxunmaq lazımdır.

Bu dövrdə Güney Azərbaycandakı Azərbaycan şeirində və ədəbiyyatında mərsiyə xaricindəki digər janrlarda önəmli bir inkişaf gözə çarpmır. Bu da, bəlkə, ona görə idi ki, şairlər yalnız yas mərasimlərində öz ana dillərində sənətlərini dilə gətirə bilirdilər. Bu üzədən daha çox xalqla ilgili bu dini adət-ənənənin kölgəsinə sığınan türk dilli şairlər, əhli-beyt haqqında nəzmin bütün janrlarında mərsiyə və növhə söylədilər. Bunlar arasında Nizaməddin Tufarqanlı, İşraq məxləsli Seyyid Fəttah Mərağeyi, Hacı Xüdəverdi Xoyi (Taib), Neşeyi Təbrizi və Elçiyi-Nami (Mürtəza Quli Xan) kimiləri böyük önəm daşıyırlar.

Neşeyi-Təbrizi, Nadir şah zamanının ən tanınmış şairidir. Nadir şahın əmri ilə mərəmmət edilən Hz.Əlinin məzar gümbəzinin qapısının üstünə yazılmış olan bu şeir ona aiddir:

Şəhi-Cəm heşməti-dara dirayət, Nadiri-dövrən,
Ki təxti-dövləti-Cəmşidə varisdür cahan üzrə.

Bədəxşan ləl umman incisin vermiş xəracında,
Günəş tək hökmi nafiz müttəsil dərya vü kan üzrə.

Çəkilməz kehkəşanın yayı tək nəqqaş əgər çəksin,
Misali-qüvvəti-bazuyi-iqbalın kaman üzrə.

Bülənd iqbal olan ədaların da sər-bülənd istər,
Müqərrər eyləmiş düşmənlərin başın sinan üzrə.

Əyani-xalis ixlasın edübdür gün kimi roşən,
Qəza cəryan edüb fərman kəmani-izz ü şan üzrə.

Ki lazumdur Əlinin rövzeyi-pakin təla etmək,
Münəvvərdür məqami-mehr daim asman üzrə.

Cavabım Neşə oldı misrəi-tarixi-itmama,
Ədəb bil mehr sakindür mətafi-üns ü can üzrə¹⁵⁷.

“Cəm həşəmətli, Dara dirayətli (elmlı, bilikli), zamanın Nadi-ri; o, dünyada Cəmşid dövlətinin taxtının varisidir.

Ümman, xərac olaraq incini və Bədəxşan ləlını vermiş; fərmanı günəş kimi dənizdə və yerdə nüfuzlu və mötəbərdir.

Onun tale biləyinin gücü göy qurşağının yayı kimidir; rəssam onu çəkə bilməz.

Taleyi yüksək olan şəxs, düşmənlərini də başı dik istər; ona görə də həmişə düşmənlərinin başını cidanın ucuna qoyar.

Xalis duyğularını, günəş kimi işıqlandırmışdır; taleyi və fərmanı izzət və şan kamanı üzərində cərəyan etmişdir.

Çünki Əlinin təmiz bağçasını qızıldan düzəltmək lazımdır; günəşin məqamı göydə həmişə işıqlıdır.

Ey Neşə! Şeyrin bitiş tarixi haqqındakı cavabım belədir: Ey günəş! Ədəbli ol, üns və canı təvaf edərkən sakit ol.”

İçliyi-Nami, İranın İstanbul səfiri idi (1721) və Osmanlı ölkəsində şeyrləri ilə məşhur olmuşdu. Şöhrəti o qədər idi ki, tanınmış Osmanlı şairi Nədim, ona nəzire yazdı. Şeyrlərində Saibin təsiri görünür.

¹⁵⁷ Son misrada yazılan əbcəd hesabına görə, türbəninin qızılla qaplanma tarixi 1156 (1743)-dir.

Ədəbi nəsr

XVIII əsrdə bədii nəsrin örnəkləri çoxaldı. Bir neçə dastan və hekayə yazıldı. Ayrıca “Kəlilə və Dimnə” kimi bəzi məşhur kitablar türkcəyə tərcümə olundu. “Kəlilə və Dimnə” tərcüməsini, 1806-cı ildə Muxlisi-Şirvani, Vaizi-Kaşifinin (Ənvari-Süheyli) farsca nüsxəsi ilə onun Əli bin Salihər-Ruminin “Hümayunnamə” adlı osmanlı türkcəsi nüsxəsini əsas alaraq Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etdi. Bu tərcümə Azərbaycan ədəbi nəsrinin ən gözəl örnəklərindən biridir.

Mövzusu, məşhur “Şəhriyar və Sənubər” dastanından alınmış; nəsr dili, yazılı və şifahi dilin ortaq məhsulu olan və mənzum qisimlərinin çoxu qoşma şəklində yazılan “Şəhriyar” dastanı, bu əsrin orijinal əsərlərinə ən gözəl nümunə sayılır.

Vaqif və qoşma

XVIII yüzillikdə Azərbaycanın ən böyük şairi olan, şəkildə gətirdiyi yenilik və möhtəvada yaratdığı gerçəkçiliklə, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni bir dövr başladan Molla Pənah Vaqif, bir müddət məktəb müdirliyi etdikdən sonra Qarabağ hökmdarı İbrahim xanın istəyi ilə onun vəziri oldu. Bu məqamda da Azərbaycan mədəniyyət və ədəbiyyatına böyük xidmət göstərən Vaqif, şeirlərində danışdığı dilindən faydalandı. Xalqının özəlliklərini ən gözəl şəkildə əks etdirdi. Şeirlərində ən çox diqqəti cəlb edən [230] xalq janrı, yəni qoşmadır. Şeirlərinin yetmiş faizini təşkil edən və xalqın həyat tərzini, adət-ənənələri ilə məişətini sadə və canlı bir dillə bəyan edən qoşmalarda fellərin yanında isim, sifət və zəmir kimi sözlərin çoxu türkcədir. Məsələn:

Qaşların çəkilir, yaylara dönür,
Ağlaram, göz yaşım çaylara dönür.
Bəzənir illərə, aylara dönür,
Canlar alan bir maralı sevmişəm.

Sözün heç ayrılmaz mənim sözümdən,
Odlara yanmışam özüm-özümdən.
Ol qədər yaş tökdüm iki gözümdən,
Dərya tək açılan çaya dönmüşəm.

Bayram oldu heç bilmirəm neyləyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.
Düyü ilə yağ da çoxdan tükənmiş,
Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur.

Vaqif, şeirlərində danışıq dilindəki az-çox; ağ-qara; var-yox; gecə-gündüz; baş-ayaq; sağ-sol; yaxşı-yaman və s. kimi bir-birinə zidd mənalı (antonim), eynimənalı (sinonim) və omonim sözlərdən; qulaq asmaq, qaş-qabaq etmək, can vermək, baş çəkmək və s. kimi türkcə tərkib və söz birləşmələrindən məharətlə istifadə etmiş, yad sözləri də türkcə tələffüzü ilə işlətmişdir. Məsələn, adam, qayda (qaidə), ömür, heyif.

Mirzə Fətəli Axundzadə 1859-cu ildə “Təmsilat” kitabının müqəddiməsində belə yazır: [231] “Təvəqqü edirəm ki, sən mənim kimi adəmi türki dilində adam yazasan; toxmi, toxum; cofti, cüt; müqəyyədi muqayət; ovrəti, avrat, habelə özgə əlfazı ki, xəvas və avamın istimalında müştərəkdir.

Şeirlərində eşqi, gözəlliyi, insanı, təbiəti və qadının yerini mədh edən Vaqif, xoş görülü bir şair idi. Azərbaycan aşığı və xanəndələri, başda qoşmaları olmaq üzrə, onun şeirlərini məclislərdə oxuyub, onlara eyni üslub və dillə nəzirələr yazdılar. Vaqif sadəcə Azərbaycanda deyil, başda türk dilli bölgələr olmaq üzrə İranın bütün bölgələrində məşhur oldu. Telimxan Savei kimi şairlər ona nəzirələr yazdılar¹⁵⁸.

Vaqif və şair dostu Vidadi, Azərbaycanın şifahi xalq ədəbiyyatına böyük maraq göstərərək, Azərbaycan dili və ədəbiyyatına böyük xidmətlər etmişlər.

1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar, Qarabağa hücum etdiyi və Şuşa şəhərini mühasirə aldığı zaman Qarabağ hakimi İbrahim xana hədələyici bir məktub göndərərək belə dedi:

تو ابلهانه گرفتى میان شیشه قرار

ز منجنیق فلک سنگ فتنه میبارد

¹⁵⁸ Telimxan və şeirləri haqqında bax: Əli Kəmalı, “Varlıq”, 2-ci say (1360 hş.).

“Fələyin mancanağından fitnə daşı yağır; sən isə axmaqca Şişənin içində gizlənmişən.”

Vaqif həmin məktuba cavab olaraq bu şeiri yazıb, İran padşahına göndərdi:

گر نگهدار من آنست که من میدانم شیشه را در بغل سنگ نگه می دارد

“Əgər məni saxlayan mənim tanıdığımısa, o, Şişəni daşın yanında saxlaya biləndir.”

Ağa Məhəmməd xan, şəhəri aldıqdan sonra Vaqifi həbs elədi və onun edamına fərman verdi. Ancaq eyni gecə, qorucuları tərəfindən yatağında öldürüləncə, sabahısı Vaqif sərbəst buraxıldı.

Vaqif o əsrin ən gözəl qəzəl örnəklərindən sayılan bu tarixi şeiri Vidadiyə yazdı:

Ey Vidadi, gərdişi-devrani-kəcrəftarə bax,
Ruzgarə qıl tamaşa, karə bax, kirdarə bax!

Əhli-zülmü necə bərbad eylədi bir ləhzədə,
Hökmi-adil Padişahi-qadirü qəhharə bax!

Sübh söndi şəb ki, xəlqə qiblə idi bir çırağ,
Gecəki iqbalı gör, gündüzdəki idbarə bax!

Taci-zərdən ta ki, ayrıldı dimaği-pürqürur,
Payimal oldı təpiklərdə səri-sərdara bax!

Mən fəqirə əmr qılmışdı siyasət etməyə,
Saxlayan məzlumu zalimdən o dəm qəffara bax!

Qurtaran əndişədən ahəngəri-biçarəni,
Şah üçün ol midbəri¹⁵⁹ təbdil olan mismarə bax!

İbrət et Ağa Məhəmməd şahdan, ey kəmtər gəda,
Ta həyatın var ikən nə saha, nə xünkarə bax!

¹⁵⁹ Neştər, mix.

Baş götür bu əhli-dünyadan ayaq tutduqca qaç,
Nə qıza, nə oğula, nə dosta, nə də yarə bax!

Vaqifa, göz yum cahanın baxma xubü ziştinə,
Üz çevir ali-əbaya Əhmədi-Muxtarə bax!

“Ey Vidadi! Əyri gedən zamanın dönməsinə bax. Zamana bax, işinə və davranışına bax.

Bax gör zülm əhlin necə bir anda dağıtdı. Adil və qadir padişahın (Tanrı) hökmünə bax.

Gecə xalqın qibləsi olan bir çıraq, səhər söndü. Gecəki taleyi gör, gündüzdəki bədbaxlığa bax.

Məğrur baş, qızıl tacdan ayrılınca; ayaqlar altında əzilən sər-darın başına bax.

Mən fəqirin edamını əmr etmişdi; o anda məzlumu zalimdən qoruyan qaffara (Tanrıya) bax.

Yazıq dəmirçini qorxudan və əndişədən xilas edən şəxs, bax şahın at nalını necə mismara çevirdi¹⁶⁰.

Ey aciz dilənçi! Ağa Məhəmməd xandan ibrət dərsi al; həyat-da ikən nə saha, nə də sultana bax.

Başını götür və bacardığın qədər dünya əhlindən uzaqlaş; nə qıza, nə oğula, nə dosta, nə də sevgiliyə bax.

Ey Vaqif! Göz yum dünyanın yaxşısına-yamanına; üzünü Ali-əba¹⁶¹ tərəfinə çevir; Əhmədi-Muxtara¹⁶² bax.”

Eyni gün Ağa Məhəmməd xanın əsgərləri şəhəri tərk edirlər və onların ardından da İbrahim xanın qardaşoğlu Məhəmməd bəy Cavanşir şəhərə girib hakimiyyəti əlinə alır. Əmisinin tərəfdarlarını, o arada Vaqifi və oğlu Əli ağanı tutub edam edir (1797).

¹⁶⁰ Rəvayətə görə, bir dəmirçini öldürmək istəyən bir padşah, ondan istəyər ki, bir gecədə onun üçün 40 min at nalının mıxını hazırlasın. Dəmirçi, yuxusuz və iztirablı bir şəkildə gecəni səhərlər və ölüm saatını gözləyər. Səhər olanda dəmirçinin yanına gələn padşahın qorucuları, 40 min mıx yerinə, padşahın tabutu üçün 4 mıx sifariş verərlər.

¹⁶¹ Hz. Peyğəmbər və yaxın qohumlarından bəlli şəxslər.

¹⁶² Hz. Peyğəmbər.

Elmi üslub

Bu dövrdə bir neçə tibbi kitabdan əlavə, morfologiya, lüğət, hesab, heyət, nücum, tarix və coğrafiya sahələrində və eyni zamanda dini mövzularda da kitablar yazılmışdır.

Bu dövrdə yazılmış olan ən önəmli tibb kitabı, osmanlı türkcəsindən tərcümə edilən “Mənafiün-nas”dır. 1566-cı ildə yazılmış kitabın osmanlıca nüsxəsində 62 bölmə, Azərbaycan nüsxəsində isə 33 bölmə vardır. Kitabda insanın yaradılışı, müxtəlif xəstəliklər və müalicə metodlarından bəhs edilmişdir. Digər sahələr üçün isə, aşağıdakı kitablar nümunə olaraq verilə bilər:

1) “Tarixi-zamani-Şah Abbas ibni Xüdəbəndə”, 1122 (1711) h.ş. ilində yazılmışdır.

2) “Səfəviyyə padişahları tarixi”, 1144 (1733) h.ş. ilində sadə bir türkcə ilə yazılmışdır. Kitabda keçən müharibə ilə bağlı terminlər, Şah İsmayıl zamanının türkcəsilədir.

3) “Kitabi-Şərh”. Dini bir kitab olub 1201 h.ş. (1786) ilində Hüseyn ibni Hacı Məhəmmədli tərəfindən yazılmışdır.

4) Lüğət kitabları. Bu dövrdə “Töhfeyi-Vehbi” kimi mənzum və “Sənglax” kimi bəzi mənsur lüğətlər yazılmışdır. Vehbi, Tehrandə Osmanlı səfiri idi.

“Sənglax”ın “Məbaniyüllüğe” başlıqlı birinci bölməsi, 1910-cu ildə Denison Ross tərəfindən “Bibliotheca Indica” seriyasında və 1950-ci ildə Türk Dil Qurumu tərəfindən Ankarada nəşr olunmuşdur.

Şifahi ədəbiyyat və folklor

Şifahi ədəbiyyat bu əsrdə də öncəki əsrdə olduğu kimi inkişafına davam etdi. Bu dövrdə klassik şairlər də qoşma və bayatı söylədilər və müğənnilər onları məclislərdə sazlı-sözlü oxudular. Aşıqlar yeni dastanlar yaradıb, əski dastanları inkişaf etdirdilər. Bu əsrdə türk olmayan qonşu millətlərin şairləri də “aşiq” şeirləri söyləməyə başladılar. Onların arasında erməni aşiq Sayat Novanın şeirləri çox tanınmışdır:

Dad sənin əlindən, ey gözəl pəri,
Məni üryan edən sən deyilmisən?

Pünhani çəkdiyim ahınan zarı,
Sirrim bəyan edən sən deyilmisən?

Könül yara, sinəm dağlı,
Nazlı yarın dustağıyam.
Boynum buruq, qolum bağılı,
Nazlı yarın dustağıyam.

Özünəməxsus ləhcəsi ilə “pəri”ni “pari” şəklində tələffüz edən erməni şair, onu “zari” kəlməsi ilə qafiyə etmişdir. Prof. Dəmirçizadənin yazdığına görə, bu əsrdə 36 erməni şair (aşıq), Azərbaycan türkcəsi ilə xalq şeiri söyləmişdir.

Bu əsrdə “Əsli və Kərəm”, “Səyyad və Seyid”, “Novruz”, “Abdullah və Cahən”, “Şah Abbas və Pınəduz” kimi xalq hekayələri, bir çox nağıl, lətifə və atalar sözü yaranmışdır. Bu dövrün dil özəlliklərini daha çox qoşmalarda, gəraylılarda və bayatılarda axartmaq lazımdır.

Bu əsrdə Şimali Azərbaycan məktəblərində türk, ərəb və fars dilləri oxudulurdu.

Nəticə

XVIII əsrdə ədəbi dil, get-gedə xalqın vahid və ümumi dili halına gəldi. Yerli ləhcələr arasındakı əlaqələr daha da artdı. Aralarındakı fərqlilik azaldı. Ədəbi dildəki yad sözlər daha da azaldı. Ancaq elmi yazılarda məcburən ərəbcə terminlər işlədildi. Ərəbcə və farsca kəlmələrdən bir miqdarı xalq dilinə girərək ümumiləşdi.

Üslublarda dəyişikliklər meydana gəldi. Qoşma, ədəbi üsluba girdi. Ədəbi nəsr üslubu formalaşdı. Elmi üslubdan rəsmi üslub örnəkləri əmələ gəldi. Mübaligəli üslub ortadan qalxdı.

Fonetika və qrammatika ünsürlərində birlik və sabitlik meydana gəldi. Məsələn, fonetik ünsürlərdə aşağıdakı dəyişikliklər oldu:

1) “b-”nin “m-”yə dönüşməsi: Uzun illər “b-” və “m-” birlikdə işlədilirkən, bu yüzilliyin sonunda “m-”, “b-”nin yerini aldı. Yəni “mən”, “bən”in yerinə keçdi.

2) Kəlmələrin başında /q/ (ق) və /x/ (خ)nin /h/ (ه)yə dönüşməsi. Əskidən kəlmələrin başında işlənməkdə olan /q/, XV əsrdən

etibarən “x”yə paralel olaraq, onunla birlikdə işlədildi. Ancaq XVIII yüzillikdən sonra “h”yə dönüştü: “qanı” > “hanı” > “hansı”.

3) Kəlmələrin sonunda “q” > “x” olması. “q” səsi qədimdən bir çox kəlmənin (təkhecalı) sonunda işlənirkən, XV əsrdən “x” ilə birgə işləndi. Ancaq XVIII əsrdən sonra təkhecalı kəlmələrin sonunda yalnız “x” qaldı. Məsələn, “baq” və “yaq”; “bax” və “yax”a çevrildi.

“q”, ikihecalı bəzi kəlmələrin ortasında da “x”yə çevrildi və “x” sabit qaldı. Məsələn, yaqşı > yaxşı.

4) Vasitəsiz tamamlıq əlaməti olan “yi”, “ni”yə dönüştü. Məsələn, “atayı”, “atanı” oldu. Qazax dialekti kimi bəzi yerli ləhcələrdə bu gün də “yi” işlədilir.

5) ol -o, kim -ki, birle -bile -ile, ayrılq -ayrı və s. kimi o zamana qədər birlikdə işlənən kəlmələr, XVIII yüzillikdən sonra sadəcə o, ki, ilə, ayrı şəklində işlədildi.

Daha öncə haçan (nə vaxt), qansı-hansı (hankisi) və s. sual zəmirləri, hər iki şəkli ilə də işlənirkən, XVIII yüzillikdən etibarən sadəcə haçan və hansı şəkli işlənməyə başladı.

Qrammatik ünsürlər

1) Əskidən geniş zaman (müzare) üçün “-ar” və “-ər”; XVI yüzillikdən etibarən gələcək zaman üçün, ümumiyyətlə, “-acaq”, “-əcək” şəkilçisi işlədilirkən, XVIII əsrdə qaydaya çevrildi. “-ar” və “-ər” şəkilçisi geniş zamana; “-Ir” və “-ur” indiki zamana ayrıldı. “-sər” və XIV yüzillikdən etibarən gələcək zaman üçün işlədilən “isər” də tərk edildi.

2) İkinci şəxs əmrdə “gil” şəkilçisi atıldı. “vergil”, “ver” şəklini aldı.

3) Əmr birinci şəxs cəmdə “-avuz”, “-alım”, “-əlim”, “-ayım” və “-iyim” şəkilçiləri, “-aq” və “-ək” şəkilçisinə çevrildi. Yəni “alaq”, “alavuz”, “alalım”, “alayım”ın yerinə keçdi.

4) Birinci şəxs cəmdə “-iz” və “-uz” şəkilçisi yerini “-ıq” və “-ik”ə buraxdı. Yəni “alırız” yerinə “alırıq”, “veririz” yerinə “veririk” deyildi.

5) İndiki zaman və geniş zaman inkar şəkilçisi olan “-zəm, -nəm” yerini geniş zamanda “-maram” və “-mərəm”ə; indiki zamanda isə, “-mıram” və “mirəm”ə buraxdı. Məsələn, geniş zamanda “sığmazam”, “sığmaram”; indiki zamanda isə “sığmıram” oldu.

6) Bu əsrə qədər məsdər+gərək şəklində işlənən fel forması, bu əsrdə “-malı” və “-məli” şəkilçisi ilə işlədilərək son şəklini aldı. Yəni “vermək gərək” yerinə, “verməli” deyildi.

Bu əsrdə əski kəlmələr əksərən yerini yeni kəlmələrə verdi. Bunların tək şəkli ədəbi dilə qeyd olundu və bu axım XIX əsrdə sistemli bir şəkildə davam etdi.

2) ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN RƏSMİ ƏDƏBİ DİLİ

Müasir Azərbaycanın rəsmi dilini təşkil edən bugünkü ədəbi dilin özəllikləri bunlardan ibarətdir: Vahid imlaya, tələffüzə, morfologiya və sintaksisə, geniş bir ictimai və regional işləklik və nüfuz dairəsinə malik olub, ümumxalq dili və Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dilidir.

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin son şəkli olan bugünkü dil, XVIII yüzilliyin ikinci yarısından etibarən formalaşmağa başlamış, 1880-ci ilə qədər ilk dövrünü tamamlamış və XIX yüzilliyin sonlarında şəkillənmişdir.

Müasir ədəbi dilin inkişaf seyrində, ünsürlər arasında uyum yoxdur. Belə ki, morfologiya XVIII yüzilliyin sonlarında vahid bir şəkil almış, ancaq sintaksis və mükəmməl üslublar bir əsr sonra meydana gəlmişdir.

1880-1920-ci illər arası müasir ədəbi dilin ikinci mərhələsi sayılır. Bu mərhələdə çeşidli üslublar meydana gəldi. Dilin sosial işlənişi, nüfuz və təsir dairəsi genişləniş artdı. Mətbuatın ortaya çıxması ilə ədəbi dil sabitləşdi. Milli şüurun doğmasının təsiri ilə ana dilin önəmi artdı və elmi olaraq tədqiq edilməyə başladı. Dərs və qrammatika kitabları yazıldı, imla və tələffüz vahid şəkil aldı. Ayrıca xalqın danışığı dili üzərinə qurulan ümumi və orta üslub, yüksək və alt üslubun yerini aldı. Yeni ədəbi dil, xalq dili üzərində quruldu. Bu dil Birinci Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulduğu 1918-ci il-

dən etibarən Şimali Azərbaycanın rəsmi dili; Müsavat hakimiyyətinin yığılmasından (1920) və sovet rejiminin qurulmasından sonra da Sovet Azərbaycan Cümhuriyyətinin dili oldu.

1920-ci ildən sonrakı dövr, yəni sovet hakimiyyəti dövrü, Azərbaycan ədəbi dilinin üçüncü mərhələsi olaraq bilinir.

Azərbaycanın rəsmi və milli ədəbi dilinin formalaşması

Azərbaycanın milli və rəsmi ədəbi dilinin formalaşması sahəsində iki fərqli görüş irəli sürülür:

1) Ləhcə və ya dialekt görüşü: 1953-cü ildə M.Ş.Şirəliyev tərəfindən ortaya atılan bu görüşə görə, necə ki, Türkiyə türkcəsi İstanbul ləhcəsinin və fransızcanın rəsmi dili Parisin qarışıq ləhcəsi üzərinə qurulmuşsa, Azərbaycanın rəsmi dili də Şamaxı-Bakı ləhcələri üzərinə qurulmuşdur.

2) Ümumxalq dili görüşü: Ədəbi dil bəhsində deyildiyi kimi, ədəbi dilin davamı olan rəsmi və ya milli dil, xalqın ümumdənlişiq dili üzərində qurulmuşdur. Yəni öncə ümumxalq dili, çeşidli yerli və tayfa dillərinin qarışmasından meydana gəlmiş, rəsmi dil, xalq dilinin üzərində qurulmuşdur. Bu görüş, daha çox qəbul olunmaqdadır. prof. Dəmirçizadə, prof. M.Hüseynzadə, Cahangirov və b. müəlliflər bu görüşün tərəfdarıdır.

* * *

Bəzi müəlliflər, rəsmi dilin təşkil tarixi olaraq XVI əsr, yəni Səfəvi dövrünü qəbul edirlər. O tarixdə Azərbaycan türkcəsi, xalqın və dövlətin dili idi. Təbrizin və ətrafının ləhcəsi, Azərbaycan xalqının ümumi dili və eyni zamanda rəsmi dil oldu. Bundan əlavə, Azərbaycan türkcəsinin işləklik sahəsi, təsir və nüfuz dairəsi genişlədi, ordunun və sarayın dili oldu. Hətta başqa dövlətlərlə məktublaşmaların bir qismi türk dilində idi. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisinin tamamı, Səfəvi hakimiyyətinin idarəsi altında qaldı. Ərazi bütünlüyü və hakimiyyət birliyinin təmin olunması, yerli ləhcələrin

yaxınlaşmasına səbəb olarkən, dili ümumiləşən şifahi ədəbiyyat da inkişaf edib, yaygınlaşdı. Bu axım XIX əsrə qədər davam etdi. Yabancı səyyahlar və müəlliflərin çoxunun diqqətini cəlb etdi. Belə ki, keçən əsrdə Yaxın Şərqə səyahət edən avropalı və rus səyyahları (A.Baskakov, A.T.Kandarov, August Von Gagstegausen kimi) Azərbaycan türkcəsinin, bütün Yaxın Şərqdə, Fransızcanın qərbi Avropadakı mövqeyinə oxşar bir mövqeye malik olduğunu və Kaşğardan İstanbula qədər anlaşıla bildiyini yazmaqdadırlar.

Azərbaycan türkcəsi yazı dilinin inkişaf dövrü uzun sürmədi. Paytaxtın Təbrizdən Qəzvinə və İsfahana nəql edilməsi ilə türkcə dövlət dəstəyini itirdi. Hətta XVI əsrin sonlarından, yəni Şah Abbasın padşahlıq dövründən etibarən türk dilini zəiflətmə siyasəti, fars dilinin inkişafı ilə birlikdə yeridildi. Türk ədəbi və yazı dilinin, bütün Yaxın Şərq bölgəsinin türkdilli ədəbiyyatçılar və oxuma-yazması olanlar üçün anlaşılın olmağına baxmayaraq, xalqın dilindən uzaqlaşınca sadəcə məhdud bir kəsimə xitab etdi. Ancaq XVIII yüzilliyin sonlarından, yəni [238] milli ədəbi dilin formalaşmasından sonra bu dil Azərbaycanda yenidən yayılmağa başladı. Xalqın hər kəsimi üçün anlaşılın bir dil oldu. XIX əsrdə Azərbaycan türkcəsi qrammatikasında birlik təmin etmək axımı, sürətlə davam etdi və qrammatika sabit bir şəkllə girdi.

-çilik, -daş, -taş kimi şəkilçilər işlədilərək, söz düzəltmə imkanı çoxaldı. Əməl-məməl, fikir-mikir, çarıq-çürük kimi qoşa kəlmələr danışıq dilindən şeirə və nəsrə (pyes) daxil oldu.

-uban, -übən, -üb, -ib bağlayıcı – fel şəkilçilərindən sadəcə son ikisi işlədildi və sual şəkilçisinin işləklyi azaldı.

* * *

Müasir Azərbaycan dilinin formalaşmasında iqtisadi, ictimai, siyasi və mədəni amillər olduğu kimi, xarici amillərin də önəmli rolu oldu.

İqtisadi amillər. Bugünkü dilin formalaşmasında iqtisadi münasibətlərin inkişafı önəmli bir rol oynadı.

XIX yüzilliyin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda iqtisadi əlaqələr inkişaf etdi. Pul, çəki (ağırlıq) ölçüləri və digər miqyaslar,

ölkənin hər yerində eyniləşdi. Əkin vəsaiti insanların xidmətinə girdi. Bundan əlavə, işləmək metodları və iş qaydalarını öyrətmək üçün hazırlanan kitabçalar xalq dili ilə nəşr olundu.

Bu sahədə “Əkinçi” qəzetində yeni kəlmə və terminlərə yer verildi. Neft sənayesinin inkişafı ilə Bakıda yeni bir sərmayə mərkəzi meydana gəldi. Bu sərmayə mərkəzi, işçiləri hər tərəfdən özünə cəlb edib, işçi, ziyalı və oxumuş siniflərin təşkil tapmasına səbəb oldu. Bakı, 1870-ci ildən sonra çox böyük əhəmiyyət qazandı. 1863-cü ildə 14 min olan şəhər nüfusu, 1897-ci ildə 9 qat artdı. Bu nüfusun yarısından çoxu İrandan gəldi. Bu şəkildə iqtisadi mərkəzləşmə işçi sinifin (şimal və cənub bölgələrindən) və ziyalı təbəqənin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Bu siniflərin bir-birləri ilə əlaqələrinin, fəaliyyətlərinin və siyasi-ictimai amillərin təsiri ilə rəsmi (milli) dilin ikinci dövrü başladı.

Siyasi və ictimai amillər. Siyasi və ictimai amillərin təsiri, tarixdə Səfəvi dövlətinin sırasında qısa bir müddət olaraq qeyd olundu. XVIII əsrdə Şimali Azərbaycanda hökm sürən xanlar, şeir və ədəbiyyatla maraqlanaraq, türk dilinin inkişaf seyrinə nisbətən müsbət təsir göstərdilər. Şimali Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqından və xanlıqların dağılmasından sonra o bölgədə siyasi mərkəziyyət meydana gəldi. İqtisadi və mədəni münasibətlər çoxaldı. Ərəb və fars dilləri ilə təhsil məhdudiyəti ortadan qalxdı. Rusca kəlmə və terminlər gedərək, ərəbcə və farsca kəlmə və terminlərin yerinə keçərək, xalq dilinə daxil oldu. [239] Rusyanın müstəmləkəçi siyasətinə baxmayaraq, ortaya çıxan yeni şərtlər və sərmayənin inkişaf edib, yayılması, xalqdakı milli şüuru oyandırdı. Xalq ana dilinə və öz milli özəlliklərinə daha çox maraq göstərdi.

Mədəni amillər. Milli dil, milli mədəniyyətin ifadə olunması və yayılması üçün ən önəmli vasitədir. Milli dilin formalaşma prosesində təlim-tərbiyə, təhsil və mədəni inkişafın önəmli rolu vardır.

XIX əsrdə Rusiyanın müstəmləkəçi siyasətinə baxmayaraq, Qafqaz şəhərlərində məktəblərin açılması, mədəni inkişafa müsbət təsir buraxdı. XIX yüzilliyin ikinci yarısında yeni metodla təlim verən məktəblər açıldı. Pedaqoji məktəblərinin açılması ilə müəllimlərin sayı artdı. 1870-ci ildən etibarən Bakı şəhəri, eyni zamanda bir

mədəniyyət mərkəzi oldu. Ədəbiyyatın, sənətin və elmin müxtəlif qollarında yeni və faydalı addımlar atıldı. Xanəndələrin və çalğıcıların cəhdi ilə türk şeiri xalq arasında daha çox yayıldı. Axunzadənin əsərləri ilə (“Təmsilat”) təməli qoyulmuş olan türkcə nəsr, onun davamçıları vasitəsi ilə inkişaf etdi, pyesləri tamaşaya qoyuldu.

Tarixi keçmişə malik olan Azərbaycan musiqisi, milli musiqinin formalaşmasına qədər iki istiqamətdə hərəkət etmişdir: Biri kəndlərdə aşıqlar və xalq şairləri vasitəsilə və digəri şəhər məclislərində. Dostluq və mədəni əlaqələrin qurulması ilə hər iki musiqi də milli və ümumxalq dilin inkişaf prosesinə təsir göstərdi.

M.F.Axundzadənin əsərləri ilə başlayan Azərbaycan teatrı, müasir dilin formalaşmasında önəmli bir rola malikdir. Xalqın danışq dili üzərində qurulmuş və yaşayan dillə yazılmış olan Axundzadənin təmsilləri, yeni nəsrin ilk örnəkləri sayılır.

Mətbuatın ortaya çıxması ilə ədəbi dil sabitləşdi. Təsir və nüfuz sahəsi diqqətəlayiq bir şəkildə genişləndi. 1875-ci ildə Bakıda nəşr olunan “Əkinçi” adlı ilk milli qəzetin müdiri Həsən bəy Zərdabi, milliyyətçi və mədəniyyətə qayğılı bir şəxsiyyət idi. Qəzetin yazıları sadə və hamının anlayacağı bir dildə idi. Yazarları Axundzadə və o dövrün digər tanınmış şəxsiyyətləri olan “Əkinçi” qəzeti, hürriyyətçi fikirləri və xalqın mədəniyyətini təbliğ edirdi. Şərq ölkələrinin geri qalmışlığının səbəblərini, hürriyyətin yoxluğunda və keçmişə heyranlıqda tapırdı. Üç ildən az bir müddətdə nəşr olunan bu qəzet, 1877-ci ildə qapadıldı və müdiri sürgünə göndərildi. Ancaq “Kəşkül”, “Qafqaz”, “Ziyayi-Qafqaziyyə” və daha başqa qəzetlər də bu sahədə Əkinçi qəzeti kimi xidmətlər göstərdilər. 1842-ci ildən etibarən Bakıdan öncə, uzun müddət Qafqazda türklərin mədəniyyət mərkəzi olan Tiflisdə türkcə müxtəlif qəzetlər yayınlanırdı.

XIX yüzilliyin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda kitab çapı və nəşri də gündəmə gəldi. 1890-cı ilə qədər, tamam Azərbaycanda çap olunan təxminən 123 kitabın üçdə biri Təbrizdə (43 başlıq), 37-si isə, Tiflisdə nəşr olundu. Təbrizdə daha çox [240] şeir divanları çap olundu. Məsələn, Füzulinin divanı 17, Nəbatinin şeirləri 7 dəfə çap edildi. Tiflisdə çap olunanlar müxtəlif mövzularda yazılmış mənsur əsərlər idi. 1890-cı ildən etibarən təəssüflə bu

vəziyyət Təbrizin əleyhinə dəyişdi. Belə ki, 1920-ci ilə qədər Azərbaycanın tamamında çap olunan 1329 əsərdən sadəcə az sayda şeir divanı Təbrizdə nəşr olundu¹⁶³.

Müasir rəsmi dilin formalaşmasında Azərbaycan ədəbiyyatçılarının, şairlərinin və müəlliflərinin önəmli payı vardır. XVIII yüzilliyin ikinci yarısında xalq şeiri və ədəbiyyatı ilə sadə dilin qurulmasında Vaqif və Vidadinin önəmli rolları olmuşdur. XIX əsrdə milli şüurun yaranması və mədəni inkişafın sürətlənməsi ilə ana dilə maraq daha da artdı. Türk dili hər cəhətdən tədqiq edildi, elmi linqvistikanın mövzusu oldu. Alimlər, əldə edilən qaynaqlara dayanaraq yeni əsərlər nəşr etdilər.

XIX əsrdə Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Cəfər Topçubaşov, Abbasqulu Ağa Bakıxanov və xüsusilə prof. Kazım bəy ilə Mirzə Fətəli Axundzadə milli dilin inkişaf prosesində önəmli rol oynadılar.

Kazım bəy, 1829-1846-cı illər arsında iki dəfə nəşr olunan “Türk-tatar dilinin qrammatikası” adlı kitabında, Azərbaycan türkcəsi qrammatikasından başqa, türk dillərini müqayisəli olaraq tədqiq etmişdir. Onun bu əsəri sonrakı müəlliflər üçün mötəbər bir qaynaq olmuşdur.

Türkcə qrammatika sahəsində Məhəmməd Afşar “Fənni-sərfi-türki”ni 1880-ci ildə, dr. Nəriman Nərimanov, “Türk Azərbaycan dilinin müxtəsər sərfi-nəhvi” kitabını 1899-cu ildə nəşr etdilər. Azərbaycan türkcəsinin morfolojiyası Nərimanovun kitabında daha yaxşı bir mövqeyə gəldi.

Əlifba məsələsi

Yetərli sait hərfə malik olmayan ərəb əlifbası, 9 saiti olan türkcə üçün uyğun deyil. Bu sahədə Füzuli zamanından (XVI əsr) bu günə qədər çoxlu tənqidlər olmuş və islahat aparılmışdır. XIX əsrdə, öncə Siracov, əlifba islahı üçün “Tatar əlifbası” adlı kiçik bir dəftər yazdı. 1857-ci ildə “İslam dilləri əlifbası mövzusunda Yeni əlifba” adlı kitabda öncə ərəb əlifbasını islah etmək istəyən Axund-

¹⁶³ Azərbaycan Kitabı. Biblioqrafiya, Bakı, 1963.

zadə, apardığı uzun araşdırmadan sonra əlifbanın tamamilə dəyişməsi, kiril və ya latin əlifbasının onun yerini almasının zəruriliyi nəticəsinə çatdı. O, “xalqın ana dili ilə (yəni ən asan şəkildə) savadlanması lazımdır. Çünki ümumi təhsil yalnız ana dillə mümkündür” deyirdi. Təkliflərini İstanbulda “Həqayıq” qəzetində nəşr etdirdi. [241] Ancaq o zaman Osmanlı və Qafqaz məqamları tərəfindən bu məsələyə rəğbət göstərilmədi. Latin əlifbası 1929-cu ildə Sovet Azərbaycanında qəbul edilib, 1939-cu ilə, yəni kiril əlifbasına keçildiyi tarixə qədər istifadə olundu.

İmla və tələffüz məsələləri

İmla və tələffüz birliyi hər ədəbi dil üçün zəruridir. Belə ki, imla qaydalarını təyin edib, tələffüz birliyini qəbul etmədən ədəbi və ya milli dildən danışmaq olmaz. Üstəlik imla və tələffüz qaydaları da bir-birinə bağlıdır. Ərəb əlifbası, məcburi reforma aparılmadan türkcə səslərin ahəng qanunu və imla qaydalarının tətbiqi baxımından yetərli deyildi. Bu sahədə də önəmli reform təklifləri irəli sürən Axundzadə belə deyirdi: “Hərfləri, səsə görə tələffüz etmək lazımdır. Məsələn, əlif “a” və c “ca” və s. şəklində tələffüz edilməlidir. Habelə yad sözləri, türkcə tələffüzə, başqa bir deyişlə türklərin tələffüzünə uyğun olaraq, yəni gol yerinə gül; bolbol yerinə bül-bül yazılmalı, türkcə kəlmələrdə də ahəng qanununa riayət edilməlidir.” Axundzadə “Təmsilat”ın müqəddiməsində də deyirdi: “Türk imlası haqqında indiyə qədər ümumi bir qayda təsbit edilmədiyini üçün mən “Təmsilat”ımın imlasında istilahi əsas aldım.”¹⁶⁴

Axundzadə “Təmsilat”da da bu baxımdan reformalar apararaq vurğulayırdı ki, sözlər “gərək danışığ tərzində oxuna”, ləhn və danışığ tərzi də mətnə tabe ola. Axundzadənin “Təmsilat”ı, Avropa tərzində yazılmış ilk Şərqi pyesidir. Hətta bu əsər, Şinasinin Türkiyədə yazdığı pyeslərdən bir neçə il öncə qələmə alınmışdır. Azərbaycan ədəbi nəsrinin ilk nümunəsi olan “Təmsilat”ın nəsrli, danışığ dili təməlinə dayandırılıb, sadə bir dillə yazılmışdır.

¹⁶⁴ Yəni öz tələffüzümüzü əsas aldım.

1870-ci illərdən, yəni teatrın ortaya çıxışından, “Təmsilat” pyeslərinin səhnəyə qoyulmasından, səsə dayanan (sövti) metodla təhsil sisteminin başlamasından, bu növ kitabların nəşr olunmasından və milli mətbuatın meydana gəlməsindən sonra imla və tələffüz birliyinin formalaşmış qeydə alınması prosesi sürətləndi. İmla və tələffüzdə dağınıqlıqdan birliyə keçiş mərhələsini göstərmək üçün “Əkinçi” qəzeti bir ayna kimidir.

Milli dildə kəlmə və terminlər

Kəlmə, dilin zənginliyinə səbəb olar. Ümumiyyətlə, dilin zənginliyi yeni söz yaratma qabiliyyətinə, yeni qavramların ifadə gücünə, konkret qavramların zənginliyinə və eyni zamanda söz çalarları və ayrıntılarını bəyan etmə çeşidliliyinə və qabiliyyətinə bağlıdır. Yuxarıdakı mərhələlər diqqətə alınaraq, şərqşünasların çoxu, Əmir Əlişir Nəvai kimi düşüncə və qavramları, müxtəlif elmi, fəlsəfi, ictimai və s. mövzuları izah etmək üçün türkcə nəsr dilinin, farscadan və digər bir çox dildən daha güclü və yetərli olduğuna inanırlar.

Şimali Azərbaycanda Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra yeni lüğətlər yazıldı. [242] Bu lüğətlərin çoxu, rus tələbələrə dil öyrətmək məqsədi ilə dərslik olaraq istifadə olunurdu. Bu növ kitablardan Mirzə Şəfi Vazehin 1855-ci ildə yazdığı “Kitabi-türki” lüğəti ilə Kazım bəyin 1854-cü ildə yazdığı “Kitabi-lüğət” əsəri zikrə layiqdir. Tələffüzün düzgün olması üçün rus əlifbası ilə yazılmış olan Kazım bəyin “Lüğət”ində Osmanlı türkcəsi kəlmələri də izah edilmişdir.

Bu iki lüğətdən əlavə L.Z.Budaqovun türkcə lüğəti ilə V.V.Bartoldun türkcə lüğət kitabları da nəşr olundu. Hər iki lüğət kitabında türk dilləri müqayisəli olaraq izah olundu. Bunlardan böyük alman türkoloqu Radloff, yeni türkologiyanın qurucusudur.

XIX yüzilliyin başlarına qədər ədəbi türk dilindəki yad terminlərinin təxminən doxsan faizi ərəbcə və ya farsca idi. Şimali Azərbaycanın Rusiyaya ilhaq edilməsindən sonra türk dilinə rusca kəlmələr də daxil oldu və tədricən bəzi əski terminlərin yerini aldı. Axundzadə kimi ziyalıların ortaya çıxması ilə ruscanın və Qərbi Avropa dillərinin terminləri ədəbi dildə daha da çoxaldı.

Axundzadə, “Suavi Əfəndi”¹⁶⁵ nin əqidəsinə qarşı tənqid” başlıqlı bir məqaləsində yazmışdı ki, “üç İslam dilində qarşılığı olmayan terminləri tərcümə və dəyişdirmək yerinə, özlərini işlətmək daha yaxşıdır”. XIX yüzilliyin sonlarında da “Əkinçi” qəzeti ilə digər qəzetlər, 1880-ci ildən etibarən dərs kitablarına da daxil olan yeni terminləri işlətdilər.

Ədəbi üslublar və məktəblər

XIX əsrdə Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən (1812–1828) sonra Çar Rusiyasının müstəmləkəçi siyasətinə paralel olaraq, o bölgəyə rus dili və mədəniyyəti də nüfuz etdi. Təhsilli gənclər rus dili və mədəniyyəti ilə tanışdılar. Tədrisən Qafqazda, təhsil almış yenilikçi bir sinif meydana gəldi. Bunlar əsərlərində keçmişin həyat tərzini tənqid edərək, hüriyyətçilik və Avropa mədəniyyətini təbliğ eləyib, onu mədh etməyə başladılar. Bu qrupa daxil olan müəlliflər, əsərlərini mümkün olduğu qədər sadə və satirik bir dillə yazıb, cəmiyyətin nöqsan və təzadlarını tənqid edirdilər. Tənqidi realizm adını alan bu axım, Abbasqulu Ağa Bakıxanlı, Mirzə Şəfi Vazeh və Qasım bəy Zakir ilə başlayıb, Axundzadə ilə kamillik dərəcəsinə çatdı.

Nadim, Miskin, Baba bəy Şakir və özəlliklə də Qasım bəy Zakirin meydana gəlməsi ilə “satirik şeir” inkişaf edib, yaygınlaşdı. Şairlər şeirlərində mövcud vəziyyətin nöqsanlarını lağedic bir dillə tənqid edirdilər. Çarın senzurasından yayınmaq üçün bəzən Axundzadə kimi İranın vəziyyətini və problemlərini bəhanə edirdilər.

Öncə şair olaraq “Səbuhi” məxləsi ilə ədəbiyyat səhəsinə daxil olan Axundzadə, məşhur “Təmsilat” əsərini yazaraq türkcə pyes yazımını başlatdı. Daha sonra “Aldanmış kəvakib”¹⁶⁶ hekayəsini və “Kamalüddövlə məktubları”¹⁶⁶ nı yazdı.

“Aldanmış kəvakib” hekayəsi, Şah Abbasın istibdadını və zalimanə davranışlarını lağedic bir dillə şərh edir. “Kamalüddövlənin məktubları” adlı əsəri isə istibdad və xurafət əleyhinə

¹⁶⁵ XIX əsrdə yenilikçi, milli və sadə yazan Türkiyə yazıçılarından.

¹⁶⁶ Aldanmış ulduzlar.

yazılmış fəlsəfi və siyasi bir əsərdir. Müəllif Çarın senzurasından yayınmaq üçün bir müddət özünü məktubların tərcüməçisi olaraq təqdim etdi.

XIX əsrdə klassik şeir, keçmişdə olduğu kimi, bütün Azərbaycanda inkişaf etdi. Lirizm (qəzəl), təsəvvüf və mərsiyə kimi üç qolda inkişafını davam etdirdi. Lirik şeirin ən böyük təmsilçisi Sabirin müəlimi Seyid Əzim Şirvanidir. Bundan əlavə Natəvan xanım, Sağəri, Fəna, Nakam və Heyran xanımı da lirik şairlər olaraq zikr edə bilərik.

Mütəsəvvif şairlərə Nəbati, Mir Həmzə Seyid Nigari, mərsiyə şairlərinə Qumri, Raci, Sərraf və Baqir Xalxalını nüsxə göstərə bilərik.

Bu dövrdə Bakı, Qarabağ, Tiflis və Şamaxı kimi müxtəlif şəhərlərdə qurulan ədəbi məclislərdə çox sayda şair yetişdi.

XIX əsrdə realist, dili sadə, heca vəznli, şifahi ədəbiyyatdan ilham alan, xalqın həyatını təsvir edən və daha çox Azərbaycanın Qaradağ (Güney Azərbaycan), Qarabağ və Qazax məntəqələrində yaygın olan aşıq şeiri də inkişaf etdi.

Qaradağ şairlərindən Seyid Əbülqasım Nəbati, Əndəlib Qaracadağı, Aciz və Baba Zikri kimi şairlər, digər şairlərdən daha öndədir.

Nəbati

Azərbaycanın ən böyük şairlərindən, hətta XIX yüzilliyin ən böyük şairidir. Türk ədəbiyyatında Hafiz və Mövlananın toplusu kimidir. Qaradağın Üştibinindəndir. Nəbati və Xançobanı təxəllüslərini işlətməmişdir. Müasiri olan şairlərin çoxu kimi, türkcə və farsca şeir söyləmişdir. Anlaşıldığına görə, Nəbati adında bir qızı sevmiş və bir müddət də Muğanda çobanlıq etmişdir. Rus-İran müharibələrinə yaxından şahid olmuş, Şimali Azərbaycanın ayrılmasından çox kədərlənərək Əhərə köçmüş, Şeyx Şahabəddinin türbəsində ibadətə və inzivaya çəkilmişdir. Bu barədə dediyi bəzi şeirlər xalq arasında mahnıya çevrilmişdir:

Gedin deyin Xan Çobana,
Gəlməsin bu il Muğana,
Muğan batıb nahaq qana,
Apardı sellər Saranı,
Bir alagözlü balanı.

Onun aşağıdakı rübai kimi bəzi şeirləri də xalq arasında dildən dilə dolaşmışdır:

در درگه خلق بندگی ما را کشت از بهر دو نان دوندگی ما را کشت
گه منت روزگار، گه منت خلق ای مرگ بیا که زندگی ما را کشت

“Xalqın dərgahında qulluq etmək bizi öldürdü; iki loxma çörək dalısınca qaçmaq bizi öldürdü.

Gah zamanın minnəti, gah da xalqın minnəti; ey ölüm gəl, həyat bizi öldürdü”.

Məhəmməd Bağır Xalxali. Mərsiyədən başqa, türkcə, farsca qəzəllərlə rübai və məsnəvi də söyləmiş, “Kitabi-sələbiyyə” adlı məşhur əsəri yaratmışdır. “Kitabi-sələbiyyə” türkcə nəzm ilə yazılmış, bir tülkünün hekayəsini şərh edir.

Mərsiyə söyləyən şairlərin əsərlərini dil açısından müqayisə etmək üçün aşağıda Qumri Dərbəndi (Şimali Azərbaycan) ilə Sərraf Təbrizinin şeirlərindən bir örnək nəql edirik:

Qumridən bir qəzəl

Mahi-məhərrəm oldı genə göylər ağladı,
Düşdi cahana qülqülə, aləmlər ağladı.

Gəldi məhi-müsibət ü əyyami-təziyə,
Bu matəmi-əzada görün kimlər ağladı.

Şahi-rusul, əmiri-ərəb, xətm-i-ənbiya,
Əmmaməsin alıb ələ, Peyğəmbər ağladı.

Döndü xəzana gülşəni-zəhray zəhrdən,
Dəşti-Nəcəfdə sərvəri-din Heydər ağladı.

Başın alıb diz üstə, kəfənsiz veribdi can,
Xeyrün-nisa başında qara məcər ağladı.

Qumri, bu qisseyi-ələməfzanı qıl tamam,
Əldə qələm şərərə dönüb, dəftər ağladı.

“Məhərrəm ayı gəldi və göylər yenə ağladı; dünyada hay-küy qopdu, aləmlər ağladı.

Müsibət ayı və yas günləri gəldi; görün bu əza matəmində kimlər ağladı.

Peyğəmbərlərin şahı, ərəb əmiri, peyğəmbərlərin sonuncusu əmmaməsini əlinə alıb ağladı.

Zəhərdən Zəhranın gül bağçası xəzan oldu. Dinin böyüyü Heydər Nəcəf çölündə ağladı.

Xeyrünnisa, başına qara örtərək, kəfənsiz ölən başı dizinin üstünə qoyub, ağladı.

Qumri! Bu dərdi çoxaldan hekayəni qurtar. Qələm əldə qığılcım saçıb, dəftər ağladı”.

Sərrafdan bir şeir

Sərrafa aid olan aşağıdakı şeirdə anası Leyla Əli Əkbərə belə deyir:

Düşməmiş yer üzünə sərvə-xüramanın, oğul,
Qoy edim şənə sər ü zülfi-pərişanın, oğul.

Halqa halqa tökülüb dəsteyi-kakül üzüvə,
Deyəsən, sünbülü-tərdir dağılıb gül üzüvə.

Oldı könlüm quşu bülbül kimi mail üzüvə,
Gördi türfə gül açıb tərifi-gülistanın, oğul.

İmdi ki, izn veribdir sənə şahi-şühədə,
Yeri get, durma Əli, qafilədən olma cüda.

Sən də Qasim kimi, qıl canuvi cananə fəda,
Gətir imdi ələ mənzurini Leylanın, oğul.

Gərçi Leylayı-vüsalundan ötür məcnunam,
Demirəm getmə, bu getməyüvə çox məmnunam.

Sən əgər batmamısan qanuva, mən məğbunəm,
Göz yaşım tək axa bu çöldə gərək qanun, oğul.

Burci-tövhidə bir bədri-münəvvərsən, Əli,
Sər-bəsər ayineyi-hüsni-peyğəmbərsən, Əli.

Mən nə vəchi ilə deyim Yusifə bənzərsən, Əli,
Vardı çox fərq sən ilə məhi-Kənanın, oğul.

Onu Misr içrə alıb, satdıla cüzi səmənə,
Səni can nəqdinə allam, ginə verməzlə mənə.

Kuyi-qurbangəhi-eşq içrə nə bənzər o sənə,
Ola qurbanın anan, sən kimi qurbanın, oğul.

Gərçi bu şəhrdə olmuş hamı əsnafi-süxən,
Səni təyid Hüseyn eylədi Sərrafi-süxən.

Oxu bu misrəi, çox vurma daxi lafi-süxən,
Düşməmiş yer üzünə sərvə-xüramanun, oğul.

*“Ey oğul! Sərv kimi əndamın yerə düşmədən öncə, izin ver
dağınıq saçlarını darayım.*

*Kakülünün dəstəsi həlqə-həlqə üzünə düşmüş. Sanki təzə sün-
bül gülün üzərinə səpələnmiş.*

*Könül quşum bülbül kimi gül üzünə mail oldu, ey oğul! Gördü
ki, gülüstanın təzə çiçək açıb.*

*İndi ki, şəhidlərin şahı sənə izin vermiş, qalx get, qafilədən
ayrılma.*

*Sən də Qasim kimi, canını canana fəda et. İndi Leylanın qəlbi-
ni qazan ey oğul!*

*Hər nə qədər sənə çatmaq üçün məcnun olsam da, yenə getmə
demirəm, bu getməkdən çox razıyam.*

*Əgər sən qana batmamışsan, mən məğmunam. Sənin qanın
mənə göz yaşım kimi bu çöldə axmalıdır.*

*Əli, sən tövhid bürcündə parlayan bir aysan. Başdan ayağa
Peyğəmbərin gözəlliyinin aynasısan.*

*Mən səni necə Yusifə bənzədə bilərəm? Səninlə Kənanın ayı
arasında çox fərq var.*

*Onu Misirdə ucuz bir qiymətə alıb-satdılar. Mən səni can qiy-
mətinə almaq istəyirəm, amma mənə vermirlər.*

*Eşq yolunda qurban olmaqda o, sənə çatmaz. Anan sənin kimi
bir qurbanın qurbanı olsun, ey oğul!*

Bu şəhərdə hamı söz sahibi olsa da, səni söz sərrafı, Hüseyn təsdiqlədi.

Ey oğul, sərv kimi əndamın yerə düşmədən bu misranı oxu və sözü çox uzatma”.

Qumriyi-Dərbəndinin qəzəli ilə Sərrafi-Təbrizinin şeiri müqayisə olunduğunda ikisi arasında türk dili baxımından ən kiçik bir fərq gözə çarpmır. Çünki hər ikisi də Azərbaycan ədəbi dili ilə yazılmış və Azərbaycanın bir tək ədəbi dili var.

XIX yüzilliyin sonlarında dramaturgiya və teatr, Axunzadə üslubunu və məktəbini izləyərək inkişaf etdi. İlk öncə Həsən bəy Zərdabi ilə Nəcəf bəy Vəzirov, 1873-cü ildə tələbələrin yardımı ilə “Sərgüzəşti-xani-Lənkəran” pyesini səhnəyə qoyaraq, milli teatrın təməlini atdılar. Daha sonra pyes yazımı və teatr davam etdi. Üzeyir Hacıbəyli ilə opera və operetta da inkişaf göstərdi.

O illərdə yazılmış olan qiymətli və ölməz əsərlərdən biri də “Kitabi Kəşfül-Həqayıq ən Nükətil-Ayat və Dəqaiqi Təfsiri-Qurani-Şərif Türk Azərbaycan Dilində” adlı Qurani-Kərim təfsiridir. Bu təfsir, Bakı vilayətinin hakimi Hac Mir Cəfər əl-Ələvi əl-Hüseyni əl-Musəvi əl-Bakuyi oğlu Mir Məhəmməd Kərim tərəfindən üç cild olaraq yazılmış və 15 şaban 1322-də (26 Oktyabr 1904) Z.Tağıyevin yardımı ilə çap olunmuşdur. Ən gözəl Qurani-Kərim təfsirlərindən biri olan bu təfsir, Novbəri tərəfindən farscaya çevrilib nəşr edilmişdir.

Digər önəmli bir əsər də Şeyxülislam Məhəmməd Həsən Mövlazadəyi-Şəkəvinin “Təfsirül-bəyani-türki” (tərcümə və təfsir) adlı əsəridir. 1326 (1908) ilində nəşr olunan bu əsərdən bəzi parçalar, aşağıda Azərbaycanın dini nəsr üslubuna örnək olaraq nəql edilməkdədir:

1) Mənəm o Allah ki, bilürəm və görürəm. 2) “Budur o kitab” ki, Allah Taala sana və ya keşmiş Peyğəmbərlərə vədə verübdür. Axirüz-zaman Peyğəmbərinə onu göndərməyi “onda şək yoxdur” ki, Allah kəlamıdır. “Yol göstərəndir, pərhizkarlara və Allahdan qorxan adamlara”. 3) O kəslər ki, iman gətürürlər (inanurlar) gözə görünməz Allaha və beş vaqt namaz qırlarlar. Onlara verdiyimiz ruzidən mal, qut, hökumət, elmdən sair möhtaqlara daxi “virirlər”

fəqirlərə ruzi, zəiflərə və məzlumlara köməklik, cahillərə təlim və tərbiyə edirlər. 4) “və o kəslər ki, inanurlar sana göndərilən “Qurana və şəriətə” və səndən sabiq Peyğəmbərlərə nazil olan kitablara “ki ibarətdir Tövrati-Musa, İncili-İsa, Zəburi-Davud, Suhufi-İbrahim və sair kitablardan” və axirət və cəza gününə onlar yəqin edər-lər” ki, yaxşı əməl müqabilində yaxşı cəza və pis əməl müqabilində pis cəza olacaqdır.

XX yüzilliyin başlanğıcında öncəki əsrin ədəbi cərəyanı davam etdi. 1905-ci ildən sonra Rusiya burjuaziya inqilabı ilə bir müddət çar rejiminin təzyiqi azaldı. Rusiya və imperiya xalqlarına azadlıq verildi. Bu inqilab, həyatın bütün sahələrinə, o cümlədən ədəbiyyata, mədəniyyətə və xalqın düşüncələrinə böyük təsir göstərdi. Şimali Azərbaycanda “İrşad”, “Füyuzat”, “Molla Nəsrəddin”, “Kəşkül” və s. qəzet və dərgilər yayınlandı. Bunlar xalqın oyanmasında, milli şüurun canlanmasında və güclənməsində faydalı oldular. Ondan sonra türk dili, məktəblərdə əsas dil olaraq yerini aldı və türkcə kitabların sayı gündən-günə çoxalmağa başladı.

1920-ci ilə qədər Şimali Azərbaycanda, ümumiyyətlə, ədəbi-ictimai və siyasi sahələrdə üç cərəyan meydana gəldi. Bunlardan biri, İslamın və İranın təsiri altındakı əski cərəyan. İkincisi, Türkiyədəki 1908-ci il Məşrutə dövründən sonra, ümumiyyətlə, Azərbaycan milliyətçilərini Türkiyəyə yönləndirmiş olan türk milli və ya milliyətçilik cərəyanı. Üçüncüsü, qərbçilik – Rusiya və Avropanı təqlid etmə cərəyanı.

1906-cı ildən etibarən bir il yarım ərzində Əli bəy Hüseynzadənin və dostlarının səyi ilə nəşr olunan “Füyuzat” dərgisi, milliyətçiliyin, mütərəqqi İslamın və Avropa mədəniyyətinin tərəfdarı idi. “Füyuzat məktəbi”ni təşkil edən bu dərginin yazarları, İstanbul türkcəsini Azərbaycanın ədəbiyyat dili olaraq seçmək istəyir və əksəriyyəti də İstanbul ləhcəsi ilə yazırdı. Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid kimi böyük yazıçılar da bu məktəblə əməkdaşlıq edirdilər.

Kırım “Tərcüman” qəzetinin müdiri və yazarı Qasımlı İsmayıl bəyin məqalələrinin milli düşüncələrə yer verməsi də çox təsir buraxdı. Qasımlı türklərin dilinin və mədəniyyətinin bir-birinə yaxınlaşmasının və ortaq bir dilin yaranmasının tərəfdarı idi.

“Xalqın yaşantısını və məişətini öz işlərinə təməl seçən və onun dilini, əsərlərinin dili edən “Axundzadə məktəbi”nin tərəfdarları “Füyuzat məktəbinin” qarşısında dayanır və onlara hücum edirdilər. “Axundzadə məktəbi”ndə Nəriman Nərimanov və Cəlil Məmmədquluzadə (məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalının sahibi və redaktoru), Sultan Məcid Qənizadə, Nəcəf bəy Vəzirli və Əbdürrəhim Haqverdi fəaliyyət edirdilər.

Bu dövrdə sənət, ədəbiyyat və musiqi dahisi Üzeyir Hacıbəylinin ortaya çıxması ilə Azərbaycan milli musiqisinin təməli qoyuldu. Üzeyir Hacıbəyli, “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm”, “Arşın mal alan”, “O olmasın, bu olsun” və ya “Məşədi İbad” opera və operetlərinin müəllifi, musiqisinin bəstəkarı, əsərlərindəki şeirlərinin şairi və əsərlərinin ifaçısı idi. Yəni həm müəllif, həm şair, həm bəstəkar və həm də aktyor idi. Sovet rejimi dövründə də ədəbi və bədii fəaliyyətlərini davam etdirdi.

Cəlil Məmmədquluzadə, “Molla Nəsrəddin” jurnalını yayımlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında bir məktəb, hətta yeni bir dövr açdı. Azərbaycanın məşhur satira şairi və “Hophopnamə”nin müəllifi Ələkbər Tahirzadə (Sabir) də “Molla Nəsrəddin” jurnalına köməklik edirdi. Şeirlərini xalqın danışq dilində yazan, danışq dilini ədəbi dilə daxil edən ilk şəxs olan Sabir, xalqın sıxıntılı yaşamını və günlük hadisələri yazdı. Hər şeyə və hər kəsə şeir söylədi. Şeirlərində cəmiyyətin mənfi tiplərini sorguya çəkdi. Onlara, öz ağızları ilə lağ etdi. Padşahdan dilənçiyə, ən böyük ictimai problemlərdən kiçik və sadə mövzulara qədər hər şey onun şeirinə mövzu oldu. Şeirləri xalqa təsir göstərdi. Yazıları İranda da əldən-ələ, dildən-dilə dolaşdı. Bəzən onlara türkcə və farsca cavablar və nəzirələr yazıldı. O, tənqidi realizm məktəbinin ən böyük şairi inqilabçı satira məktəbinin qurucusu oldu. İran və Türkiyənin siyasi hadisələrini yaxından təqib edib şeirlərində əks etdirdi. İran Məşrutə inqilabına tərəfdarlıq etdi. Səttarxanı mədh etdi. Məşrutə ədəbiyyatı üzərindəki təsiri böyük idi. Azərbaycan həftəlik qəzetində¹⁶⁷ şeirləri

¹⁶⁷ Təbrizdə nəşr olunardı.

dərc olundu və onlara mənzum cavablar yazıldı. Şəkil baxımından da şeirin klassik şəkillərinə də təsirsiz qalmayan Sabirin yenilikçiliyini göstərən aşağıdakı şeiri, bir sərmayədarın bir fəhləyə dedikləri haqqındadır:

Fəhlə, özünü sən də bir insanmı sanırsan?!
Pulsuz kişi, insanlığı asanmı sanırsan?!

İnsan olanın cah u cəlalı gərək olsun,
İnsan olanın dövləti, malı gərək olsun,
Hümmət demirəm, evləri ali gərək olsun.

Alçaq, ufacıq daxmanı samanmı¹⁶⁸ sanırsan?!
Axmaq kişi, insanlığı asanmı sanırsan?!

* * *

Hər məclisi-alidə soxulma tez araya,
Sən dur ayaq üstə, demə bir söz ümərəyə,¹⁶⁹
Caiz deyil insanca danışmaq füqərayə.

Dövlətlilərə kəndini yeksanmı¹⁷⁰ sanırsan?!
Axmaq kişi, insanlığı asanmı sanırsan?!

* * *

Fəqr ilə qına əhlinə¹⁷¹ kim verdi müsavat,¹⁷²
Mənədə də, surətdə də var bunda münafat,¹⁷³
Öz fəzlini pulsuz edəmən kimsəyə isbat.

Bu mümtənəi¹⁷⁴ qabili-imkanmı sanırsan?!
Axmaq kişi, insanlığı asanmı sanırsan?!

¹⁶⁸ Ev.

¹⁶⁹ Bəylərə.

¹⁷⁰ Bir, bərabər.

¹⁷¹ Zənginə.

¹⁷² Bərabər.

¹⁷³ Ziddiyyət.

¹⁷⁴ İmkansız, olmayacaq şey.

Sabirin “Hophopnamə”si, Əhməd Şəfai tərəfindən farscaya şeir olaraq çevrilib, Bakıda çap olunmuşdur.

Sabirdən sonra Əli Nəzmi ilə Əliqulu Qəmküsar onun məktəbini davam etdirdilər.

Cəlil Məmmədquluzadə, eyni zamanda dramaturq idi. Pyesləri (“Ölülər”, “Anamın kitabı”) da jurnalı kimi xalqın oyandırılmasında çox faydalı oldu. Qardaşı Təbrizdə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin yaxın həmkarı idi. Özü də sovet rejiminin qurulmasından sonra Təbrizə getdi. Ancaq bir il sonra Sovet Azərbaycanının ilk rəhbəri Nərimanovun dəvəti ilə Bakıya qayıtdı və 1929-cu ilə qədər “Molla Nəsrəddin”i nəşr etdi.

Bakıda tənqidi realizm və maarifpərvər realizm məktəbindən (Abdullah Şaiq və Qənizadə) başqa, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi və Abbas Səhhət kimi şairlərin əsərləri və düşüncələri ilə romantizm məktəbi də meydana gəldi. Bu məktəbin şairləri xalqı elm və mədəniyyət öyrənməyə, zülm və basqı ilə mübarizəyə, Azərbaycanın müstəqilliyini və hürriyyətini qazanmasına köməklik etməyə çağırırdılar. Azərbaycanın milliyətçi və simvolist şairi Əhməd Cavad da bu yolda mübarizə aparırdı. Sonunda uğursuz tale Hüseyn Cavid kimi, onun da sorağına gəldi. Başda Hüseyn Cavid olmaq üzrə romantik şairlərin dili, İstanbul türkcəsinə yaxın idi.

Bu dövrdə alimlərin bir qismi, Azərbaycan dili və ədəbiyyat tarixi haqqında araşdırma apardılar. İsmayıl Hikmət, Salman Mümtaz və Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini yazdılar. Bu müəlliflərin əsərləri, sonralar da ən gözəl qaynaqlar olaraq Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiləri tərəfindən istifadə olundu.

1918-ci ildə Müsavat Hökuməti Milli Şura tərəfindən quruldu. Bu hökumətin başçıları Həsən Ağaoğlu, Fətəli Xan Xoylu, Məmməd Əmin Rəsulzadə və b. idilər. Bu hökumətdə Müsavat Partiyası təmsilçilərindən əlavə daha üç partiya, hətta Hümmət Partiyası (kommunist) belə iştirak etdi. 28 May 1918-ci il tarixində Milli Məclis (Milli Şura), Azərbaycanın müstəqilliyini səs birliyi ilə elan etdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti, dövlətlərin çoxu, o cümlədən İran tərəfindən də rəsmən tanındı. 1920-ci ildə Milli Məclis başkanı Həsən Ağaoğlu, Baş nazir Fətəli Xan Xoylu Tiflisdə erməni daşnakları

tərəfindən öldürüldülər. 1920-ci ilin aprel ayında Müsavat Hökuməti, Qızıl Ordu tərəfindən yıxıldı. 1920-ci ildən etibarən Qızıl Ordunun Şimali Azərbaycana girişi ilə sovet rejimi bu bölgədə quruldu. Ondan sonra həyatın bütün sahələri, o cümlədən xalqın dili, ədəbiyyatı, ideologiyası və yaşamı əsaslı dəyişikliklərə məruz qaldı.

3. MÜASİR DÖVR

1. Sovet Azərbaycanı

Sovet Azərbaycanında müasir dövr, 1920-ci ildən, yeni sovet rejiminin qurulmasının ardından başlayır. Bu dövrdə ədəbiyyatda sosialist realizm üslubu Maksim Qorkinin yazılarından ilham alınaraq ortaya çıxdı (1930). Yazıçı və şairlərin bir qismi yeni rejimlə uzlaşırkən, bəziləri də keçmiş üslub və düşüncələrini davam etdirdilər.

Şəkil baxımından bu dövr şeirinin təməlini heca vəznə və qoşma (3-5 bəndli dördlük) təşkil edir. Rəsul Rza kimi bəzi şairlər də yeni forma – sərbəst şeiri seçdilər.

Sovet Azərbaycanının seçkin dövlət adamlarından və birinci dərəcə şairlərindən (xalq şairi) olub, sovet yaşamını bir güzgü kimi şeirlərində əks etdirən Süleyman Rüstəm, şeirlərinin mövzusu haqqında belə yazır:

Mənim şeirim mühitin istədiyi meyvədir,
Xalqımızın ruhunu oxşar odlu dil ilə.
Onun hər misrində bir döyünən ürək var,
Nə kimsəyə yalvarar, nə də gülə, bülbülə.

Süleyman Rüstəmin bəzi şeirləri Cənubi Azərbaycan ilə bağlı olub və "Cənub şeirləri" adı ilə məşhurdur ("Təbrizim", "Cənublu qardaşlarıma" və "On ikinci tüfəng" poeması). Onun ustad Şəhriyar və Səhənd ilə şeirləşmələri də bu növdəndir.

Cənubi Azərbaycana və hətta bütün İrana və iranlılara az-çox bütün şimali azərbaycanlılar maraq göstərir. Bir çox şimalı şair və yazıçının əsərində bu vəziyyət aydın bir şəkildə görünür. Bu münasibətlə şimali azərbaycanlıları, cənub və İrandakı qardaşlarından ayıran Araz çayı ilə bağlı, bəlkə də, mindən çox şeir söylənmişdir.

1956-cı ildə, əlli yaşında ikən vəfat edən Səməd Vurğun bu dövrün ən məşhur şairlərindəndir. Onun şeirlərində təbiət, vətən və xalq sevgisi alovlanır. Onun əsərləri, Sovetlər Birliyi daxilində və xaricində bir çox ölkədə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. İkinci bəndi azərbaycanlıların milli və vətəni himni mahiyyətində olan məşhur “Azərbaycan” şeiri ona aiddir. Burada örnək olaraq ondan bir neçə beyti nəql edirik:

Çox keçmişəm bu dağlardan,
Durna gözlü bulaqlardan,
Eşitmişəm uzaqlardan
Sakit axan arazları,
Sınamışam dostu, yarı...

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənim sən,
Demək, doğma vətənim sən!
Ayrılarımı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!

Mən bir uşaq, sən bir ana,
Odur ki, bağlıyam sana.
Hankı səmtə, hansı yana,
Hey uçsam da, yuvam sənsən,
Elim, günüm, obam sənsən.

Fəqət, səndən gen düşəndə,
Ayrılıq məndən düşəndə,
Saçlarıma dən düşəndə,
Boğar aylar, illər məni,
Qınamasın ellər məni.

Dağlarının başı qardır,
Ağ örpəyin buludlardır
Böyük bir keçmişin vardır,
Bilinməyir yaşın sənin,
Nələr çəkmiş başın sənin.

Bu dövrün digər şairlərindən, hər ikisi də gənc yaşlarında vəfat etmələrinə baxmayaraq, çox qiymətli ədəbi əsərlər yadigar qoyan Cəfər Cabbarlı ilə Mikayıl Müşfiqdir. Eyni zamanda dramaturq və ssenari yazıçısı olan Cəfər Cabbarlı, Azərbaycan dramaturgiyasında ictimai realizmin qurucusudur.

Bu dövrdə, qəzəl yazmaq o qədər dəb olmasa da, şöhrəti və şeirləri qonşu ölkələrdə, (xüsusilə İranda) xalq arasında yayılmış olan Əliağa Vahid kimi qəzəl şairləri də mövcud idi. Vahidin şeir divanı İranda dəfələrlə nəşr olunmuş, şeirləri, Tehran və Təbriz radiolarından Azərbaycan proqramlarının bir parçası olaraq yayılmışdır.

Bu 60 il ərzində Azərbaycan türkcəsi nəsr inkişaf etmiş, Azərbaycan müəllifləri çeşidli sahələrdə qiymətli əsərlər yazmış və tərcümə etmişlər. Sovet dövrünün nəsr yazıçılarna örnək olaraq Nəriman Nərimanov, Məmməd Səid Ordubadi (şair və romançı), Süleyman Rəhim, Mehdi Hüseyn (dramaturq və yazıçı), Mirzə İbrahimov, İslam Səfərli (şair və dramaturq), Cəfər Xəndan, Həmid Araslı, Həmid Məmmədzadə (Təbrizli), Əli Vəliyev, İlyas Əfəndiyev, Abbas Zamanov, Rüstəm Əliyev, Əzizə Cəfərzadəni zikr etməliyik.

Bir müddət Elmlər Akademiyasının prezident vəzifəsində işləyən Mirzə İbrahimov, şair, romancı, dramaturq, ədəbiyyatçı və eyni zamanda akademik və Xalq yazıçısıdır. Əslən İrandan olub, 1906-cı ildə Sarab şəhərinin Əvə kəndində anadan oldu. Kiçik yaşda məişətlərini təmin etmək üçün atası ilə birlikdə Bakıya getdi. Farscaya da çevrilmiş olan “Cənub hekayələri” və “Gələcək gün” romanları kimi əsərlərinin bir qismi İran haqqındadır. Bütün əsərləri 10 cildə yayınlanmış və bir çox kitabı da xarici dillərə tərcümə edilmişdir.

Bu dövrdə müasir nəsr dilində 60 il öncəki nəslə müqayisədə böyük dəyişikliklər qeyd olunur. Ərəbcə və farsca kəlmələr və terminlər azalıb, onların yerini rusca, türkcə, latınca kəlmələr almış və cümlə quruluşu Türkiyə türkcəsinə yaxınlaşmışdı. İlk dünya türko-logiya konqresinin Bakıda keçirilməsinə (1926) baxmayaraq, Stalin hakimiyyəti dövründə milliyyətçiliklə mübarizə bəhanəsi ilə dövlət nəzarəti çoxaldı. Belə ki, 1935-ci ildən sonra bütün türk cümhu-

riyyətlərində türk adı dillərdən silinib, onun yerinə onlara məhəlli və yerli ləhcələrin adı verildi (yəni Azərbaycan türkcəsi yerinə Azərbaycan dili, Özbək türkcəsi yerinə özbək dili və s.). 1929-cu ildən etibarən Sovet Azərbaycanında və eyni ildə türkdilli respublikalarda işlədilən latin əlifbası, 1939–1940-ci ildən etibarən qaldırılıb, yerinə kiril (rus) əlifbası gətirildi və hər bölgənin ləhcəsinə uyduqlaraq işlədilib rəsmiləşdi. Buna baxmayaraq, dil, öz inkişafına davam etdi. Belə ki, müasir Azərbaycan nəsrini, hətta şeirini, 60 il öncəki nəsr və şeirlə müqayisə etdiyimizdə bugünkü dilin daha təmiz, daha axıcı və Türkiyənin ədəbi dilinə olduqca yaxın olduğunu görürük. Deyə bilərik ki, dil, birbaşa əlaqə olmasa belə, çox vaxt bağlı olan sərhəddin hər iki tayında da bənzər ahənglə inkişaf etmişdir. Örnək olaraq bundan 60 il qabaq ilk Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin müəllifi Firidun bəy Köçərli tərəfindən yazılan nəsr ilə yazıçı, araşdırmaçı, müasir ədəbiyyat mütəxəssisi akademik Həmid Araslının nəsrini, müqayisə etmək məqsədi ilə nəql edirik:

Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabının müqəddiməsindən:

“1903-cü ildə Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı ünvanında rus dilində bir kitabça tərtib edib çapa vermişdik. Ərbabi-qələm bizim bu zəif əsərimizə lütf nəzəri ilə baxıb, onun intişarına hümmət və riayət göstərməklə belə, bizdən xahişmənd oldular ki, məzkur kitabçanın məəlinə bəst verib, öz ana dilmizdə milli ədəbiyyatımıza dair bir kitab tərtib qılaq ta inki, bizim Azərbaycan şüəra və üdəbamızın əşar və asarı və özlərinin nam və nişanları unudulub əbnayivətənin xatirindən bilmərrə çıxmasın.”

Akademik Həmid Araslının əsərindən bir örnək¹⁷⁵:

“Xalqın şərəfli tarixi, onun dili, qədim mədəniyyəti və ədəbiyyatına aid, illərdən bəri ana dilində heç bir əsər çap olunmayan öl-

¹⁷⁵ Bu parça, Dr. Cavad Heyət tərəfindən “Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış” kitabı haqqında 3 Mart 1982 tarixində Bakıda “Azərbaycan müəllimi” qəzetində dərc olunan bir məqaləsindən alınmışdır.

kədə belə bir kitabın meydana çıxması, şübhəsiz ki, təqdirəlayiqdir. Bu kitab, sözsüz ki, çox böyük axtarışlar və inadlı zəhmət nəticəsində yaranmışdır. Biz, müəllifin bu faydalı təşəbbüsünü, nəcib niyyətini ürəkdən alqışlayır, ona gələcək tədqiqatlarında müvəffəqiyyət arzulayırıq.”

Şeir dili də bu 60 ildə daha zəngin, daha təmiz və daha sadə oldu. İranın müasir türkoloqu dr. Həmid Nitqi, Azərbaycanın klassik şeirinin ustadlarından və qurucularından olan böyük müasir şair Süleyman Rüstəmin “Mənim Günəşim” kitabını türkcə kəlmələr və terminlər baxımından tədqiq edərək, təxminən 300 türkcə kəlmə çıxarıb “Varlıq” dərgisində məqalələr şəklində nəşr etmişdir. Bu kəlmələrin çoxu keçmişdə Cənubi Azərbaycanda da işlədilirkən, tədricən unudulmuş, yerini farsca və ərəbcə kəlmələr almışdır. Bundan əlavə, bu kəlmələrin çoxu müasir Türkiyə türkcəsində də işlədilmişdir. Örnək üçün onlardan bir neçəsi nəql edilir: acımaq, ada, aramaq, aşılamaq, alay, anmaq, ayaqqabı, əyləncə, ucqar, uçurum, ordu, örnək, ozan, üstün, öyüd, öyünmək, ulu, ön, uydurma, izləmək, inləmək, büsbütün, boya, boyunca, tavan, təməl, tel, coşmaq, çağ, çələng, çevrə və s.

Məmməd Rahimin, Əhməd Cəmilin, Zeynəl Xəlilin, Nəbi Xəzrinin, Balaş Azəroğlunun, Bəxtiyar Vahabzadənin, Rəsul Rzanın, böyük müasir şairlərin və digərlərinin şeirlərində də türk dili baxımından buna oxşar vəziyyət gözə çarpır. Şimali Azərbaycanda Bəxtiyar Vahabzadə milli şair və Rəsul Rza yeni şeirin təmsilçisidir.

Son 60 il ərzində Azərbaycan türkcəsi elmi və sistemli bir şəkildə tədqiq edilməyə başlamış, onun qrammatikası, sintaksisi, morfologiyası və söz xəzinəsi ilə bağlı çoxlu kitab və məqalə yazılmışdır. Eyni zamanda Azərbaycan türkcəsinin tarixi haqqında da elmi tədqiqatlar aparılmış, yabancı alimlərin də görüşləri diqqətə alınaraq, bu sahədə çox dəyərli əsərlər yaranmışdır. Bu dövrün dilçilərindən B.Çobanzadə, M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə, M.Cahangirov, F.Zeynalov və Pənah Xəlilovu zikr etməliyik. Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında da geniş miqyasda tədqiqatlar aparılmış, Avropa tərzində ədəbiyyat tarixi kitabları və tənqidi məqalələr yazılmışdır.

Hazırda elmi, içtimai, hüquqi, fəlsəfi, ədəbi və s. mövzularda Azərbaycan türkcəsi ilə minlərcə kitab yazılmış, tərcümə edilmiş və çeşidli sahələrdə bu dildə yüzdən çox qəzet və dərgi yayınlanmışdır. Beləliklə də, Azərbaycan türkcəsi, zəngin və inkişaf etmiş dillərdən biri olmuşdur.¹⁷⁶ Burada elmi (tibbi) üsluba örnək olaraq Azərbaycan Cərrahlar Cəmiyyətinin direktoru və universitet müəlimi prof. Nurəddin Rzanın “Yaşamaq yangısı” kitabından bir neçə sətir nəql edirik:

“Tromboz və amboliya. Qan köçürmə, yeni umudlu narkoz və ağrısızlaşdırma üsulları, irintörədici və yoluxucu xəstəliklərin amillərinə güclü müalicə təsiri göstərən antibiotiklərin kəşfi, bir çox, cəmi 20-30 il qabaq əlacsız sayılan xəstəliklərin müalicəsini xeyli asanlaşdırdı. Cərrahiyyə sürətlə inkişaf etdi, ölüm və əmək qabiliyyətini itirmə səbəbləri arasında ürək-damar xəstəlikləri, bədxassəli şişlər birinci yerə çıxdılar.

Damar daxilində trombların əmələ gəlməsi. Vena damarlarının trombozu və ya termobofilebitlər, arteriyaların trombozları və amboliyaları (amboliya; damar içindəki trombun qopub qanın axımı ilə gedib başqa üzv və nahiyənin damarının tutmasıdır) gündən-günə daha çox rast gəlen xəstəliklərdən oldular¹⁷⁷.

Şimali Azərbaycanda işlənən kiril və latın qrafikalı əlifbalar:

Kiril: а б ч ч д е ә ф к ғ һ ы и ж к л м н о ө п р с
ш т у ү в х ј з

Latın: a b c ç d e ә f g ğ h ı i j k l m n o ö p q r s
ş t u ü v x y z

1939-cu ildən sonra Şimali Azərbaycanda latın hərfləri yerinə kiril hərfləri rəsmi əlifba olaraq seçildi və iki dəfə dəyişiklikdən sonra yuxarıdakı şəklini aldı. Azərbaycan əlifbasının doqquz saiti,

¹⁷⁶ Axundov adına Dövlət Kitabxanasında mövcud dörd milyon kitabın 50 mindən çoxu Azərbaycan türkcəsi ilədir və %90-ı son 60 ildə yazılmışdır..

¹⁷⁷ Nurəddin Rza, “Yaşamaq yangısı”, Gənclik, Bakı, 1981, s.96-97.

23 samiti, 32 hərfi vardır. Öncələri “qlaqolitsa” olaraq adlandırılan kiril əlifbası, 9-cu əsrdə Selanikdə Kirill və Mifodi qardaşlar tərəfindən əski slavyan dili ilə müqəddəs kitabın tərcüməsini yazmaq üçün icad edildi.

2. Cənubi Azərbaycan

Cənubi Azərbaycan türkcəsinin indiki vəziyyətini tədqiq etməzdən əvvəl, bu dilin tarixi haqqında 19-cu əsrdən bu yana qısaca danışmalıyıq.

19-cu əsrdə İranda Qacar xanədanı, fars mədəniyyətinin təsirinə baxmayaraq türk dili və ədəbiyyatı ilə də maraqlanırdılar. Böyük çağatay şairi Əlişir Nəvainin şeirlərinə və əsərlərinə olan maraq hələ də davam edirdi. Bu səbəbdəndir ki, Nəvainin əsərlərini daha rahat başa düşmək məqsədi ilə aşağıda adlarını çəkdiyimiz türkcə (çağatayca)–farsca lüğətlər bu dövrdə qələmə alındı:

1-“Behcətül-lüğət Ət-Türkiyə” Fətəli Qacari-Qəzvini tərəfindən yazılıb, Nəsirəddin şaha ithaf olunmuşdur.

2-“Xülaseyi-Abbasi” Məhəmməd Xoyi tərəfindən yazılıb, Abbas Mirzəyə ithaf olunmuşdur.

3-“Ət-tamğayi-Nasiri” Məhəmməd Salih İsfahani tərəfindən yazılıb, Nəsirəddin şaha ithaf olunmuşdur.

Höccət və Nişat kimi Azərbaycan şairlərindən bəziləri də əskidən olduğu kimi, çağatay türkcəsi ilə şeir söylədilər.

19-cu əsrdə şairlərin çoxu qəzəl və mərsiyə şairləri idilər. Bu vəziyyət Şimali Azərbaycanda da 19-cu əsrin ortalarına qədər davam etdi. Nohələr və mərsiyələr Əhli-beyt və Kərbəla hadisəsi haqqında söylənirdi və onun əsas səbəbi şiə inancı idi. Bununla belə, Osmanlı dövləti ilə olan şiə-sünni ixtilafları, əski türk adət-ənənələri və digər amillərin də təsiri olmuşdur. Əski Türk tayfaları, əzizlərinin yasında “yuğ” tutar və “ağı” deyilən şeirləri saz (qopuz) çalaraq söyləyib, ölənlər üçün şəxsin ərđəm və fəzilətlərini, qəhrəmanlıq və igidliyini mədh edərdilər. Bu növ mərasimlər az-çox indi də türk tayfaları arasında və kəndlərdə keçirilməkdədir.

Mərsiyə ədəbiyyatının ən önəmli şairlərindən Dəxili-Marağeyi, Raci, Dilsuz, Sərraf, Pürqəm və digərləridir. Dəxili-Marağeyi,

Kərbəla hadisəsi haqqında türkcə nəzm və nəsrə 7 cildlik bir kitab yazdı. “Divan”ı Təbrizdə dəfələrlə çap oldu, rövzə və mərsiyə oxuyanlar tərəfindən istifadə olundu.

Mərsiyələr, dini və tarixi mədəniyyətin davam etməsi və yayılması ilə yanaşı, türk dili və ədəbiyyatının qorunmasında da böyük rol oynadı.

* * *

1828-ci ildə İran qoşununun Rusiyaya məğlub olması nəticəsində Azərbaycanın şimali hissəsi, Araz çayına qədər Çar Rusiyasına ilhaq edildi. İran və xüsusilə də Azərbaycan tarixində ən böyük faciə sayılan bu acı hadisə; dili, məzhəbi, mədəniyyəti, tarixi, soyu və daha yaxşı bir deyişlə hər şeyi bir olan bu bölgənin vahid xalqının qəlbini bir-birindən ayıra bilmədi və bir-birləri ilə münasibətlərini kəsə bilmədi. Bu məsələ, qardaşlar arasındakı ayrılığı mövzu seçən bir çox şairlərin zühuruna və başqa millət və xalqların mədəniyyətində mislinə az rastlanan bir növ şeirin və ədəbiyyatın ortaya çıxmasına səbəb oldu. Bu gün də davam edən bu ədəbiyyata “həsrət ədəbiyyatı” (nisgil ədəbiyyatı) demək lazımdır.

Sonraları İran və Rusya arasında ticarət və dostluq əlaqələri, Şimal və Cənubdakı qardaşların münasibətlərinin artıb, inkişaf etməsinə zəmin yaratdı. Belə ki, Cənubi Azərbaycan tacirləri və xalqından bir çoxu ticarət, səyahət və təhsil üçün Azərbaycan şəhərlərinə gedib, oradakı qardaşlarını yaxından gördülər. 19-cu yüzilliyin ikinci yarısında azadlıq istəyən realist ədəbiyyatın ortaya çıxması ilə, qabaqcıl və hürriyyətçi düşüncələr, Şimali Azərbaycanda yeni bir fikri və ədəbi cərəyan yaratdı. Bu fikirlər, ziyalılarda milli şüuru oyandırır və qüvvətləndirdi. Əsrin sonlarında qəzet və mətbuatın nəşri ilə milli bir cərəyana çevrildi. Qabaqcıl və hürriyyətçi düşüncələr, ictimai-siyasi və ədəbi cərəyanlar, asanlıqla Arazın güneyinə yol tapıb, Azərbaycan yazıçı və aydınlarına təsir göstərdi və beləliklə, Təbrizdə, Azərbaycanda və İranda ona bənzər axımların ortaya çıxmasına səbəb oldu.

Cənubi Azərbaycanda Qaracadağlı Əndəlib, Heyran xanım, Nəbati, Zikri, Şükuhi, Məhəmməd Hidəci, Məhəmməd Bağır Xal-

xali, Ləli və b. şairlər əsərlərində xalqın yaşamından, məişətindən və ehtiyaclarından danışır, azadlığı, insanlığı və vətənsəvərliyi təbliğ edirdilər. Bu kimi şair və yazıçılar, xalqın da rahat başa düşə bilməsi üçün əsərlərini sadə bir dillə yazırdılar.

Şükuhiyi-Marağeyi:

Daha çox satirik şeirlər söylər, gözəl lətifələrlə bədii məzmunlar yaradıb, şeirlərində ictimai məsələlərdən və xalqın yaşantısından danışar, cəhaləti və geriqalmışlığı tənqid edərdi.

Hidəci:

Din alimlərindən olub, əsərlərini üç dildə yazdı və Tehrandada tədris edirdi. Ondan lirik və fəlsəfi şeirlərlə birlikdə, "Risaleyiduxaniyyə" kimi ictimai, siyasi və fəlsəfi məzmunlu mənsur əsər yadigar qalıb. "Külliyati-divani-Hidəci", Təbriz və Zəncanda bir neçə dəfə nəşr olunub.

Ləli:

Müzəffərəddin şahın xüsusi həkimi olub, mizah şairidir. İncə təbiətli idi. Satira və lətifə ilə şeir söylərdi.

Əsrari-Təbrizi:

Sufi şairlərdən olub, şeir divanından əlavə, "Behcətüşşüəra" və "Hədiqətüşşüəra"nın müəllifidir. "Behcətüşşüəra"da daha çox mizah və lətifə ilə şeir söyləyən 19-cu əsr Cənubi Azərbaycan şairlərindən 86 şairin tərcümeyi-halı və şeir nümunələri verilmişdir.

19-cu əsrdə qəzəlin Cənubi Azərbaycan şairlərinin əsərləri arasında xüsusi bir yeri vardır. Belə ki, qəzəl söyləməyən bir şair tapmaq çətindir.

Mirzə Həsən Rüşdiyyə:

Azərbaycanlıların və hətta bütün iranlıların oyanışında önəmli rol oynayan əsərlərində xalqın təəssüfləndirici vəziyyətini müxtəlif şəkil və üslublarla təsvir edən, hakimiyyətin zülm və basqısını tənqid edən, türk dili və mədəniyyət tarixi baxımından 19-cu əsrin önəmli müəlliflərindən Mirzə Həsən Rüşdiyyə 1851-ci (1268) ildə

Təbrizdə dünyaya gəldi. İbtidai təhsilindən sonra Türkiyəyə, Beyruta və Qafqaza getdi. Araşdırma və incələmələrdən sonra Təbrizə qayıdıb, 1893-cü ildə “Rüşdiyyə” adı ilə ilk yenitipli ibtidai məktəbi qurdu. Sonra Azərbaycan məktəblərində oxudulması üçün “Vətən dili” adlı türkcə dərslik yazıb və onun bənzərini də farsca hazırladı. 60 ildən artıq bir müddət, gənc nəslin təlim və tərbiyəsi üçün xidmət və mübarizə etdi. 1944-cü (1361) ildə 93 yaşında dünyasını dəyişdi. “Vətən dili” kitabının üzərində belə yazılmışdır: “Mübtədi şagirdlərə altı aydan qabax yazıb-oxumaq üçün əlifbayı-cədidə müş-təmil bir kitabdır.”

Keçən əsrin sonundakı Azərbaycan türkcəsi (Cənub) nəsrinə örnək olaraq “Vətən dili” kitabından bir neçə sətir nəql edirik:

Bir Aslan ilə iki öküz

“Bir Aslan bir otlaqda iki öküzə rast gəldi və onları tutub yemək üçün hücum elədi. Öküzlər baş-başa verib, buynuzları ilə aslanla müqabilə elədilər. Aslan bunların rəfaqətini görüb məkr və hiylədən savay bir çarə bilmədi. Öküzlərin birinə yanaşdı dedi: “Yoldaşından ayrılıb onu tək və tənha qoysan, əsla səninlə işim olmaz”.

Yekəbaş öküz, Aslanın verdiyi vədlərə aldanıb köməyindən ayrıldı. Dərhal Aslan fürsəti fəvta verməyib, əvvəl o öküzü və sonra onun yoldaşını yırtıb yedi.”

20-ci əsrin başlarındakı Rusiya 1905 Məşrutıyyəət inqilabından sonra Şimali Azərbaycanda müstəqillik və milli cərəyan sürətlə yayıldı. İranda da azadlıq və ədalətçilik hərəkatı Məşrutıyyəət inqilabına səbəb oldu (1906). İranın yaxın tarixinin şahidlik etdiyi kimi, Məşrutə inqilabı, fikir baxımından xalqın arasında zəmin hazırlamaq və eyni zamanda əməli faaliyyətlər baxımından hamıdan çox azərbaycanlı yazıçılar, hürriyyətçilər və qəhrəmanlara borcludur. Məşrutədən qabaqkı dövrün yazıçı və şairləri, ədəbi, siyasi və ictimai əsərləri ilə ictimai fikri Məşrutə inqilabına və öz azadlıq və haqlarını almağa hazırladılar. Qədim ədəbiyyatın tərsinə, Məşrutə ədəbiyyatı xəlqi idi, xalqın həyatından danışır, millətin dövlət qarşısındakı haqlarını irəli sürərək, onu müdafiə edirdi. Bu dövrdə Bakıda, Təbrizdə və Tehrandə yazılan şeirlər daha çox ictimai və in-

qilabi məzmun daşıyırdı və sadə xalq dilində (türkcə və farsca) söylənirdi.

Məhəmməd Bağır Xalxalının, Racinin, Sərrafın, Ə. Xazinin və Hidəcinin türkcə şeirləri; Ədibi-Pişavərinin, Sur İsrafilin, Dehxudanın, İrcin, Arifin, Eşqinin və Baharın farsca əsərləri, Məşrutə inqilabına hazırlıq dövrü ədəbiyyatının əsl və təsirli örnəkləridir.

Məşrutə inqilabından sonra İran ədəbiyyatı, özəlliklə də Azərbaycan türk ədəbiyyatı, gözlənənin əksinə o qədər də inkişaf etmədi. Azərbaycan ədəbiyyatında solğunluq və səssizlik hakim oldu. Çünki Məşrutə inqilabı, Rıza Xan Mirpəncin əli ilə tətıl oldu və 1299 (1920) çevrilişi Məşrutəyə son nöqtəni qoydu. Pəhləvilərin iş başına gəlməsi ilə Azərbaycan xalqının payına yalnız istibdad və siyasi təzyiqlər düşmədi, eyni zamanda aşırı milliyyətçilikdən qaynaqlanan milli zülmə də məruz qaldı.

Əlbəttə ki, bu məsələdə Pəhləvi şahlarının Azərbaycana xoş baxan türk Qacar sülaləsi ilə olan xüsusi hesablarının da rolu var idi. Pəhləvi rejiminin şovinist, irqçi və monopolist siyasəti, İrani tamami ilə farslaşdırmağa və onlardan “üstün aria milləti” yaratmağa çalışır və beləliklə, əski ehtişamı canlandıraraq öz müstəqilliyini həmişəlik saxlamağa cəhd göstərirdi. Bu mahal və imkansız düşüncələr, rejim adamları üçün xoş bir xəyal və məzlum, geri qalmış və yoxsul İran xalqı üçün böyük bir müsibət idi ki, burada izah edilməsi mümkün deyil. Bu siyasət nəticəsində Azərbaycan xalqı ilkin insani haqlarından, yəni ana dilində təlim-tərbiyə, danışmaq və yazmaqdan belə məhrum edildi. Gərçi qəba geynmiş, farsca şeir söyləyən türklər, yağmayı və xətəyi türklər və türkanə nərgizləri (gözləri), İranın böyük qəzəl şairlərinin məzmununu və orijinal təşbehlərini təşkil edib, məsələn: kürdlərin və ustacluların igidlikləri vətənpərəstlik və vətəni müdafiə etmək kimi göstərsə də, fars olmayan İranlıların dili və mədəniyyəti inkar edilirdi və İran nüfusunun yarısından çoxunun dili olan bu dillər, hətta yerli dil olaraq belə qəbul edilmirdi və necə olarsa olsun, farsca olamayan bu dillərdə nəşriyyata izin verilmirdi və beləliklə, fars olmayan iranlılar milli zülmə məruz qalırdılar.

1920-ci ildən sonra şimalda Sovetlər Birliyi və cənubda Pəhləvi hökuməti qurulandan sonra cənubla şimalın mədəni əlaqələri

kəsildi. 1929-cu ildən, yəni əlifbanın dəyişməsindən sonra şimalın yazılı əsərləri, artıq cənubi azərbaycanlılar üçün anlaşılmaz oldu. Beləliklə, keçən 60 ildə İranda türk dili və ədəbiyyatı duraqlayıb rəsmən tətıl edildi. 19-cu əsrdə şimal və cənubda nəşr olunan əsərlərin və kitabların statistikasına baxıb, onu daha sonrakı statistikası ilə müqayisəsinə bir göz atmaq, bu acı həqiqəti ortaya qoyur.

“Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü”¹⁷⁸ kitabındakı statistikaya görə, 1830–1890-cı illər arasında, təxminən üçdə biri (43 əsər) Təbrizdə, 37-si Tiflisdə olmaq üzrə 20 müxtəlif şəhərdə Azərbaycan türkcəsi ilə toplam 123 əsər nəşr olunmuşdur. Əlbəttə, Təbrizdə nəşr olunan kitabların çoxu şeir idi. Ancaq Tiflisdə ədəbi, elmi, ictimai və siyasi mövzularda mənsur əsərlər də yayınlanırdı. Füzulinin “Divan”ı 1890-a qədər Təbrizdə 17 dəfə, Nəbatinin “Divan”ı 7 dəfə nəşr olundu.

“Azərbaycan Kitabı-Bibliografiya”¹⁷⁹ adlı əsər üzərində aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, 1920-ci ilə qədər 1329 əsər nəşr olunmuşdur ki, bir neçə cild farsca əsər xaric, qalanı türk dilində yayınlanmışdır. Bu statistikada, şimal və cənubdakı əsərlərin sayı tam tərsdir. Ancaq buna baxmayaraq, Füzulidən Sərrafa kimi bir çox Azərbaycan şairinin divanı və əsərləri, ayrıca “Vətən dili”, Molla Əsəd Təbrizinin “Kitabçeyi-ədəbiyyə”si və türkcə dini kitablar Təbrizdə nəşr olunmuşdur.

Pəhləvi hakimiyyəti dövründə deyilən səbəblərlə Cənubi Azərbaycan şair və müəlliflərinin çoxu, əsərlərini farsca yazmışlar. Bununla belə, bəziləri təzyiq və hətta möhtəməl təhdid və təhlükələrə baxmayaraq, ana dillərində şeir demişlər. Bu müddət ərzində türkcə əsərlərin nəşri qadağan olsa da, bəzən yer altından, bəzən də yaranan kiçik fürsətlərdən faydalanaraq onları nəşr etmişlər. Bu dövrdə Mirzə Ələkbər Sabir kimi şeirlər yazan Möcüz Şəbüstəri kimi yüksək səviyyəli şairlər ortaya çıxdı.

Möcüz də Sabirin üslubunda və sadə dildə satirik şeirlər yazırdı. İstibdadı tənqid edib, cümhuriyyəti müdafiə edirdi. O, ana

¹⁷⁸ Prof. Muradxan Cahangirov, “Elm” nəşriyyatı 19, Bakı.

¹⁷⁹ Azərbaycan Kitabı-Bibliografiya, 3 cild, I Cild, 1780-1920, Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyi, Bakı, 1963.

dilində yazdığı şeirlərində azadlığı, vətənpərvərliyi, təlim-tərbiyəni təbliğ edib, cəhalətdən və bilgisizlikdən şikayətlənirdi. Onun “Vətən” qəzəli və “Cümhuriyyət” şeiri üslubunu və görüşlərini ifadə edir:

Neçün ah eylədin ey bülbüli-nalani-vətən,
Yadıva düşdü məgər hali-pərişani-vətən.
Xəs ü xaşak¹⁸⁰ basıb gülşəni, güllər saralıb,
Niyə bu halə qalıb bəs bu gülistani-vətən?
Nə yatıbsan, ayıl, ey milləti-biçarə ayıl,
Satır axir vətəni düşməyə əyani-vətən.¹⁸¹
Dər ü divarını qan eyləyib əlvan ey dad,
Nə qəməngizdi,¹⁸² Yarəb, bu şəbistani-vətən.
Balişi-naza¹⁸³ qoyub başuvı, naz eyləmə, dur,
Sürüni qurd dağıdar, yuxlasa çupani¹⁸⁴ – vətən.
Əcnəbi mülki dolub bi-sər u pa¹⁸⁵ millətlə,
Niyə, Yarəb, belə xar oldı əzizan vətən?
Düşmən elmi ilə bizi eylədi hammal¹⁸⁶ özünə
Kim zəlil etdi bizi? Cəhl, a müsəlmani-vətən,
Vətəniz cismdi sizdə vətənə can kimsiz
Razı olmun¹⁸⁷ qala cansız vətən, ey cani-vətən,
Verəlim əl-ələ təhsili-kəmal eyləyəlim.
Xabi-qəflətdən¹⁸⁸ ayılsın gərək ixvani-vətən.¹⁸⁹
Olmayıb şad, üzi gülməyib əfsus, əfsus,
O zamandan ki, olub Möcüzə İrani-vətən

¹⁸⁰ Çör-çöp.

¹⁸¹ Vətənin öndə gələnləri.

¹⁸² Kədərləndirici.

¹⁸³ İncə və yumşaq yastıq.

¹⁸⁴ Çoban.

¹⁸⁵ Əlsiz-ayaqsız.

¹⁸⁶ Hambal.

¹⁸⁷ Olmayın.

¹⁸⁸ Qəflət yuxusu.

¹⁸⁹ Vətən qardaşları.

* * *

Saqiya, bir badə ver əbnayi-cumhuriyyətə,¹⁹⁰
Teşnədir əhli-vətən səhbayi-cumhuriyyətə.¹⁹¹
Sakit ol, ahəstə gəl, tünd əsmə, ey badi-səba,¹⁹²
Qorxuram toz əyləşə simayi-cumhuriyyətə.
Bir para nadan kişi başsız bədən olmaz deyir,
Pəs dəmək vaqif deyil mənayi-cumhuriyyətə.

Pəhləvi dövründə Şərfin və İslam dünyasının ən köklü və inkişaf etmiş olan Azərbaycan teatri, farsca olmadığı bəhanəsi ilə qapadıldı. Halbuki teatrın daha faydalı və nailiyyətli olması üçün xalq dili ilə, hətta yerli ləhcə ilə ifa olması lazımdır.

1941-ci ilin (1320) şəhərivər ayı¹⁹³ hadisəsindən və Rza şahın məc-buri istefasından sonra mərkəzi hökmətin zəifləməsi və ölkədəki əcnəbi qüvvələrin varlığı səbəbi ilə 5 il müddətincə əski basqı və zülm ortadan qalxdı. Bu müddət ərzində, ən önəmliləri “Şəfəq”, “Vətən yolunda” (Təbriz), “Cövdət” (Ərdəbil) qəzetləri olmaq üzrə Azərbaycanda türkcə qəzetlər və kitablar nəşr olunurdu. Bu qəzetlərdə Cənubi və Şimali Azərbaycanın şair və yazıçılarının şeirləri və məqalələri çap olurdu. Ayrıca şəhərlərdə ədəbi məclislər qurulub, oralarda şairlər, Azərbaycanın böyük şairlərinin şeirlərini və öz əsərlərini oxuyur və daha sonra da o şeirlər haqqında mübahisə edirdilər. Bu illərdə əski şairlərin şeir divanları və məcmuələri də nəşr olundu.

1945-ci (1324) ildə Təbrizdə Azərbaycan Demokrat Firqəsi qurularaq, işlərə nəzarəti əlinə aldı. Bu dövrdə Azərbaycan türkcəsi, Azərbaycanda rəsmiyyət qazandı. Məktəblərdə ana dildə təhsil başladı. Ayrıca ibtidai məktəblər üçün “*Ana dili*” adı ilə 6 cildlik kitab nəşr olundu. Bu türkcə kitablar sadə, xalqın anlama biləcəyi dildə olub, Azərbaycan xalqının danışmaq dili əsasında qələmə alınmışdır. Bu dövrdə Təbriz Universiteti quruldu və Təbrizdə radio stansiyası təsis edildi. Universitetdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı öyrədilir, radiodan da ümumi ünsiyyət vasitəsi olaraq türkcə veriliş-

¹⁹⁰ Cumhuriyyət uşaqlarına.

¹⁹¹ Cumhuriyyət şərabı.

¹⁹² Səba yeli.

¹⁹³ Günəş ilinin altıncı və yayın son ayı.

lər yayınlanırdı. “Azərbaycan” qəzeti, Demokrat Firqəsinin mətbuat orqanı seçildi. Bu qəzetdə dövlət xəbərləri və rəsmi çıxışlar; siyasi, ictimai və ədəbi məqalələr dərc olunurdu. Bu dövrdə Azərbaycan şeir və ədəbiyyat məclisləri rəsmiyyət tapdı. Şairlər məclisi müntəzəm olaraq quruldu. Şimali və Cənubi Azərbaycandan bir çox təcrübəli və gənc şair iştirak edirdilər. Bu məclisə Seyid Mehdi Etimad, Fitrət, Hilal Nasiri, Kamil kimi cənublu şairlərdən təşəkkül edən bir idarə heyəti rəhbərlik edirdi. Bakı şairlərindən və ədəbiyyat müəllimlərindən prof. Cəfər Xəndan da idarə heyəti ilə əməkdaşlıq edirdi. Şairlər məclisi toplantılarında Füzuli kimi böyük Azərbaycan şairlərinin şeirləri oxunub, qiymətləndirilirdi. Şeirlərdə vətən və milli mövzulara ağırlıq verilir, yeni başlayan şairlərin şeirləri tənqid edilərək düzəldilirdi. Bu məclisdə 50-dən artıq şair iştirak edirdi ki, bəziləri bunlardan ibarət idi: Məhzun, Sahir, Hüseyn Səhaf, Məhəmməd Biriya, Balas Azəroğlu, Mədinə Gülgün, Həkimə Billuri, Əli Tudə, İbrahim Zakir, Niknam, Aşıq Hüseyn Cavan, Kaşif, Səhənd, Yahya Şeyda, Çavuşı, Müzəffər və b. Azərbaycanın məşhur şairlərinin bir çoxu, o cümlədən Sahir və o zamanlar Raziqi təxəllüsünü işlədən Səhənd (Bulud Qaraçorlu) kimi şairlər, ilk şeirlərini bu ədəbi mərkəzdə oxudular və həyatlarının ilk ədəbi dövrünü orada keçirdilər. Şairlər məclisi şairlərinin tərcümeyi-halı və şeir nümunələri “*Şairlər Məclisi*” adlı məcmuədə nəşr olundu.

Demokrat Firqəsi hökumətinin ömrü bir ildən çox davam etmədi. Bir il sonra Amerikanın təzyiqi və xəbərdarlığı ilə Sovetlər Birliyi hərbi qüvvələrini İrandan çıxartmaq məcburiyyətində qaldı və Demokrat Firqəsini himayə etməyi öz niyyətlərini gizlətmək üçün işlədən Stalin, İranın baş naziri Qəvamüssəltənənin İranın şimalında neft çıxarma haqqı ilə bağlı vədləri qarşısında ağır silahları Azərbaycandan çıxardı və Pişəvəriyə əmr verdi ki, Tehran hökuməti qoşunu qarşısında müqavimət göstərməsin. Bu şəraitdə “şahənşah” ordusu, Qaflankıda kiçik bir toqquşmadan sonra Təbrizə daxil oldu. Firqənin rəhbərlərinin çoxu, sərhəddin digər tərəfinə qaçdılar. Firqənin geri qalan qismi və Pişəvəri hökuməti ilə kiçik bir bağı olan şəxslər də qılıncdan keçirildilər. Minlərcə azərbaycanlı qətl edildi və bir çox insan da zindana atıldı və ya sürgünə göndərildi. Mərkəzi hökumətin nümayəndələri, Tehranın əmri ilə məktəblərdən dərs kitablarını toplayaraq yandırdılar.

Ondan sonra türkcə mətbuat və nəşriyyat qadağan olub, radio və məktəblərin dili yalnız farsca oldu. Bu dövrdə kommunist Tudə Partiyasının bütün təşkilatları Tehranda fəaliyyətinə davam edirdi. Onların qəzetləri də fars dilində nəşr olunurdu. Ancaq Tudəyə bağlı olan və ya olmayan mətbuatın hamısı bu hadisələr qarşısında səssiz qaldılar. Yandırılan kitablarda möhtəva baxımından din, milli duyğular və İran əleyhinə heç bir mövzu yox idi. Burada o dövrə aid iki şeiri nəql etmək istəyirik. Onlardan biri vətən haqqında olub, digəri də hər gün məktəblərdə oxunurdu:

“Vətən”

Könlümün sevgili məhbubu mənim,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.
Məni xəlq eyeləmiş əvvəlcə Xüda,
Sonra vermiş vətənim nəşv ü-nüma.
Vətənim verdi mənə nan ü-nəmək,
Vətəni, mənəcə, unutmaz nə demək?!
Anadır hər kişiyyə öz vətəni,
Bəsləyib sinəsi üstündə onu
Südüdür kim, dolanıb qanım olub,
O mənim sevgili cananım olub.
Saxlaram gözlərim üstə onu mən,
Ölərəm əldən əgər getsə vətən.
Vətənin neməti nisyan olmaz,
Naxələflər ona qurban olmaz.
Vətən – əcdadımızın mədfənidir.
Vətən – övladımızın məskənidir.
Vətəni sevməyən insan olmaz,
Olsa ol şəxsədə vicdan olmaz.¹⁹⁴

Məhəmməd Biriyanın “Məktəb mahnısı” şeiri¹⁹⁵:

Ey bizi yoxdan yaradan, Tanrımız,
Sən bizi lütfünlə inayət eyelə.

¹⁹⁴ Ana dili, 3-cü kitab, s. 43

¹⁹⁵ “Əncüməni-Azərbaycan” dərgisi, Tehran, qış, 1360 ş.

Bizləri düzgün yola, düz işlərə,
Qüdrəti-zatınla hidayət eylə.
Ver bizə tovfıq ki, təhsil edək,
Elm ü ədəblə bizə zinət eylə.
Xidmət edək biz anamız yurduna,
Sən də onu hifz ü himayət eylə.
Pak fikir, aydın ürək, sağ bədən,
Bizlərə şanınla kəramət eylə.

O dövrdə heç bir dövlət və ya təşkilat bu cinayətə və kitabların yandırılmasına etiraz etmədi. Hətta dünyanın mədəni təşkilatları belə səssiz qaldılar. Hər tərəfdən (sağdan və soldan) zərbəyə məruz qalan Azərbaycan xalqı yanırdı, ancaq dayanmaqdan başqa çarəsi yox idi.. Şimali Azərbaycanın böyük şairlərindən olan Səməd Vurğun, 1947-ci ildə yazdığı şeirini Parisdə keçirilən Dünya Barış Konqresindəki (1952) çıxışında etiraz olaraq “Yandırılan kitablar” adı ilə oxudu. Tarixi əhəmiyyəti baxımından o poemadan bir neçə beytini nəql edirik:

Cəllad sənın qalaq-qalaq yandırdığın kitablar,
Min kəmalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu.
Biz köçərik bu dünyadan, onlar qalar yadigar,
Hər varəğa nəqş olunmuş necə insan duyğusu,
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu.

* * *

Yandırdığın o kitablar alovlanır, yaxşı bax,
O alovlar şölə çəkib şəfəq salır zülmətə.
Şairlərin nəcib ruhu məzarından qalxaraq,
Alqış deyir eşqi böyük bir qəhrəman millətə,
O alovlar şölə çəkib şəfəq salır zülmətə.

* * *

Cəllad mənim dilimdədir bayatılar, qoşmalar,
De, onları heç duydumu sənın o daş ürəyin?
Hər gəraylı¹⁹⁶ pərdəsində min ananın qəlbi var

¹⁹⁶ Musiqi ilə oxunan 8 hecalı bir növ xalq şeiri.

Hər şikəstəm övladıdır bir müqəddəs diləyin,
De, onları heç duydumu sənin o daş ürəyin.

* * *

Söylə sənmi xor baxırsan mənim şeir dilimə?
Qoca Şərqi şöhrətidir Füzulinin qəzəli.
Sənmi türki-xər deyirsən ulusuma, elimə?
Dahilərə süd vermişdir Azərbaycan gözəli,
Qoca Şərqi şöhrətidir Füzulinin qəzəli.

* * *

Cəllad yanıb od olsa da, külə dönməz arzular,
Təbiətin ana qəlbi qul doğmamış insanı.
Hər ürəyin öz dünyası bir səadət arzular,
Qanlar ilə yazılmışdır hər azadlıq dastanı,
Təbiətin ana qəlbi qul doğmamış insanı.

* * *

Əzəl başdan düşmənimdir üzü murdar qaranlıq,
Hər torpağın öz eşqi var, hər millətin öz adı.
Kainata dəyişməyəm şöhrətimi bir anlıq,
Mənəm Odlar ölkəsinin günəş donlu övladı,
Hər torpağın öz eşqi var, hər millətin öz adı.

* * *

Nədir o dar ağacları, de, kimlərdir asılan?
Oyuncaqmı gəlir sənə vətənimin haqq səsi?
Dayan-dayan oyaq gəzir hər ürəkdə bir aslan,
Boğazından yapışacaq onun qadir pəncəsi.
Oyuncaqmı gəlir sənə vətənimin haqq səsi.

* * *

Cəllad sənmi de, qırırsan fədailər nəslini,
Millətimin saf qanıdır qurd kimi içdiyən qan.
Zaman gəlir mən duyuram onun ayaq səsini,

Şəhidlərin qiyam ruhu yapışacaq yaxandan.
Millətimin saf qanıdır qurd kimi içdiyin qan.

* * *

Bir varaqla tarixləri, utan mənim qarşımda,
Anam Tomrus kəsmədimi Keyxosrovun başını?
Koroğlunun, Səttarxanın çələngi var başımda,
Anam Tomrus kəsmədimi Keyxüsrovun başını.

28 mordad 1332 (1953) çevrilişindən sonra ikinci Pəhləvi şahının gücü yavaş-yavaş artmağa başladı və bir neçə il ərzində, İrənin qatı diktatoruna çevrildi. Onunla paralel olaraq təzyiq, basqı və milli zülm də çoxaldı. Ana dili olan Azərbaycan türkcəsindən danışanlar kommunizmə xidmət etmək ittihamı ilə təqibə və işgəncəyə məruz qalırdılar. Hakimiyyətin son illərində hər cür türkcə kitab və mətbuatın nəşrinin qabağı alınırdı. Hətta öz şəxsi müşahidələrimə görə, 1977-ci ildə (1356) Azərbaycanın sərhəddə yaxın şəhərlərində türkcə (Azərbaycan) musiqi və mahnılar qadağan idi. Bu şəraitdə azərbaycanlı yazıçı və şairlərin bir qismi, əsərlərini ana dillərində yazdılar və Azərbaycan dili və mədəniyyəti ilə maraqlananlar, xalqın ədəbi və folklor əsərlərini toplayaraq gizlicə çap etdirdilər.

Hələ mətbuat senzurasının şiddətli olmadığı Rza şahın səltənətinin başlarında Əli Nəqi Vaiz Dehxaqani və Məhəmməd Rəhim Nüsrətül-Mülki-Makuyi tərəfindən Azərbaycan folkloru haqqında kitabçalar nəşr olundu. 1943-cü ildə (1322) Əli Əsgər Müctehidi, *Əmsal ü Hikəm* (2500 atalar sözü və deyim ehtiva edir) kitabını yayınladı. Məhəmmədəli Tərbiyət uzun bir araşdırmadan sonra "*Dənışməndani-Azərbaycan*" kitabını yazdı. Farsca yazılan bu əsərdə türkcə şeir söyləyən şairlərin bir qisminin bioqrafiyası və qısa şeir nümunələri kitaba salındı. H.Sədiq tərəfindən 18-ci əsr şairi "*Vaqifin Məcmuəsi*" 1968-ci ildə (1347); "*Aşıqlar*" 1976-cı ildə (1355); "*Asari əz şoəraye Azərbaycan*" (Azərbaycan şairlərindən nümunələr) 1973-cü ildə (1352); "*Sayalar*" və M.F.Axundzadənin "*Məqalati-fəlsəfi*" adlı əsəri 1978-də (1357) farsca olaraq yayınladı. Səməd Behrəngi xalq şeirləri və bayatılardan ibarət olan bir məc-

muəni “*Parə-Parə*” adı ilə və “*Qessehaye Azərbaycan*” (Azərbaycan nağılları) əsəri Behruz Dehqani ilə birlikdə toplayıb çap etdirdi.

1965-ci ildə (1344) “*Nemunehayi əz folklore Azərbaycan*” (Azərbaycan folklorundan nümunələr) kitabının 1-ci cildi; İslam inqilabından sonra 1979-cu ildə (1358) 2-ci cildi dr. Cavid tərəfindən nəşr olundu. “*Bayatihaye torki*” (Türkcə bayatılar) kitabının 1-ci cildi 1963-də (1342); “*Dəsture zəbane Azərbaycani*” (Azərbaycan dilinin qrammatikası) 1964-cü ildə (1343) M. Ə. Fərzanə tərəfindən çap olundu. Müasir şair Həsən Məcizadə (Savalan), “*Təranehaye torki*” (Türkcə mahnılar) kitabını iki cildə nəşr etdi (1341-1343/1962-1964) Əli Təbrizi “*Dastane Əsli və Kərəm*” (Əsli və Kərəm hekayəsi) (1332 / 1953), “*Şah İsmayıl*” və öz şeir məcmuəsini nəşr etdirdi.

Bu illərdə “*Muxtarnamə*”, “*İskəndərnamə*” və “*Rüstənamə*” (hamısı türkcə) və Firdövsinin “*Şahnamə*”sinin türkməncə tərcüməsi (nəzm və nəsr olaraq) üzərindən “Firdövs” nəşriyyatı tərəfindən 1960-cı ildə (1339) Təbrizdə çap oldu. 1967-ci ildə (1346) farsca-türkcə (İstanbul ləhcəsi) və türkcə-farsca lüğətlər Peymayi və Firuz Heyət tərəfindən ayrı-ayrı nəşr olundu.

Burada bəzi şairlər haqqında qısaca məlumat verməklə kifayətlənəcəyik.

Seyyid Mehdi Etimad

1983-cü ildə (1362) 81 yaşında dünyaya göz yuman Etimad, zövqlü və istedadlı bir şair olub, türk və fars dillərində satirik şeirlər yazdı. “*Monazereye ədəbi*” (“Ədəbi münazirələr”), “*Ayineye əxlaq*” (“Əxlaqın güzgüsü”), “*Bədrəqətüs-sibyan*”, “*Mizanül-inşa, Əlifbaye cədid*” (“Yeni əlifba”), “*Gül qönçəsi*”, “*Töhfətüs-sibyan*”, “*Gəlinlər bəzəyi*”, “*Çərşənbə bazarı*” kimi əxlaqi, ictimai və tərbiyə mövzuları haqqında yazdığı əsərləri dəfələrlə çap olundu. Farsca və türkcə iki dildə deyilmiş olan “*Nisabi-etimad*” və “*Kitabi-lüğəti-mənzum*” hər iki dili öyrənmək üçün faydalıdır. 400 beyt və 4000 farsca-türkcə kəlmədən ibarət olan bu əsər 1965-ci ildə (1344) Tehranda nəşr olunmuşdur. Etimad, bu kitabda çeşidli türk ləhcələrinə aid kəlmələri bir-biri ilə yanaşı işlədərək, əmək yazısında onlar haqqında izahat vermişdir. Ayrıca şeirlərində ictimai və həya-

ti mövzuları açıqlamış, bənzər səsli (mütəcanis) və uyumlu (mütənasib) kəlmələr işlədərək əxlaqi və ictimai nəticələr almışdır: Məsələn:

Çaxır: şərab; söyüş: na-seza; utanmaq: şərm;
Yumulmaq: həmle nemudən; güvənmə: balidən;
Dəhən-kəci: ağız əymək; vuruş, döyüş: peykar;
Yava: çərənd; soxən: söz; danışmaq: hərf zədən;
Ləgəd: təpik; yumruq: moşt; qışqırıq: fəryad
Hələ: hənuz; duruşmaq: moqavemət kərdən
Şəbeh: qaraltı; pey: iz; izdiham: çaxnaşmaq
Nevə: nəvadə; qohum: xiş; pedər: ata; to: sən

Ustad Sahir

Yaşı 80-ın üstündədir¹⁹⁷. Ömür boyunca Azərbaycan şeiri və ədəbiyyatı uğrunda fəaliyyət göstərmiş və bu üzdən uzun müddət sürgündə və yurdundan-yuvasından uzaq bir halda yaşamışdır. İşlətdiyi dil, ədəbi türkcə olub, yad sözlərdən çox az istifadə etmişdir. Onda İstanbul ləhcəsinin təsiri də az-çox görünür. Örnək olaraq onun “Sükut” şeiri ilə iki bayatısını nəql edirik:

Sükut

Hər şey susub... qəfəsdə susubdur qənarələr,
Yalnız qızıl böcəklər oxur indi istidə.
Axtarma boş yerə gözəlüm qırmızı şərab,
Bax evdə bir içim suda yox saxsı təstidə.
Gün batsa, qaş qaralsa, gecə gəlsə, qəm yemə,
Zülmət deyil kədərli qara günlülər üçün.
Gəl çeşmənin şırıltısını dinləyib bir az,
Bihudə, eşqsiz keçən ol günləri düşün.
Bir gün səhərçağı qoşulub karvanlara,
Tərk eylədik üzümlü bağı, yurdu çarəsiz.
Bilməm qədərmi, yoxsa fələkmi? hökm sürən
Gəldik əsirliyə, bu səfasız diyara biz....

¹⁹⁷ Kitab çapda ikən 23 Azər 1364 (13.12.1985) tarixində vəfat etdi.

Bayatı

Güllənərkən yaşıl “nir”,¹⁹⁸ Bal arısı bəslənir.
Suya gedən qızların, Mıncıqları¹⁹⁹ səslənir.

* * *

Savalanda ay çıxar, Bulaq çıxar, çay çıxar.
Çox naz etmə, el qızı, Bir gün sənə tay²⁰⁰ çıxar.

Ustad Şəhriyar

İrənin birinci dərəcəli şairlərindəndir. Azərbaycan türkcəsi ilə də çox gözəl qəzəlləri vardır. Ancaq “Heydərbabaya salam” mənzuməsi ilə dünyada şöhrət qazandı. “*Heydərbabaya salam*” şairin ədəbi həyatında və Azərbaycan ədəbiyyatında bir dönüm nöqtəsi sayılır. Bu mənzumə dəfələrlə Təbrizdə, Tehrandə, Bakıda və İstanbulda çap olmuş və dünyanın bir çox dilinə, o cümlədən farscaya da tərcümə edilmişdir. “*Heydərbabaya salam*”ın dili Azərbaycan xalqının danışiq dili olub, heca vəznində yazılmışdır. Heydərbaba, Şəhriyarın ana yurdu Xuşginab kəndində bir dağ adıdır. Şair bu mənzumədə Heydərbaba dağı ilə dərdləşib, uşaqlıq xatirələrini şərh edərək, gözəl və bədii səhnələr yaratmışdır. “*Heydərbaba*” əsəri haqqında İran və Azərbaycan şairləri tərəfindən çox sayda nəzirə yazılmışdır. Bundan əlavə, Şimali Azərbaycan şairlərinin çoxu, Şəhriyara xitabən şeirlər söyləmiş və Şəhriyar da onların bəzilərinə cavab yazmışdır.

Örnək olaraq *Heydərbaba*²⁰¹ mənzuməsindən bir neçə bənd nəql edirik:

Heydərbaba, ıldırımlar şaxanda,
Sellər, sular şaqqıldayıb axanda,
Qızlar ona səf bağlayıb baxanda,

¹⁹⁸ Ərdəbil yaxınlığında kiçik bir şəhər adıdır.

¹⁹⁹ İnciləri.

²⁰⁰ Bənzər.

²⁰¹ Şəhriyarın bu məşhur mənzuməsi haqqında bax: Ahmet Ateş, Şəhriyar ve Haydar Baba'ya Selam, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay. Ankara, 1964; Dursun Yıldırım, M. Şəhriyar ve Haydar Baba'ya Selâm, TDK yay. Ankara, 2002.

Salam olsun şövkətizə, elizə,
Mənim də bir adım gəlsin dilizə

* * *

Heydərbaba, kəhliklərin uçanda,
Kol dibindən dovşan qalxıp qaçanda,
Bağçaların çiçəklənib açanda,
Bizdən də bir mümkün olsa yad eylə,
Açılmayan ürəkləri şad eylə.

* * *

Bayram yeli çardaqları yıxanda,
Novruz gülü, qar çiçəyi çıxanda,
Ağ buludlar köynəklərin sıxanda,
Bizdən də bir yad eyləyən sağ olsun!
Dərdlərimiz qoy dikəlsin dağ olsun!

* * *

Heydərbaba, gün dalıvı dağlasın,
Üzün gülsün, bulaqların ağlasın,
Uşaqların bir dəstə gül bağlasın,
Yel gələndə ver gətirsin bu yana!
Bəlkə, mənim yatmış baxtım oyana!

Səhənd (Bulud Qaraçorlu)

Epik şeirlər yazan Azərbaycan şairi Səhənd, keçmiş dövrün ən qaranlıq günlərində Dədə Qorqud hekayələrini şeirləşdirib, ilk iki cildini “*Sazımın sözü*” adı ilə nəşr etdirmişdir. Şeirləri heca vəznə və dili xalq dili ilə zənginləşdirilmiş olan “*Sazımın sözü*”ndə işlənən elat və kəndlərə aid kəlmələr, şəhər oxucuları üçün yenidir. Nümunə olaraq Səhəndin boğuntulu günlərdə yazdığı “Yasaq” şerini və “Sazımın sözü” poeməsindən bəzi parçaları nəql edirik:

Yasaq

Taleyimə sən bax,
Düşüncələrim yasaq.
Duyğularım yasaq,
Keçmişimdən söz açmağım yasaq.

Gələcəyimdən danışmağım yasaq.
Ata-babamın adın çəkməyim yasaq.
Anamdan ad aparmağım yasaq.
Bilirsən?
Anadan doğulanda belə,
Özüm bilməyə-bilməyə,
Dil açıb danışdığım dildə
Danışmağım da yasaq imiş, yasaq!

Səhənd “*Sazımın sözü*” kitabında “*Qaracıq çoban*” hekayəsinin ön sözündə Dədə Qorquda xitabən belə deyir:

Zamandır bizlərə fələk göz əyib,
Polad üz qılıclar qında paslanıb.
Şahbaz ayqırların peyi kəsilib,
Cidalar əyilib, kəndir ufanıb.

* * *

Obalar talanıb, evlər yığılıb,
Mərd igidlər ölüb, ürək dağlanıb.
Hisarlar alınıb, ordu basılıb,
Dodaqlar tikilib, qollar bağlanıb.

* * *

Altunlu ban evlər talana gedib,
Ev yiyəsi gecə küçədə yatır.
Buz baltası kimi cömərd igidlər,
Divarlar dibində portaqaal satır.

İlk qığılıcımlı 29 bəhmən 1356 (19.2.1978) tarixində Təbrizdə özünü göstərən 22 Behmen 1357 (12.2.1979) İran islam inqilabından və Pəhləvi rejiminin zülm və istibdad sarayının yığılmasından dərhal sonra həyəcana gələn xalq, içlərindəkiləri eşiyə çıxardıb, ürəklərində həbs etdiklərini dilə gətirdilər. Qısa bir zamanda Tehrandə və Cənubi Azərbaycanda türkcə qəzetlər və dərgilər nəşr olunmağa başladı. Kitablər və şeir məcmuələri çap olundu. Tehrandə “*Varlıq*”, “*Yoldaş*”, “*Səttarxan*”, “*İnqilab yolunda*”, “*Günəş*”,

“Yeni yol” və s.; Təbrizdə isə “Ulduz”, “Dədə Qorqud”, “Birlik”, “Ülkər” və “Ərk” kimi jurnallar fərqli üslub və tərzlərdə bir-birinin ardınca nəşr olundu. Təbrizdə türkcə səhifəsinə məsul olan Yahya Şeyda “Furuği-Azadi” qəzeti türk və fars dillərində hələ də nəşr olunmaqdadır.

Son altı ildə Tehrandə və Cənubi Azərbaycan şəhərlərində çoxu müasir şair və yazıçının əsəri olan 200-dən artıq türkcə şeir məcmuəsi nəşr olunmuşdur. Bunlar arasında dr. Məhəmməd Təqi Zehtabinin “*İran türkcəsinin sərfi*” adlı kitabının adını çəkmək lazımdır. Bu kitabda türk dilinin qrammatikası təfsilatlı bir şəkildə izah edilməklə yanaşı, Azərbaycan şairlərinin də ən gözəl şeirlərindən nümunələr verilmişdir.

“*Varlıq*” dərgisində Azərbaycan türkcəsinin özəllikləri, qrammatikası və imlası haqqında dr. Nitqinin qələmi ilə sislisə məqalələr çap olunmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və ayrıca Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı haqqında silsilə məqalələr də bu sətirlərin müəllifi tərəfindən yazılıb, nəşr olunmuş və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini 19-cu əsrin sonlarına qədər ehtiva edən bu yazılılar “Azərbaycan ədəbiyyat tarixi” adı ilə kitab olaraq yayınlanmışdır. Bu məqalələrdə farsca şeir yazan azərbaycanlı şairlərin şeirlərindən də nümunələr verilmişdir. Çünki bu şairlərin çoxu iki dildə, bəzən də Nəsrullah Bahar və R.Bərəhəni kimi üç və ya dörd dildə şeirlər söyləmişlər.²⁰²

1980-ci ildə (1359) Azərbaycan şeirləri, atalar sözü və bayatılarını ehtiva edən bir məcmuə Əli Əsgər Xürrəm tərəfindən hazırlanaraq “*Ədəb xəzinəsi*” adı ilə çap oldu. Eyni şəkildə Azərbaycana aid 6 min atalar sözü və onların farsca tərcüməsi və şərhindən əmələ gələn “*Atalar sözü*” adlı kitabın birinci cildi Yəqub Qüds tərəfindən nəşr olundu. Dr. Cavidin hazıladığı “*Numunehayi əz folklore Azərbaycan*”²⁰³ kitabının ikinci cildi və dr. Cavid ilə M.Xamnei tərəfindən hazırlanan “*Çistanhaye torki*” (türkcə tapmacalar) adlı kitab yayımlandı. Bundan əlavə, “*Dədə Qorqud*” kitabı və “*Bayatılar*

²⁰² XX əsrə aid ədəbiyyat tarixi silsilə məqalələrdə kitab şəklində “2-ci cild” adı ilə çap və nəşr olunmuş, ikinci cildin sonunda Orxon abidələrindən faydalanaraq qədim türk ədəbiyyatı da nəşr edilmişdir.

²⁰³ Azərbaycan folklorundan örnəklər.

məcmuəsi” M.Ə.Fərzanə tərəfindən ikinci dəfə nəşr olundu. Səminə Baxçıban, sadə bir dillə yazdığı “*Xodamuze torkiye Azərbaycanı*”²⁰⁴ kitabını kaseti ilə birlikdə yayınladı. Azərbaycan türkcəsinin günlük danışmalarını ehtiva edən başqa kitablar da nəşr edilmişdir ki, əlinizdəki kitabın sonunda verilən “İranda inqilabdan sonra nəşr olunan türkcə kitabların bibliografiyası” başlıqlı Əlavə 2-də adları dərc olunmuşdur.

Türkcə şeir deyən müasir şairlərin sayı o qədər çoxdur ki, onların həyat hekayəsini və şeir nümunələrini yazsaq, böyük bir kitab olar. Ümid edirik ki, yaxın gələcəkdə müasir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və İranın türkcə əsər yaradan şair və yazıçıları haqqında bir kitab yazaq²⁰⁵.

Türkcə nəsr yazarlarından dr. H.Nitqi, prof. Beqdeli, dr. M.T.Zeh-tabi, M.Ə.Fərzanə, G.Səbahi, Ə.Möhsini, T.Pirhaşimi, Şeyda, C.Heyət və digərlərinin adını çəkmək olar.

Müasir şairlərin şeirlərinə baxdığımızda görürük ki, 19-cu əsrdə hakim olan lirik və qəzəl, müasir dövrdə çox işlənməmiş və şeirlərin çoxunun məzmunu ictimai, mədəni, iqtisadi və siyasi mövzulardan təşkil olunur. Bu şeirlərin çoxunda dil məsələsinə və milli zülm mövzusunə yer verilmişdir. Bu şairlərin əsərləri sadə dillə və heca, əruz, bəzən də sərbəst vəznə yazılmışdır. Şairlərin siyasi düşüncələri və görüşlərinə baxmayaraq, demək olar ki, əksəriyyəti realizm məktəbinin tərəfdarı olmuşlar.

Türkcə nəsr baxımından Şimali Azərbaycanın müasir nəsrini ilə müqayisədə Cənubi Azərbaycan nəsrinin diqqətəlayiq bir inkişafı və irəliləməsi gözə çarpmır. Keçən 60 ilin mədəni, ictimai və siyasi şəraiti və hakim atmosfer diqqətə alınarsa, bundan başqa bir şey gözləmək doğru olmaz. Buna baxmayaraq, bəziləri şəxsi tədqiqat və ya başqa bir ölkədə təhsil alaraq türkcəni mükəmməl şəkildə öyrənmiş və çox qiymətli məqalələr və əsərlər ortaya qoymaqladırlar.

İranda müasir türkcə nəsrin inkişaf seyrini araşdırmaq üçün daha öncə nümunə göstərdiyimiz “*Vətən dili*” (Mirzə Həsən Rüşdiyyə) kitabının nəsrini, eyni zamanda 1945-ci ildə (1324) nəşr olunan “*Ana dili*” kitabının nəsrini ilə müasir nəsrini müqayisə etmək yetərli olacaqdır.

²⁰⁴ Azərbaycan türkcəsinin özü-özünə metodu ilə öyrənmə.

²⁰⁵ Son zamanlarda Yahya Şeyda tərəfindən “Ədəbiyyat Ocağı” adı altında müasir şairlərin cümg məcmuəsi nəşr olunmuşdur.

“Ana dili” (1324 / 1945) kitabından nəsr nümunəsi²⁰⁶

Sədi haqqında:

“İstər Şərqdə istərsə Qərbdə İranın ən böyük şöhrət qazanmış olan şairlərindən biri də Şeyx Sədiyi-Şirazidir. Söz ustalarının ən şirin-zəban və fəsihi olan bu böyük sənətkar Müslihiddin bin Abdullah Sədinin təvəllüd və vəfat tarixi haqqında bu günə qədər qəti və müəyyən bir məlumat verən olmamışdır. Bəzi təzkirə və əsərlərdə Sədinin yaşı 90 ilə 112 arasında göstərilir. Bunların əksəriyyəti onun 102 il yaşadığını göstərir.

Sədinin tərcümeyi-halı olduqca maraqlı və mürəkkəb tarixi hadisələrlə doludur. Bu vaxt Şərqdə böyük müharibələr gedirdi. Dahi sənətkar Səlib müharibəsinin dəhşətli günlərinin şahidi olub, özü də bir mücahid kimi, bu vuruşlarda şirkət etmişdir.”

Müasir nəsrdən bir örnək²⁰⁷

“Yazı dili, yazılarda, kitablarda, mətbuatda və habelə radyo və televiziya kimi ümum rabitə dəstgahlarında işlədilir. Buna görə də ona ədəbi və mədəni dil adı da vermək mümkün olur. İnsanlar yazı dilindən istifadə etməklə öz duyğularını, fikirlərini, dünya görüşlərini, sinfi baxışlarını, çox geniş miqyasda, uzaq zamanlara və məkanlara çatdırmaq üçün istifadə edirlər. Buna görə də hər bir vahid dildə qonuşan cəmiyyətdə, yazı dili o cəmiyyətin fərhəng və mədəniyyət dili də adlanıla bilər. Ədəbi dil məfhumu sinfi (təbəqəti) cəmiyyətdə hər sinfin öz dünya görüşündən asılı olmaqla cür bə cür anlayışlara malikdir. Yazı və ya ədəbi dilin əməl dairəsi danışmaq dilindən daha geniş olub o dildə danışan xalqın bütün yaşadığı və yayıldığı ölkəni içərisinə alır. Beləliklə, vahid bir xalqın ayrı-ayrı məntəqə və dairələrində yaşayanlar öz danışmaq dillərindən əlavə, bir müştərək yazı dilinə də malik olmalıdırlar.”²⁰⁸

²⁰⁶ Cild 6, s. 280.

²⁰⁷ M.Ə. Fərzanə(Yaşar), Danışmaq dili – yazı dili, “Varlıq” dərgisi, Xurdad, 1358 (Mey 1979).

²⁰⁸ İslam inqilabından sonra İranda Azərbaycan türkcəsi ilə və ya Azərbaycan türkcəsi haqqında nəşr olunan ən önəmli əsərlərin siyahısı üçün bu kitabın 2-ci əlavəsinə baxın.

ƏLİFBƏ

İranda Azərbaycan türkcəsində yazmaq üçün əskidən bəri ərəb əlifbası işlədilir. İslam inqilabından və “Varlıq” dərgisinin nəşrindən sonra, əski əlifbanı təkmilləşdirmək və islah etmək məqsədi ilə dr. Həmid Nitqi tərəfindən bəzi təkliflər irəli sürüldü və dərginin yazıçılar heyətində mübahisəyə qoyulub, neçə il təcrübə edildikdən və Təbrizdəki yazıçıların da görüşləri alındıqdan sonra aşağıdakı şəklini aldı:

ا ب پ ت ث ج چ ح خ د ذ ر ز س ش
Ş S Z R Z D X H Ç C S T P B A
ص ض ط ظ ع غ ف ق ک گ ل م ن و ه ی
Y H V N M L G K Q F Ğ Ə Z T Z S

Səsli hərflər üçün /آ/, /او/, /ی/ hərflərindən və onlara əlavə edilən işarələrdən istifadə olunur:

Kəlmənin başında A= آ kəlmənin ortasında və sonunda ا

Kəlmənin başında O= او kəlmənin ortasında və sonunda و

Kəlmənin başında Ö= او kəlmənin ortasında və sonunda ۆ

Kəlmənin başında U= او kəlmənin ortasında və sonunda ۇ

Kəlmənin başında Ü= او kəlmənin ortasında və sonunda ۆ

Kəlmənin başında Ə= ا kəlmənin ortasında və sonunda ه/ا

Kəlmənin başında E= اند kəlmənin ortasında ن və sonunda ئ

Kəlmənin başında İ = اـ kəlmənin ortasında ـا və sonunda اى

Kəlmənin başında I = اـ kəlmənin ortasında ـا^ və sonunda اى^

Ərəbcəyə məxsus olan /ث/, /ح/, /ذ/, /ص/, /ض/, /ع/ hərflərindən ərəbmənşəli sözlərin yazılışında istifadə olunur. Bundan əlavə, türkçə kəlmələrdə /ط/ və /ص/ hərfləri qalın saitləri göstərmək üçün işlədilir.

A) TÜRKMƏN TÜRKƏSİNİN TARİXİ²⁰⁹

Türkmən türkcəsi şərqi oğuz türkcəsini təşkil edir və İran, Əfqanıstan, Türkmənistan və Özbəkistan türkmənlərinin dilidir. Türkmən türkcəsinin xüsusiyyətləri, Şair Əlinin əsəri olan “Qisseyi-Yusif” (1230) və XIV əsr Xarəzm sahəsinə aid “Məhəbbətnamə”, “Müinül-Mürid” və “Xosrov və Şirin” kimi əsərlərdə gözə çarpır. “Rövnəqül-İslam” və “Boz Oğlan” kimi XV əsrə aid əsərlərdə daha aydın görünür. Ancaq, əslində, 18-ci əsrdə tam olaraq özünü göstərməyə başlayır (Maxtımqulunun əsərlərində).

İran türkmənləri İranın şimal-şərqində Türkmən Səhrada yaşayırlar. Şimalda Türkmənistan Respublikası ilə müştərək sərhədləri vardır. Nüfusları təxminən yarım milyondur. Bunların təxminən 100 min nəfəri şəhərdə, qalanı isə kəndlərdə yaşayırlar. Türkmən kəlməsi, X əsrdə şəhərdə yaşayan oğuzlar üçün işlənirdi. Ancaq bu ad, bu gün yalnız türkmənlər üçün işlənir. Türkmənlər Təkə, Yomut və Göklən kimi bir neçə tayfadan təşkil olunurlar. Adı keçən bu tayfalar da bir neçə boya ayrılır. Yomut tayfası əksəriyyəti təşkil edir və Cəfər Bay və Ata Bay boyu olaraq ikiyə ayrılır. Qocuk və Bəhkə boyları bu tayfadan sayılırlar. Çoxu Xəzər dənizinin sahili bölgələrində yaşayan Cəfər Bay boyu Türkmən boylarının ən çox inkişaf etmişini təşkil edir və bu boya mənsub olanlar daha çox Xəzər dənizi sahillərində yaşayırlar. Ata Bayların əksəriyyəti Türkmən Sahranın şimalında; Göklənlər şimal-şərqdə və Ay Dərviş (Kələlə) şəhərində; Təkələr də Türkmən Sahranın uzaq şərqində yaşayırlar. Son illərdə türkmənlər daha çox Günbədi-Qabusda yerləşmişlər.

Türkmənlərin məzhəbi hənəfi sünnidir və bir qədər öz adət-ənənələrini saxlaya bilmişlər. Çoxu əkinçiliklə məşğuldur. İranın pambıq və taxıl məhsullarının böyük bir qismini türkmənlər təmin edir. Türkmənlərin bir qismi Bocnurdun şimal-qərbi, Dərgəz və Sərəxsdə yaşayır.

Şimal Türkmənistanın 2.759.000 nüfusu vardır. Bu rəqəmin təxminən 2 milyonu türkməndir. Xalqın hamısı mədəni haqlardan

²⁰⁹ Bu bölüm “Varlıq” dərgisinin 11-12-ci (1361 ş.) sayında dərc olunmuşdur.

istifadə edir. Yomut ləhcəsinə dayanan türkmən dili, bu ölkənin rəsmi dilidir. Türkmənistanda 1927-ci ilə qədər ərəb əlifbası işlənməkdə idi. Ancaq sonra latın əlifbası onun yerinə keçdi. Daha sonra 1940-cı ildə kiril əlifbası rəsmi əlifba olaraq seçildi²¹⁰.

Türkmən ədəbi dilinin tarixi baxımından dilçilərin (Sovet) bir qismi, “Qisseyi-Yusif” və “Divani-Hikməti” əski türkməncədən sayırlar. Onlara görə türkmən ləhcəsi, XII–XV əsrlər boyunca qıpçaq türkcəsinin təsiri altında qalmış və XV–XVII yüzillikdən etibarən də yazı dili, çağatay ədəbi ləhcəsinin təsiri altına girmişdir. Əbülqazi Bahadır xan, “Şəcəreyi-tərakimə” ilə “Şəcəreyi-türk” əsərini XVII əsr çağatay ləhcəsi ilə, ancaq sadə bir dillə yazmışdır. Bu əsərlərdə işlənən dil türkmən ləhcəsi ilə çox fərqli deyil. Bu üzədən bəzi alimlər bu iki kitabın türkmən ləhcəsi ilə yazıldığını düşünürlər.

Ümumiyyətlə, türkmənlərin ədəbi dili, XVIII əsrə qədər, yəni Dövlət Məhəmməd Azadi, Nur Məhəmməd Əndəlibi və özəlliklə də Maxtımqulunun ortaya çıxmasına qədər çağatay ədəbi ləhcəsi idi. XVIII və XIX əsrlər boyunca Maxtımqulu Fəraği, Zəlili, Seydi, Qeybi, Molla Nəfəs, Abdül Səttar Qazi, Məhəmməd Vəli Kəminə, Möhtaci, Miskin Qılıç və b. şairlər və yazıçılar yeni türkmən ləhcəsi ilə yazaraq türkmən klassik ədəbiyyatını meydana gətirdilər.

Dövlət Məhəmməd Azadi (1700–1760)

Azadi, milli şüura və duyğulara malik bir şairdir. Şeirlərində türkmənlərin birliyini, ədaləti və hürrriyyəti müdafiə etmişdir. Ondan “Behiştnamə”, “Vəəzi-Azadi” adlı iki mənzumə qalmışdır. “Behiştnamə”nin mövzusu daha çox dinidir. “Vəəzi-Azadi”də “Qutadqu bilik” üslubu ilə öyüd dili işlədilmişdir:

Köngül içrə əvvəl fikir eylegil,
Farq edib yaxşı-yamanı söylegil.
Gər yaman bolursa söz yumğul dodaq,
Yaxşı bolsa, diyərsin anı yaxşıraq.

²¹⁰ Hazırda yenə də latın əlifbası işlənməkdədir (mütərcim).

“Əvvəl könlünün içindən düşün; yaxşını-yamanı bir-birindən ayırd etdikdən sonra danış.

Əgər pis isə, ağzını bağla; əgər yaxşı isə, onu daha yaxşı söylə.”

Nur Məhəmməd Əndəlibi (1710-1770)

Şeirlərində folklordan faydalanmış, eyni zamanda “Leyli və Məcnun”, “Yusif və Züleyxa” kimi klassik eşq mövzularını, özündən öncəkilərin əksinə, dastan şəklində, yəni nəzm və nəsr olaraq yazmışdır. Onun şeirləri, ümumiyyətlə, xalq arasında geniş yayılmışdır.

Maxtımqulu Fəraği və ya Maxdımqulu (d.1733)

Türkmən ədəbiyyatının qurucusudur. Doğulub böyüdüyü yer Dərgəzin Ətrək bölgəsidir. Bu barədə özü belə deyir: “Əslim Dərgəz, yurdim Ətrək, adım da Maxtımquludur.”²¹¹

Buxara və Xivə mədrəsələrində təhsil almış, türkcə, farsca və ərəbcəyə vaqif olmuşdur. Sufi şairlərdən və eyni zamanda realist idi.

Milli şeir janrı sayılan “qoşqı” və ya “qoşuq”u türkmən şeirinə daxil etdi.. Xalq dili ilə şeir söyləyərdi. Türkmənlərin milli birliyinin tərəfdarı idi. Xanları və üləmanı birliyə çağırırdı. İrana və Hindistana səfər etdi. Şərq ədəbiyyatı ilə də tanış oldu. Gənc yaşlarda xanın qızı Məngliyə aşıq oldu. Qız da onunla evlənmək istəyirdi. Ancaq xanın qızını yoxsul bir şairə vermədilər. Şairin ürəyi sındı və lirik şeirlər deməyə başladı:

Ayrıldım qunça gülimden,
Xoş avazlı bülbülimden,

Qara saçlı sümbülimden.
Şirin güftardan²¹² ayrıldım.

Maxtımqulu sonraları Aqqız adlı bir qızla evlənib, ondan iki oğlu oldu. Lakin hər iki oğlan, uşaq yaşda öldü və şair yasa batdı:

Ayrılığa adam oğlu neyləsin,
Kim qalar görməyin acal hiləsin?
Maxtımquli, heyvan bilə balasın,
Adam oğlu yığlamayən bolarmı?

²¹¹ Seyid Əli Mimiya, “İlat və Təvayefe-Dərgəz”. 2-ci cild, Məşhəd, 1362 ş.

²¹² Şirin dilli.

“İnsan oğlu ayrılıq qarşısında neyləsin? Əcəl hiləsini görməyən kim qala bilər?”

Maxtımqulu, balasını heyvan zənn etsə belə; insan oğlunun ağlamaması mümkünmü?”

* * *

Sovet Türkmənistanında türkmən dili və ədəbiyyatı öz inkişafına davam etmiş, türkməncə nəzm və nəsr əsərləri yazılarkən, “Şahnamə” kimi bəzi klasik əsərlər də türkməncəyə tərcümə edilmişdir.

XX əsrin başlarında Azərbaycanın “*Molla Nəsrəddin*” dərgisi, Türkmənistanda oxunurdu. 1920-ci ildən sonra Turgenyev, Maksim Qorki və Çexov kimi rus yazıçıların əsərləri türkməncəyə tərcümə olundu. Türkmən ədəbiyyatında ictimai realizm məktəbi ortaya çıxdı. Bu dövrdə də Azərbaycan, Tataristan (Qazan) və Özbəkistan ədəbiyyatı türkmən şeirinə və ədəbiyyatına təsir göstərdi.

Klassik türkmən şairləri əsərlərində vətəni müdafiə və döyüş ruhunu təbliğ edirdilər. Məsələn, Seydi, şeirlərinin birində belə deyir:

Vatan üçün çıxdım yola Qırat üstünə,
Ta canım çıxıyanca dönmezəm, begler.

“*Koroğlu*” dastanında vətəni düşmənlərdən qorumaq və onu müdafiə etmək ən önəmli vəzifə olaraq göstərilirdi. Necə ki, belə deyir:

İl xalqın bir işi tutsa Sen ondan qalıcı bolma
“*Əgər xalqın bir işi olsa, sən ondan (xalqdan) qafil olma*”.

Sovet dövründə yazıçı və şairlərin əsərlərində də sosializm məfkurəsinin təbliği, vətənin müdafiəsi və milli duyğuların coşdurulması bir-birinə paralel olaraq davam etmiş, eyni şəkildə milli özəlliklər və adət-ənənələr də öz əksini tapmışdır.

Sovetlər dövründə öncə şeir, sonra qısa hekayələr və dünya müharibəsindən sonra da pyeslər və böyük həcmli romanlar yazıldı. Sovet dövrünün məşhur yazıçıları olaraq Kerbabayev, Durdiyev, Qovşudov, N.Sarıxanov, A.Kəkliyev, K.İşanov, R.Əliyevin adlarını çəkə bilərik. Bəzi türkməncə əsərlər də müxtəlif dillərə tərcümə

edilmişdir. Məsələn, “*Ayqılı Əddim*”²¹³ romanı 18 dilə, Nur Murad Sarıxanovun “*Şükür Baqşı*” dastanı və “*Kitab hekayəsi*” adlı əsəri bir neçə dilə çevrilmişdir.

Dramaturgiya Türkmənistanda İkinci Dünya müharibəsindən sonra başladı. A.Qovşudovun “*Cuma*”, A.Qarlıyevin “*Ayna*” Əsənovanın “*Şimşat*” əsərləri bu növ əsərlərdəndir.

Müharibədən sonrakı ən önəmli tədqiqat əsərləri, A.Kəkliyevin “*Ədəbiyyat teoriyası*”, üç cildi sovet dövrünə həsr edilmiş olan 6 cildlik “*Türkmən ədəbiyyatının tarixi*”, 1967-ci ildə çap olan “*Türkmən xalq yaradıcılığı*” adlı türkmən folkloru məcmuəsini zikr edə bilərik.

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycanda və türklərin yaşadıkları digər bölgələrdə olduğu kimi, İranın türkmən bölgələrində də ana dilində təhsil almaq qadağandır. Ümid edirik ki, İran İslam Cümhuriyyəti anayasasının ön gördüyü mədəni haqlar və ana dilində təhsil imkanlarından faydalanılaraq, bu önəmli iş bir an əvvəl həyata keçirilsin.

²¹³ “Qəti addım”, Kerbabayevin əsəri.

TÜRKMƏN TÜRKƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONUN QƏRBİ OĞUZ LƏHCƏLƏRİNDƏN (AZƏRBAYCAN VƏ ANADOLU) FƏRQİ

Fonetika baxımından:²¹⁴

Çox vaxt /e/ səsi /i/yə çevrilir. Məsələn, “gecə” yerinə, “gicə” deyilir.

Uzun saitlər mövcuddur və sözlərin mənasının dəyişməsinə səbəb olur. Məsələn, “ot” (qısa) ‘ot’, ama o:t (uzun) ‘od’. “daş” (qısa) ‘eşik/xaric’, ama da:ş (uzun) ‘daş’ mənası verir.

Bəzən /z/ səsi /r/ ilə əvəz olur. Məsələn, “yazmaz” > “yazmar”.

Kəlmələrin başındakı /q/ (ق) və /k/ (ك) hərfləri, ümumiyyətlə /g/ (گ) ilə əvəzlənir. Məsələn, qız > giz (bəzi dialektlərdə).

Eyni şəkildə /v/ səsi /b/ ilə əvəzlənir. Məsələn, “ver” yerinə “ber”; “olmaq” yerinə, “bolmaq” işlənir. Ayrıca nazal n (ng) saxlanmışdır. Məsələn, “səng”, “ong”.

/b/ samiti bir çox dialektə, sözlərin çoxunun başında /m/ ilə əvəzlənir. Məsələn, “bən” yerinə “mən”; “bin” yerinə “min”; “bunu” yerinə “muni”.

/v/ bəzən /y/ ilə əvəzlənir. Məsələn, “sevmək” yerinə, “söymək”; “ev” yerinə “öy”.

/g/ (گ) və /ğ/ (غ) bəzən /v/ olur. Məsələn, “ögrənmək” yerinə, “övrənmək”; “soğuc” yerinə “savıq”. Bəzən də /g/ düşərək, saitin uzanmasına səbəb olur. [284] Məsələn, “deyil” yerinə “dəl”.

Türkmən türkcəsində /x/ (خ) samiti mövcud deyil, onun yerinə /h/ tələffüz edilir. Məsələn, “xanım” yerinə “hanım” deyilir. Halbuki şimali türkmən ləhcəsində /h/ də /x/ olaraq tələffüz edilir.²¹⁵

Mən hər iki ləhcəni tədqiq edərkən, bu fərqə diqqət etdim. Çünki Avropa müəllifləri də İran türkmənlərini nəzəri-diqqətə alaraq /x/nin olmadığını qeyd etmişlər.

²¹⁴ Prof. Fərhad Zeynalov, “Türkologiyanın əsasları, “Maarif” nəşr., Bakı, 1981.

²¹⁵ Prof. Fərhad Zeynalov, “Türkologiyanın əsasları, “Maarif” nəşr., Bakı, 1981.

/P/ səsi /f/ yerinə işlədilir. Məsələn, “sifət” yerinə “sıpat”; “fikir” yerinə “pikir”.

İkinci hecəda da /o/ saiti müşahidə olunur. Məsələn, “olan” yerinə “bolqon”.

Ahəng qanunu mövcuddur. Ancaq, dodaq saithləri və ya dodaqlananlar (o,ü,u,ö) arasındakı uyuşma zəifdir. Məsələn, “doğru” yerinə “doğrı”. Bəzi yerlərdə (fellər) bir heca azalır. Məsələn: ”oquyub” yerinə, “oqup” işlədilir.

Qrammatik xüsusiyyətlər:

Mənsubiyyət şəkilçiləri, vasitəsiz tamamlıq, datif, çıxışlıq hal və yerlik hal Azərbaycan türkcəsindəki kimidir. Orta şəkilçi -dən və -dandan ibarətdir. Məsələn, “gələndən sonra”. Yəni Azərbaycan türkcəsindəki kimi. /qa/ və /gə/ sözlərin sonunda saxlanmışdır. Məsələn, “qısa” yerinə “qısqa”, “incə” yerinə “incgə”.

Üstünlük sifəti üçün Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi /-raq/ və /-rək/ şəkilçisi işlənir. Məsələn, “azıraq” (daha az).

Bəzi hallarda felin şəkilçisinin saiti atılır. Məsələn, fellərin gələcək zamanında: “gələcək” yerinə “gəlcək”. İndiki zaman şəkilçisi /-yər/ və /-yar/dır. Məsələn, “gəlyər” (gəlir), “qoyar” (qoyur). Geniş zaman, indiki zaman kimidir. Birinci təklik şəxsdə /əm/ yerinə /-in/ işlədilir: “gəlyərin” (gələrəm); birinci şəxs cəmdə /-rik/ və ya /-riz, yerinə ris/ işlədilir. “gələrrik” və ya “gələriz” yerinə “gəlyəris” kimi.

Fellərdə inkar şəkilçisi olaraq, ümumiyyətlə /-z/ yerinə /-r/ işlədilir. Məsələn, “görülməzsən” (görünməzsən) yerinə “görülmərsən”.

Mütəəddi fel üçün /t/ yerinə, /-iz/ şəkilçisi işlənir. Məsələn, “qorqutmaq” yerinə, “qorqızmaq”; “ürkütmək” yerinə, “ürkizmək”; “görə bilmədi” yerinə, “görüp bilmədi” işlənir.

“gələndə” yerinə, “gəlyənçə” və “gəlyənkə” işlədilir. /-miş/ yerinə, /-ib/ şəkilçisindən istifadə olunur. Məsələn, “gəlmişdim” yerinə, “gəlipdim”.

/-an/ və /-ən/ şəkilçiləri yerinə, /-yan/ , /-yən/ və /-yar/ və /-yər/ işlədilir. Məsələn, “bişirən” yerinə, “bişiryən”; “gələn” yerinə, “gəlyər”, “çıqan” yerinə “çıqyar”.

Feldən isim düzəldən /-iş/ və /-im/ yerinə /-iv/ işlədilir. Məsələn, “alım” və “alış” yerinə “aliv”; “veriş” yerinə “beriv”.

Eyni şəkildə /-aq/ yerinə, /-alqa/ və /-əlgə/ şəkilçisi istifadə olunur. Məsələn, “duraq” yerinə “duralqa”.

Əmr feli şəkilçisi, Qazaq ləhcəsinin təsiri ilə /-qay/ və /-gey/ olur. Məsələn, “alqay”, “gəlgəy”.

Lüğət tərkibi baxımından:

Qədim oğuz sözlərinin bəzisi hələ də türkmən ləhcəsində işlədilməkdədir. Məsələn, “suv” (su), “köp” (çox), “qıyın” (çətin, cəza), “çın” (doğru, həqiqət), “qaytarmaq” (təkrar etmək), “kəm” (əskik) kimi kəlmələr də şərq türkcəsindən girmişdir.

“kə:bir” (bəzi), üyrgəmə (tənzim etmək, kamilləşdirmək), yoq-dırma (təsir), nəhil (necə), qatnaşiq (münasib və əlaqə), ösüşmək (inkişaf etmək), yalı (kimi) və s. kəlmələr türkməncəyə məxsusdur.

Fars və ərəbcədən də türkməncəyə kəlmələr daxil olmuşdur.

Türkmən türkcəsi iki əsas dialekt qrupuna ayrılır:

1. Xalis türkməncə: Yomut, Təkə, Göklən, Ərsarı, Salır, Sarıq kimi tayfaların dialekti.

2. Özbəkistan və İran sərhədlərindəki qarışıq türkməncə: Noxur, Anaul, Xazarlı, Nərəzim, Manqışlaq, Bayat, Çandır, Kirəç, Çəqəş, Xatap, Arabacı kimi.

İkinci qrup dialektində özbəkcənin təsiri çox olub, fellər özbəkcədə olduğu kimi çəkilir. Məsələn, “alıram” yerinə, Xazarlı dialektində “aləmən”; Manqışlaq dialektində “alamən” və Noxur dialektində “alaman” deyilir.

Qafqazın şimalında, İstavropol bölgəsində o bölgənin türkmənləri arasında türkmən ləhcəsi ilə az-çox fərqli olan truxmən dialekti işlədilir. Truxmənlər, XVII əsrin ikinci yarısında türkmənistan dan Həştərxana köç etmişlər.

Türkməncədə də Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində olduğu kimi, ədəbi əsərlər yazmaq üçün orta oğuz türkcəsi qaynaq olaraq istifadə edilmişdir.

TÜRKMƏN ƏDƏBİYYATINDAN NÜMUNƏLƏR

Qısaca deyə bilərik ki, türkmən ədəbiyyatı daha çox şifahi ədəbiyyat şəklində olub, bir qismi də yazılı ədəbiyyat halını almışdır. Türkmən ədəbiyyatı Azərbaycan və Anadolunun şifahi ədəbiyyatına bənzər. Türkməncə yazılmış şeirlərin çoxu heca vəznində və dördlük şəklində olub, qoşqı (qoşma) olaraq adlandırılır. Türkmən ədəbiyyatı, ümumiyyətlə, epik və didaktikdir. “*Koroğlu*” kimi qəhrəmanlıq dastanları ilə “*Sayad və Həmrah*” dastanları türkmənlər arasında yayğındır.

Türkmənlərin ən böyük şairi Maxtumquludur və şeir divanı bir çox dilə tərcümə olunmuşdur. Türkmən şairlərin çoxu Göklən qəbiləsindəndir və Göklən dialekti Azərbaycan türkcəsinə daha yaxındır. Ümumiyyətlə, türkmən türkcəsi, Anadolu və Azərbaycan ləhcələrinə nisbətən, qədim və şərqi türkcəyə daha yaxındır və özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Türkmən ləhcəsinin XII-XX əsrlər keçdiyi inkişaf prosesini tədqiq etmək üçün tanınmış şairlərdən bir neçə qısa şeir və qədim və müasir dövrlərə aid bir neçə sətir nəsr nümunəsi nəql edirik:

1. Əhməd Yəsəvinin “*Divani-Hikmət*”indən (XII əsr)²¹⁶ şeir nümunəsi:

Altmış üçgə yetti yaşım bir güncə yoq,
Va, dəriğa! Haqni tapmay könglüm sınıq.
Yer üstidə “sultan mən” dip boldum uluğ,
Pür qəm bolub, yer astıqa girdim mina.

*“Yaşım altmış üçə gəldi, ancaq (sanki) bir gün belə olmadı.
Vay, əfsus ki, haqqı tapa bilmədim, ürəyim sındı.
Yer üzündə “sultan mənəm” deyib böyüdüm.
Qəmim çoxaldı və yerin altına girdim*

2. Şair Əlinin “*Qisseyi-Yusif*” mənzuməsindən (XIII əsr) bir nümunə:

²¹⁶ A.Dilaçar, Türk diline genel bir bakış, “Türk Tarih Kurumu” mətbəəsi, Ankara, 1964.

Fazil kişi işbu nəzmi söylər bolsa,
Aqil kişi qulaq dutub dınglər bolsa,
Qari, same bu müznibə dua qılsa,
Mucib anı müstəcab qıla imdi

*“Əgər fəzilətli bir şəxs bu nəzmi söylər olsa,
Əgər bir ağıllı qulaq asıb, dinləsə,
Oxuyan və dinləyən bu günahkar haqqında dua oxusun,
Tanrı onu qəbul edə.”*

3. “Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-türk”ündən (XVII əsr) bir nümunə:

“Şol tarix fəqirining aldımında bar. Kitapning əvvəlində həm tip ərdim mundan başqa on yeti Çəngiznamə hazır turup turur. Anların yüzindən bititürürmən.”

[287] *“O tarix bu fəqirin yaddaşında saxlanmışdır. Kitabın əvvəlində də deyildi. Bundan əlavə, onu məndə olan 17 “Çəngiznamə” üzündən yazdım.”*

4. Böyük türkmən şairi Maxtımquludan (XVIII əsr) nümunə:

Bülbüllər məst bolsun, aləm ayılsın,
Qayqılar dəp bolsun, qəmlər soyılsın.
Nuşirvan dağtıday cahan yayılsın,
Rəhm eyləyip yaqmur yaqdır sultanım.

*“Bülbüllər məst olub, aləm oyansın,
Kədərlər ortadan qalxıb, qəmlər silinsin.
Nuşirəvanın ədaləti dünyaya yayılsın,
Ey Tanrım! Mərhəmət et, yağmur yağdır.”*

5. XIX əsr şairi Zəlilidən (göklən qəbiləsindən) bir nümunə:

Bu qəriblik üstimizdən getmədi,
Köngül məqsəd müradına yetmədi.
Qayqı qəmsiz mining vaqtım ötmədi,
Gəzmədim heç köngül xoşing içində.

*“Bu qürbət heç bir zaman bizi tərک etmədi,
Könül məqsəd muradına çatmadı.
Ömrüm qəmsiz, kədərsiz keçmədi,
Heç vaxt könül rahatlığı ilə gəzmədim.”*

6. 17 il öncə vəfat edən Sihhət İşandan bir nümunə:

Vay, bu ayrılığın ahı,
Günbəgündən artar indi.
Yadıma düşəndə gahi,
İçim, bağrım ortar indi.

*“Vay, bu ayrılıq acısına ki, gündən-günə çoxalmaqdadır.
Yadıma düşdüyündə ürəyim və canım dəlinir.”*

7. Türkmənistan şairi Xuday Nəzər Bayramovdan bir nümunə:

Gicə-gündüz oqısam, diyip zar edirin,
Öngki ötən ömrümi yatılmaq bilən.
Ang bilimli bolmaq intizar edirin,
Nadanlıq əlindən datılmaq bilən.

*“Gecə-gündüz oxusam ağlaram,
Keçən ömrümü xatırlayaraq.
[288] Alim olmağı gözləyirəm,
Cahillik əlindən aman, deyərək.*

8. İran türkməncəsi müasir nəsrindən (Murad Durdı Qazidən) bir nümunə:

Zelili Gökləng tayfasının Gerkez tiresinin Nazar Qulı bölümünün Kemerler diyən şaxasındandır. Zelilinin qəqasının adı Məhəmməd Dövlət bolib ecesinin adı Xurmadur. Xurma, beyik şair Maxtımqulining ayal doğanının qızıdır. Xalq rivayətinə görə Zelili təxminən 1219-20-inci hicri qəməri yıllar töwəregində Gürgəndə anadan bolibdur. Ol Etrek Qarrı Qala töwəregində həm yaşabdur və ömrünün köpsini Etrek deryasının boyunda geçiripdür. Şair *Vatanım Seni* (Seydi) diyən eserlerinde özünün yaşan yerləri ağzayar:

Yürek telvas edar göterlar serim,
Köngül arzu eylər vatanım seni.
Etrek Gürgen yurdım gezen yerlerim,
Köngül arzu eylər vatanım seni.

Azərbaycan türkcəsi ilə:

“Zəlili, Göklən tayfasının Gərkəz tirəsinin Nəzər Quli bölümünün Kəmərələr deyilən şaxəsindəndir. Zəlinin atasının adı Məhəmməd Dövlət və anasının adı Xurmadır. Xurma böyük şair Maxtımqulunun qaynının qızıdır. Xalq rəvayətinə görə, Zəlili təxminən 1219-20-ci hicri qəməri illərində Gürganda anadan olubdur. O, Ətrək Qarrı Qala ətrafında yaşayıb, ömrünün çoxunu Ətrək çayı boyunda keçiribdir. Şair “Vətənim səni” (Seydi) deyilən əsərlərində özünün yaşadığı yerləri şərh edir:

*Ürək diləyir və baş qalxır,
Könlüm arzu eylər vətənim səni.
Ətrək Gürgan yurdum, gəzən yerlərim,
Könlüm arzu eylər vətənim səni.*

* * *

İndi də Türkmənistanın müasir nəsrindən bir nümunəni “*Türkmən ədəbiyyatı tarixi*” kitabının 4-cü cildindən nəql edirik:

Dramaturgiya janrının başlangıcı xəm yigirminci, otuzinci yıllara düşür. İlki başda olurak şəxərlərdə (Eşqabat, Gizil Arbat, Mari və ş.) dövr edilən drama korocakları, sonra Eşqabatda teatral studyanın əsasında milli drama teatrının dövrəngi dramaturgiya janrının ayaklanmagı və ösməgi üçün baza bolup xizmət edyər. A. Qovşidoving “Cuma”, A.Garliyeving “Ayna”, T.Əsənovanın “Şimşat” yalı teatr saxnasından düşmən gəliyen drama əsərləri şol dövrlərdə yüzə çikdi.

Azərbaycan türkcəsi ilə:

“Dramaturgiyanın da başlanğıcı 20-ci və 30-cu illərə təsadüf edir. Öncə böyük şəhərlərdə (Aşqabad, Qızıl Abrat, Mari və s.) teatr ocaqları yarandı. Sonra Aşqabadda teatr studiyası əsasında

milli dram teatri meydana gəldi. Dramaturgiya janrının inkişafı və irəliləməsi üçün təməl təşkil edib, xidmət göstərir. Uzun müddət səhnələrdə qalan Qovşidovun "Cuma", Qarlıyevin "Ayna" və Əsənovanın "Şimşad" əsərləri bu dövənlərdə ortaya çıxdı.²¹⁷ (2)

Göründüyü kimi, Türkmənistan Respublikası türkməncəsinin İran türkməncəsi ilə əsas fərqi yad sözlərin işlədilməsindədir. Türkmənistan türkməncəsinə çoxlu qərb mənşəli kəlmə və termin daxil olmuşdur.²¹⁸

²¹⁷ Son illərdə "Günbədi-Kavus"da nəşr olunan türkməncə əsərlərin bibliografiyası üçün bu kitabın 3-cü əlavəsinə baxın.

²¹⁸ Bu əsərlər daha çox 2-ci Dünya savaşıdan sonra yazıldı (C.H.).

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Mütərcimdən	3
Təqriz (müsbət rəy)	7
Müəllifdən	16
Prof. Dr. Gerhard Doerferin ön sözü.....	19
Giriş	22

BİRİNCİ BÖLMƏ: TÜRK DİLİ TARİXİ

Türk dilinin mənşəyi	36
Türk dilinin quruluşu və morfologiyası	43

İKİNCİ BÖLMƏ: TÜRK DİLİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Əski türkcə	
a) Göytürk türkcəsi.....	51
b) Uyğur türkcəsi.....	60
Uyğur əlifbası.....	64
Orta türkcə.....	69
Kaşğarlı Mahmudun “Divani-lüğət-it-türkü”	72
Xaqaniyyə türkcəsi.....	76
Oğuz türkcəsi.....	76
“Qutadqu bilik”	79
“Ətəbətül-həqayıq”	83
Əhməd Yəsəvi və “Divani-hikmət”	86
Rabğuzinin “Qisasül-ənbiyası”	87
“Oğuz Kağan” dastanı və ya “Oğuznamə”	89
Quran təfsirində, tərcüməsində və İslam fiqhində istifadə olunan türkcə	94
Qaraxanlı türkcəsinin bəzi xüsusiyyətləri	95
İsimin halları	95
Qərbi Türkistan ləhcələri.....	95
“Nəhcül-fəradis”	97
“Müinül-mürid”	97
Xarəzminin “Məhəbbətnamə”si	97

Zəməxşərinin “Müqəddəmmətül-ədəb”i	100
Məhəmməd ibn Qeys və “Tibyanil-lüğətit-türki əla lisanil-qanqlı”	102
Əlinin “Qisseyi-Yusif”i	102
Qütbün “Xosrov və Şirin”i	102
“Rövnəqül-İslam”	103
Altın ordu və ya Dəşti-qıpçaq bölgəsindəki türkcə	103
İqor dastanı (Slovo o polku İgoreve).....	105
“Kodeks Kumanikus” və ya qıpçaq məcmuəsi	106
Lüğətyazma və qıpçaqca lüğətlər	109
Zəməxşərinin “Müqəddəmmətül-ədəbi”	109
“Kitabi-məcmui-tərcümani-türki və əcəmi və moğoli və farsı”	109
Əbu Həyyan “Əl-Əndəlusinin kitab-i-əl-idrak li-lisanil-ətrak”	109
Cəmaləddin ibn Mühənnanın “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” kitabı	109
Əl-Qəvanin Əl-külliyəli zəbtül-lüğətit-Türkiyyə”	109
“Kitabül-töhfətiz-zəkiyə fil-lüğətit-Türkiyyə”	109
“Kitabi-belüğətül-müştaq fi lüğətit-türk vəl-qıpçaq”	109
Qrammatika kitabları.....	110
Zəməxşərinin “Müqəddəmmətül-ədəb”i	110
Əbu Həyyanın “Kitabül-idrakı”	110
“Töhfətül-mülük”	110
“Qəvaidi-lisanit-türk”	110
“Kitabi-bilik”	110
Çağatay türkcəsinin inkişafı və xüsusiyyətləri.....	111
Sultan Hüseyn Bayqara	114
Babur	115
Çağatay türkcəsində yazılmış lüğətlər.....	116
“Bədayiul-lüğət”	116
“Abuşka lüğəti”	116
“Fəzlullah xan lüğəti”	116
“Kitabi-zəbani-türki”	116
“Sənglax”	116
“Xülaseyi-Abbasi”	117
“Əl-tamğayi-Nasiri”	117
“Behcətül-lüğət və ya lüğəti-Fətəli xan Qacar”	117
“Buxaralı Şeyx Süleyman Əfəndi lüğəti”	117
Çağatay şeirindən və nəsrindən örnəklər	118

Nəvainin “Xeyrətül-əbrarından”	118
Nəvainin “Leyli və Məcnun”undan.....	118
Babur şahdan bir neçə dördlük (tuyuq).....	119
Babur şahdan bir qəzəl	120
Lütfidən bir tuyuq.....	121
Əlişir Nəvainin “Məcalisün-nəfayis”indən bir parça	121
Baburşah nəsrindən bir örnək.....	123
Çağatay türkcəsinin bəzi qrammatik xüsusiyyətləri.....	128

ÜÇÜNCÜ BÖLMƏ: YENİ TÜRKÇƏ

Özbəklər zamanında Çağatay türkcəsi	131
“Şəcəreyi-tərakimə”nin nəsrindən bir örnək	133
“Şəcəreyi-türk” nəsrindən bir örnək.....	135
Müasir özbək nəsrindən bir örnək	139
Özbək xalq ədəbiyyatı.....	140
Özbək türkcəsinin xüsusiyyətləri	141
Oğuz türkcəsi.....	142
Qədim oğuzlar	146
Orta oğuzlar.....	146
Yeni oğuzlar	146
A) TÜRKİYƏ VƏ YA QƏRBİ OĞUZ TÜRKÇƏSİ	147
1) Əski Anadolu türkcəsi.....	147
Mövlanadan.....	150
Şəyyad Həməzədən dördlük.....	150
Sultan Vələddən qəzəl.....	151
Yunus Əmrədən bir ilahi	152
Dehhaninin qəzəllərindən bir örnək	153
XIV əsr	153
Gülşəhrinin “Məntiqut-teyrin”dən	155
Aşiq Paşanın “Qəribnamə”sindən	156
Əhmədinin “İslam Şəhidləri” (“Şühədayı-İslam”) haqqındakı şeirlərindən	156
XV əsr	157
Əski Anadolu türkcəsinin qrammatik xüsusiyyətləri	158
2) Osmanlı türkcəsi (XVI əsr).....	164
“Şahnamə” və tarix yazmaq	166
Aşıqlar	166
XVI əsr Osmanlı türkcəsi nəzmindən və nəsrindən örnəklər	167

Edamından qabaq Pir Sultan Abdalın zindanda dediyi bir şeir.....	170
XVII əsr.....	171
XVII əsr Osmanlı türkcəsindən nəzm və nəsr nümunələri	173
XVIII əsr	175
XVIII əsr Osmanlı türkcəsi nəzm və nəsr örnəklərində.....	178
Sultan III Əhmədin (Nəcib) qəzəlindən bir dördlük	178
Nədimin İstanbulun təsviri və Lalə dövrü sədrəzəmi Damad İbrahim Paşanın mədhi haqqındakı qəsidəsindən bir parça	178
Şeyx Qalibin (Qalib Dədə) “Hüsn-ü Eşq” məsnəvisindən bir örnək	180
XIX əsr	182
Tənzimat dövrü.....	184
3) Yeni türkcə və ya Türkiyə türkcəsi (XX əsrdə).....	186
Atatürkün nitqindən.....	191
Bülent Ecevitin “Ortanın solu” kitabından.....	192
XX əsr Türkiyə türkcəsindən örnəklər	192
İstiqlal himni.....	193
Yəhya Kamalın “Rindlərin ölümü” şeiri.....	195
Mehmet Emin Yurdakulun 1898-ci ildə nəşr olunan “Türkçe Şiirler” adlı kitabından	195
Nazim Hikmətin “Memleketimi seviyorum” adlı şeiri	195
Türkiyə türkcəsinin xüsusiyyətləri	197
Türkiyə türkcəsi şivələri.....	203
B) AZƏRBAYCAN TÜRKCƏSİ	205
Səlcuqlu türkləri zamanında Azərbaycan.....	207
Moğol elxanlıları zamanında Azərbaycan.....	208
Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin formalaşması	212
1) Ədəbi dilin ümumxalq dili əsasında formalaşma və inkişaf dövrü	215
I) Başlanğıc dövründə ədəbi dil olaraq Azərbaycan türkcəsi.....	216
A) Danışiq dili və şifahi ədəbiyyat dövrü	216
“Dədə Qorqud” kitabı.....	217
Yazılı və ya klassik ədəbiyyatın dili	222
Həsənoğlu və Nəsir Bakuinin şeirlərinin dili	222
Nəsiri-Bakui	223
XIII əsr Azərbaycan türkcəsi nəsrli.....	227

XIV əsr	229
Qazi Bürhanəddin	230
Nəsimi və şeirlərinin dili	231
Başlangıç dövründə məsnəvi və namə	235
“Qisseyi-Yusif”	235
“Dastani-Əhməd Hərami”	236
Qazi Zərir.....	238
Lügət kitabları	242
“Sihahül-əcəm”	242
“Hilyətül-insan və həlbətül-lisan”	242
“Töhfeyi-Hüsam”	242
XV əsr	242
Şeyx Qasim Ənvar.....	243
Həbibisi	243
Xəlilinin “Firqətnaməsi”	244
Türkcə nəsr	245
II) XVI əsr. Azərbaycan ədəbi dilində Xətai-Füzuli dövrü.....	248
Klassik şeir	250
Füzulinin rolu	253
Füzulinin əsərləri	254
Təmsil, pyes.....	258
Füzulinin nəsr	259
“Şikayətnamə”	259
Sadiqi Afşar	260
Molla Əhməd Müqəddəs Ərdəbili.....	261
Göstərişli üslub.....	261
Şifahi ədəbiyyat dili	262
XVII əsr Azərbaycan türkcəsi	263
Əli Can Qövsisi.....	264
Molla Rəfi Vaiz-i-Qəzvini.....	265
Mürtəza Quli Xani-Zəfər	266
Füzulinin məşhur qəzəlinə nəzirə.....	267
Nəsr nümunəsi	268
Məsnəvi	268
Şifahi ədəbiyyat.....	272
III) Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Vaqif dövrü	273

Klassik üslub	274
Ədəbi nəsr	277
Vaqif və qoşma.....	277
Elmi üslub	281
Şifahi ədəbiyyat və folklor	281
Qrammatik ünsürlər.....	283
2) Şimali Azərbaycanın rəsmi ədəbi dili	284
Azərbaycan rəsmi və milli ədəbi dilinin formalaşması.....	285
Ləhcə və ya dialekt görüşü.....	285
Ümumxalq dili görüşü.....	285
İqtisadi amillər.....	286
Siyasi və ictimai amillər	287
Mədəni amillər.....	287
Əlifba məsələsi	289
İmla və tələffüz məsələləri	290
Milli dildə kəlmə və terminlər.....	291
Ədəbi üslublar və məktəblər	292
Nəbati	293
Məhəmməd Bağır Xalxali	294
Qumridən bir qəzəl.....	294
Sərrafdan bir şeir	295
3) Müasir dövr.....	302
Sovet Azərbaycanı.....	302
Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabının müqəddiməsindən.....	305
Akademik Həmid Araslının əsərindən bir örnək	305
Cənubi Azərbaycan	308
Şükuhiyi-Marağeyi.....	310
Hidəci	310
Ləli.....	310
Əsrari-Təbrizi	310
Mirzə Həsən Rüşdiyyə	310
Bir Aslan ilə iki öküz.....	311
“Vətən”	317
Məhəmməd Biriyanın “ <i>Məktəb mahnısı</i> ” şeiri.....	317
Seyyid Mehdi Etimad.....	321
Ustad Sahir	322

Sükut.....	322
Bayatı.....	323
Ustad Şəhriyar	323
Səhənd (Bulud Qaraçorlu).....	324
Yasaq	324
“Ana dili” (1324 / 1945) kitabından nəsr nümunəsi.....	328
Müasir nəsrdən bir örnək.....	328
Əlifba.....	329
A) TÜRKMƏN TÜRKCƏSİNİN TARİXİ	331
Dövlət Məhəmməd Azadi	332
Nur Məhəmməd Əndəlibi.....	333
Maxtımqulu Fəraği və ya Maxdımqulu.....	333
Türkmən türkcəsinin xüsusiyyətləri və onun qərbi oğuz ləhcələrindən (Azərbaycan və Anadolu) fərqi.....	336
Türkmən ədəbiyyatından nümunələr.....	339
Əhməd Yəsəvinin “ <i>Divani-hikmət</i> ”indən (XII əsr) şeir nümunəsi	339
Şair Əlinin “ <i>Qisseyi-Yusif</i> ”mənzuməsindən (XIII əsr) bir nümunə.....	339
Əbülqazi Bahadır xanın “ <i>Şəcəreyi-türk</i> ”ündən (XVII əsr) bir nümunə.....	340
Böyük türkmən şairi Maxtımquludan (XVIII əsr) nümunə.....	340
XIX əsr şairi Zəlilidən (göklən qəbiləsindən) bir nümunə.....	340
17 il öncə vəfat edən Sihhət İşandan bir nümunə.....	341
Türkmənistan şairi Xuday Nəzər Bayramovdan bir nümunə.....	341
İran türkməncəsi müasir nəsrindən (Murad Durdı Qazidən) bir nümunə.....	341

Redaktor *Xeybər Göyyallı*
Bədii və texniki redaktor *Abdulla Ələkbərov*
Kompyuter tərtibatçıları *Səadət Quluzadə, Aqil Əmrahov*
Korrektorlar *Ülkər Şahmuradova, Natəvan Məmmədova*

Çapa imzalanmışdır 12.09.2011. Kağız formatı 70x100¹/₁₆.
Ofset çapı. Ofset kağızı. Fiziki çap vərəqi 22,0.
Sifariş 111. Tiraj 500. Qiyməti müqavilə yolu ilə.

“Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya” müəssisəsinin mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, AZ 1052, Fətəli xan Xoyski küç., 121^A
e-mail: info@tahsilnp.com
Tel.: (+994 12) 567-81-28/29

Cavad Heyət
TÜRK DİLLƏRİ
VƏ LƏHCƏLƏRİNİN TARİXİ
I KİTAB
Bakı, “Təhsil”, 2011.

Professor Cavad Heyet 1925-ci ildə Təbrizdə ruhani ailəsində doğulmuşdur. Atası böyük alim və müctəhid Əli Heyet İran məşrutə inqilabının rəhbərlərindən olmuş, Ədliyyə naziri və Ali məhkəmə rəisi vəzifəsində işləmişdir. Dünya şöhrətli cərrah Cavad Heyet Paris Cərrahlar Akademiyasının üzvü və Tehran Azad İslam Universitetinin professorudur.

İranda ilk dəfə açıq ürək əməliyyatını uğurla həyata keçirmiş Cavad Heyet bu sahənin öncüllərindəndir.

O, bir çox universitetin fəxri doktoru və professoru, Azərbaycan Yazıçılar Bir-

liyinin üzvüdür. Cərrahiyyəyə aid 3 sanballı kitabın müəllifi olan Cavad Heyet türkologiya və Azərbaycan ədəbiyyatına dair 8 cildlik kitab yazıb nəşr etdirmişdir. O, məşhur türkoloq olmaqla bərabər, eyni zamanda həm də islamşünasdır və Qərb fəlsəfəsinə aid kitabların da müəllifidir. C. Heyet, həmçinin İranda nəşr olunan «Varlıq» dərgisinin yaradıcısı və baş redaktorudur.

Əsərləri bunlardır:

«Cərrahi dərslər kitabı» (fars dilində);

«Cərrahi dərsləri»;

«Tronboz-flebit və müalicəsi»;

«Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi» (fars dilində);

«Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış» (2 cildə, Azərbaycan dilində);

«İki dilin müqayisəsi» (fars dilində);

«Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış» (Azərbaycan dilində);

«Ədəbiyyatşünaslıq» (Azərbaycan dilində);

«Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» (Azərbaycan dilində).

